MUISTSED KALMED JA AARDED

ARHEOLOOGILINE KOGUMIK

Tartu Ülikool
6973

MUISTSED
KALMED JA AARDED

6973

АКАДЕМИЯ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ДРЕВНИЕ МОГИЛЬНИКИ И КЛАДЫ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ СБОРНИК

II

ПОД РЕДАКЦИЕЙ *Х. А. МООРА*

ТАЛЛИН 1962

B-1755

II-236

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
AJALOO INSTITUUT

MUISTSED KALMED JA AARDED

ARHEOLOOGILINE KOGUMIK

II

TOIMETANUD *H. MOORA*

TALLINN 1962

Tartu Ülikool
6973

Trükitud Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Toimetus- ja Kirjastusnõukogu otsusel

*

TKN nr. 408

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

ДРЕВНИЕ
МОГИЛЬНИКИ И КЛАДЫ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ СБОРНИК
II

На эстонском, русском и немецком языках
Редакционно-издательский совет
Академии наук Эстонской ССР
Таллин, ул. Кохту, 6

*

Tehniline toimetaja E. Toomsalu. Korrektor I. Jeletsky.

Ladumisele antud 14. IX 1961. Trükkimisele antud 12. IV 1962. Paber 70 × 108, 1/16. Trükipoognaid 18 + 17 kleebist. Arvutuspoognaid 29,60. Formaadile 60 × 90 kohaldatud trükipoognaid 24,66. Trükiarv 1000. MB-00299. Tellimise nr. 8038.

Hans Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. II.

Hind rbl. 2.28

EESSÕNA

Käesolev kogumik sisaldab rea lühiuurimusi, milledes avaldatakse ja analüüsitakse arheoloogilisi materjale ümmarguselt tuhandeaastasest ajavahemikust, 3. kuni 13. sajandini. Selle aja kestel toimus Eesti maa-ala elanikkonnal sugukonna- ja hõimukorra lagunemine ja teistsuguse ühiskonnakorra, nimelt feodaalsuhete algmete tärkamine. Avaldatavad artiklid aitavad lähemalt valgustada selle protsessi üksikuid etappe.

Esimeses artiklis, mille autoriks on S. Laul, käsitletakse üksikasjaliselt ühe muistseile eesti hõimudele iseloomuliku tarandkalmistu kaevamiste tulemusi. Tähendatud kalmistu asus nüüdses Elva rajoonis end. Jaagupi talu maal ja pärineb 3.—5. sajandist. Kalmistu kujutas endast suurt ja korrapärast ehitist, mille on ühiselt rajanud arvatavasti mõni muistne suurpere või suguvõsa. Selle nagu teistegi samasse ajajärku kuuluvate kalmistute leiuaines on võrdlemisi ühtlane — ta ei sisalda ei väärismetallidest asju ega esemeid, mis oma valmistustehnikalt teiste seast eriti esile küüniksid. Sellest võib järeldada, et muistses eesti ühiskonnas ei olnud tollel ajal veel teravamaid varanduslikke ega sotsiaalseid vahesid.

Teistsugust pilti pakub Saaremaal Randvere kalmistu kaevamistel saadud aines, mida käsitletakse A. Kustini artiklis. See 11.—13. sajandisse kuuluv kalmistu erineb eelmisest nii oma ehituselt kui surnute matmisviisilt. Kui esimene oli tüüpiline kollektiivne matmispaik, siis Randvere kalmistule on iseloomulikud üksikmatused. Pealegi paistavad Randveres mitmed matused silma eriliselt hinnaliste panuste poolest. Surnuile kaasapandud relvad, kaalud ja kaaluvihid kui ka laevaneedid annavad tunnistust sellest, et siia on maetud jõukaid Saaremaa ülikuid, kes varajaste kirjalike allikate teateil olid tihedais kaubitsemissuhteis Läänemere teistel rannikutel asuvate rahvastega, kuid kes sageli üritasid ka röövretki naaberaladele, iseäranis Skandinaavia neemikmaa lõunaosas asuvaisse Taani valdustesse.

Kolmandas kirjutises esitab J. Selirand Kaberla maa-aluse laibakalmistu kaevamise tulemused. Maa-aluseid laibakalmistuid tuleb Eesti alal alates 12. sajandist üha sagedamini ette ja need paistavad tunnistust andvat ristiusu elementide levikust. Surnute matmisele maasse kaevatud haudadesse siirdus nähtavasti kõigepealt jõukas ülikkond. Otsustades Kaberla kalmistu varaseimate matuste panuste järgi, on neisse haudadesse maetud surnud ilmselt pärit mõnest jõukast perest. Kuid hilisemad, 15.—17. sajandisse kuuluvad matused ei erine enam millegi poolest mujalt leitud samaaegsetest hulgalistest sunnismaiste talupoegade haudadest. Kaberla kalmistu kaevamiste tulemused näitavad seega kujukalt, kuidas pärast Eesti ala vallutamist 13. sajandil saksa-taani feodaalide poolt mitte ainult siinne tavaline külaelanikkond, vaid ka valdav osa ülikute peredest aegapidi sattus pärisorise talurahva seisukorda.

Järgnevas lühemas kirjutises käsitleb K. Mark Kaberla kalmistu antropoloogilist ainest. Ta näitab, et Kaberlast leitud koljud kuuluvad samasse antropoloogilisse tüüpi, mida esindavad teistest loodepoolse Eesti kalmistutest leitud luustikud. 11.—13. sajandist pärinevate luustike võrdluse põhjal 15.—18. sajandisse kuuluvate luustikega jõuab autor huvitavale tulemusele. Osutub, et tähendatud ajavahemikus eesti maarahva kehakasv ei ole suurenenud, vaid on pigem vähenenud, kuigi samal ajal võib täheldada märgatavat tootlike jõudude arenemist. Paistab, et seisakut või koguni tagasiminekut talurahva kehakasvus põhjustas ta majandusliku olukorra järsk raskenemine feodaalse ekspluateerimise piđeva tugevnemise tagajärjel.

E. Tõnisson vaatleb oma kirjutises üksikasjaliselt 9.—13. sajandisse kuuluvaid aardeleide, eriti hõbeehteist koosnevaid aardeid. Selle perioodi aardeleidude poolest on Eesti Läänemere piirkonnas üks kõige rikkamaid maid. Tähendatud arvukate aarete uurimise põhjal on autor suutnud uut valgust heita mitmetele olulistele ajalooküsimustele, sealhulgas eriti eesti muistse ühiskonna varandusliku ja sotsiaalse eristumise käigule. Suurt huvi pakub ta tähelepanek, mille kohaselt muistseil eestlastel alates 12. sajandist ilmub mitmeid ehtetüüpe, mis on omased ainult ülikutele. Kui meenutada, et üldiselt samal ajal tekivad ülikkonna tippudel tugevasti kindlustatuđ kantsid, samuti paljud suured linnused ja et samast ajast hakkab, nagu nägime, levima uus, ristiusu kujutelmadega seotud surnute matmisviis, siis ei või olla kahtlust selles, et kõik need nähtused tähistasid uut järku feodaliseeruva ülikkonna eristumises laiadest rahvahulkadest.

Lõpuks viimases kirjutises Riikliku Ermitaaži töötaja A. Banck avaldab ja analüüsib hõbenõu, mis pärineb 1915. aastal Tartu linnast leitud aardest. Nõu on valmistatuđ 12. sajandil ja kuulub kõige kunstipärasemate esemete hulka, mis tollest ajast meie vabariigi piirides päevavalgele on tulnud. Nõu on, samuti nagu sama aarde mitmed muud esemed, tõenäoliselt toodud siia muistsest Venest.

Käesolevas väljaandes avaldatud joonistused valmistasid kunstnikud L. Kalvo, V. Pilter, L. Rajasaar ja E. Ruiso.

Toimetaja

ПРЕДИСЛОВИЕ

Настоящий сборник включает ряд статей, в которых публикуются и подвергаются анализу археологические материалы, относящиеся к 3 по 13 векам. В течение этого времени древнее население территории Эстонии пережило период разложения родо-племенного строя и зарождения элементов феодальных отношений. Публикуемые ниже статьи помогают детальнее осветить отдельные этапы этого процесса.

В первой из статей, автором которой является С. К. Лаул, подробно рассмотрены результаты раскопок типичного для древне-эстонских племен каменного могильника с оградками в Яагупи (Эльваский район), относящегося к 3—5 векам. Этот могильник представляет собой крупное сооружение, построенное, вероятно, большим семейным коллективом. Вещественный инвентарь описываемого могильника, как и подобных других памятников, отличается относительной однородностью. Он не содержит предметов из драгоценных металлов или находок, выделяющихся из числа других особой техникой изготовления. Из этого можно заключить, что в то время древнее эстонское общество не знало еще сколько-нибудь резких имущественных и социальных различий.

Иную картину представляют материалы, полученные при раскопках Рандвереского могильника на острове Сааремаа, рассмотрению которых посвящена вторая статья, написанная А. Э. Кустин. Этот памятник, относящийся к 11—13 векам, отличается от предыдущего не только по своему устройству, но и по характеру захоронения умерших. В то время как первый могильник является типичным коллективным погребальным памятником, в Рандвере захоронения носят индивидуальный характер. В Рандвере к тому же целый ряд захоронений отличается особым богатством инвентаря. Предметы вооружения, весы и гири, а также судовые клепки говорят о том, что здесь погребены представители богатой сааремаской знати, которые по сообщениям ранних письменных источников вели оживленную торговлю с соседними народами Балтийского побережья, но нередко совершали и грабительские набеги на их земли, в особенности на датские владения в южной Скандинавии.

В третьей статье Ю. Я. Селиранд излагает результаты раскопок Каберлаского могильника с трупоположениями в грунтовых ямах. Могильники этого типа встречаются на территории Эстонии все чаще начиная с 12 века, по-видимому, в связи с проникновением сюда элементов христианства. К этому обряду погребения стала переходить в особенности имущая знать. Вещественный инвентарь ранних захоронений в Каберла свидетельствует о том, что погребенные принадлежали к зажиточному слою населения. Позднейшие же захоронения, относящиеся к 15—17 векам, уже больше ничем не отличаются от одновременных

погребений массы крепостных крестьян. Таким образом материалы Каберлаского могильника наглядно показывают, как после захвата в 13 веке территории Эстонии немецкими и датскими феодалами не только рядовое сельское население, но и большинство эстонской знати попало в положение крепостных.

В статье К. Ю. Марк охарактеризован антропологический материал Каберлаского могильника. Каберлаские черепа относятся к тому же антропологическому типу, который представлен и в других одновременных могильниках северо-западной части Эстонии. Сравнительное изучение скелетов 11—13 веков, с одной стороны, и остеологического материала 15—18 веков, с другой, приводит автора к интересному заключению. Оказывается, что за данный период времени физический рост у эстонского сельского населения не увеличился, а скорее понизился, хотя в течение этого времени происходило заметное развитие производительных сил. По-видимому, застой или даже понижение роста у крестьянского населения следует объяснить резким ухудшением его экономического положения в результате постоянного усиления феодальной эксплуатации.

В статье Э. Ю. Тыниссона описываются и анализируются клады, в особенности вещевые клады 9—13 веков. В Эстонии найдено кладов данного периода значительно больше, чем в других частях Прибалтики. Изучение многочисленных кладов позволило автору осветить по новому целый ряд важных исторических вопросов, в том числе вопрос о ходе имущественной и социальной дифференциации древне-эстонского общества. Значительный интерес представляет его наблюдение, согласно которому начиная с 12 века у древних эстонцев появляется ряд украшений, специфических для представителей богатой знати. Если вспомнить, что примерно в то же время в Эстонии возникают сильно укрепленные замки верхов знати, а также многие крупные крепости, что в это время получает, как указывалось выше, распространение новый обряд погребения умерших, связанный с христианскими представлениями, то все эти явления в совокупности следует считать признаком наступления нового этапа в процессе обособления феодализирующейся знати от основной массы народа.

Наконец, в последней статье сотрудник Государственного Эрмитажа А. В. Банк публикует серебряный сосуд, относящийся к кладу, найденному в 1915 году в городе Тарту. Сосуд представляет собой выдающееся произведение художественного ремесла 12 века и попал на территорию Эстонии, как и ряд других вещей того же клада, вероятно, из древней Руси.

Помещенные в настоящем издании рисунки выполнены художниками Л. Ю. Кальво, В. О. Пильтер, Л. М. Раясаар и Э. П. Руйзо.

Редактор

VORWORT

Der vorliegende, «Gräberfelder und Schatzfunde der Frühzeit» betitelte Sammelband enthält eine Reihe kürzerer Untersuchungen, in denen grösstenteils neues archäologisches Material aus einer Zeitspanne von etwa tausend Jahren (vom 3. bis zum 13. Jahrhundert) veröffentlicht und analysiert wird. In der genannten Zeit kam bei der Bevölkerung des estnischen Gebiets die gentile Stammesordung in Verfall und begannen die Anfänge einer anderen gesellschaftlichen Formation, des Feudalismus aufzukommen. Die unten veröffentlichten Aufsätze sollen dazu beitragen, die einzelnen Etappen dieses Werdeganges näher zu beleuchten.

Im ersten, von S. Laul verfassten Artikel werden die Ergebnisse der Ausgrabungen auf einem für die estnischen Stämme typischen «Tarand»-Gräberfeld eingehend untersucht. Das Gräberfeld liegt im heutigen Bezirk (Rayon) Elva auf dem Gelände des ehemaligen Gehöfts Jaagupi; es datiert aus dem 3.—5. Jahrhundert. Wir haben es hier mit einer grossen und regelmässigen Grabanlage zu tun, die allem Anschein nach von einer patriarchalischen Familiengemeinschaft oder einer Sippe erbaut worden ist. Die Funde sind hier, wie auch bei anderen aus der gleichen Zeit stammenden Gräberfeldern, ziemlich einheitlich, sie enthalten keine aus Edelmetall gefertigte oder sonstwie kostbare, durch die Technik ihrer Herstellung besonders hervorragende Gegenstände. Daraus darf gefolgert werden, dass die altestnische Gesellschaft um diese Zeit noch keine wesentliche Differenzierung nach Vermögen und sozialer Stellung aufwies.

Ein anderes Bild bietet das bei den Ausgrabungen des Gräberfeldes von Randvere (Insel Saaremaa) geborgene Fundmaterial, das im Artikel von A. Kustin besprochen wird. Dieses ins 11.—13. Jahrhundert gehörende Gräberfeld unterscheidet sich vom vorigen sowohl durch den Bau als auch durch die Bestattungsweise. Während dort eine typische kollektive Grabstätte vorliegt, haben wir es hier mit einer Anzahl von Einzelbestattungen zu tun. Viele Bestattungen zeichnen sich durch besonders kostbare Beigaben aus. Die in Randvere gefundenen Waffen, Waagen, Gewichte und Schiffsnieten zeugen davon, dass die Bestatteten zu der wohlhabenden Oberschicht der Inselbewohner gehörten, die laut Angaben der älteren schriftlichen Quellen mit ihren Nachbarn in den anderen Ostseeländern rege Handelsbeziehungen unterhielt, öfters aber auch Raubzüge, besonders in die im südlichen Teil von Skandinavien gelegenen dänischen Besitzungen unternahm.

Im dritten Artikel des vorliegenden Bandes schildert J. Selirand das Flachgräberfeld mit Leichenbestattungen von Kaberla. Die Leichenbestattung kommt im estnischen Gebiet seit dem 12. Jahrhundert immer öfter vor und dürfte mit dem Eindringen christlicher Vorstellungen in Zusammenhang gebracht werden. Offenbar war es die vornehme Oberschicht, die

zuerst zur neuen Bestattungsweise überging. Die Beigaben der frühesten Gräber von Kaberla lassen schliessen, dass die Beigesetzten Mitglieder wohlhabender Familien waren. Die späteren, ins 15.—17. Jahrhundert gehörenden Gräber unterscheiden sich dagegen ihren Beigaben nach durchaus nicht von den zahlreichen anderweitig vorkommenden gleichzeitigen Bestattungen leibeigener Bauern. Der Fundstoff von Kaberla zeigt mit aller Anschaulichkeit, wie nach der im 13. Jahrhundert erfolgten Eroberung Estlands durch die deutschen und dänischen Feudalherren nicht nur die grosse Masse der Bevölkerung des Landes, sondern zum grössten Teil auch ihre Oberschicht allmählich in die Lage höriger Bauern geriet.

Im nächstfolgenden kürzeren Artikel befasst sich K. Mark mit dem anthropologischen Material des Gräberfeldes von Kaberla. Es wird nachgewiesen, dass die in Kaberla gefundenen Schädel den gleichen Rassentyp vertreten wie die Skelette der anderen Gräberfelder Nordwestestlands. Auf Grund eines Vergleichs der aus dem 11.—13. Jahrhundert herrührenden Skelette mit den aus dem 15.—18. Jahrhundert stammenden kommt K. Mark zu einem interessanten Schluss. Es zeigt sich nämlich, dass die Körperlänge des estnischen Landvolkes in der Zwischenzeit nicht grösser, sondern vielmehr um einiges kleiner geworden war, obgleich die Produktivkräfte gleichzeitig beträchtlich wuchsen. Es scheint, dass diese Stockung oder gar Verminderung des Körperwuchses durch die immer härter werdende feudale Ausbeutung und den damit verbundenen wirtschaftlichen Notstand der Landbevölkerung bedingt war.

E. Tõnisson betrachtet in seinem Artikel auf eine eingehende Weise die estnischen Schatzfunde des 9.—13. Jahrhunderts und zwar vornehmlich die aus Silberschmuck bestehenden Schätze. Schatzfunde aus dieser Periode kommen in Estland — mit den anderen Ostseeländern verglichen — relativ oft vor. Auf Grund der Untersuchung dieser zahlreichen Funde schafft der Verfasser neues Licht in verschiedene wichtige Fragen der Geschichte, darunter ganz besonders in den Werdegang der sozialen und besitzlichen Differenzierung der estnischen Gesellschaft in jener Zeit. Besonders hervorgehoben zu werden verdient seine Beobachtung, dass bei den Esten seit dem 12. Jahrhundert verschiedene Typen von Silberschmuck auftreten, die nur der wohlhabenden Oberschicht eigen sind. Zieht man in Betracht, dass im allgemeinen zur selben Zeit von der führenden Oberschicht zahlreiche stark befestigte Wallburgen erbaut worden sind und dass sie zugleich, wie wir bereits gesehen haben, zu einer neuen, mit christlichen Vorstellungen verbundenen Bestattungsweise überging, so darf daraus geschlossen werden, dass alle diese Erscheinungen eine neue Etappe in der Absonderung der Oberschicht von der Masse des Volkes kennzeichneten.

Unser Sammelband schliesst mit einem Artikel der wissenschaftlichen Mitarbeiterin der Staatlichen Ermitage in Leningrad A. Banck, in dem ein Silbergefäss besprochen wird, das einem in Tartu im Jahre 1915 gefundenen Schatz entstammt. Das Gefäss datiert aus dem 12. Jahrhundert und ist eines der kunstfertigsten Fundstücke, die in Estland jemals an den Tag gekommen sind. Es ist — wie verschiedene andere Gegenstände in deselben Schatz — allem Anschein nach aus dem altrussischen Reich eingeführt.

Die in dieser Veröffentlichung wiedergegebenen Zeichnungen sind von den Künstlern L. Kalvo, V. Pilter, L. Rajasaar und E. Ruiso angefertigt.

Der Redakteur

Sisukord — Оглавление — Inhalt

Eessõna 7
Предисловие 9
Vorwort 11

S. Laul, Jaagupi tarandkalme Elva rajoonis 13
С. К. Лаул, Каменный могильник с оградками в Яагупи Эльваского района. *Резюме* 47
S. Laul, Das Tarandgräberfeld von Jaagupi, Bezirk Elva. *Zusammenfassung* . 52

A. Kustin, Randvere kivikalmistu Saaremaal 58
А. Э. Кустин, Каменный могильник в Рандвере на острове Сааремаа. *Резюме* 113
A. Kustin, Das Steingräberfeld von Randvere auf der Insel Saaremaa. *Zusammenfassung* 122

J. Selirand, Kaberla maa-alune kalmistu (13.—17. sajand) 131
Ю. Я. Селиранд, Грунтовой могильник в Каберла (13—17 вв.). *Резюме* . 161
J. Selirand, Das Gruftgräberfeld von Kaberla (13.—17. Jahrhundert). *Zusammenfassung.* 165

K. Mark, Kaberla kalmistu antropoloogiline aines 169
К. Ю. Марк, Антропологический материал из могильника Каберла. *Резюме* . 180
K. Mark, Das anthropologische Material vom Gräberfelde in Kaberla. *Zusammenfassung.* 181

E. Tõnisson, Eesti aardeleiud 9.—13. sajandist 182
Э. Ю. Тыниссон, Эстонские клады IX—XIII веков. *Резюме* 250
E. Tõnisson, Die estnischen Schatzfunde des 9.—13. Jahrhunderts. *Zusammenfassung* 262

А. В. Банк, Серебряный сосуд из так называемого Тартуского клада 275
A. Banck, Hõbenõu nõndanimetatud Tartu aardest. *Kokkuvõte.* 282
A. Banck, Das Silbergefäss aus dem sog. Tartuer Schatzfund. *Zusammenfassung* 284

JAAGUPI TARANDKALME ELVA RAJOONIS

S. LAUL

Meie ajaarvamise esimese aastatuhande esimesest poolest pärinevatest muististest, mida on leitud Eesti NSV territooriumil, on kõige iseloomulikumad tarandkalmed. Neid on seni uuritud põhjalikult peamiselt Kirde- ja Kesk-Eestis. Vähem tähelepanu on pööratud Kagu-Eesti tarandkalmetele. Tõsi küll, mõningaid Kagu-Eesti kalmeid kaevasid juba 19. sajandi lõpul G. Loeschcke, P. S. Viskovatov ja eriti R. Hausmann. Kuid need tööd olid oma ulatuselt väga piiratud, samuti oli arheoloogiliste kaevamiste metoodika madalal tasemel. Selle piirkonna kivikalmete uurimist jätkati 20. sajandi 30-ndail aastail. Kaevati Jaagupi, Paali ja Tamsa kalmet praeguses Elva rajoonis ning Hannuste kalmet Võru rajoonis. Viimaseil aastail alustati tarandkalmete uurimist Kagu-Eestis uuesti.

19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul kaevatud kalmete leide on kirjeldanud R. Hausmann ja A. M. Tallgren. Hiljem on materjale Kagu-Eesti tarandkalmete kohta avaldatud vähe, ainult võrdluseks teiste küsimuste käsitlemisel.

Jaagupi kalme asub Elva rajoonis Nõo külanõukogu piirkonnas Tõravere külas endise Jaagupi talu maa-alal. Rahvas nimetab kalmekohta Jaagupi «kivistikuks» (joon. 1). Kalmet kaevasid esmakordselt G. Loeschcke ja P. S. Viskovatov 1887. aastal.[1] Nad tegid kalmesse ainult mõned augud (tahv. I). Ulatuslikumad kaevamised Jaagupi kalmel toimusid 1933. aastal H. Moora ning 1934.—1935. aastal H. Moora ja A. Vassari juhatusel. Kalme kaevamise lõpetas 1938. aastal E. Ariste.

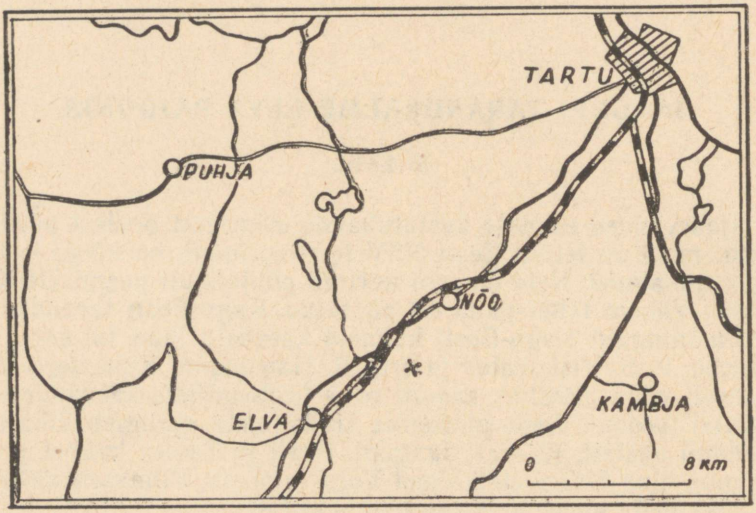
30-ndail aastail väljakaevatud leide ja nende juurde kuuluvaid materjale säilitatakse Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis (leiud kannavad numbreid 3236 : 1—768). Loeschcke ja Viskovatovi leiud on sealsamas (nr. 1702:1—38). Kalme lääneosa (tarand IX—X) suuremõõduline kaevamisplaan 1938. aastast läks kahjuks sõja ajal kaduma. Seepärast on see osa kantud meie üldplaanile (tahv. I) teise, väikese plaani (joon. 2) järgi. Täpseid leiukohti ja muid üksikasju ei olnud selles kalmeosas enam võimalik taastada.

Jaagupi kalme ei asu otse nüüdsete põldude keskel nagu tarandkalmed tavaliselt, vaid kunagiste põldude ääres, Voika oja oru lõunaäärel (joon. 2). Varem oli kalme kõrvalt aeglaselt lõuna poole tõusev veer küll põllu all, aga et seal leidus külmi allikaid, siis seda põldu enam ei haritud. Kalme vahetus läheduses kasvab nüüd hõre kuusemets ja lepavõsa (tahv. II).

Et Jaagupi kalme asub ekskursioonidele ja külastajatele kergesti kättesaadavas kohas, siis jäeti kaevamisel paljanenud II—VI tarandi suu-

[1] G. Loeschcke, Der Aschenfriedhof von Meyershof. Sb. GEG 1887, lk. 123—133.

red müürikivid paigale (vt. tahv. II). Ainult halvemini säilinud I tarand lammutati täielikult ja selle kohale kanti teistest taranditest eemaldatud täitekivid. Kalme läänepoolsel otsal (tarandid IX—X) taastati pärast kaevamist tema esialgne välisilme. Siingi jäeti säilinud müürikivid oma kohale; tarandite täitematerjal toodi tagasi ja kaeti mätastega, nii et see osa kalmest näeks välja sellisena, nagu ta oli enne kaevamist.

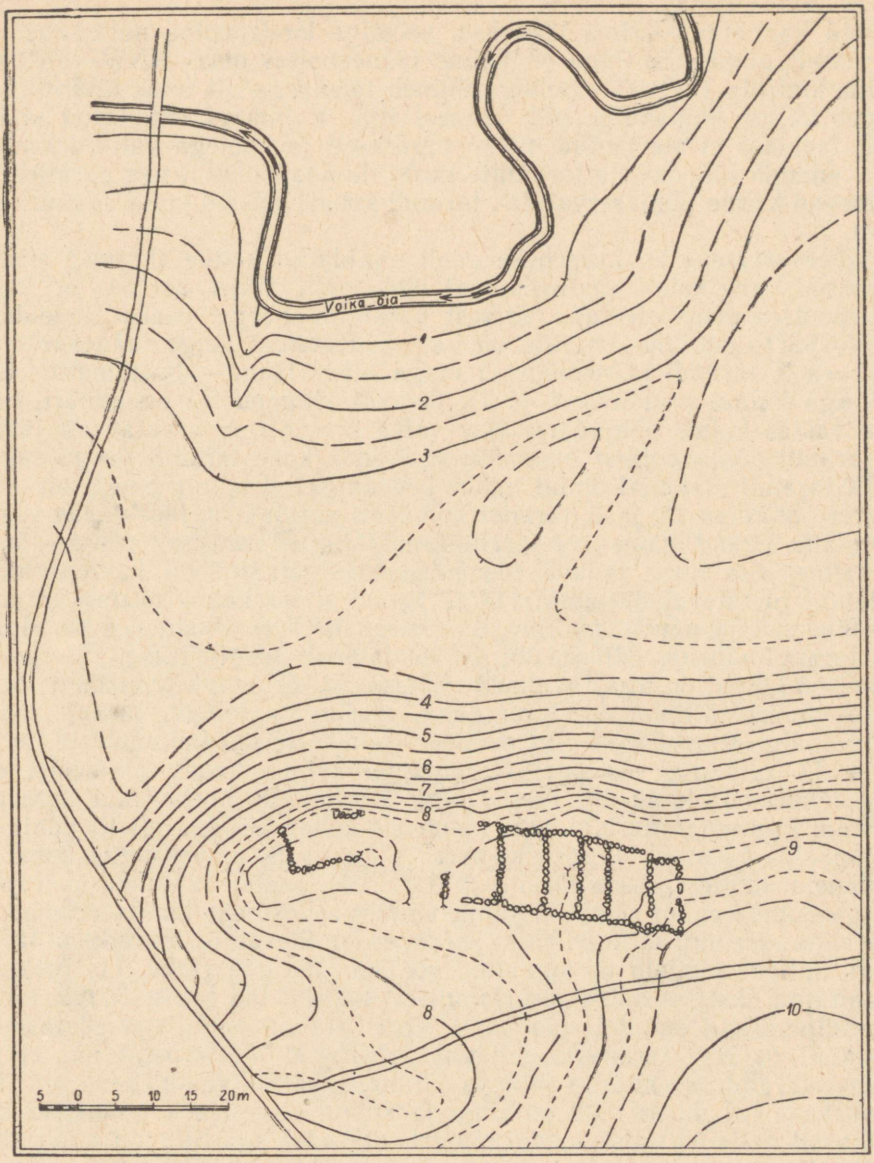
Joon. 1. Jaagupi kalme (x) asukoht.

Jaagupi tarandkalme pikkus ida—lääne suunas oli umbes 55 m, laius kuni 19 m. Enne kaevamisi ei olnud võimalik eraldada kalme piirjooni ümbritsevast maapinnast. Ainult kalme keskosa kerkis ümbrusest 20—25 cm võrra kõrgemale. Umbes niisama palju ulatus kalme maasse. Järelikult ei olnud kalmekivid paigutatud otse maapinnale, nagu on tähele pandud mõningate teiste kalmete puhul (Nurmsi kalme Paide rajoonis ja Virunuka [2] kalme Võru rajoonis), vaid kalme alust oli enne tasandatud. Kalme kagupoolses nurgas asetsesid kivid veel sügavamal maa sees. Siin oli kalme alust veelgi rohkem süvendatud, sest selles osas maapind veidi tõusis (vrd. samakõrgusjooni, joon. 2). Seega oli tahetud hoida kalmet kogu ulatuses ühes ja samas tasapinnas.

Kalmealune maapind oli liivane. Kahes kohas on jäetud kalmesse suured looduslikud kivid — nimelt suur, 2,1-meetrise läbimõõduga kivirahn VI tarandi lääneosas ja teine, suurem kivi kalme lõhutud lääneosas. Mõlemad ulatusid sügavalt kalmealusesse maasse. Kalme põhjaserval, leiust nr. 615 ida pool, oli kalme all liivas rida suuri kive, millede ülemine osa ulatus kalme sisse. Kalme aluseks olev maa on aga tavaliselt kividest puhastatud. Seepärast võib arvata, et need ridamisi asuvad kivid on paigutatud siia ojalammi ääre kindlustamiseks, sest maapind hakkab siinkohal järsult langema.

Maapinnal, otse kalmekivide all, oli märgata söe- ja tuhakihti, mistõttu osa kive oli alumiselt küljelt määrdunud. Et kivid olid tahmased ainult alt, mitte aga külgedelt, siis on tõenäoline, et kalme alla jäänud

[2] Virunuka kalmet on kirjanduses nimetatud ka Sänna kalmeks.

Joon. 2. Jaagupi kalme lähem asend.

maapinnal tehti enne kalme ehitamist tuld. Söe- ja tuhakihti kalmekivide all on täheldatud ka teistes kalmetes (näiteks Hannuste, Virunuka, Nurmsi, Kohtla-Järve II kalme). Arvatakse, et kalme alla jäävat maapinda on tulega puhastatud kurjadest jõududest.[3]

Jaagupi kalme on ehitatud suurtest raudkividest. Kalme sisemist ehitust ja tarandite arvu ei saadud enam kogu ulatuses kindlaks teha, sest osa kalmet on tugevasti lõhutud ja palju kive ära veetud. Eriti palju on

[3] A. Vassar, Nurmsi kivikalme Eestis ja tarandkalmete areng (käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus), lk. 5.

saanud kannatada kalme lääneosa, eelkõige loodepoolne nurk, kus kive on ilmselt puudu. Säilinud on kalme läänepoolses otsas NNW—SSO-suunaline kivirida (tahv. I). Sellega ühineb täisnurga all teine kivirida, mis kulgeb kalme lõunakülge pidi läänest itta. Kummagi nimetatud kivirea nurk (edelas) ei ole laotud nii korrapäraselt ja hoolega valitud kividest nagu enamik idapoolsete tarandite nurki. Lõunapoolse reaga paralleelselt asetsevad kalme põhjaserval (IX tarandi kohal) mõned kivid samuti reastikku.

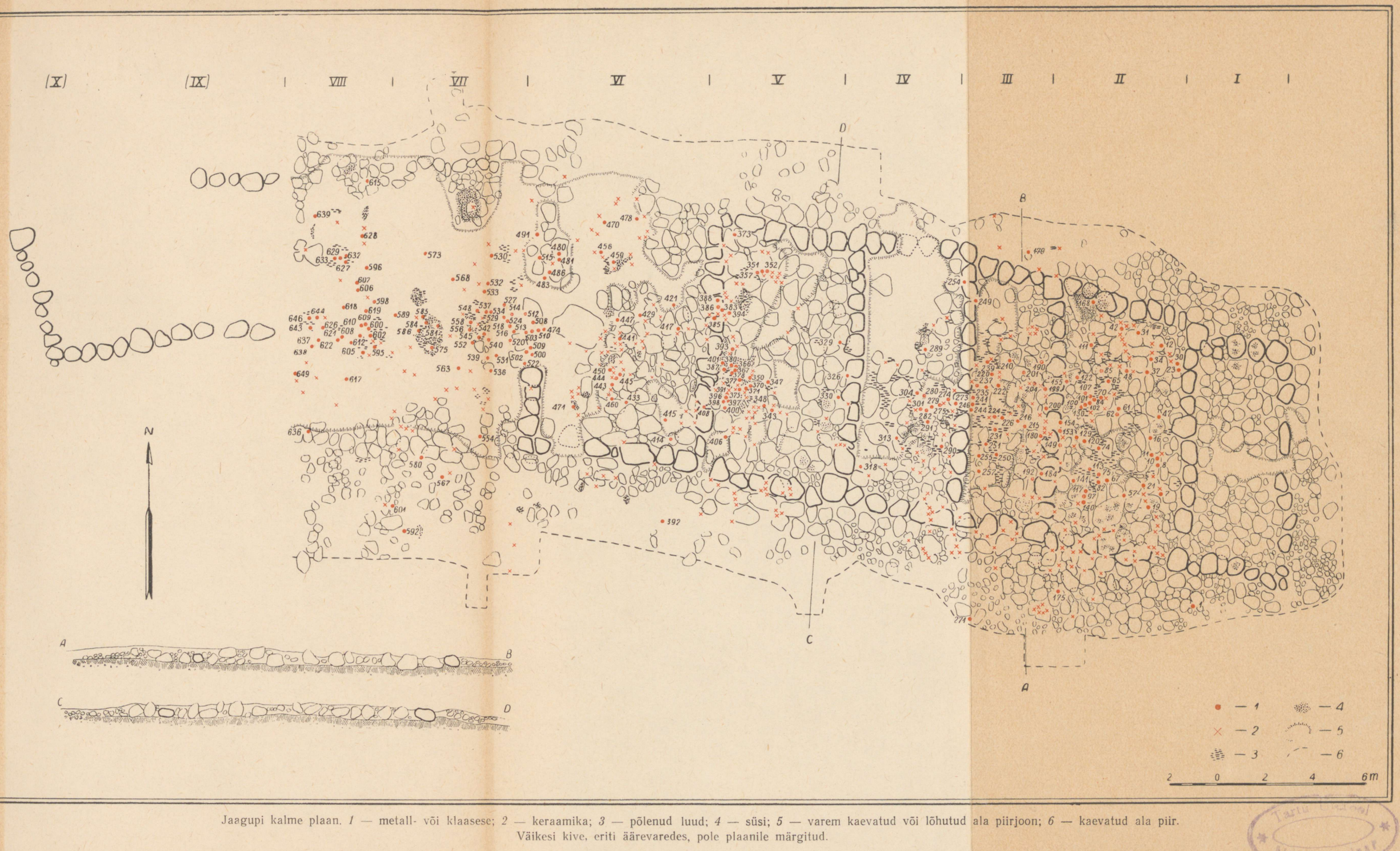
Võttes aluseks G. Loeschcke poolt avaldatud kalme skeemi,[4] mis on koostatud enne kalme ulatuslikumat lõhkumist, võiks arvata, et kalme läänepoolses otsas oli kaks väikest tarandit. Seega peaks kirjeldatud NNW—SSO-suunaline kivirida olema moodustanud kõige läänepoolsema, arvatava X tarandi läänemüüri, temaga liituv lääne—ida-suunaline kivirida aga kalme arvatava X ja IX tarandi lõunapoolse otsamüüri, kuna selle vastas kalme põhjaäärel olev väike kivirida on arvatavasti jäänus IX tarandi põhjapoolsest otsamüürist. Nende kahe tarandi vahel, samuti ka IX tarandi idaküljel olnud müüri kaevamisel ei leitud. Seega on mõeldav, et oletatava IX ja X tarandi kohal oli ainult üks, ida—lääne-suunaline piklik tarand. Kuna aga tarandite pikitelg on tavaliselt põhja—lõunasuunaline, siis tuleb pidada tõenäolisemaks, et siin oli kaks tarandit. Mõlemad oletatavad tarandid (IX ja X) on olnud kalme teistest taranditest lühemad ja nende müürikivid väiksemad. Tarandkalmetes moodustavad tarandimüüride välised küljed teatavasti reeglipäraselt sirgjoone, sisemised küljed on aga tavaliselt ebatasased. Arvatava X tarandi läänepoolse müüri säilinud osast on näha, et siin on olnud tasane läänepoolne külg. Missugused olid nende tarandite teised küljemüürid, ei ole teada. IX tarandist ida pool oli Jaagupi kalme umbes 10 meetri ulatuses lõhutud ja kivid ära veetud ning allesjäänud kultuurkiht tugevasti segatud. Puutumatuna olid selle kalmeosa kohal säilinud ainult põhja- ja lõunapoolne äärevare. Loeschcke skeemi järgi asus umbes sellel kohal lai ja läänetarandidest pikem tarand (VIII). 1935. aastal toimunud kaevamistel aga polnud enam võimalik kalme ehitust selles osas kindlaks teha.

Kalme paremini säilinud kesk- ja idaosa koosnevad nelinurksetest tarandidest, millede pikitelg on suunatud põhjast lõunasse (tahv. I). Tarandid on ehitatud üksteise külge järkjärguliselt läänest ida poole. Nende tarandite küljemüürid on alati ida poolt sirged, lääne poolt aga ebatasased. Järelikult on siin tarandite ehitamist alustatud lääne poolt nii, et iga järgnev tarand on ehitatud eelneva tarandi idakülje vastu. Seda on näha ka nurkade liitumisest. Nii on kõigi tarandite kirde- ja kagunurgad korrapäraselt välja ehitatud, loode- ja edelanurkades aga liituvad müürikivid eelmise tarandi nurgakividega korrapäratumalt.

Lõhutud kalmeosas on leiu nr. 522 juures reas neli suurt kivi, millede idaservad asuvad kõik ühel ja samal joonel. Ilmselt pärinevad need kivid VII tarandi idamüürist. Tarandi otsamüürid pole säilinud. Läänepoolne müür asus arvatavasti mainitud kividest umbes 5 m lääne pool. Plaanilt nähtub (tahv. I), et siit läheb põhja—lõuna suunas läbi tühi vöönd,[5] milles ei olnud leide, luid ega sütt. On tähele pandud, et müürikivide vahel leidub luid ja esemeid vähem kui mujal või ei leidu neid üldse. Seepärast võib oletada, et siin on asetsenud kahe tarandi vaheline müür. Sel juhul vastaks VII tarand ka oma laiuselt enam-vähem teistele.

[4] Sb. GEG, 1887, lk. 124. Skeem ei lase ennast kõigis osades täpselt kokku viia hilisematel kaevamistel tehtud plaanidega.

[5] Siit on leitud vaid savinõukilde.

Jaagupi kalme plaan. *1* — metall- või klaasese; *2* — keraamika; *3* — põlenud luud; *4* — süsi; *5* — varem kaevatud või lõhutud ala piirjoon; *6* — kaevatud ala piir.
Väikesi kive, eriti äärevaredes, pole plaanile märgitud.

Tartu Riiklik Ülikool Ajaloo teenistus

VII tarandiga külgneb ida pool VI tarand, millel on kindlad piirjooned. Säilinud on kogu ulatuses idamüür, enamik lõunamüürist ning kaks kivi põhjamüürist. Lääne pool on säilinud ainult neli eelneva tarandi läänemüürile kuulunud kivi. Tarandi nurkadest on terve ainult kagunurk. VI tarand on teistega võrreldes tunduvalt laiem — müürikivide siseäärtest arvestatult 6,6 m. Mööda nud sajandil toimunud kaevamised on ulatunud ka sellesse tarandisse, mistõttu tarandi lääneosas ja loodenurgas kivid puuduvad ning kultuurkiht on segamini aetud.

V tarand on ehitatud eelmise külge. Selle tarandi müürid on täielikult säilinud. Tarandi laius on 5 m. V tarand, samuti nagu kõik temast ida pool asuvad tarandid, ei ole täiesti ristküliku-kujuline, vaid meenutab kergelt längus rööpkülikut. Seega ei moodusta ei selle ega järgnevate tarandite nurgad täisnurka. Tarandite selline kuju on tingitud maastikust, sest Voika oja oru äär pöördub siinkohal aeglaselt kagu poole. Et kalmet mitte veerust alla ehitada, oldi sunnitud ka tarandeid veidi kagu poole nihutama.

V tarandiga külgnevad ida pool IV, III ja II tarand, millede müürid on kõik väga korrapärased ja hästi säilinud. Nendest ja üldse kogu kalme taranditest on kõige kitsam III tarand, mille siseruumi laius on keskmiselt 3 m. IV ja II tarandi laiuseks on vastavalt 3,75 ja 5 m. Koos tarandite nihkumisega kagu suunas on vähenenud ka nende pikkus. Iga järgneva tarandi idamüür on oma põhjaotsas eelmisest lühem. Kui VI tarandi pikkus on 11,5 m, siis kalme kõige idapoolsem, s. o. I tarand oli 10,4 m pikk.

I tarandi ehitusest on näha, et ta polnud täiesti lõpetatud või laotud nii suure hoolega kui eelmised. Lõuna- ja idamüür on tal kõverad. Müürikivid, mis asetsevad mõnevõrra korratult ja üksteisest eemal, ei moodusta idapoolsel välisküljel reeglipärast sirget äärt. Ka pole selle tarandi kirdeja kagunurk ehitatud korralikult. Teistest taranditest erinevalt ei sisaldanud see tarand ei luid ega leide, millest tuleb järeldada, et tarand oli küll valmis ehitatud, kuid seda ei jõutud enam matmiseks kasutada.

Tarandite ehitusest selgub, et kalmet on hakatud ehitama lääne poolt. Kuna kõige läänepoolsema tarandi läänemüüril oli vastupidiselt teistele taranditele sirge äär mitte idas, vaid läänes, siis on mõeldav, et see tarand oli esimene ja sellest hakati kalmet ida suunas laiendama. Et lääne poolt lugedes teise (IX) tarandi külgmised müürid pole säilinud, siis pole teada, kas see ehitati enne või pärast kõige läänepoolsemat (X) tarandit. Ei ole sugugi võimatu, et esiktarandiks oli see, mitte aga kõige läänepoolsem tarand. Sel juhul oleks teine tarand ehitatud esimese läänepoolsele küljele, järgmised tarandid aga sellest ida poole. Nii mõneski seni uuritud kalmes on osutunud vanimaks mitte otsmine, vaid mõni keskmine tarand, millele järgnevad tarandid on kas vahetult külge ehitatud või millega on hiljem ühendatud esialgselt eemal asunud tarandid vahetarandite lisamise teel (Pada, Jäbara B, Jäbara C jt.). Et lõhutud ei olnud ainult IX, vaid ka VIII ja VII tarandi külgmised seinad, siis jääb Jaagupi kalme esimese tarandi asukoha küsimus lahtiseks. Võib ainult konstateerida, et kalme lääneosa on idaosast varasem. Seda tõendab ka allpool esitatud leidude suhtelise vanuse määrang eri tarandeis (vrd. ka joon. 6).

Kalme idapoolsete tarandite müürid on hästi säilinud, selged ja sirgjoonelised, ehitatud suurtest, 50—150-sentimeetrise läbimõõduga raudkividest, mis on paigutatud ühekordse reana. Ainult mõningates kohtades, nagu III tarandi idamüüri keskel, IV tarandi idamüüris, V tarandi lõunamüüris, samuti VI tarandi idamüüri keskosas, kus alumised kivid on madalamad, on müür kahekordne, kusjuures pealmine kivi on asetatud tavaliselt kahe alumise vahekohale.

Kalme ei lõppenud ei külgedel ega otstes järsku, müüriga, vaid aeglaselt, väljaspool müüri oleva nn. äärevarega. Äärevare on ehitatud müüride väliskülgedele nii, et vastu müüre on asetatud suuremad kivid, milledele järgnevad välisääre poole väiksemad algul kahes, siis ühes kihis. Kalme lõpeb äärtel väikeste, rusikasuuruste kivikestega, mis asuvad kord müüridele lähemal, kord kaugemal (tahv. I, lõige AB, CD). Et kalme põhjapoolse müüri ja oru järsu kalda vahele jääb võrdlemisi kitsas maariba, siis on ka kalme põhjapoolne äärevare kitsam ning on mõnes kohas (V tarandi juures) nõlvakult hiljem alla varisenud. Seevastu lõunapoolne äärevare ulatub kaugemale ja on ehitatud suurematest kividest. Eriti suured on kivid, mis asetsesid vastu lõunamüüri II—V tarandi ulatuses ja mis vastavalt tarandite ääremüüri välisküljele moodustasid peaaegu sirge rea. Need äärevare kivid on niisama suured kui müürikivid ja seepärast ongi varasematel kaevamistel arvatud, et Jaagupi kalme tarandimüürid koosnevad kohati kahest teineteise kõrvale asetatud kivireast.[6] Kalme lõppes äärevarega ka ida- ja lääneotsas. Äärevares üldiselt matuseid ja leide ei olnud ning seepärast ei kaevatud seda kõikjal täies laiuses, vaid ainult kohati, nagu nähtub kalme üldplaanilt (tahv. I).

Tarandite sisetäidis koosnes enamasti suurematest kividest, mis olid laotud maha ühekordselt ja millede vahed olid täidetud väiksemate kivide ning mullaga. Mitmekihilist sisetäidist esines ainult mõnes üksikus kohas ja sel juhul olid täitekivid väiksemad.

Kultuurkiht oli tarandites kõikjal, kus kalme oli lõhkumata, võrdlemisi ühtlase paksusega — keskmiselt 50 cm. Ainult üksikutes kohtades oli selle paksus suurem, ulatudes näiteks II tarandi põhjaotsas 63 sentimeetrini ja V tarandi põhjaosas 65—75 sentimeetrini. Kalme äärtel muutus kultuurkiht õhemaks, moodustades 25—15 cm. Kalme lõhutud läänepoolses osas ei saadud kultuurkihi esialgset paksust enam täpselt kindlaks teha, sest seal oli kultuurkiht segatud. Võib arvata, et ka siin oli kultuurkiht niisama paks kui idaosas.

Üksikuis kohtades ulatus kultuurkiht siiski sügavale kalme all olevasse maapinda. Need olid söe- ja tuhaseguse liivaga täidetud koonusekujulised süvendid. Üks selline süvend, mille läbimõõt oli 1 m, asus II tarandi loodenurgas leiu nr. 168 juures ja ulatus 1 m sügavuselt kalme all olevasse maasse. V tarandi lääneservas ulatus kultuurkiht 80-sentimeetrise läbimõõduga alal samuti kooniliselt 55 cm sügavusele kalme all olevasse maasse, kusjuures selle lohu peal asus ühtlasem 5—10 cm paksune söekiht. Allpool polnud söekiht ühtlane, vaid liivaga tugevasti segatud. Kalme lõhutud läänepoolses osas leiu nr. 579 juures asuvas süvendis võis eraldada kolme söesegust kihti, milledest ülemine oli kõige suurema, alumised järjest väiksema läbimõõduga (115 × 135 cm, 70 × 100 cm ja 70 cm). Kaks alumist kihti (paksusega 10—15 cm), kus söe- ja tuhaseguses mullas leidus suuremaid söetükke, olid selgemad ja kindlapiirilisemad kui ülemine kiht. Söekihid olid eraldatud üksteisest üksikuid söeterakesi sisaldavate liivakihtidega. Neljas süvend asus kalme lääneotsas lõunapoolse otsamüüri all. Selle suurus oli 150 × 125 cm ja ta ulatus kooniliselt ahenedes 75 cm sügavusele. Selle koha keskelt leiti pikergune 50-sentimeetrise läbimõõduga kivi, mille ümber oli viis väiksemat, 20-sentimeetrise läbimõõduga kivi.

Kõik need süvendid asetsesid kas tarandimüüride all või vahetult nende kõrval. Samasuguseid süvendeid on leitud ka Nurmsi tarandkalme kaeva-

[6] Sb. GEG 1887, lk. 125.

misel, kuid seal ei paiknenud nad nii järjekindlalt müüride juures nagu Jaagupi kalmes. Et väljaspool tarandimüüre pole seni selliseid süvendeid leitud, siis on tõenäoline, et siin on tegemist kalmistu alla võetud maa-ala «puhastamisega» tule abil.

Asjaolu, et tarandkalmed on kollektiivsed matusepaigad, kus matused on üksteisega segatud, võimaldab jälgida matmise käiku Jaagupi kalmes vaid üldjoontes.

Nagu näitab tarandkalmete senine uurimine, kujunes laibapõletamine 3.—4. sajandil üldiseks nähtuseks.[7] Kuna Jaagupi kalmet on kasutatud põhiliselt samal ajajärgul, siis leiti siingi peaaegu ainult põletusmatuseid. Ainsa erandi moodustasid III tarandi põhjapoolsest äärevarest leitud põletamata luustiku pikad luud. Nende juurest leiti lahtiste otstega õõneskumer käevõru.[8]

Põletatud luud asetsesid kivide vahel laialipuistatult, sageli pesadena, kuid ka hajusalt. Nad esinesid tarandite keskosas teatud laiuselt lääne—ida-suunalises vööndis. Tarandite otste poole leidus luid järjest vähem. Müürikivide vahel ja väljaspool müüre luid üldiselt ei leitud.

Tarandkalmetesse maetud surnud on põletatud tavaliselt väljaspool kalmet. Ainult mõnel üksikul juhul on see võinud toimuda kalmes.[9] Väljaspool kalmet asunud põletamiskohti pole aga seni leitud. Et põlenud luukildude seas on leitud sageli põlenud kivipuru, siis on arvatud, et surnu põletati kivist alusel.[10] Ka Jaagupi kalmes leidus luukildude seas põlenud kivipuru, ümberkaudsed kalmekivid polnud aga ise kunagi põlenud. Järelikult on kalmesse maetud peale luude ka muud põletusjäänused.

Nagu öeldud, esinevad põletusjäänused enamasti kalmekivide vahel laialipuistatult. Kuid Jaagupi kalmes leiti ka põletusmatuseid, kus luud koos panustega olid asetatud ühtekokku kivide vahele.[11] Selliseks põletusmatuseks võib pidada näiteks kohta V tarandi lääneserval, kus nelja suure kivi vahelt leiti 110 × 60 cm läbimõõduga ja 6 cm paksune söekiht, milles leidus palju põlenud luutükikesi. Söekihi peal oli õhuke kiht põlenud kivipuru.

Samasugune põlenud luudega segatud söekiht asus samas tarandis leiu nr. 350 ümbruses. Siingi leidus pealiskihis põlenud kivipuru.

Eelmistest söe- ja luupesadest veidi erinev oli luid sisaldav söekiht VII tarandi keskel leidude nr. 575 ja 584 piirkonnas, kus see tungis mõnevõrra sügavamale kalme all olevasse liivasesse maasse. Sellega sarnanev, kuid veidi väiksem luupesa asus leiust nr. 585 põhja pool. Nendes süvendites esines põlenud luid ja esemeid kalmealusest maapinnast sügavamal, kuna mujal esinesid nad ikka ainult täitekivide vahel. Et aga mõlemad viimati mainitud luupesad asusid kalme lõhutud osas, siis võis nende algupärane asend täitekivide eemaldamise ja kultuurkihi läbikaevamise tõttu osaliselt rikutud olla. Arvestades seda, et kultuurkiht ulatub kalme aluspinda, võib siiski pidada võimalikuks, et siin oli tegemist juba enne kalme rajamist toimunud matustega või siis matustega äärevaresse, kuhu hiljem ehitati peale tarand. Et aga kultuurkiht oli siin segatud, siis jääb nende matuste algne iseloom selgusetuks.

---

[7] М. Х. Шмидехельм, Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии. Таллин 1955, lk. 49.

[8] AI 3236:170.

[9] H. Moora, Die Vorzeit Estlands. Tartu, 1932, lk. 33.

[10] A. Friedenthal, Ein Hügelgrab aus der älteren und mittleren Eisenzeit Nord-Estlands. Beitr. Estl., Bd. XX, Tallinn 1935/36, lk. 13.

[11] Samasugust põletusmatust on täheldatud Nurmsi kalmes, vt. Vassar, Nurmsi, lk. 27; samasugune matus oli ka Virunuka kalmes.

Kui jälgida Jaagupi kalme ehitust ja matuste asetust, selgub, et tarandite müürid ja suuremad täitekivid olid paigaldatud juba enne matmist. Seda on täheldatud ka Nurmsi, Virunuka ja teiste kalmete kaevamisel, kuid Jaagupi kalmes, kus kivikate oli tavaliselt ühekordne ja koosnes enamasti suurtest kividest, tuli see eriti hästi nähtavale. Siin ilmnes selgelt, et luud ja leiud paiknesid ainult kivide vahel, mitte kunagi aga suuremate kivide all. Nagu eespool juba nimetatud, ei leitud kalme kõige idapoolsemast, I tarandist ei luid ega leide. See kalmete kaevamisel esmakordselt tähelepandud nähtus ei jäta kahtlust, et tarandid ehitati valmis juba enne, kui neid kasutati matmiseks.

Nagu enamik tarandkalmeid, nii on ka Jaagupi kalme rikas leiumaterjali poolest. Osa sellest, peamiselt metall- ja klaasesemed, on tõenäoliselt pandud maasse koos surnute põrmuga. Neid leiti harilikult sealtsamast kust luidki (tahv. I). Seevastu esines keraamika hoopis ulatuslikumal alal kui muu leiuaines. See lubab oletada, et savinõud on sattunud kalmesse kahel viisil: esiteks panustena koos surnuluudega ja teiseks kalmel peetud peiede ja mälestussöömingute puhul. Peiedega on seotud arvatavasti ka V tarandi põhjapoolsest äärevarest leitud tulease (tahv. I). Keraamika kahesugust paiknemist täheldati eriti Virunuka I kalmes, kus osa savinõude kildudest asetses pesadena sügavamal kivide vahel, teine osa aga hajusalt pealmises mullakihis.

Leidesemed asusid Jaagupi kalmes võrdlemisi maapinna lähedal, tavaliselt 10—25 cm sügavusel. See on iseloomulik õhukese ühekihilise kivitäidisega kalmetele, kuna näiteks Nurmsi kalmes, kus kultuurkiht oli tunduvalt paksem ja sisetäidis mitmekordne, leiti esemeid kuni 60 cm sügavuselt.

Osal esemeist leidub tulejälgi, mis näitab, et nad on kuulunud surnu rõivastuse juurde ja on põletatud koos surnuga. Suuremal osal esemeist pole aga põlemisjälgi, mistõttu võib arvata, et need on pandud surnule andidena kaasa. Peaaegu kõik esemed kannavad aga tahtliku rikkumise, venitamise ja painutamise jälgi, mis on kivikalmetele väga iseloomulik. Enamik uurijaid arvab, et panuseid rikuti meelega, eesmärgiga «surmata» neid, et neil oleks siis võimalik lahkunule järgneda.[12]

Enamik panustest — kui mitte arvestada keraamikat — koosneb ehteist, kuna töö- ja tarberiistu esindavad ainult mõned noad. Töö- ja tarberiistade puudumine või vähene esinemine on iseloomulik kogu tarandkalmete alale, kuna samast ajajärgust pärinevates läti-leedu hõimude kalmetes leidub peale ehete rikkalikult tööriistu ja relvi.[13]

Et tarandkalmeis on esemed nagu luudki kivide vahele laiali puistatud, siis ei ole neid enamasti võimalik seostada üksikute matustega. Seda pole saadud teha ka Jaagupi kalme puhul. Suletud leidude puudumise tõttu jääb esemete dateerimine umbkaudsemaks, sest toetuda saab peamiselt ainult paralleelidele.

K ä r b i s s õ l e d. Kõige kindlamini dateeritavateks esemeteks on kärbissõled, mida Jaagupi kalmest on leitud 27. Neid sõlgi on põhjalikult uurinud M. Schmiedehelm ja H. Moora.[14] Viimane jagas Eesti ja Läti NSV territooriumilt leitud kärbissõled kahte seeriasse, milledest üht nimetas

[12] M o o r a, EZL II, lk. 15.

[13] H. M o o r a, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn 1956, lk. 91.

[14] M. S c h m i e d e h e l m, Beiträge zu der sogenannten gotischen Frage im Baltikum, II. Die Sprossenfibeln. Sb. GEG 1922, Dorpat 1923, lk. 92—102; M o o r a, EZL II, lk. 84—94.

põhja-eesti, teist lõuna-eesti ja põhja-läti seeriaks. Et Jaagupi kalmest leitud kärbissõled peale ühe eksemplari (tahv. III:4) kuuluvad kõik teise, s. o. lõuna-eesti ja põhja-läti seeriasse, siis peatume allpool ainult sellel rühmal. Seda iseloomustavad kitsad, ühe lameda soonega oksad. Varasematel vormidel esineb teljetoru (tahv. III:2), hilisematel eksemplaridel on see asendunud lihtsa pulgakesega (tahv. III:3). Selles kärbissõlgede rühmas võib omakorda eraldada veel kaht varianti: a) lõuna-eesti ja b) läti varianti.

Lõuna-eesti variandil jääb sõle pea ja peapoolse oksa vahele vahe ehk kael (tahv. III:3). Sellised kärbissõled on levinud ainult Lõuna-Eestis, eriti lõuna pool Tartut — Kambja, Nõo ja Kanepi ümbruses. Läti variandil aga liituvad pea ja esimene oks vahetult teineteisega (tahv. III:2). Siia rühma kuuluvad ka Põhja-Lätile iseloomulikud kolmeharulise jala ja okste otstes olevate nupukestega kärbissõled. Kärbissõlgede läti variandi levikupiirkonnaks on põhiliselt Rauna ümbruskond, kuid neid leidub ka Ida-Lätis, Eestis ja Soomes (joon. 7). Soomes on levinud peamiselt oksanupukeste ja kolmeharulise jalaga kärbissõled, mis moodustavad seal kohaliku alarühma. Oma kujult sarnanevad nad küll Läti territooriumil levinud sama tüüpi sõlgedega, kuid on nendest suuremad, lamedamad ja valmistatud hooletumalt. Eestist leitud läti varianti kärbissõlgede hulgas on enamuses varasemad, teljetoruga vormid.

Jaagupi kalmest leitud kummassegi alarühma kuuluvaist kärbissõlgedest on 8 tüpoloogiliselt varasemad ehk teljetoruga sõled.[15] Kõigil neil on pronksist teljetorus rauast telg. Teljetoru jätab oma keskosas telje vabaks ja seal liigub nõel. Nõelad on olnud rauast, mistõttu nad enamasti pole säilinud, välja arvatud vähesed jäänused mõne sõle nõelahoidjas. Nõelahoidjad on lühikesed. Sõle jalg on ümardatud otsaga, sageli ilustatud paari kitsa risti üle jalaotsa mineva soonega. Teljetoruga kärbissõlgedest on kaks nn. kaelaga eksemplari, kus teljetoru ja peaoks asetsevad teineteisest eemal. Ülejäänutel liitub teljetoru peaoksaga. Üks sõlg erineb teistest selle poolest, et tal on kaks alumist oksa ilustatud mitte ühe, vaid kahe soonega.[16] Et oksad on kitsad, siis tuleb teda ikkagi lõuna-eesti seeria hulka arvata. Ühel eksemplaril on okstel ühel pool otsas augukesed kettide või ripatsite riputamiseks (tahv. III:1). Okste otstes olevate augukestega kärbissõlgi on leitud ka veel mujalt Eestist,[17] samuti Põhja-Lätist, nimelt Salenieki kalmest (Rezekne rajoonis) 2 ja Viksnas kapusils kalmest (Smiltene rajoonis) 1 eksemplar, ning Leedust.[18] Teljetoruga kärbissõlgi on dateeritud harilikult 3.—4. sajandisse.[19]

Hilisemaid kärbissõlgi on Jaagupi kalmest leitud 14 eksemplari.[20] Teljetoru asendab neil pronksist pulgake ehk liist. Üldkujult on need sõled lamedamad ja õhemad. Mõnel sõlel on keskmise ja peaoksa vaheline kaareosa kergelt fassetitud ehk tahuline. Enamik peapulgakesega kärbissõlgedest (11 eksemplari) kuulub nn. lõuna-eesti variandi hulka, millel pulgake on peaoksast lahus. Pulgakese ja peaoksa vahele jääva kaela sisse on tehtud auk nõela jaoks. Nõelahoidja on lühike. Sõle jalg on lihtne,

[15] AI 1702:14 (joon. 3:2), 3236:545, 581, 589, 615, 629, 756; 3781 (joon. 3:1).

[16] AI 3236:629.

[17] AI 3670:1 (Tartust lõuna pool), 4661:34 (Virunuka), 1996:161 (Kambja, kuid siin on okste alumisel küljel samaks otstarbeks aasakesed; vt. RK, tahv. 5:27).

[18] Moora, EZL II, lk. 90.

[19] Moora, EZL II, lk. 93; A. Hackman, Baltische Sprossenfibeln aus Finnland. Festschrift Adalbert Bezzenberger zum 14. April 1921 dargebracht von seinen Freunden und Schülern. Göttingen 1921, lk. 76.

[20] AI 1702:4, 5, 31; 3236:233, 241, 279, 290, 329, 456, 626, 649, 714, 730, 758.

tavaliselt veidi ümardatud. Peaaegu kõik Jaagupi kalmest leitud peapulgakesega kärbissõled, olles eespool kirjeldatud teljetoruga kärbissõlgedest tüpoloogiliselt hilisemad, kuuluvad põhiliselt 4. sajandisse.[21] Mõningaid suuremaid ja lamedamaid eksemplare on võib-olla kantud ka veel hiljem, 5. sajandil. Kärbissõlgede hilisemat kasutamist tõendab Tartu lähedal Reola turbarabas päevavalgele tulnud peiteleid, milles koos 5. sajandist pärinevate massiivsete kolmekandiliste käevõrudega leidub hiliseid suuri ja tugevasti lamenenud kärbissõlgi.[22]

Peale eespool kirjeldatud tervete sõlgede on Jaagupi kalmest leitud veel 5 lõuna-eesti ja läti seeriasse kuuluvate kärbissõlgede katkendit,[23] mida ei saa täpsemalt dateerida.

Teistest Jaagupi kärbissõlgedest veidi erinev on tahvlil III:4 kujutatud sõlg. See sõlg on suur, laiade, kahe kitsa soonega ilustatud okstega. Kaar on lai ja lame. Peapulk liitub esimese oksaga. Auk nõela jaoks on tehtud esimese oksa sisse. Et see sõlg on lame ning peapulgake kujutab endast kitsast ranti, siis võib arvata, et ta kuulub 4. sajandi lõppu või 5. sajandi algusse. Täpseid vasteid talle pole teada.

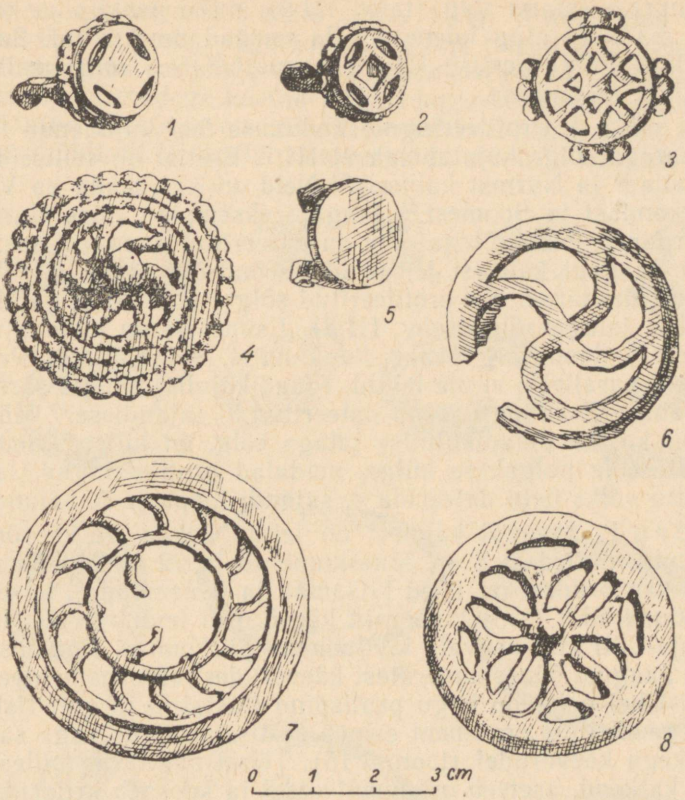
K e t a s s õ l e d. Omaette rühma moodustavad ka Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti tarandkalmetest leitud ketassõled. Võrreldes Põhja-Eesti ketassõlgedega on need väiksemad, sageli ääristatud sämbukestega. Sõle läbistatud keskosas on kodarad, nelinurk või romb. Ühtlasi võib nendel sõlgedel nagu kärbissõlgedelgi märgata teatud kohalikke erinevusi. Nii on lõuna pool Tartut asuvale Kambja, Nõo ja Kanepi kalmeterühmale omased eriti väikese läbimõõduga (1,6—2 cm), nupuliste äärtega sõled, milledel on keskel romb või romb ja rist (joon. 3:1, 2, 3). Lõuna poolt, Põhja-Läti territooriumilt, on seni teada ainult üks selline ketassõlg.[24] Läti kivikalmete alale on seevastu iseloomulikud veidi suuremad ketassõled, milledel keskosas on sageli kodarad. Üksikuid kodaratega ketassõlgi leidub ka Lõuna-Eestis, näiteks Jaagupi (joon. 3:4, 6, 7), Saamueli ja Kambja kalmetes.[25]

Nendest 3 on kodaratega ketassõled. Üks (joon. 3:7) sarnaneb Põhja-Lätist Mūsina (Cesise rajoon) ja Slavēka kalmest leitud ketassõlgedega[26] ja kujutab endast kahte ketta sees olevat kõverate kodaratega kontsentrilist ratast. Jaagupi eksemplaril on sõle keskosa katki, kuid võib arvata, et ka sellel on olnud algselt sõle keskel veidi esileulatuv nupp. Teisel Jaagupi ketassõlel (joon. 3:4) on sõle keskel oleva nupu ümber kuus kõverat kodarat, mida ümbritseb kolme kontsentrilise soonega ketas. Äär on nupuline. See sarnaneb teatud määral Kambja ja Saamueli kalmest[27] ning ühe Lätist leitud ketassõlega.[28] Jaagupi eksemplar kujutab endast aga tüpoloogiliselt arenenumat vormi. Kolmas kodaratega ketassõlg (joon. 3:6) on kujult lihtne, nelja kõvera kodaraga ratas.

Eespool kirjeldatuist suurema läbimõõduga on 3 ketassõlge,[29] milledest üks on kujutatud joonisel 3:8. Täpseid vasteid nendele sõlgedele teistest kalmetest pole teada, kuid ornamendi iseloomu alusel võib ka neid arvata lõuna-eesti rühma hulka.

---

[21] M o o r a, EZL II, lk. 93.
[22] AI 4102:7, 8, 9.
[23] AI 1702:32; 3236:433, 443, 610, 712.
[24] Kalnslavēka kalmest (Smiltene raj.) (AI 1195:65) — sarnane joon. 3:3; vt. M o o r a, EZL I, tahv. VI:15.
[25] AI 1702:33 (joon. 3:6); 3236:275 (joon. 3:7), 291 (joon. 3:4); 1993:21, 22; 2339:8.
[26] M o o r a, EZL I, tahv. VII:2.
[27] AI 2339:8; 1993:21; RK, tahv. 8:21.
[28] M o o r a, EZL I, tahv. VI:14.
[29] AI 1702:35; 3236:75, 250 (joon. 3:8).

Joon. 3. Ketassõlgi Kagu-Eesti kalmetest. *1* — Kambja kalmest (Elva raj.); *2* — Virunuka kalmest (Võru raj.); *3* — Paali kalmest (Elva raj.); *4—8* — Jaagupi kalmest. (AI 1996:169; 4161:34; 3236:202, 291; 1702:2, 33; 3236:275, 250).

Omalaadne on joonisel 3:5 kujutatud väike, pealt lameda plaadikesega sõlg (läbimõõt 1,8 cm), mille pind on ilma ornamendita. Vasteid sellele sõlele ei ole teada.

Ketassõled on dateeritud A. M. Tallgreni poolt ajavahemikku 200.—450. a.[30] Jaagupi ketassõlgi tuleb lugeda tüpoloogiliselt hilisemaiks vormideks. Et enamik neist on leitud kalme hilisemaist osadest (II—IV tarand), võib arvata, et nad kuuluvad 4. sajandi lõppu ja 5. sajandisse.

P e a k i l p s õ l e d. Jaagupi kalmest on leitud kaks kolmnurkse jalaga peakilpsõlge. Üks neist on lameda jalaga (tahv. III:6) ning esindab Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti kivikalmete alal levinud peakilpsõlgede tüüpi ning on dateeritud üldiselt 2. sajandisse.[31] Selle põhjal võiks kõne all olevat sõlge pidada ainukeseks 2. sajandisse kuuluvaks esemeks, mis on leitud Jaagupi kalmest. Arvestades aga seda, et sõlel on kilp ja jalg õhenenud, tuleb teda pidada hilisemaks, 3. sajandisse kuuluvaks. See on tõenäolisem, kui pidada silmas kalme muu inventari vanust. Erandlik oma vormilt on

[30] T a l l g r e n, ZAE I, lk. 102.

[31] Ш м и д е х е л ь м, Археологические памятники, lk. 204. Seda tüüpi sõlgede leviku kohta vt. H. M o o r a, EZL II, lk. 70 jj.

teine kolmnurkse jalaga sõlg (tahv. III:5), mille peakilp ja kaare profileering on madalad ning laieneva jala nurgad ümardatud. Samasugune sõlg on leitud Põhja-Eestist Jäbara kalmest.[32] See sõlg kuulub arvatavasti samuti 3. sajandisse.

Muud sõled. Profileeringute kadumise teel kujunenud lameda, S-kujulise kaarega sõlge kujutab tahvel III:7. Eestist on selliseid sõlgi leitud veel Pada[33] ja Nurmsi kalmest.[34] Neid on aga teada ka Visla alamjooksu piirkonnast ja Soomest.[35] Jaagupi eksemplar, olles Nurmsi omast hilisem, sarnaneb Pada sõlega, mis on dateeritud 4. sajandisse.[36]

Veel on Jaagupi kalmest leitud üks seondsõlg (tahv III:10), mis on olnud pinnalt tinutatud, üks profileeritud sõlg (tahv. III:9) ja üks lameda, plaadikujulise jalaga sõlg (tahv. III:8). Esimesele on olemas vaste Unipiha kalmest.[37] Seondsõlg peaks kuuluma 4. sajandisse.[38] Profileeritud sõlele täpseid paralleele ei ole leitud. Plaadikujulise sõlega sarnanev sõlg on leitud Jäbara E kalmest ja on dateeritud 5. sajandisse.[39] Mõlemad, nii profileeritud kui ka plaadikujulise jalaga sõlg, on hilised. Seda tõendab nõela kinnitamine pulgakese külge, madalad profileeringud, lame õhuke jalg. Seetõttu võiks neid dateerida 4. sajandi lõppu ja 5. sajandisse.

Käevõrud. Jaagupi kalmest on leitud kokku 34 käevõru ja käevõru katkendit, milledest 8 on ööneskumerad ja 22 lamekumerad. Ööneskumeratest käevõrudest on ühed kitsamad ja öönsamad[40], teised laiemad ja vähem kumerad.[41] Ööneskumeraid käevõrusid leidub arvukalt nii Eesti kui ka Põhja-Läti alal asuvate kivikalmete piirkonnas. Enamuses on nad ilustamata. Jaagupi ööneskumeratest käevõrudest on ornamenteeritud kaks eksemplari. Ühel neist on kogu pealispind ilustatud järguti ristikriipsude rühmakestega. Selline ornament esineb eesti ainestikus väga sageli lamekumera lõikega käevõrudel (joon. 4:15). Teisel käevõrul, millest on säilinud ainult katkend, asetseb ornament otsal ja koosneb kriipsukeste vahel olevast längristist (joon. 4:13). Vaste sellele käevõrule on olemas Saamueli kalmest.[42] Neid käevõrusid ei saa kuigi täpselt dateerida, sest selliseid vorme on kantud väga pika aja jooksul — 2.—5. sajandini.[43] Ööneskumer, otstes ristikriipsukestega ilustatud käevõru esineb koos hiliste kärbissõlgede ja kolmekandilise käevõruga veel eespool nimetatud Reola leius.

Lamekumeratest käevõrudest on leitud Jaagupist lihtsaid teravate servadega võrusid 17 tükki (joon. 4:12),[44] massiivsemaid ja paksemaid, kan-

---

[32] AI 3737:8.

[33] Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 115, joon. 27 : 8.

[34] AI 2486:90.

[35] O. Almgren, Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. Mannus-Bibliothek Nr. 32, Leipzig 1923, lk. 65. E. Kivikoski, Die Eisenzeit im Auraflussgebiet. SMYA XLIII, Helsinki 1939, lk. 45.

[36] Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 116.

[37] AI 1995:35, vt. RK, tahv. 7:10.

[38] Moora, EZL II, lk. 81.

[39] Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 105, joon. 24 : 4.

[40] AI 3236:170, 237 (joon. 4:15), 249 (joon. 4:13), 401; ööneskumerate käevõrude liigitus vt. Moora, EZL II, lk. 408—418.

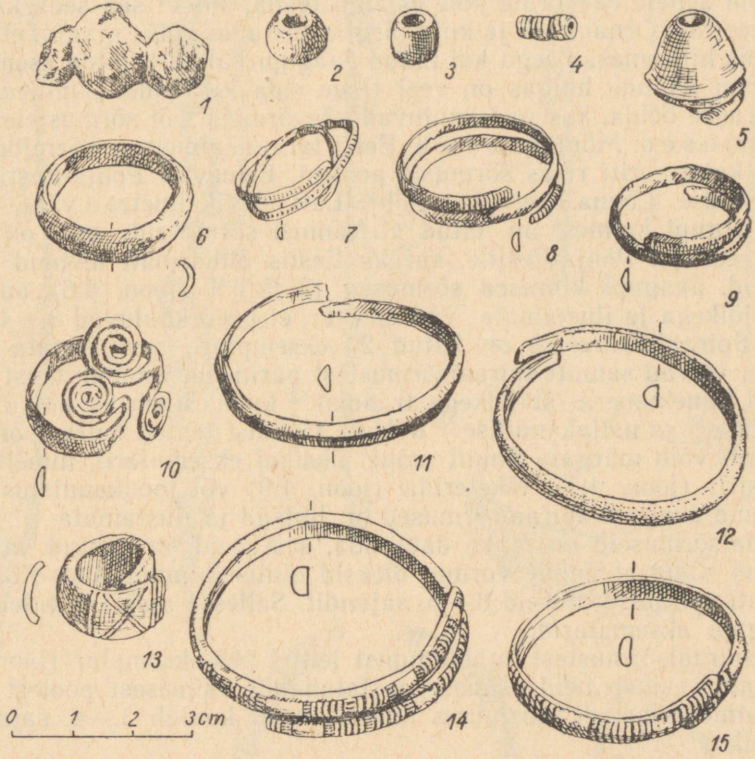
[41] AI 1702:28, 37; 3236:542, 727. Vrd. Moora, EZL II, lk. 416; Moora, EZL I, tahv. XXIV:1.

[42] AI 1993:61.

[43] Moora, EZL II, lk. 415.

[44] AI 1702:21, 29, 30 (joon. 4:12); 3236:102, 107, 131, 132, 266, 289, 304, 326, 496, 524, 558, 567, 721, 722.

diliste servadega võrusid 5 tükki (joon. 4:14). [45] Kõik need võrud on kitsad (laius 0,4—0,7 cm), väga lihtsad ja kas täiesti ilma ornamendita või ilustatud ainult otstes mõne ristuva soonekesega. Mõnedel käevõrudel on selliste soonterühmadega kaetud järguti kogu pealispind (joon. 4:15). Selliselt ilustatud käevõrud on eriti iseloomulikud Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti alale,[46] kuid üldiselt leidub lamekumeraid käevõrusid kõne all olevast ajast

Joon. 4. Esemeid Jaagupi kalmest. *1—3* — pronkshelmed; *4* — kuldfooliumiga kolmikhelmes; *5* — kellakujulised ripatsid; *6* — sõrmus; *7* — spiraalsõrmus kuuseoksaornamendiga; *8* — spiraalsõrmus joonornamendiga; *9* — spiraalsõrmus täkkornamendiga; *10* — prillspiraalsõrmus; *11, 12, 14, 15* — käevõrud; *13* — käevõru katkend. (AI 3236:352, 639, 607, 516, 255, 530, 622, 12, 380, 318, 617; 1702:30; 3236:249; 1702:20; 3236:237).

pärinevas materjalis kogu Eesti alal. Nad on olnud kasutusel kogu I aastatuhande esimese poole.[47] Samasse aega kuuluvad ka Jaagupi kalmest leitud kaks kolmnurkse läbilõikega käevõru katkendit.[48] Mõlemad on kitsad, lihtsad, ilma ornamendita (joon. 4:11) ja pärinevad arvatavasti spiraalkäevõrudest.

---

[45] AI 1702:7, 19, 20, 27; 3236:84.
[46] Moora, Eesti rahva kujunemisest, lk. 96 jj., joon. 15:4.
[47] Moora, EZL II, lk. 422.
[48] AI 3236:596, 617 (joon. 5:11).

Jaagupi kalmest on leitud veel käevõru, mis on mässitud peenikese, lõikes lamekumera pronkstraadiga (joon. 5:7). Mähise all olev võru on jämedamast ümmargusest pronkstraadist, mille otsad on jäetud mähisest vabaks. Vasteid sellisele käevõrule on teada vähe, nimelt ainult Lõõlast ja Nurmsist; need võrud on dateeritud 4.—5. sajandisse.[49]

Erinev on joonisel 5:6 kujutatud käevõru. Keskelt on ta lai, otste poole kitsenev. Keskosas on pikutine madal hari, mille peal on täkkornament. Et vasteid sellele käevõrule pole esialgu teada, siis ei saa seda ka täpsemalt dateerida. Ornamendi ja kuju järgi otsustades võiks arvata, et ta kuulub hoopis hilisemasse aega kui muud Jaagupi kalmest leitud esemed.

Jaagupi leidude hulgas on veel terve rida katkendeid, millede kohta on aga raske öelda, kas nad kuuluvad käevõrudele või sõrmustele.

S õ r m u s e d. Mõningate teiste Eesti tarandkalmetega võrreldes ei ole Jaagupi kalme eriti rikas sõrmuste poolest. Erinevalt Põhja-Eesti kalmetest on üldse Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti kivikalmetes vähe sõrmuseid.[50] Jaagupi kalmest on leitud nii kinnisi sõrmuseid, mis on iseloomulikud eeskätt Põhja-Eestile, kui ka Eestis üldisemalt levinud spiraalsõrmuseid. Jaagupi kinnised sõrmused (3 tk.) [51] (joon. 4:6) on õõneskumera lõikega ja ilustamata. Võib arvata, et need kuuluvad 3.—4. sajandisse.[52] Spiraalsõrmuseid on leitud 20 eksemplari, arvestamata katkendeid, mis võivad samuti spiraalsõrmustest pärineda. Enamik neist on valmistatud lamekumera läbilõikega traadist,[53] kuid esineb ka kolmnurkse,[54] ümmarguse[55] ja neljakandilise[56] lõikega traadist tehtud spiraalsõrmuseid. Ornamenti võib märgata ainult mõnel üksikul eksemplaril, nimelt kuuseoksamustrit (joon. 4:7), täketerida (joon. 4:9) või joonkaunistust (joon. 4:8). Muud Jaagupi spiraalsõrmused on lihtsad ja ilustamata.

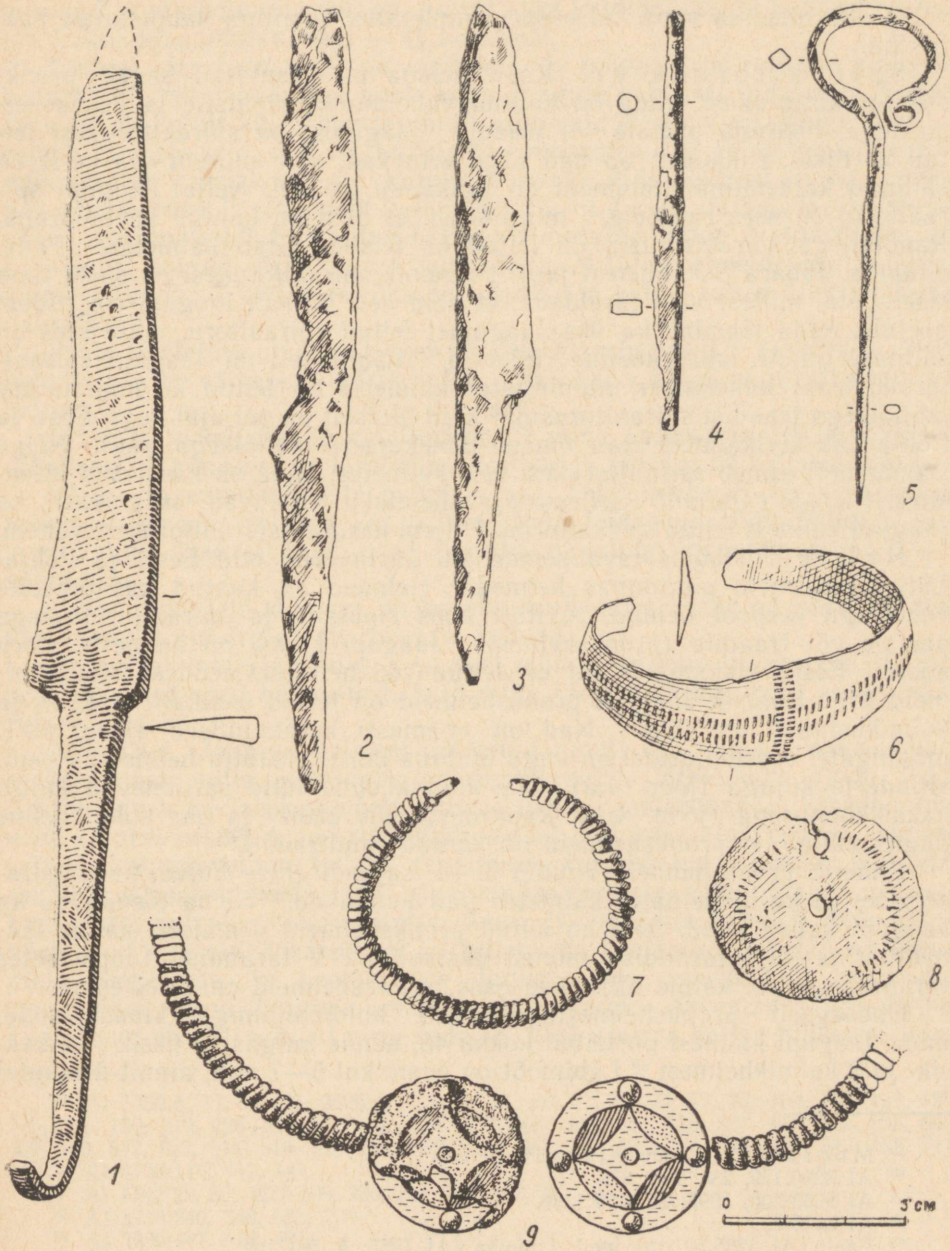
Spiraalsõrmuseid on raske dateerida, sest neid on kantud väga pika aja vältel, ilma et nende vormid oleksid oluliselt muutunud. Kõige rohkem kanti spiraalsõrmuseid 3.—5. sajandil. Sellesse ajajärku tuleb arvata ka Jaagupi eksemplarid.

Prillspiraalsõrmustest on Jaagupist leitud üks eksemplar (joon. 4:10). Baltimaadel esineb neid esimese aastatuhande esimesest poolest pärinevates kalmetes sageli, kusjuures enamik neist kuulub 3.—4. sajandi leidude hulka.[57]

K a e l a v õ r u d. Jaagupi kalmest on leitud emailiga kaunistatud ketasotstega kaelavõru katkend (joon. 5:9). Samasuguseid kaelavõrusid on Põhja-Lätist teada 4 — Trikāta (Smiltene rajoon), Velna kravanda (Cēsise rajoon) ja Mūri (Cēsise rajoon) kalmest.[58] Trikāta kaelavõru otsad on kaunistatud punase ja sinise emailiga, kusjuures võru ise on mähitud pronkstraadiga. Jaagupi tugevasti põlenud kaelavõrust on säilinud ainult otsaketta katkend ja osa traadiga mähitud võrust, email on aga täiesti hävinud. Sellised kaelavõrud on dateeritud 4.—5. sajandisse.

---

[49] V a s s a r, Nurmsi, lk. 178.
[50] M o o r a, Eesti rahva kujunemisest, lk. 96.
[51] AI 3236:231, 530 (joon. 4:6), 568; viimane neist küsitav, sest sõrmus on murdunud.
[52] M o o r a, EZL II, lk. 457.
[53] AI 3236:12 (joon. 4:8), 63, 130, 184, 201, 450, 480, 536, 564, 584, 622 (joon. 4:7), 729, 737.
[54] AI 3236:216, 380 (joon. 4:9), 651.
[55] AI 1702:1, 3236:605.
[56] AI 3236:192, 531.
[57] Nende täpsem levikuala ja dateering vt. M o o r a, EZL II, lk. 462 jj.
[58] M o o r a, EZL II, lk. 319, 321; I tahv. XIX:1.

Joon. 5. Esemeid Jaagupi kalmest. *1—3* — noad; *4* — naaskel; *5* — karjasekeppnõel; *6* — käevõru; *7* — käevõru; *8* — kaelavõru ots; *9* — kaelavõru emailiga. (AI 3236:417, 1, 254, 257, 149, 746, 414, 723, 61, 62).

Samalaadilisele kaelavõrule võiks kuuluda ka ümmargune pronksplaadike (joon. 5:8), mis sarnaneb ühe Lätist leitud kaelavõru otsaga.[59] See võiks olla niisama vana kui eespool nimetatud emailiga kaunistatud kaelavõru.

Spiraaltorukesed. Kaelaehetena on kasutatud sageli pronksist spiraaltorukesi, mida on kantud vaheldumisi ripatsite ja pronkshelmestega, lükituna paelale või traadile. Jaagupist on spiraaltorukesi leitud 24 tükki. Pikkuselt on nad väga erinevad, sest suurem osa neist on säilinud katkendina. Läbimõõt on ligikaudu 0,6 cm. Neljal Jaagupi spiraaltorul on sees raudtelg,[60] mis näitab, et neid on kantud kaelavõruna. Raudteljega spiraaltorusid on leitud ka teistest Eesti kalmetest (Pada, Unipiha, Jäbara B kalmetest jm.)[61]. Enamik spiraaltorukesi on siiski ilma siseteljeta, millest võib järeldada, et neid aeti lihtsalt lõngale või riidest paelale. Seda tõendab ka üks Jaagupist leitud spiraaltoru, mille sees on säilinud linane labasekoeline riideriba.[62] Läbilõikelt on Jaagupi spiraaltorude traat lamekumer. Mõningates kalmetes on leitud ka kolmnurkse läbilõikega traadist spiraaltorusid,[63] kuid üldiselt oli sel ajal kogu Eesti ja Põhja-Läti kivikalmete alale omane lamekumera läbilõikega traat. Kõige sagedamini esineb spiraaltorukesi neis kalmetes, mida on kasutatud intensiivselt 3.—5. sajandil.[64] Sellesse ajavahemikku kuuluvad arvatavasti ka Jaagupi kalmest leitud spiraaltorud. Hiljem kasutati spiraaltorukesi vähem.

Helmed. Hoopis tavalisemad kui kaelavõrud olid Eesti ja Põhja-Läti kivikalmete piirkonnas helmed.[65] Helmeid on kantud kas omaette või, nagu eespool öeldud, lükitult koos ripatsite ja spiraaltorukestega paelale või traadile (pronkshelmed). Jaagupi kalme on helmeste arvu poolest Eestis rikkamaid: siit on leitud 168 helmest, nendest pronkshelmeid 21.[66] Enamik Jaagupi pronkshelmeid on leitud üksikult. Kaksik- ja kolmikhelmeid on vähe. Nad on enamasti kerakujulised (joon. 4:2), mõningatel eksemplaridel on augu ümbrus lame, mistõttu helmes on veidi silinderja kujuga (joon. 4:3). Ühe kolmikhelme lülid sarnanevad kujult kaksikkoonusega (joon. 4:1). Rauarooste ühe üksik- ja ühe kolmikhelme augus näitab, et pronkshelmeid on kantud raudtraadil.[67]

Enamik pronkshelmeid kuulub 3.—4. sajandi ehete hulka, kuna varasemates ja ka hilisemates kalmetes nad puuduvad.[68] Sama tõendavad ka Jaagupi kalme leiud. Seal on leitud pronkshelmeid peamiselt kalme lääneosast ja VIII tarandist, mõned üksikud ka V tarandist. Idapoolsetes tarandites, s. o. kalme hilisemas osas, pronkshelmeid enam ei esine.

Üheaegselt pronkshelmestega kanti kuldfooliumiga klaashelmeid, mida Jaagupi kalmest on leitud kokku 48, nende hulgas 15 üksik-, 12 kaksik- ja 3 kolmikhelmest.[69] Läbimõõt on enamikul 5—7 mm, ainult üksikutel

---

[59] Moora, EZL I, tahv. XIV:4; II, lk. 314.
[60] AI 3236:129, 239, 284, 575.
[61] AI 2655:200; 1995:72; 3172:1138.
[62] AI 3236:79.
[63] Paali (AI 3235:50, 101 jne.), Unipiha (AI 1955: 4, 59) jne.
[64] Vassar, Nurmsi, lk. 157; Moora, EZL II, lk. 349.
[65] Helmeste leviku üksikasjaline analüüs vt. Vassar, Nurmsi, lk. 158 jj.; Moora, EZL II, lk. 351 jj.
[66] AI 3236:352 (joon. 4:1), 388, 606, 607 (joon. 4:3), 618, 637, 638, 639 (joon. 4:2), 643, 644, 646, 653, 673, 674, 706, 744.
[67] AI 3236:673, 352.
[68] Vassar, Nurmsi, lk. 160.
[69] AI 1702; 9, 12; 3236:57, 119, 429, 445, 470, 500, 516 (joon. 5:4), 554, 612, 613, 621, 636, 658, 660, 662, 684, 696, 701, 717, 718, 743, 753, 755, 760, 761, 762.

on see suurem. Mõnel helmel on märgata pinnal spiraalselt kulgevaid soonekesi (joon. 4:4). Kuldfooliumiga klaashelmeste paiknemine kalmes ühtib peaaegu pronkshelmeste omaga. Ainult kaks kuldfooliumiga helmest on leitud kalme idapoolsest osast — II tarandist.

Teistest klaashelmestest on meie leidude hulgas eriti rohkesti siniseid. Neid on 81, mis moodustab poole kogu Jaagupi helmeste üldarvust. Nende seas on nii kujult kui värvivarjundilt erinevaid eksemplare. Kõige rohkem esineb tumesiniseid, väikesi, enamasti ümmarguse või veidi lapiku kera,[70] mõnikord ka kaksikkoonuse[71] kujulisi helmeid. Rida helmeid erineb eelmistest oma suuruse[72] (läbimõõt keskmiselt 1,2—1,4 cm) või heleda, vesisinise värvitooni poolest.[73] Fassetitud helmed,[74] mida on leitud 3 eksemplari, on võrdlemisi suured, äralõigatud nurkadega. Millefiorhelmeid[75] on Jaagupi kalmest saadud 7, milledest üks on rohelise ja valge, teised kõik sinise ja valge kirjud.

Peale loetletute on leitud veel rohelisi klaashelmeid[76] (arvult 6), millede hulgas on väikesi silindrikujulisi, aga ka üks pikuti sügavalt soonitud helmes.[77]

Eri liigi moodustavad emailhelmed,[78] mida Jaagupist leiti 4 tükki: 2 rohelisest, 1 punasest ja 1 rohelise, kollase ja punase triibulisest massist.

Klaas- ja emailhelmeste puhul ei saa öelda, et neid oleks esinenud mõnes kalmeosas rohkem kui teistes. Neid leidus peaaegu ühtlaselt üle kogu kalme. Ajaliselt tuleb need nagu kalme muugi inventar arvata 3.—5. sajandisse.

Meie kalme leidude seas on ka üks savihelmes,[79] mis on pärit arvatavasti samast ajajärgust mis teisedki helmed.

Kalme leiumaterjali hulgas on veel mõned sulanud klaasmassi tükikesed, mis pärinevad helmestest, kuid mille järgi helmeste kuju enam määrata ei saa.

N õ e l a d. Jaagupi kalmest on leitud ainult üks väike pronksist karjasekeppnõel, mille pearõngas on rombikujulise läbilõikega (joon. 5:5). Eestis esines karjasekeppnõelu juba esimese aastatuhande keskel enne meie ajaarvamist[80], kuid eriti tüüpilised on nad meie ajaarvamise esimese sajandi kalmeinventari hulgas (enamuses valmistatud rauast). Rohkesti esineb karjasekeppnõelu meie ajaarvamise esimese aastatuhande algusse kuuluvates kalmetes, nagu Tamsa, Aseri, Nava, Toila kalme.[81] Seda tüüpi nõelad on aga olnud kasutusel ka hiljem. Et karjasekeppnõelad on olnud pikka aega ühe- ja samasuguse kujuga, siis on üksikult esinevaid eksemplare, nagu Jaagupi oma, raske dateerida. Arvestades aga kalme kogu leiumaterjali vanust ning seda, et nõel asetses kalme hilisemas osas

---

[70] AI 1702:8, 11, 18, 23; 3236:11, 16, 19, 21, 30, 47, 48, 74, 77, 82, 100, 108, 113, 127, 140, 154, 190, 210, 226, 246, 286, 343, 351, 357, 369, 383, 384, 386, 387, 441, 444, 503, 508, 509, 510, 512, 513, 514, 518, 520, 522, 527, 528, 529, 532, 533, 534, 537, 539, 540, 552, 711.

[71] AI 3236:116, 117, 141.

[72] AI 1702:22, 26; 3236:199, 200, 244, 272, 302, 393, 692, 708.

[73] AI 3236:240, 538, 633, 704.

[74] AI 3236:447, 474, 491.

[75] AI 1702:24; 3236:220, 301, 397, 627, 661, 716 (roheline).

[76] AI 1702:24a; 3236:7, 10, 155, 235, 543.

[77] AI 3236:155; sarnane M o o r a, EZL I, tahv. XXVIII:20.

[78] AI 3236:313, 602, 652, 655.

[79] AI 3236:619.

[80] Kaunispää kalmes, Saaremaal (E. S t u r m s, Die Kulturbeziehungen Estlands in der Bronze- und frühen Eisenzeit. ÕES Ar. 1932, lk. 207—271, joon. 13).

[81] AI 3669; 3968; 3952; Aseri materjal Rakvere Rajoonidevahelises Koduloomuuseumis. Ш м и д е х е л ь м, Археологические памятники, lk. 54—57, joon. 10, 11.

(II tarand), samuti Läti vastavate nõelte dateerimist,[82] võiksime Jaagupi karjasekeppnõela arvata 4. või isegi 5. sajandisse.

Muudest ehetest on leitud veel kaks teineteise sees asetsevat pronksist kellukesekujulist ripatsit, millede juures olid mõned pronksrõngakesed, arvatavasti kellukeste juurde kuuluvast ketist (joon. 4:5). Eestist on leitud kellukesekujulisi ripatseid vähe. Neid on teada Haimre, Nurmsi ja Savastvere kivikalmetest, Arniko pikast kääpast ning Rõuge linnuselt.[83] Nad on iseloomulikud latgallidele, kes kandsid neid mitmekaupa esinevate ripatsitena peaehete, käevõrude ja keede küljes. Dateeritud on nad 7. ja 8. sajandisse.[84]

Noad ja muud tööriistad. Kogu tarandkalmete alale on iseloomulik, et töö- ja tarberiistu on surnuile kaasa pandud väga vähe. Seda näeme ka Jaagupi kalme inventaris. Tööriistadest esineb siin peamiselt nuge, millede tüüpi on võimalik kindlaks teha 5 eksemplaril. Peale selle on leitud 20 noakatkendit ja terve hulk rauatükikesi, milledest osa pärineb samuti nugadest. Mõne katkendi küljes on säilinud jäänuseid puupidemest. Jaagupi noad jagunevad põhiliselt kahte liiki. Esimese moodustavad kumera seljaga noad aeglase üleminekuga terait rootsule (joon. 5:2).[85] Erandiks on ainult nuga, millel on küll kumer selg, kuid üleminek rootsule on astanguline (joon. 5:1). Kumeraseljalised noad olid 3.—5. sajandil kogu kivikalmete piirkonnas väga levinud.[86] Teise liiki kuuluvad sirge seljaga noad, milledel üleminekul rootsule on terapoolses ääres järsk astang, noa selg on aga rootsuga ühel joonel (joon. 5:3) [87]. Seda tüüpi nugade täpset vanust on raske määrata, sest sirge seljaga nuge on kasutatud pika aja vältel.

Peale nugade tuleks tööriistadest nimetada veel rauast naasklit (joon. 5:4). Naaskleid on esimese aastatuhande esimesest poolest pärinevate Ida-Baltikumi kalmeleidude hulgas üsna palju.[88]

Jaagupi kalmest on leitud rohkesti šlakitükke.[89] Šlakki on saadud ka mõningatest teistest Eesti ja Läti tarandkalmetest.[90] Meie leidude hulgas on veel 5 kivimunakat,[91] mis on enamikus silinderjad. Kahel munakal on otstes pind veidi lihvitud. Selliseid kive esineb Eestis juba meie ajaarvamise eelse teise aastatuhande teisest poolest pärinevate leidude seas ja need ulatuvad kuni 10.—11. sajandini.[92] Kivimunakate kasutamise kohta on avaldatud rohkesti mitmesuguseid arvamusi.[93] Kuni aga edaspidiste kaevamiste materjal pole selles suhtes midagi kindlamat selgitanud, jääb nende otstarve problemaatiliseks.

Keraamika. Keraamikat on leitud Jaagupi kalmest üsna rikka-

---

[82] Moora, EZL II, lk. 175; I, tahv. X:2.

[83] AI 2727:90; 2486:81; 3355:65; 2591:VI:1, 5, 6; 4040:3383.

[84] Katalog der Ausstellung zur Konferenz baltischer Archäologen in Riga 1930. Riga 1930, tahv. 34; H. Moora, Pirmatnejä kopienas iekārta un agrā feodalā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā. Rigā 1952, lk. 110, joon. 72. Latviešu kultūra senatnē. Rīgā 1937, tahv. XXXI:6.

[85] AI 3236:1 (joon. 5:2), 601, 417 (joon. 5:1). Kaks esimest sarnanevad noaga Moora, EZL I, tahv. XXXI:4.

[86] Moora, EZL II, lk. 540—541.

[87] AI 3236:254 (joon. 5:3), 459.

[88] Moora, EZL II, lk. 544—545; R. Hausmann, Grabfunde aus Estland. Reval 1896, lk. 39.

[89] AI 3236:104, 105, 348, 362, 371, 391, 392, 421, 585.

[90] Moora, EZL II, lk. 11.

[91] AI 3236:93, 175, 408, 580, 768.

[92] Vassar, Nurmsi, lk. 236—237.

[93] Sealsamas, lk. 234 ja seal tsiteeritud kirjandus.

likult, eriti 1934. ja järgnevail aastail toimunud kaevamistel. Möödunud sajandil ei osutatud keraamikale ilmselt vajalikku tähelepanu, sest G. Loeschcke poolt muuseumi antud leidude seas seda peaaegu polegi. Et kivikalmetes esineb keraamika tavaliselt väikeste kildudena, siis on nende põhjal raske rekonstrueerida savinõude esialgset kuju ja suurust. Seepärast peame ka käsitletava kalme keraamika osas piirduma peamiselt üksikute kildude põhjal tehtud tähelepanekutega.

Jaagupi kalmest on leitud ligikaudu 2000 savinõukildu, mis esinesid üldiselt laialipillatult, ja seda ka kalme ääreosades, kus muid leide ei olnud. Korduvalt on leitud savinõukilde ka suuremal arvul ligistikku.

Jaagupi kalmes esindatud keraamilised nõud on kõik olnud käsitsi vormitud. Savi koostiselt võib neid jagada teatud rühmadesse. Esimese rühma moodustavad koredast, kivipurruga segatud savist, paksude seintega nõud (paksus 0,6—0,9 cm). Välispind on seda liiki nõudel enamasti riibitud, kuid on leitud ka ilma riipimisjälgedeta, rohke kivipurrusisalduse tõttu sageli kareda ja kühmulise välispinnaga kilde. Riipimisjäljed kulgevad nõul tavaliselt ülalt alla. Seejuures on nõu äär ja uurdeosa sageli ka sile või riibitud ristipidi (tahv. V:2, 4). Enamasti on riibitud ainult nõu välispind. Sisepinna riipimist tuleb vähem ette.[94] Kahel killul on pealispinnal koreda koe ehk tekstiili jälgi (tahv. V:1).[95] Värvuselt on savinõutükid väga mitmesugused, hallist ja helepruunist kuni punakate ja mustjaspruunideni. Mõnikord on savi värvus välispinnal heledam, sisemuses aga peaaegu must, mis on tingitud savinõude põletamisest lahtiselt õhu käes.[96]

Kujult on seda liiki nõud lihtsad. Neil on enamasti keskelt nõgus võrik, millele allapoole järgneb kas kumer või terav nivend ning ämbritaoline, põhja suunas kitsenev keha (tahv. V:2, 3, 5, 7). Teiseks vormiks on sirge, püstja äärega, keskpaigast veidi mõhkja kehaga savinõud (tahv. V:4). Nõu põhi on mõlemal vormil lame. Selliste profiilidega savinõud on tüüpilised kogu Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti kivikalmete alale. Selliseid nõusid esines siin juba meie ajaarvamise eelsel esimesel aastatuhandel.[97]

Siinkohal tuleks eraldi peatuda ühel Jaagupi kalmest leitud suurel savinõul (tahv. IV:2), mis asetses III tarandi kirdenurgas täitekivide all. Nõu on kujult ämbritaoline, ülespoole veidi laieneva kehaga ja lameda põhjaga (läbimõõt ca 20 cm). Nõu kõrgus ei ole täpselt teada, sest ääreosa puudub, kuid võib arvata, et ta kõrgus oli umbes 24 cm. Kirjeldatud savinõu erineb muust Jaagupi keraamikast nii oma seinte paksuse (1 cm) kui ka riipimisjälgede tugevuse poolest. Samasuguste riibitud nõude kilde on leitud Muuksi kivikirstkalmest, mis on dateeritud meie ajaarvamise algusesse.[98] Samuti on neid teada Nurmsi tarandkalmest,[99] mis on rajatud varem kui Jaagupi kalme. Jaagupi savinõu, mis on valmistatud peenema koostisega savist kui Akali asulast leitud riibitud keraamika, samuti ka Asva riibitud nõud (savis leiduv kivipurd on peenem ja liivasegusem), ning kaetud lamedamate ja madalamate riibetega, kuulub arvatavasti meie ajaarvamise algusesse. Et selle savinõu tükid asetsesid kalme täitekivide all, siis peavad nad olema sattunud sinna juba enne tarandi ehitamist. Muid varasemaid leide kalme aluspinnas pole siiski märgatud, mistõttu

[94] AI 3236:296.
[95] AI 3236:94, 110.
[96] R. Indreko, Asva linnus-asula. MEL, Tartu 1939, lk. 36.
[97] Moora, EZL II, lk. 557.
[98] A. Vassar, Drei Steinkistengräber aus Nordestland. ÕES Ar. 1937, I, Abb. 19:7—9 ja lk. 364.
[99] AI 3323:85, 229 jm.

on raske otsustada, kuidas see savinõu sattus kalmekivide alla. Savinõusid on leitud kalme alt mujalgi, näiteks Virunuka kalmes, mistõttu võiks arvata, et nende asetamine sinna oli seotud mingi kombe või kujutelmaga.

Teise rühma moodustab keraamika, mille savi on esimese rühma omast mõnevõrra tihedam ja segatud peenema kivipurru või liivaga. Välispinnalt on sellegi rühma nõud lihtsad, pinnalt tasased, ilma ornamendita, värvuselt mitmes toonis pruunid (tahvel V:6). Et sellest keraamika-liigist on säilinud ainult väga väikesed savinõutükid, siis pole õnnestunud ühtegi nõud kokku seada. Võib ainult öelda, et nad on olnud lameda põhjaga, ämbritaolise kehaga, sissepoole pöörduva nõgusa võrikuga.

Jaagupi kalmest on leitud ka üsna väikeste savinõude tükke (nõu läbimõõt 3—6 cm, kõrgus 5—6 cm).[100] Valmistatud on neid nii jämeda kivipurruga kui ka peenemateralise liivaga segatud savist. Kujult sarnanevad nad vastavast materjalist suuremate nõudega (tahv. V:3, 5). Niisuguseid väikesi nõusid on leitud mitte üksi kalmetest, vaid ka asulakohtadelt ja linnustelt.[101]

Kolmandasse rühma kuuluvad peeneteralisest savisegust, sileda-, mõnikord isegi kiilapinnalised nõud. Värvuselt on nad helepruunid, kuid esineb ka üksikuid tumedamaid kilde. Peeneteralisest savisegust kiilapinnalise keraamika hulgas on mitmesuguse kujuga nõusid. Seda liiki nõud on madalad, liuakujulised, püstja sirge äärega, mis läheb terava nivendiga üle põhja poole kaarduvaile külgedele (tahv. IV:1).[102] Esineb ka kilde, mis on kuulunud alasega savinõudele.[103] See keraamikaliik ilmus Eestisse esimese aastatuhande teisel poolel enne meie ajaarvamist tänu läbikäimise tihenemisele Visla ja Oderi suudmealal elavate hõimudega, kellede kultuur on tuntud lužitsi kultuuri nime all.[104] Lužitsipärast keraamikat on leitud juba Asva kindlustatud asulast.[105] Meie ajaarvamise esimese aastatuhande esimesel poolel kodunes see keraamikaliik tarandkalmete piirkonnas ning püsis kasutusel veel sama aastatuhande teisel poolel.[106]

Et killud on väga väikesed, pole saadud nõude suurust täpselt kindlaks määrata. Näib, et koredad, kivipurrulised savinõud on olnud teistest suuremad, mistõttu võib arvata, et neid on kasutatud eeskätt toiduvarude hoidmiseks. Suure kivipurrusisalduse tõttu on nende nõude seinad poorsed, mis soodustab varude säilimist. Väiksemaid ja õhemaid nõusid tarvitati arvatavasti igapäevaste toidunõudena.

Arvuliselt kõige rohkem on teise keraamikarühma kuuluvate nõude kilde; nad moodustavad ligemale poole Jaagupi savinõukildude üldarvust. Kõige vähem on aga kolmandat rühma esindavaid kilde (umbes 10 protsenti). Kui vaadelda koreda, kivipurrulise ja peenema, liivaseguse keraamika paiknemist kalme eri osades, siis selgub, et kalme idapoolses osas on esimesse liiki kuuluvaid savinõukilde vähe; siin esineb peamiselt teise liiki kuuluvat, s. o. liivasegust õhemaseinalist keraamikat. Kalme lääneosas, ala-

---

[100] AI 3236:142, 160, 186, 296/297, 560, 630, 677 jt.

[101] Väikesemõõdulisi nõusid on leitud juba Asva asulast (AI 3799:219, 305), Indreko, Asva linnus-asula, lk. 43, joon. 17; Otepää linnamäelt (ENSV TA Ajaloo Muuseum 3371:492).

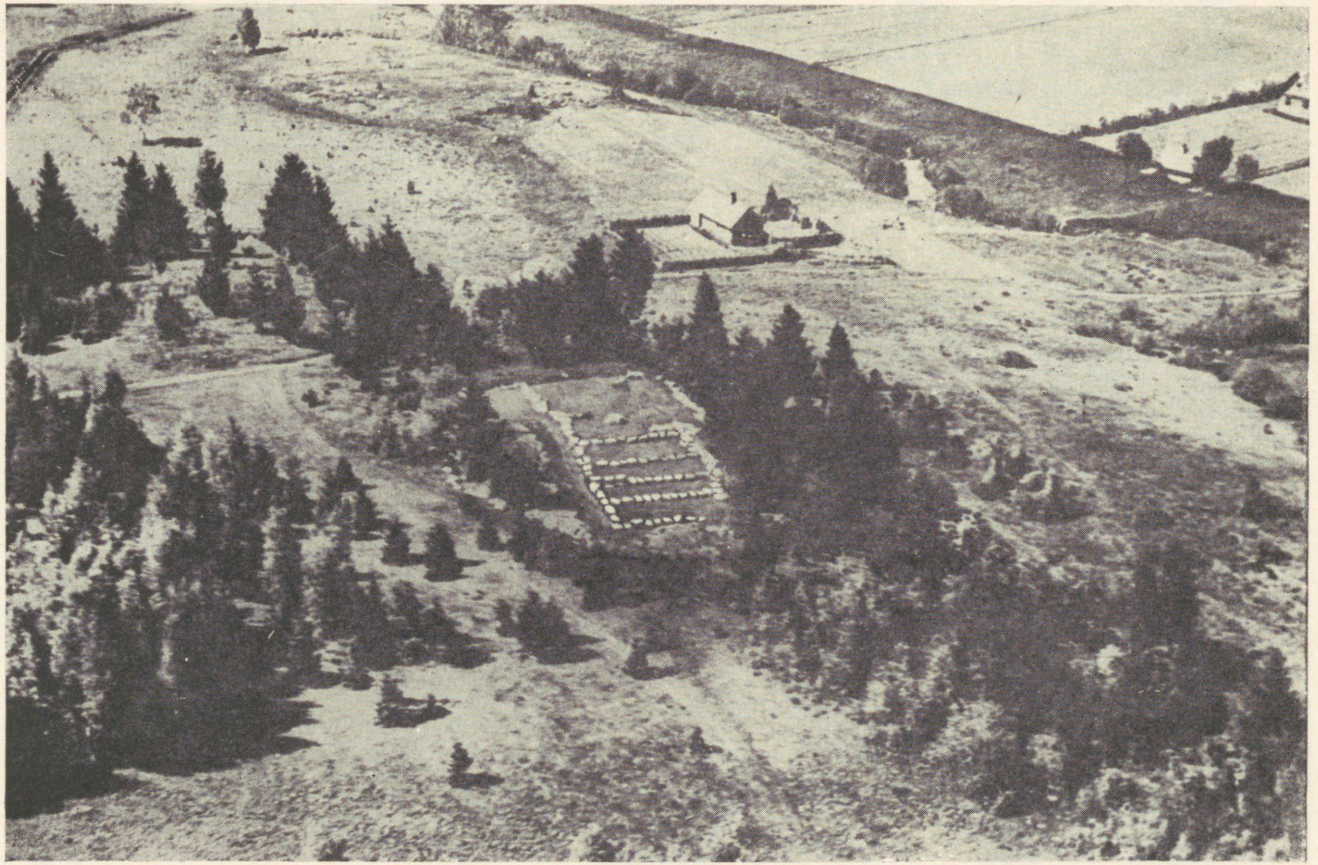
[102] AI 3236:135, 259, 277 (tahv. IV:1), 389 jt.

[103] AI 3236:309 jt.

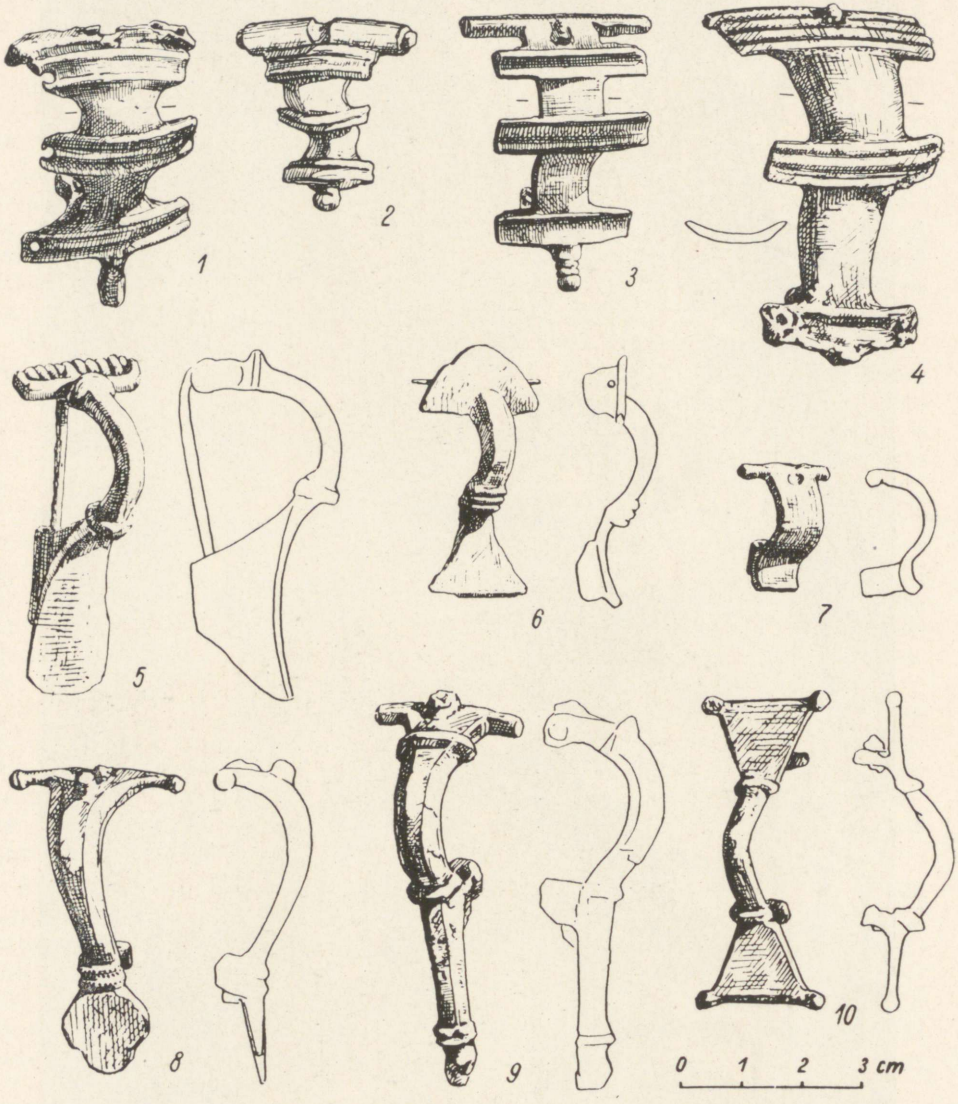
[104] Moora, Eesti rahva kujunemisest, lk. 80.

[105] Indreko, Asva linnus-asula, lk. 50, joon. 23.

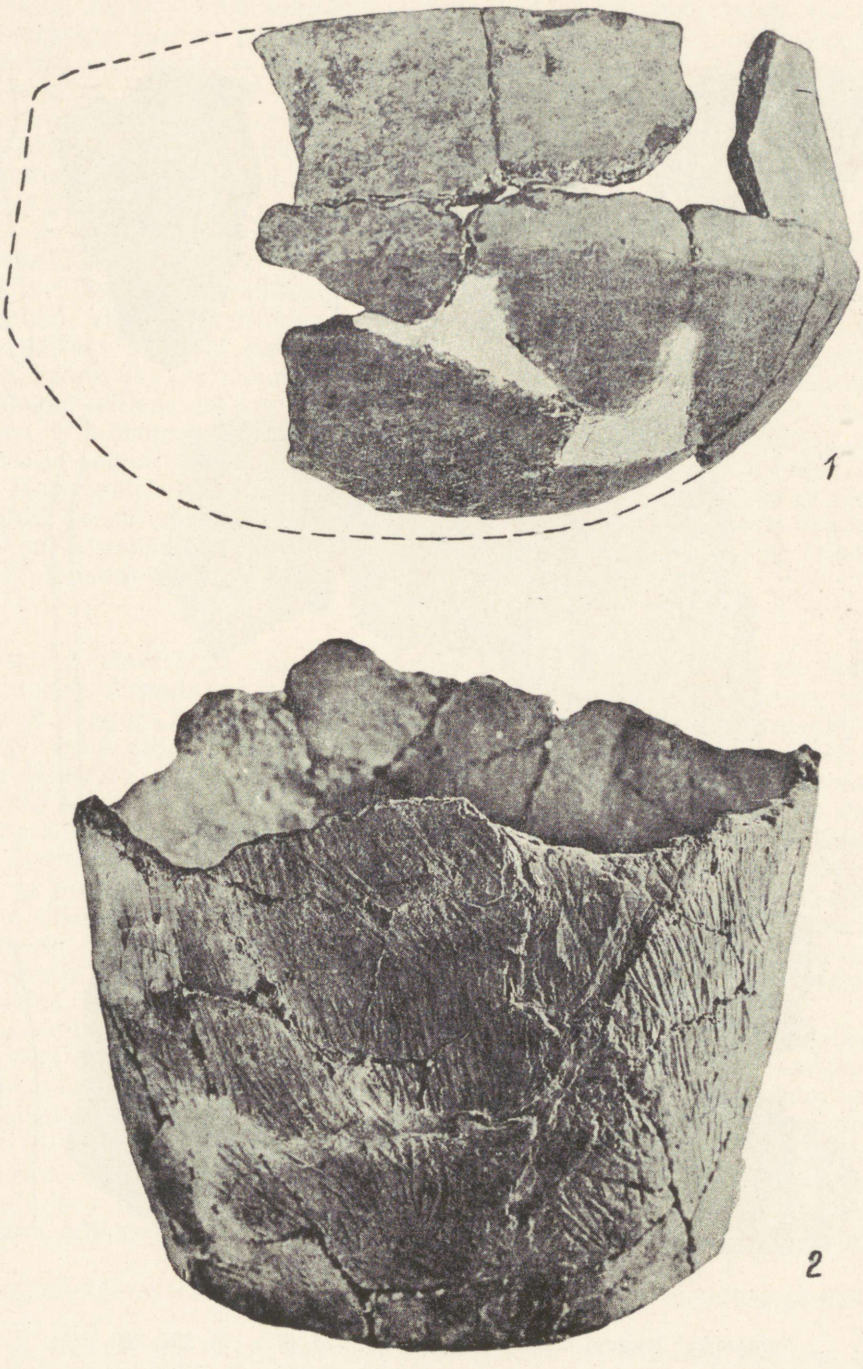
[106] Samalaadseid liuataolisi nõusid on leitud Rõuge linnusest (AI 4040:2300); vt. H. Moora, Muistsete linnuste uurimise tulemustest. Muistsed asulad ja linnused. Tallinn 1955, joon. 17:1, 2.

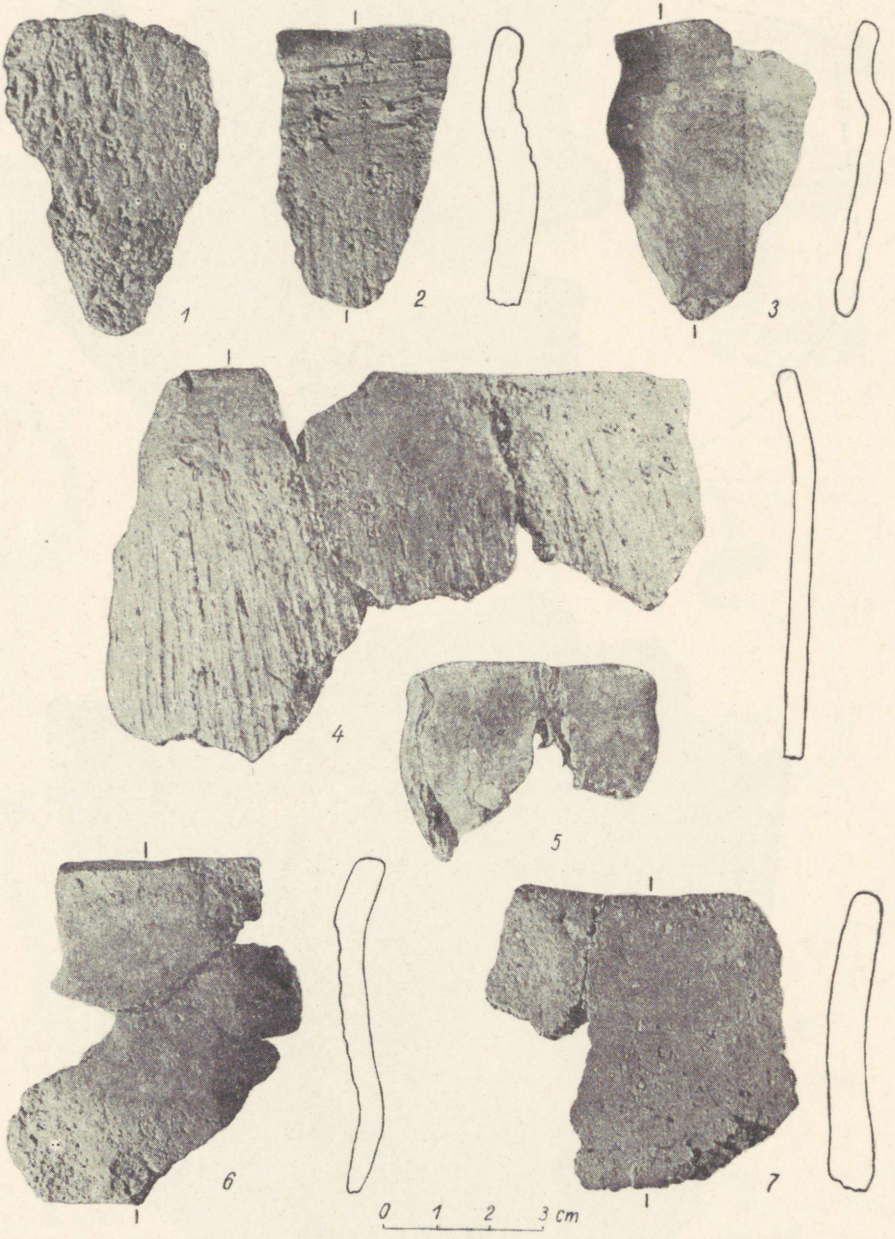
Õhuülesvõte Jaagupi kalmest (idast).

Sõlgi Jaagupi kalmest. *1—4* — kärbissõled; *5* — labidakujulise jalaga sõlg; *6* — peakilpsõlg; *7* — sõlg; *8* — plaadikujulise jalaga sõlg; *9* — profileeritud sõlg; *10* — seondsõlg; (AI 3781; 1702:14, 4; 3236:347, 750; 1702:3; 3236:742, 747, 280, 330).

1 — kiilapinnaline (AI 3236:277) ja *2* — riibitud savinõu (AI 3236:195) Jaagupi kalmest (*1* — loomul. suuruses, *2* — umb. $^{2}/_{5}$ loomul. suurusest).

Keraamikat Jaagupi kalmest (AI 3236:94, 734, 677, 176, 297, 300, 631).

tes V tarandist, see vahekord muutub. Siin on ülekaalus jäme, kivipurruline keraamika, mis on sageli riibitud.

Teatud määral võib keraamikaliikide levikut võrrelda teiste leidude paiknemisega kalmes (vt. joon. 6). Paistab silma, et kore, kivipurruline keraamika on ülekaalus just kalme vanemas osas, kuna kalme nooremas, s. o. idaosas domineerib liivasegune, peenemateraline keraamika. Keraamikaliikide täpsem dateerimine nõuab aga tarandkalmetest leitud keraamika edasist põhjalikku uurimist.

Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti tarandkalmetes leidub rohkesti keraamikat, millega Jaagupi kalme vastav leiuaines sarnaneb nii savi koostiselt kui ka nõude kujult. Erinevuseks on ainult tekstiilkeraamika vähesus. Jaagupi savinõutükkide hulgas on tekstiilkeraamikat vaid 2 kildu. Teistes Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti tarandkalmetes, mis on ehitatud aastatuhande esimesel poolel, esineb tekstiilkeraamikat riibitud keraamika kõrval rohkesti, nagu näiteks Jaagupi kalme naabruses asuvas Paali kalmes. Jaagupi kalme keraamika sarnaneb rohkem Kesk-Eesti tarandkalmete vastavate leidudega, millede hulgas on rohkesti riibitud savinõukilde (näiteks Nurmsi jt. kalmetes). Lõunapoolsetes tarandkalmetes esineb riibitud keraamikat aga vähem. Siin domineerib tekstiilkeraamika. Nii on Virunuka kalmest leitud palju tekstiilkeraamikat, kuid seni mitte ühtegi riibitud savinõukildu. Tekstiilkeraamika domineerib ka Kagu-Lätis asuva Salenieki kalme [107] ja tarandkalmetega üheaegselt olemasolnud Kivti asula (Ludza raj.) [108] leiumaterjali hulgas.

*

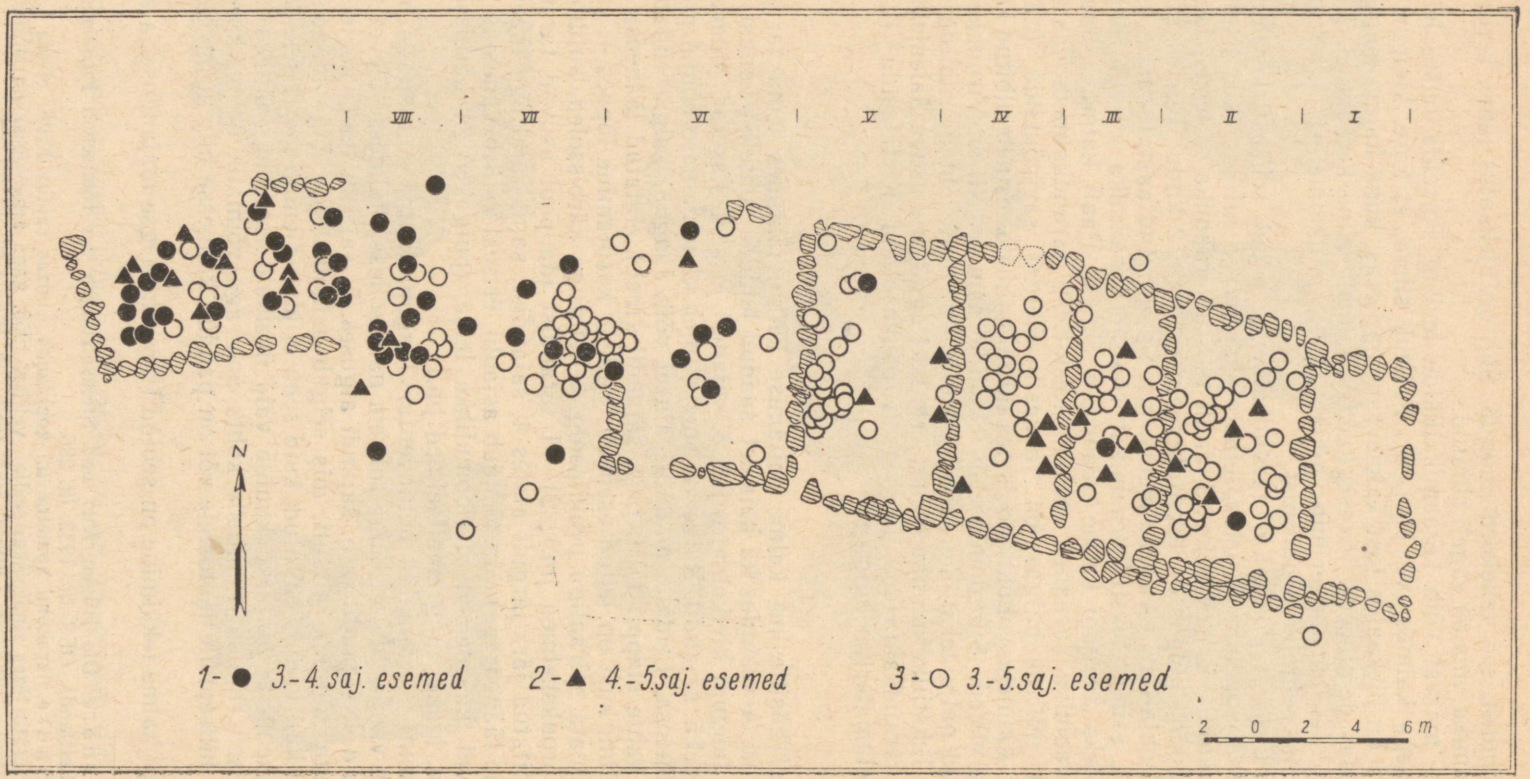
Eespool käsitlesime kalme ehitamise käiku, lähtudes tema tarandite struktuurist. Arvestades ka kalmest saadud leidude suhtelist vanust, võib öelda, et Jaagupi kivikalme rajati 3. sajandil ja seda kasutati pidevalt 4. ja isegi veel 5. sajandil. Kõige vanemaks tuleb ka leiuainese põhjal pidada kalme lääneosa. Leidude analüüsi alusel võib Jaagupi kalme ehitamises eraldada kahte etappi: 1) 3. ja 4. sajandil (incl.) ehitatud lääneosa kuni VI tarandini, kust on leitud esemeid, millede kasutamine lõppes 4. sajandiga (katmata spiraaliga peakilpsõlg, teljetoruga kärbissõled, kuldfooliumiga ja pronkshelmed jm.); 2) VI tarandist ida pool asuvad tarandid, mis on ehitatud järk-järgult alates 4. sajandist; samal ajal aga maeti ka veel kalme lääneossa, mida tõendab asjaolu, et seal esineb vanemate esemete kõrval ka idaosale iseloomulikke leide (pulgakesega kärbissõled, ketassõled, klaas- ning emailhelmed jm.).

Täpsemini ei võimalda leiuinventar Jaagupi kalme ehitusjärke piiritleda. Võib vaid öelda, et kõige rohkem näib sellesse kalmesse olevat maetud surnuid 4. sajandil ja 5. sajandi alguses. 5. sajandi teisel poolel katkeb surnute matmine järsult, mis selgub asjaolust, et kõige idapoolsem tarand oli küll valmis ehitatud, kuid seda ei jõutud enam matmiseks kasutada. Hilisemasse ajajärku kuulub vaid üksikuid esemeid (näiteks kellukesekujulised ripatsid), millede kohta pole aga võimalik öelda, kas nad kuuluvad hilisemaile matustele või on pandud kalmesse hiljem ohvriandidena.

Jaagupi kalme tekkimine on seotud kogu omaaegse majanduse ja asus-

[107] R. Šnore, Die Hügelgräber und Steinsetzungen der römischen Kaiserzeit bei Salenieki (Lettland). ÕES Ar. 1932, lk. 296.

[108] E. Šnore, Izrakumi apmetnē un kapulaukā Ludzas rajona Kivtu ciema Lielajā Apariņā. Referātu tēzes zinātniskai sesijai, veltītai 1958. gada arheologiskiem izrakumiem un etnografiskai ekspedīcijai Latvijas PSR teritorijā. Rīgā 1959, lk. 23.

Joon. 6. Leidude rühmituminę Jaagupi kalmes vanuse järgi.

tuse arenemisega Kagu-Eestis. Selle piirkonna asustamise käik on eelnevasse perioodi kuuluva arheoloogilise materjali vähesuse tõttu praegu raskesti jälgitav. Eelnevast ajast on teada vaid rühm kivikirstkalmeid Võrtsjärve idakaldal Vehendis. Varase metalliaja tekstiilkeraamikat on leitud ka Otepää linnamäelt [109] ning Emajõe suudmealal asunud, juba neoliitikumis rajatud asulakohtadest.[110] Meie ajaarvamise 1. sajandisse kuulub Elva lähedal oleva Tamsa kalme inventar,[111] mis koosneb peamiselt karjasekeppnõeltest. Mõnevõrra varasemat kasutamisaega kui Jaagupi kalme näitavad ka mõned lõuna pool asuvad kalmed. Nii on Sadrametsa kalmest (Võru rajoonis) leitud preisi seeriasse kuuluv silmiksõlg,[112] mida võib dateerida 2. sajandisse. Võru lähedal asuvast Hannuste kalmest on leitud profileeritud sõlg, mis kuulub samuti meie ajaarvamise esimestesse sajanditesse.[113] 2. sajandil näib olevat rajatud ka Võrust edela pool asuv Virunuka kalme.

Tootlike jõudude tunduva arenemisega 1.—3. sajandil suurenes rahvaarv ja tihenes asustus. Seoses sellega tekkis 3. sajandil vaadeldavasse piirkonda arvukalt uusi kalmeid. Juuresolev kalmete leviku kaart (joon. 8) näitab, et tarandkalmed esinesid nii Kagu-Eestis kui ka Põhja-Lätis teatud rühmadena.[114] Suurem rühm tarandkalmeid asub viljakal maa-alal Emajõest lõuna pool, Nõo, Kambja ja Kanepi ümbruses. Nende hulgas on eespool käsitletud Jaagupi kalme üks suuremaid ja panuste poolest rikkamaid. Peale Jaagupi kalme kuuluvad siia rühma veel sellised suured kalmed, nagu Unipiha, Kambja ja Paali kalme. Väiksem kalmeterühm esineb lõuna ja edela pool Võrut. Seda eraldab eelmisest rühmast viljatu pinnasega vöönd, Võru—Hargla liivaste ürgorgude süsteem. Asustamata on olnud ka lõuna pool Võrtsjärve asuv Valga liivikute ala. Järgmine suurem kalmeterühm on koondunud Põhja-Lätisse praeguse Rauna linna ümbrusse, kus on suured ja panustelt rikkad kalmed Kalnslavēka, Kaugars I ja II, Lejaskleperis jt.[115]

Tarandkalmete leiumaterjalis ei peegeldu otseselt rahvastiku elatumisviis, kuid kalmete koondumisest viljakatele aladele võib järeldada, et põhiliselt tegeldi sel ajal maaharimisega. Kesksetel, majanduslikult rohkem arenenud aladel kujunesid välja kindla struktuuriga suured tarandkalmed. Suuruse järgi otsustades peaksid nad olema suuremate kollektiivide matmispaigad, kusjuures tarandite juurdeehitamine näitab nende kollektiivide järkjärgulist kasvu. Äärealadel aga, kus majanduslikud tingimused olid mõnevõrra ebasoodsamad ning elanikekollektiivid väiksemad, ei kujunenud kalme struktuur täielikult välja. Need kivikalmed on kas täiesti ilma reeglipärase struktuurita või siis kasutati matmiseks ainult üht algselt rajatud tarandit, ilma et uusi tarandeid oleks juurde ehitatud. Selle poolest paistab silma eriti Kagu-Eesti ja Põhja-Läti kivikalmete piirkonna idapoolne ääreala (joon. 8), kust kalmeid on teada palju vähem ja kus nad olid väikesed, mõnikord ka korrapärase struktuurita (Hannuste,

---

[109] Moora, Eesti rahva kujunemisest, lk. 78, joon. 7.

[110] Л. Ю. Янитс, Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайыги. Таллин 1959, lk. 167 jj.

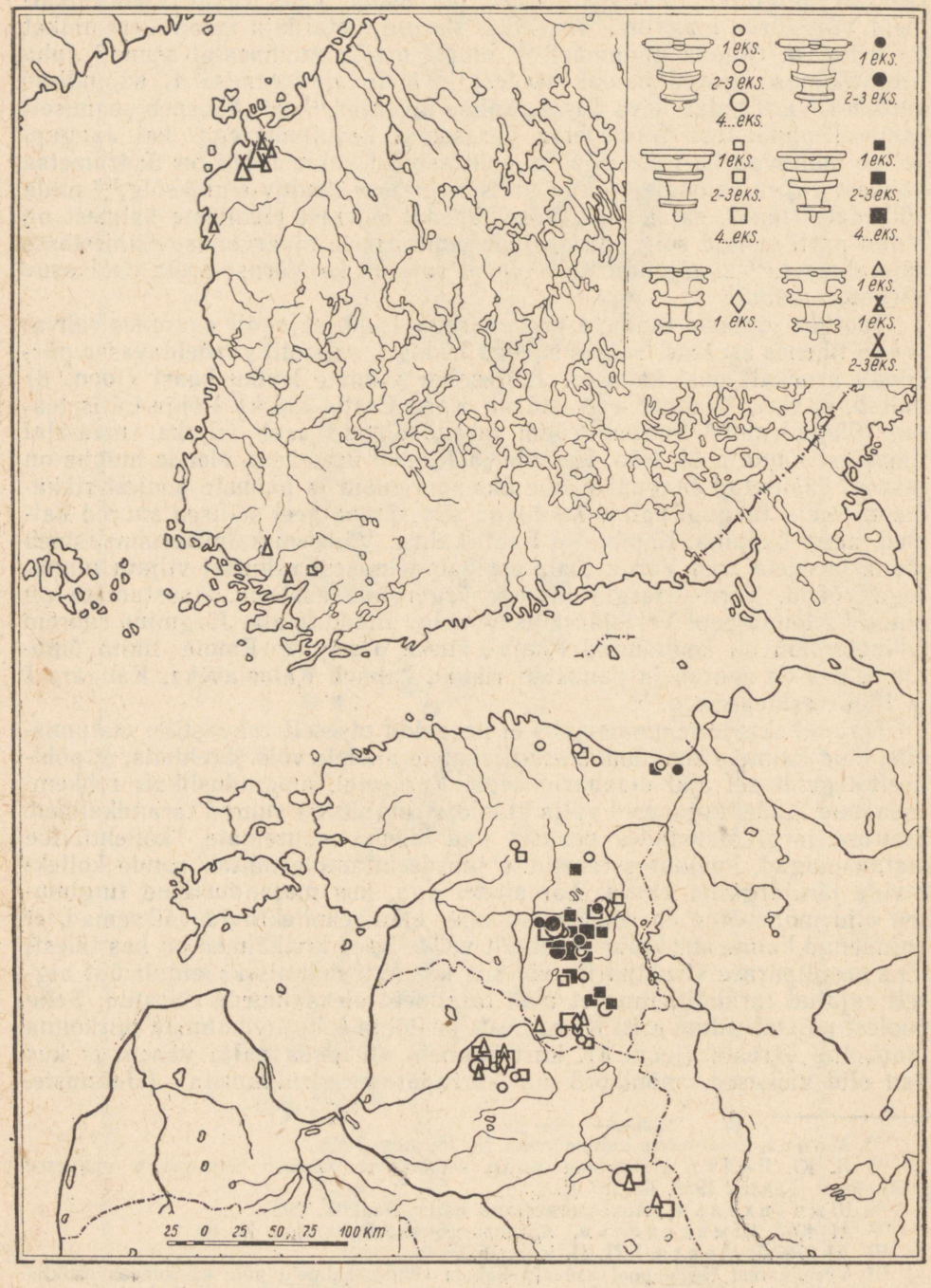
[111] Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 203.

[112] AI 4055, Шмидехельм, Археологические памятники lk. 68.

[113] AI 2767:5; Moora, EZL II, joon. 15:2.

[114] Võrtsjärvest lääne pool asuvaid Sakala rühma kalmeid pole käesolevas artiklis käsitletud. Nende kohta vt. A. Vassar, Lisandeid eesti hõimude uurimisele Lääne- ja Edela-Eestis I—IV sajandil. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn 1956, lk. 175—190.

[115] Kuna kõikide, eriti Põhja-Läti tarandkalmete suuruse kohta pole autoril olnud andmeid, siis on sellised kalmed kantud kaardile eri märgiga.

Joon. 7. Lõuna-eesti ja põhja-läti seeria kärbissõlgede levik.

Mäletjärve, Salenieki, Lielie Lietavnieki Ludza rajoonis). Selle piirkonna eripärasuse võis tingida teatud määral ka naabruses (praeguse Velikije Luki ja Pihkva ümbruses) asunud hõimude erinevate matmiskommete mõju. Seal valitses tõenäoliselt teine, meile seni tundmata matmisviis, sest aastatuhande esimesest poolest ei ole sellest piirkonnast kalmeid peaaegu üldse teada.

Tartust lõuna pool asuv kalmeterühm, kuhu kuulub ka Jaagupi kalme, on andnud üldjoontes samalaadilist leiumaterjali nagu muudki Kagu-Eestis ja Põhja-Lätis asuvad kivikalmed, mistõttu kõiki neid kalmeid on käsitletud seni ühtse kompleksina. Lõuna pool Tartut päevavalgele tulnud leiuaineses võib siiski märgata ka teatud väiksemaid kohalikke iseärasusi, mis lubab vaadelda Nõo, Kambja ja Kanepi ümbruse kalmeid omaette alarühmana. Sellele alarühmale on iseloomulikud väikesed nupuliste servadega ketassõled (joon. 3:1—3) ja nendega sarnanevad ripatsid, mida kanti koos pronkshelmeste või spiraaltorukestega raudtraadile lükitult. Samuti on siin levinud nn. kaelaga kärbissõled.[116] Teise, Põhja-Läti alarühma kalmetest leitud ketassõled on seevastu enamasti suurema läbimõõduga ning sageli kodaratega; ka liituvad sealsetel kärbissõlgedel pea ja esimene oks teineteisega. Paistab silma, et läti alarühmale iseloomulikke sõlgi tuleb sageli ette ka Kagu-Eesti kalmetes, Läti kalmetes aga puuduvad mitmed lõuna-eesti pärased sõlevormid. Näiteks ei ole Põhja-Lätist leitud ühtegi eesti alarühma kärbissõlge. Väikesi sämbuliste äärtega, Kagu-Eestile iseloomulikke ketassõlgi on leitud Põhja-Lätist ainult üks eksemplar.[117]

Mõlema alarühma vahel, Võrust lõuna ja edela pool asuvad kalmed näivad seni teadaoleva materjali järgi otsustades sarnanevat Põhja-Läti alarühmaga. Kirde-Lätis asuvaid kalmeid on seni väga vähe uuritud, kuid on võimalik, et see piirkond moodustab veel omaette alarühma.

Et käsitletud kalmeterühma piirid langevad üldjoontes kokku tartu murde levikupiiriga,[118] siis võib arvata, et need muistised on kuulunud ühele hõimule, mis oli aluseks Ugandi maakonna kujunemisele. Nendega on olnud lähedases suguluses Põhja-Lätis praeguse Rauna linna ümbruses asunud hõimud. Teatud antropoloogiline sarnasus põhja-lätlaste ja kagueestlaste vahel on säilinud kuni tänapäevani.[119]

Seejuures erinevad kagu-eesti hõimud oma ainelise kultuuri poolest lääne pool Võrtsjärve asunud lõuna-eesti hõimudest. Näiteks puuduvad seal seniste leidude järgi otsustades täiesti Kagu-Eestile iseloomulikud ketas- ja kärbissõled, samuti on seal tundmata laiad õõneskumerad käe- ja jalavõrud.[120]

Kagu-Eesti hõimud on olnud siiski oma naaberhõimudega tihedas läbikäimises. Nagu arheoloogilised leiud näitavad, on siitkaudu toimunud intensiivne kaubavahetus ühelt poolt Kesk- ja Põhja-Eestis ning teiselt poolt Lõuna-Eestis ja Lätis asunud hõimude vahel.[121]

Maaharimise, käsitöö ja kaubavahetuse arenemine tõi endaga 5.—6.

---

[116] Vt. käesolev kirjutus lk. 21.

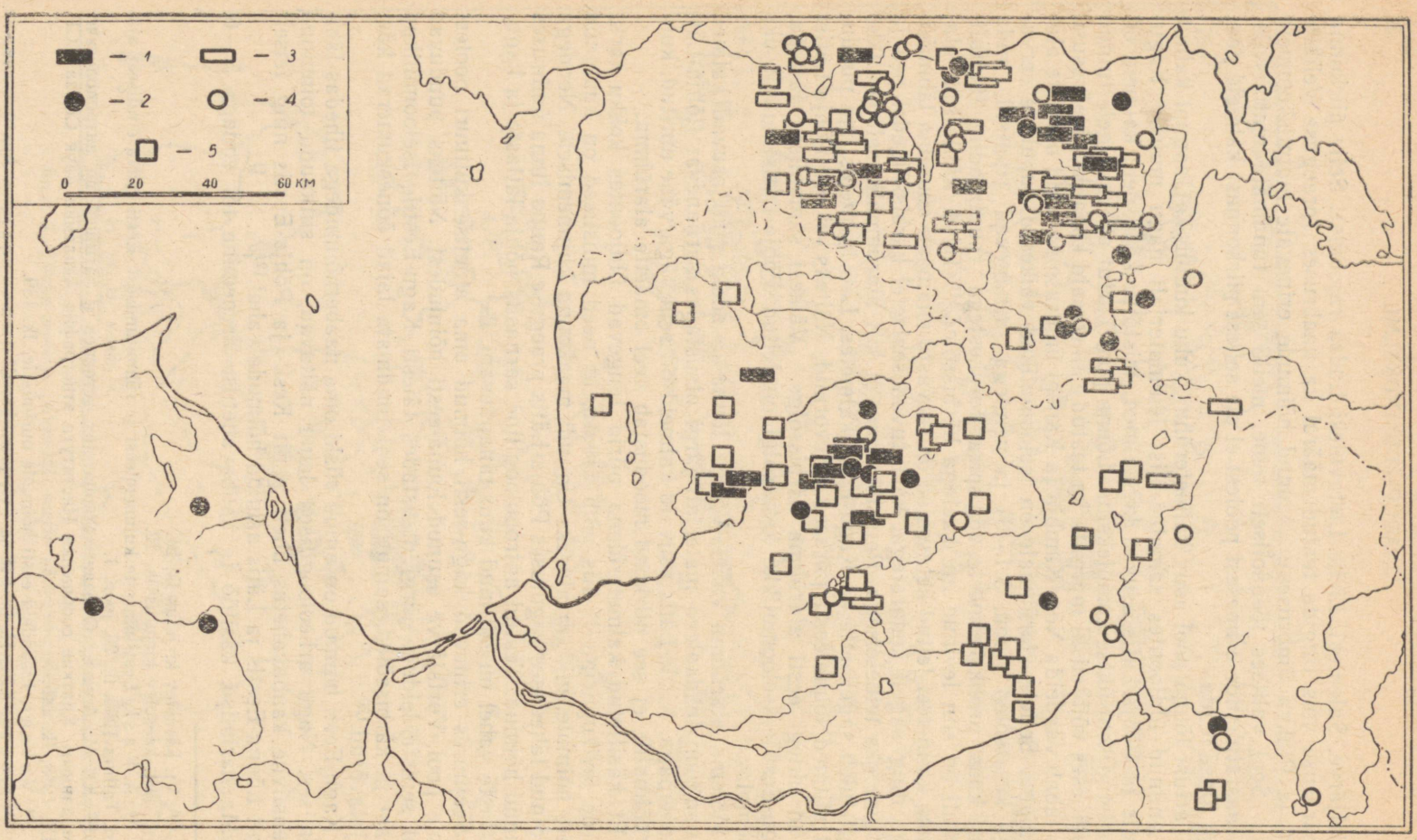
[117] Vt. käesolev kirjutus lk. 22.

[118] A. Kask, Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn 1956, lk. 26, joon. 1.

[119] Ю. М. Ауль, О взаимоотношениях эстонцев и латышей по антропологическим данным. Краткие сообщения Института этнографии Академии наук Союза ССР, XXIX, 1958, lk. 146.

[120] Vassar, Lisandeid eesti hõimude uurimisele, lk. 189.

[121] Moora, EZL II, lk. 648 ja 646, joon. 91; Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 203.

Joon. 8. Kivikalmete levik Lõuna-Eestis ja Põhja-Lätis. *1* — suur tarandkalme (uuritud); *2* — väike kalme (uuritud); *3* — suur tarandkalme (uurimata); *4* — väike kalme (uurimata); *5* — kalmed, mille suuruse ja ehituse kohta andmed puuduvad.

sajandil kaasa teatud muutusi ühiskondlikes suhetes. Sel perioodil lõpeb matmine tarandkalmetesse, millest võib järeldada, et senised kollektiivid hakkavad lagunema. Hõimude tuumikaladel, kus majanduslik ja sellega seoses ka ühiskondlik areng kulges kiiremini kui äärealadel, olid muutused matmiskommetes järsemad.[122] Et see protsess toimus ka Kagu-Eestis, näitab selle piirkonna kalmete, sealhulgas ka Jaagupi kalme mahajätmine.

JAAGUPI KALMEST LEITUD ESEMED

Esemete materjal on näidatud ainult neil juhtudel, kui see iseendast selge pole. Tööriistad on rauast, ehted harilikult pronksist. Kasutatud on järgmisi lühendeid: pr. — pronks, rd. — raud, s. — sügavus sentimeetrites, r. — keraamika rühm vastavalt tekstile (vt. lk. 31—32), ktk. — katkend.

1933.—1938. a. kaevamistel leitud esemed (AI 3236 : *1—768*):

I tarandi lõunapoolne äärevare. *1* — nuga, s. 42, joon. 5 : 2.

II tarand. *5* — savinõukild, II r., s. 12. *6* — savinõukild, I r., s. 50. *7* — helmes sinisest klaasist, silindrikujuline, väikene. *8* — spiraaltoruke, s. 15. *9* — savinõukild, I r., s. 20. *10* — helmes rohelisest klaasist, silindrikujuline, väikene, s. 25. *11* — helmes sinisest klaasist, s. 15—20. *12* — spiraalsõrmus, s. 15, joon. 4 : 8. *13* — savinõukild, II r., s. 15. *14* — savinõukilde, kaks, II r., s. 15. *15* — savinõukild, II r., s. 15. *16* — helmeid, kaks, sinisest klaasist, s. 15 ja 25. *17* — savinõukilde, kaks, II r., s. 20—25. *18* — savinõukild, I r., s. 55. *19* — helmes sinisest klaasist, s. 30. *20* — savinõukild, II r. *21* — helmes sinisest klaasist, lahtisest mullast. *22* — savinõukilde, neli, II r., s. 30. *23* — raudeseme ktk., s. 15. *24* — savinõukild, I r., s. 15. *25* — savinõukilde, neli, II r., s. 25—30. *26* — savinõukilde, kaheksa, I r., s. 30. *27* — savinõukild, II r., s. 25—30. *29* — savinõukilde, neli, II r., s. 15—20. *30* — helmes sinisest klaasist. *31* — rõngake, pr. (sõrmuse ktk. ?). *32* — savinõukild, I r. *33* — savinõu (väikese) põhjaosa, II r. *34* — noa ktk., s. 50. *35* — savinõukild, II r., s. 50. *36* — savinõukild, II r. *37* — noa kaks ktk., s. 33. *38* — savinõukilde, kaks, II r., s. 33. *39* — noa ktk., s. 33. *40* — savinõukilde, kaks, II r., s. 33. *41* — savinõukild, II r., s. 32. *42* — raudeseme ktk., s. 50. *43* — savinõukild, II r., s. 30. *44* — savinõukilde, kolm, II r., s. 30. *45* — savinõukild, II r., s. 50. *46* — savinõukild, I r., s. 35. *47—48* — helmeid sinisest klaasist, kaks, s. 35. *49* — savinõukilde, kuus, I r., s. 35. *50* — savinõukilde, kümme, I r., s. 15. *51* — savinõukild, II r. *52* — savinõukild, I r. *53* — savinõukild, I r., s. 25—30. *54* — savinõukild, II r., s. 20. *55* — savinõukild, I r., s. 15. *56* — savinõukilde, kaks, II r., s. 15. *57* — kaksikhelmes, kuldfooliumiga, s. 20—30. *58* — savinõukilde, nelikümmend neli, mõned riibitud, I r., üks kild III r., s. 30. *59* — savinõukild, I r. *60* — savinõukilde, kolm, II r., s. 15. *61—62* — kaelavõru ktk., s. 15, joon. 5 : 9. *63* — spiraalsõrmus, 4 keerdu, lamekumera läbilõikega. *64* — savinõukilde, nelikümmend viis, I r. *65* — noa ktk., s. 20. *66* — savinõukilde, kaks, II r. *67* — pronkseseme ktk., poolik rõngas, s. 20. *69* — savinõukild, II r. *70* — spiraaltoruke, sulanud, s. 15. *71* — pronkstraadi tükk, nr. 70 juurest, ümmarguse läbilõikega. *72* — savinõukild, II r., s. 15—20. *73* — savinõukild, II r., s. 15—20. *74* — helmes, sinisest klaasist. *75* — ketassõle ktk., nagu joon. 3 : 8. *76* — helmeid sinisest klaasist, kaks, nr. 75 lähedalt. *77* — helmes sinisest klaasist, s. 15—20. *78* — savinõukilde, kaks, I r. *79* — spiraaltoruke, nr. 77 lähedalt. *80* — pronkseseme (?) ktk., nr. 77 lähedalt. *81* — savinõukilde, üheksa, II r. *82* — helmes sinisest klaasist, s. 25. *83* — savinõukild, II r. *84* — käevõru, vaheliti otstega, ilustatud joonekestega, s. 15. *85* — noa ktk., s. 15. *86* — savinõukilde, kümme,

[122] Vassar, Lisandeid eesti hõimude uurimisele, lk. 188.

II r. *88* — savinõukilde, neli, II r. *89* — savinõukilde, kolm, II r. *90* — savinõukilde, kaks, II r. *91* — savinõukilde, viis, I r. *92* — savinõukild, I r. *93* — kivimunak, lahtisest mullast. *96* — savinõukilde, neli, II r. *97* — spiraaltoruke. *98* — savinõukilde, kolm. II r. *100* — helmes sinisest klaasist, s. 10. *101* — sõrmuse (?) ktk., s. 20. *102* — käevõru, s. 15—20, nagu joon. 4 : 12. *103* — savinõukilde, neli, riibitud, I r. *104* — šlakki, nr. 101 ja 102 lähedusest. *105* — raudeseme ktk.; nr. 101 juurest. *106* — savinõukilde, üheksateistkümmend, II r. *107* — käevõru, lamekumera läbilõikega, ornament nagu joon. 4 : 15. *108* — helmes sinisest klaasist, s. 15. *109* — savinõukilde, kaks, II r. *110* — savinõukilde, I r., mõned riibitud, üks tekstiilornamendiga. *111* — noa (?) ktk. *112* — savinõukilde, neli, I r. *113* — helmes sinisest klaasist. *114* — savinõukilde, kuus, I r., s. 25. *115* — savinõukilde, viiskümmend kaheksa, II ja III r., s. 25. *116—117* — helmeid sinisest klaasist, kaks, kaksikkoonuse kujulised, s. 15. *119* — helmeid, kolm, kuldfooliumiga, s. 15. *120* — spiraaltoruke, s. 15—20. *121* — savinõukild, I r. *122* — noa (?) ktk-d, s. 25—30. *123* — raudeseme ktk., nr. 122 juurest. *124* — savinõukilde, kaheksa, I r. *126* — savinõukilde, kaks, II r., s. 25—30. *127* — helmes sinisest klaasist, rõngakujuline, suure auguga, nr. 117 juurest, s. 10. *128* — savinõukild, II r. *129* — spiraaltoruke raudtraadil, s. 20. *130* — spiraalsõrmus, 3 keerdu, lamekumera läbilõikega, s. 30. *131* — käevõru ktk., eelmise juurest, nagu joon. 4 : 14. *132* — käevõru, eelmiste ligidalt, lamekumera läbilõikega, ornament nagu joon. 4 : 15. *133* — savinõukild, I r. *134* — savinõukilde, neli, I r., s. 15. *136* — savinõukilde, seitse, II r., s. 10—15. *137* — savinõukilde, viisteistkümmend, III r., s. 15. *138* — savinõukilde, kaks, I r., s. 15—20. *139* — savinõukild, I r., s. 10. *140* — helmes sinisest klaasist, nr. 138 juurest. *141* — helmes sinisest klaasist. *142* — savinõukilde, väikese nõu põhja ja küljeosa, I r., s. 15—20. *143* — savinõukilde, kolm, II r., s. 10—15. *144* — savinõukilde, kolm, I r. *147* — savinõukilde, kümme, II r., s. 25—30. *148* — savinõukilde, kaheksa, II r., s. 10—15. *149* — karjasekeppnõel, pr., joon. 5 : 5, maapinna lähedalt. *150* — savinõukild, II r., s. 10—15. *152* — savinõukilde, II r. *153* — noa (?) ktk-d, kaks. *154* — helmes rohekas-sinisest klaasist, väikene. *155* — helmes helerohelisest klaasist, pealt pikuti sooneline, s. 15. *156* — noa ktk., eelmise juurest. *157* — savinõukilde, üheksa, II r. *161* — savinõukild, II r. *162* — savinõukilde, kuusteistkümmend, I ja II r. *168* — raudeseme ktk.

II tarandi lõunapoolne äärevare. *68* — savinõukild, II r. *87* — savinõukilde, nelikümmend viis, II r., s. 20. *94* — savinõukilde, kaksteistkümmend, I r., üks kild tekstiilornamendiga, tahv. V:I. *95* — savinõukilde, kuus, I r., üks riibitud, s. 10—15. *125* — savinõukilde, neliteistkümmend, II r., s. 15. *135* — savinõukilde, kakskümmend viis, III r., osa I r., riibitud, s. 15—20. *145* — savinõukilde, II r., riibitud, s. 15. *146* — savinõukilde, kolm, II r., üks riibitud, s. 15—20. *158* — savinõukilde, kümme, III r. *159* — savinõukilde, kuus, I r., üks riibitud, s. 10. *160* — savinõu (väikese) uurdeosa koos küljega, I r. *169* — savinõukilde, seitseteistkümmend, II r. *175* — kivimunak, s. 15. *176* — savinõukilde, I r., riibitud, kahe kivikihi vahelt, s. 25—30, tahvel V : 4. *182* — savitükk, põlenud. 183 — savinõukilde, viis, II r., riibitud.

III tarand. *163* — savinõukilde, kümme, II r. *164* — savinõukilde, neli, II r. *177* — savinõukilde, neli, II r. *178* — savinõukilde, kaks, II r. *179* — savinõukilde, kolm, II r. 180 — spiraaltoruke; savinõukilde, II r. 184 — spiraalsõrmus, $2^1/_4$ keerdu, lamekumera läbilõikega, s. 25—30. *185* — savinõukilde, neli, II r. *186* — savinõukilde, kuusteistkümmend, II r., s. 25—30. *187* — savinõukild, II r. *188* — savinõukild, II r. *189* — savinõukild, II r. *190* — helmes rohekas-sinisest klaasist, väikene. *191* — savinõukilde, kaks, II r. *192* — sõrmus, lahtiste vaheliti otstega, neljakandilise läbilõikega. *193* — savinõukilde, kaks. *194* — savinõukild, II r. *195* — savinõu, kokku kleebitud, killud leitud osalt kivi alt, riibitud, s. 50—57, tahv. IV : 2. *196* — savinõukilde, neli, II r., s. 40—45. *197* — savinõukilde, II r., s. 25. *198* — savinõukilde, viis, II r., s. 35. *199* — helme ktk. sinisest klaasist. *200* — helme ktk. sinisest klaasist, s. 40. *201* — sõrmuse (?) ktk., lamekumera läbilõikega. *202* — savinõukild, I r. *203* — savinõukilde, kaks, II r. *204* — raudeseme ktk., roostetanud. *205* — savinõukilde, neli, II r., s. 15. *206* — savinõukilde, kaks, II r., s. 25—30. *207* — savi-

nõukild, II r. *208* — noa ktk. *209* — savinõukild, I r. *210* — helmes sinisest klaasist, väikene, s. 10. *211* — savinõukilde, kaks, II r. *212* — savinõukilde, üksteistkümmend, II r. *213* — savinõukild, I r. *214* — savinõukilde, kaks, II r. *215* — ketassõle ktk., sulanud, sämbulise äärega, s. 35. *216* — spiraalsõrmuse ktk., kolmnurkse läbilõikega. *217* — savinõukilde, kolm, II r. *218* — savinõukilde, neli, II r. *219* — savinõukilde, kaks, II r. *220* — millifiorihelme ktk. *221* — savinõukild, I r. *222* — noa ktk. *223* — savinõukilde, kaks, II r. *224* — pronkseseme sulanud ktk-d. *225* — savinõukilde, kuus, II r. *226* — helmes sinisest klaasist. *227* — noa ktk., eelmise juurest. *229* — savinõukilde, neli, II r. *231* — sõrmus, kinnine, õõneskumera läbilõikega. *232* — savinõukilde, kolm, II r. *233* — kärbissõlg, pulgakesega, lõuna-eesti variant. *234* — savinõukilde, III r. *235* — helmes rohekast klaasist, ümmargune. *236* — savinõukilde, kaheksa, III r. *237* — käevõru, joon. 4 : 15. *238* — savinõukilde, riibitud, II r. *239* — spiraaltoruke raudtraadil. *240* — helme ktk. sinisest klaasist, fasseteeritud. *241* — kärbissõlg, pulgakesega, lõuna-eesti variant. *242* — savinõukilde, kaks, I r. *243* — savinõukilde, viis, III r. *244* — helme ktk. sinisest klaasist. *245* — savinõukilde, seitse, II r. *246* — helmes sinisest klaasist, väikene. *247* — savinõukilde, kolm, II r. *248* — savinõukilde, kolm, II r. *249* — käevõru ktk., joon. 4 : 13. *250* — ketassõlg, joon. 3 : 8. *251* — raudeseme ktk. *252* — savinõukilde, üksteistkümmend, II r. *253* — savinõukilde, kolm, II r. *255* — ripatsid, pr., kellakujulised, joon. 4 : 5. *256* — savinõukilde, viis, II r. *257* — naaskel, joon. 5 : 4. *258* — savinõukilde, neli, II r., s. 25. *260* — savinõukilde, kaks, II r., s. 15—20. *261* — savinõukilde, kaks, II r. *293* — savinõukilde, kaks-kümmend, riibitud, II r., s. 25.

III tarandi põhjapoolne äärevare. *165* — savinõukilde, viisteistkümmend, II r., s. 15—20. *166* — savinõukilde, neli, II r. *167* — savinõukild, II r., s. 15—20. *170* — käevõru, õõnespaelne, s. 20. *171* — savinõukild, II r. *172* — savinõukilde, kaks, I r. *173* — savinõukild, II r., s. 15—20. *174* — savinõukild, II r., s. 15—20.

III tarandi lõunapoolne äärevare. *230* — savinõukilde, kolm, II r. *259* — savinõukilde, neli, III r., s. 25—30. *262* — savinõu põhi, II r., s. 25. *270* — savinõukilde, kolm, II r. *271* — raudeseme ktk., s. 30. *277* — savinõukilde, II r., riibitud nagu tahv. IV : 2, mõned I ja III r., tahv. IV : 1. *278* — savinõukilde, kaks, II r.

IV tarand. *181* — savinõukild, I r., riibitud. *228* — savinõukilde, kolm, II r. *254* — nuga, joon 5 : 3. *263* — savinõukild, I r. *264* — savinõukilde, kolm, II r. *265* — savinõukilde, kolm. *266* — käevõru, lamekumera läbilõikega. *267* — savinõukilde, I r., osa riibitud. *268* — savinõukilde, kolm, II r. *269* — savinõukilde, viis, II r. *272* — helme ktk. sinisest klaasist, nr. 266 juurest. *273* — sõrmuse (?) ktk-d, nr. 275 lähedalt, täkk-ornamendiga harjal, s. 30—35. *274* — raudeseme ktk. *275* — ketassõlg, joon. 3 : 7, s. 15—20. *276* — savinõukilde, kümme, II r. *279* — kärbissõle ktk., pulgakesega, lõuna-eesti variant. *280* — profileeritud sõlg, tahv. III : 9, s. 25—30. *281* — savinõukilde, viis, II r. *282* — sõrmuse (?) ktk-d. *283* — raudeseme ktk., eelmise lähedalt. *284* — spiraaltoruke, raudteljel. *285* — savinõukilde, kaks, II r. *286* — helmes sinisest klaasist, väikene. *287* — savinõukild, II r. *288* — savinõukild, II r. *289* — käevõru, lamekumera läbilõikega, s. 25. *290* — kärbissõlg, pulgakesega, lõuna-eesti variant, s. 25. *291* — ketassõlg, joon. 3 : 4, s. 25. *294* — savinõukilde, neli, II r. *296* — savinõukilde, nelikümmend üheksa, II r. *297* — savinõu, poolik, väike, I r., tahv. V:5. *298* — savinõukild, II r. *299* — savinõukilde, kaks, II r. *300* — savinõukilde, üheksa, II r., tahv. V : 6. *301* — millifiorihelme ktk. *302* — helme ktk. sinisest klaasist. *303, 312* — savinõu põhi koos küljega, II r. *304* — käevõru, lamekumera läbilõikega. *305* — savinõukild, II r. *307* — savinõukilde, üheksa, I r. *309* — savinõukilde, üheksa, II r. *310* — savinõukilde, kolm, riibitud, I r. *311* — savinõukilde, neli, riibitud, II r. *313* — helmes rohelisest emailist. *314* — savinõukilde, I r. *315* — savinõukild, II r. *316* — savinõukilde, kolm, II r. *317* — savinõukild, III r. *318* — prillspiraalsõrmus, s. 25, joon. 4 : 10. *320* — savinõukilde, neli, I r., s. 15. *321* — savinõukild, II r., s. 25. *322* — savinõukilde, neli, I r., s. 15. *323* — savinõukild, II r., s. 10. *324* — savinõukild, II r., s. 15. *325* — savinõukild, I r., s. 5—7.

IV tarandi lõunapoolne äärevare. *292* — savinõukilde, kaksteistküm-

mend, II r., s. 25—30. *295* — savinõukilde, viiskümmend, II r., mõned riibitud. *306* — savinõukilde, kakskümmend kolm, riibitud, I r. *308* — savinõukilde, I ja II r.

V t a r a n d. *326* — käevõru, vaheliti otstega, lamekumera läbilõikega. *327* — savinõukilde, neli, II r., s. 15—25. *328* — savinõukilde, kaks, I r., s. 10. *329* — kärbissõlg, pulgakesega, läti variant, s. 25. *330* — seondsõlg, s. 40. tahv. III : 10. *331* — savinõukild, II r., s. 38. *332* — savinõukild, I r., s. 35. *333* — savinõukild, uurdeosa, II r. *334* — savinõukild, III r. *335* — savinõukilde, kaks, II r., s. 30. *336* — savinõukilde, kaheksateistkümmend, I r., s. 10. *340* — savinõukilde, neli, I r., s. 10. *341* — savinõukild, II r., s. 25. *342* — savinõukild, II r., s. 30. *343* — helmes sinisest klaasist, s. 35. *344* — savinõukild, II r., s. 38. *345* — savinõukilde, väikesed, II r., s. 20. *346* — savinõukild, II r., s. 40—45. *347* — kärbissõlg, s. 40, tahv. III : 4. *348* — šlakki, s. 20. *349* — savinõukilde, kolmteistkümmend, riibitud, I r. *350* — spiraaltoruke, s. 10. *351* — helmes sinisest klaasist, s. 45. *352* — kolmikhelmes, pr., s. 45, joon. 4 : 1. *353* — savinõukild, II r., s. 15. *354* — savinõukild, I r., s. 40—45. *355* — savinõukilde, kaks, I r., s. 30. *357* — helmes sinisest klaasist, s. 20. *358* — savinõukilde, kolm, riibitud, I r., s. 20. *359* — savinõukilde, üheksa, riibitud, I r., s. 30. *360* — savinõukild, II r. *362* — savinõukilde, kaksteistkümmend, riibitud, I r., s. 40—45. *363* — savinõukilde, kaks, II r., s. 25. *364* — savinõukilde, kolmteistkümmend, I r., s. 30. *365* — savinõukilde, kümme, riibitud, I r., s. 15. *366* — pronkseseme ktk., s. 5. *367* — spiraaltoruke (?), s. 15. *368* — savinõukild, I r., s. 15. *369* — helmes sinisest klaasist. *370* — spiraaltorukese ktk., s. 35. *371* — šlakki, s. 35. *372* — spiraaltoruke nr. 371 juurest, s. 30. *373* — helmes valgest klaasist, s. 25. *374* — raha, pr., auguga, milles pronksrõngas, nr. 373 juurest, s. 30. *375* — spiraaltoruke, s. 15. *376* — helmes klaasist, sulanud, s. 35. *377* — sõrmuse (?) ktk., s. 40. *378* — savinõukilde, kaheksa, II r., s. 35. *379* — savinõukilde, II r., s. 35—40. *380* — spiraalsõrmuse ktk., joon. 4 : 9, s. 15. *382* — savinõukilde, kaks, III r., s. 35—40. *383—384* — helmeid sinisest klaasist, kaks, s. 10. *385* — pronkseseme ktk., sulanud, s. 20. *386—387* — helmeid sinisest klaasist, kaks, s. 10. *388* — kaksikhelmes, pr., sulanud, s. 10. *389* — savinõukild, mustjas, läikiv, III r. *390* — savinõukild, I r. *391* — šlakki, s. 45. *393* — helmes sinisest klaasist, sulanud, s. 60. *394* — pronkseseme (käevõru?) ktk., s. 60. *395* — savinõukilde, kaks, II r., s. 55. *396* — spiraaltoruke, s. 12—15. *397* — millifiorihelmes, s. 25. *398* — helmes valgest klaasist, sulanud, s. 30. *399* — savinõukilde, neli, II r., s. 20. *400* — helmes valgest klaasist, sulanud, s. 35. *401* — käevõru, õõneskumer, s. 30. *402* — savinõukild, riibitud, II r., s. 30. *403* — savinõukilde, kaks, riibitud, II r., s. 30. *404* — savinõukilde, neli, II r., s. 15. *405* — savinõukild, II r., s. 10. *406* — pronkseseme (sõrmuse?) ktk. *407* — savinõukild, I r., s. 35. *408* — kivimunak.

V t a r a n d i l õ u n a p o o l n e ä ä r e v a r e. *337* — savinõukilde, I r., s. 40. *338* — savinõukilde, kakskümmend, I r., s. 15—20. *339* — savinõukild, I r., s. 20. *356* — savinõukild, II r., s. 30. *361* — savinõukilde, neli, I r., s. 30. *381* — savinõukilde, viis, I r., s. 20—25.

VI t a r a n d. *409* — savinõukild, II r., s. 15. *410* — savinõukild, II r., s. 15. *411* — savinõukilde, kaks, s. 25. *412* — savinõukilde, kolm, II r., s. 20. *413* — savinõukilde, neli, II r., s. 30. *414* — käevõru, s. 18, joon. 5 : 7. *415* — nael, s. 10. *416* — savinõukild, II r., s. 35. *417* — nuga, s. 5, joon. 5 : 1. *418* — savinõukilde, kaks, II r., s. 30. *419* — savinõukilde, neli, s. 30. *420* — savinõukild, I r., s. 25. *421* — šlakitükk, s. 25. *422* — savinõukild, I r., s. 20. *423* — savinõukilde, kaks, II r., s. 5. *424* — savinõukild, II r., s. 10. *425* — savinõukilde, kaks, I r., s. 30. *426* — savinõukilde, kuus, I r., s. 10. *427* — savinõukild, s. 20. *428* — savinõukilde, kaks, II r., s. 30. *429* — helmes, kuldfooliumiga, s. 35. *430* — savinõukild, I r., s. 30. *431* — savinõukilde, kuus, I r., s. 30. *432* — savinõukilde, neli, riibitud, I r., s. 25. *433* — kärbissõle ktk., alumine osa koos jalaga, s. 30. *434* — savinõukilde, viis, II r., s. 25. *435* — savinõukild, I r., s. 30. *436* — savinõukilde, viis, II r., s. 15. *437* — savinõukild, I r., s. 35. *438* — savinõukild, I r., s. 15. *439* — savinõukilde, viisteistkümmend, I r., s. 20—25. *440* — savinõukild, I r., s. 30. *441* — helmes sinisest klaasist, s. 25. *442* — savinõukilde, kolmteistkümmend, II r.,

s. 25—30. *443* — kärbissõle ktk., jalaosa, s. 25. *444* — helmes sinisest klaasist, s. 25. *445* — helmes, kuldfooliumiga. *446* — savinõukilde, viis, I r. *447* — helmes sinisest klaasist, fasseteeritud, s. 25. *448* — savinõukilde, kaheksa, II r., s. 20. *449* — savinõukild, II r., s. 30. *450* — spiraalsõrmuse ktk-d, lamekumera läbilõikega, s. 25. *451* — savinõukild, I r., s. 15. *452* — savinõukilde, viis, II r., s. 25. *453* — savinõukilde, kolm, I r., s. 30. *454* — savinõukilde, viis, II r., s. 45. *455* — savinõukild, II r., s. 25. *456* — kärbissõlg, pulgakesega, läti variant, s. 25. *457* — savinõukild, riibitud, I r., s. 25. *458* — savinõukild, II r. *459* — noa ktk., sirge seljaga, s. 20. *460* — pronkseseme ktk. (sõrmuse?). *461* — savinõukilde, kuus, II r., s. 15. *462* — savinõukilde, kolm, II r., s. 25. *463* — savinõukilde, kaks, I r. *464* — savinõukilde, neli, II r., s. 25. *466* — savinõukilde, kolmteistkümmend, II r., s. 25. *467* — savinõukild, II r., s. 15. *468* — savinõukilde, neli, I r., s. 25. *469* — savinõukilde, kuus, riibitud, I r., s. 20. *470* — kaksikhelmes, kuldfooliumiga, s. 3. *471* — pronkseseme ktk., sulanud. *472* — savinõukilde, kaks, II r. *473* — savinõukilde, kaks, II r., s. 25. *474* — helmes sinisest klaasist, fasseteeritud, s. 15. *475* — savinõukilde, kolm, riibitud, I r., s. 15. *476* — savinõukilde, kaks, üks riibitud, I r. *477* — savinõukilde, kaks, I r., s. 30. *478* — käevõru (?) ktk., kolmnurkse läbilõikega, otsas 3 joont, s. 20. *479* — savinõukild, riibitud, I r., s. 15. *480* — spiraalsõrmuse ktk., lamekumera läbilõikega, ilustatud risti joonekestega, s. 5. *481* — pronkseseme (sõrmuse?) ktk., s. 10. *482* — savinõukilde, neli, II r., s. 40. *483* — raudeseme ktk., s. 25. *484* — savinõukilde, kaks, I r., s. 15. *485* — savinõukild, I r., s. 25. *486* — raudeseme ktk., s. 25.

VI tarandi lõunapoolne äärevare. *392* — šlakki, s. 20. *488* — savinõukilde, viis, riibitud, I r., s. 30—35. *489* — savinõukild, I r., s. 45. *490* — savinõukilde, kolm, II r., s. 20. *493* — savinõukilde, kolm, II r., s. 30. *495* — savinõukild, II r., s. 40.

VI tarandi põhjapoolne äärevare. *492* — savinõukilde, kolm, I r., s. 25.

VII tarand. *487* — savinõukild, I r., s. 30. *491* — helmes sinisest klaasist, fasseteeritud, s. 10. *494* — savinõukild, II r., s. 30. *495* — savinõukilde, kuus, s. 40. *496* — käevõru, vaheliti otstega, lamekumera läbilõikega, lahtisest mullast. *497* — spiraaltoruke, lahtisest mullast. *498* — raudeseme ktk., lahtisest mullast. *499* — savinõukild, I r. *500* — kolmikhelmes, pr., nagu joon. 4 : 4, s. 15. *501* — savinõukilde, kaks, I r., s. 15. *502* — spiraaltoruke, s. 15. *503* — helmes sinisest klaasist, s. 15. *507* — savinõukilde, kaks, riibitud, I r. *508—510* — helmeid sinisest klaasist, kolm. *511* — savinõukilde, kolm, I r. *512—514* — helmeid sinisest klaasist, kolm, s. 25. *515* — raudeseme ktk. *516* — kolmikhelmes, kuldfooliumiga, joon. 4 : 4. *517* — savinõukild, I r. *518* — helmes sinisest klaasist. *519* — savinõukilde, kaks, I r. *520* — helmes sinisest klaasist. *521* — savinõukilde, kolm, riibitud, I r. *522* — helmes sinisest klaasist. *523* — liivakivi tükk, lihvitud äärega, nr. 518 ja 514 vahelt. *524* — käevõru, lahtiste otstega, otstel joonekesed, lamekumera läbilõikega, s. 20. *525* — savinõukild, I r. *526* — savinõukild, I r. *527—529* — helmeid sinisest klaasist, kolm. *530* — sõrmus, s. 20, joon. 4 : 6. *531* — sõrmuse ktk., spiraalne, 1 1/3 keerdu, neljakandilise läbilõikega. *532—534* — helmeid sinisest klaasist, kolm. *535* — savinõukilde, kaks, II r. *536* — sõrmus, spiraalne, 1 1/4 keerdu, lamekumera läbilõikega. *537* — helmes sinisest klaasist, s. 25. *538* — helmes valkjassinisest klaasist, lahtisest mullast. *539—540* — helmeid sinisest klaasist, kaks. *541* — savinõukild, I r. *542* — käevõru, ööneskumera läbilõikega. *543* — helmes rohelisest klaasist, ümmargune, nr. 542-st NW poole. *544* savinõukilde, seitse, I r. *545* — kärbissõlg, teljetoruga, lõuna-eesti variant, s. 20. *546* — savinõukild, I r. *547* — savinõukild, II r. *548* — raudeseme ktk. *549* — savinõukilde, neli, I r. *550* — savinõukild, II r. *551* — savinõukild, I r. *552* — helmes sinisest klaasist. *553* — savinõukilde, kaksteistkümmend, II r. *554* — kaksikhelmes, pr., nagu joon. 4:4. *555* — savinõukilde, kuus, II r. *556* — sõrmuse (?) ktk-d, kolm. *557* — savinõukilde, kaks, I r. *558* — käevõru ktk., lamekumera läbilõikega, joonornamendiga. *559* — savinõukild, II r. *560* — savinõukild, I r. *561* — savinõukilde, kümme, I r. *562* — savinõukilde, neli, I r. *563* — spiraaltoruke. *564* — sõrmuse ktk., lamekumera läbilõikega, nr. 563 juurest. *565* — savinõukild, I r. *566* — savinõukilde, seitse, II r. *568* — sõrmus, kinnine (?), ööneS-

kumera läbilõikega. *569* — savinõukilde, kaks, II r. *570* — savinõukilde, kolm, I r. *571* — savinõukild, I r. *572* — savinõukild, I r. *573* — pronkseseme (sõrmuse?) ktk. *575* — spiraaltoruke, raudteljel. *576* — savinõukilde, kaks, II r. *578* — savinõukild, I r. *581* — kärbissõle ktk., teljetoruga, läti variant, s. 65. *582* — savinõukilde, seitseteistkümmend, II r. *583* — savinõukilde, seitse, riibitud, I r. *584* — spiraalsõrmuse (?) ktk., lamekumera läbilõikega. *585* — šlakki. *586* — sõrmuse (?) ktk. *587* — savinõukild, I r. *588* — savinõukilde, kuus, II r. *589* — kärbissõlg, teljetoruga, läti variant. *590* — savinõukilde, kaksteistkümmend, I r. *591* — savinõukilde, kuus, üks tükk riibitud, I r. *593* — savinõukilde, kaks, I r.

VII tarandi lõunapoolne äärevare. *504* — savinõukild, I r., s. 40. *505* — savinõukild, I r., s. 20. *506* — savinõukild, I r., s. 10. *567* — käevõru, lahtiste otstega, lamekumera läbilõikega. *580* — kivimunak, s. 35. *592* — lihvimisjälgedega kivi, lame, s. 15. *601* — nuga, nagu joon. 5:2, s. 28. *611* — savinõukild, riibitud, I r. *614* — savinõukild, I r., s. 30.

VIII tarand. *594* — savinõukild, I r. *595* — pronkseseme (sõrmuse?) ktk. *596* — käevõru ktk., kolmnurkse läbilõikega. *597* — savinõukilde, kuus, I r. *598* — pronkstraadi tükk. *599* — savinõukilde, kaks, I r. *600* — helmes sinisest klaasist, sulanud. *602* — helmes punasest emailist, piklik. *603* — savinõukilde, kolm, I r. *604* — savinõukild, I r. *605* — spiraalsõrmus, $2^1/_3$ keerdu, ümmarguse läbilõikega. *606* — helmes, pr., nagu joon. 4:3, kamara alt. *607* — helmes, pr., joon. 4:3. *608* — helmes sinisest klaasist, sulanud. *609* — pronkseseme ktk., sulanud. *610* — kärbissõle ktk., keskmine oks koos kummaltki poolt murdunud kaare osaga. *612* — kaksikhelmes, kuldfooliumiga. *613* — kolmikhelmes, kuldfooliumiga, nr. 612-st N pool. *615* — kärbissõlg, teljetoruga, lõuna-eesti variant, s. 15. *616* — savinõukild, I r. *617* — käevõru ktk., kolmnurkse läbilõikega. *618* — helmes, pr., nagu joon. 4:3. *619* — helmes savist. *620* — savinõukild, I r. *621* — kaksikhelmes, kuldfooliumiga. *622* — spiraalsõrmus, joon. 4:7. *623* — savinõukilde, kaks, I r. *624* — savinõukilde, kolm, I r. *625* — savinõukild, I r. *626* — kärbissõlg, pulgakesega, läti variant. *627* — millifiorihelmes. *628* — pronkstraat, spiraali keeratud. *629* — kärbissõlg, teljetoruga, läti variant. *630* — savinõukild, I r. *631* — savinõukilde, kakskümmend üks, I r., tahv. V:7. *632* — sõrmuse (?) ktk. *633* — helmes helesinisest klaasist. *634* — pronkseseme ktk., sulanud, lahtisest mullast. *635* — savinõukild, I r. *636* — helmes, kuldfooliumiga, kamara alt. *637* — helmes, pr., nagu joon. 4:2. *638* — helmes, pr., nagu joon. 4:2. *639* — helmes, pr., joon. 4:2. *640* — savinõukild, I r. *641* — savinõukild, I r. *642* — savinõukild, II r. *643* — helmes pr., nagu joon. 4:2. *644* — helmes, pr. nagu joon. 4:2. *645* — savinõukild, II r. *646* — helmes, pr., sulanud, *647* — savinõukilde, kaks, I r. *648* — savinõukild, I r. *649* — kärbissõlg, pulgakesega, lõuna-eesti variant. *650* — savinõukild, I r.

IX ja X tarand. *655* — sõrmuse ktk., lamekumera läbilõikega; helme ktk., rohelise-punase-kollase triibulisest emailist, s. 20. *656* — savinõukild, III r., s. 25. *657* — savinõukild, II r., s. 30. *658* — helmes, kuldfooliumiga, s. 20. *659* — savinõukild, I r., kamara alt. *660* — kaksikhelmes, kuldfooliumiga, s. 30. *661* — millifiorihelme ktk., s. 40. *662* — kaksikhelmes, kuldfooliumiga, s. 45. *663* — savinõukild, II r., s. 30. *664* — savinõukilde, kaks, II r. *665* — savinõu uurdeosa koos püstja seinaga, II r., s. 20. *666* — savinõukild, I r., s. 35. 667 — savinõukilde, seitseteistkümmend, II r. *668* — savinõukild, I r., s. 25. *669* — savinõukild, I r., s. 25. *670* — savinõukilde, kolm, I r., s. 30. *671* — savinõukilde, neli, I r., s. 45. *672* — savinõukild, s. 35. *673* — helmes, pr., nagu joon. 4 : 3, s. 30. *674* — helmes, pr., nagu joon. 4 : 2, s. 45. *675* — savinõukilde, üheksa, II r. *676* — savinõukilde, seitse, I r. *677* — savinõukilde, väikese nõu võriku ja küljeosa, tahv. V:3, I r., s. 40. *678* — savinõukilde, neli, I r. *679* — savinõukilde, kuus, II r. *680* — käevõru (?) ktk., lamekumera läbilõikega, s. 40. *681* — savinõukild, I r. *682* — savinõukilde, viis, I r. *684* — helmes, kuldfooliumiga. *685* — savinõukild, I r. *686* — savinõukild, II r. *687* — savinõukilde, kolm, I r. *688* — savinõukilde, neli, I r. *689* — savinõukilde, neli, I r. *690* — savinõukild, I r., s. 25. *692* — helmes sinisest klaasist,

lopergune, s. 20. *693* — savinõukilde, kolm, I r., s. 15. *694* — savinõukilde, kolm, I r., s. 15. *695* — savinõukilde, kaks, I r. *696* — helmes, kuldfooliumiga, s. 20. *697* — savinõukild, I r., s. 20. *698* — savinõukild, I r., s. 20. *699* — savinõukilde, väikesed, I r. *700* — savinõukilde, kakskümmend üks, I ja II r., s. 20. *701* — helmes, kuldfooliumiga, s. 30. *702* — savinõukild, I r., s. 30. *703* — savinõukilde, I r. *704* — helme ktk. helesinisest klaasist, s. 30. *705* — pronkstraadi tükk, ümmarguse läbilõikega, s. 25. *706* — helmes, pr., nagu joon. 4:2, s. 30. *707* — šlakki, s. 35. *708* — helme ktk. sinisest klaasist, s. 10. *710* — savinõukilde, kakskümmend neli, I r. *711* — helmes sinisest klaasist, sulanud. *712* — kärbissõle ktk., jalg koos kahe oksaga, s. 25. *713* — savinõukilde, neli, I r., s. 30. *714* — kärbissõlg, pulgakesega, lõuna-eesti variant, s. 25. *715* — savinõukild, I r., s. 20. *716* — millifiorihelmes, tumeroheline, s. 25. *717* — kaksikhelmes, kuldfooliumiga, s. 30. *718* — kaksikhelmes, kuldfooliumiga, s. 15. *719* — savinõukilde, kolm, I r., s. 15. *720* — savinõukild, I r., s. 20; *721* — käevõru, lahtiste otstega, lamekumera läbilõikega, s. 25. *722* — käevõru, lamekumera läbilõikega, s. 30. *723* — kaelavõru ots, joon. 5:8, s. 15; *724* — savinõukild, I r., s. 25. *725* — spiraaltoruke, koos pronkshelmega raudtraadile aetud, s. 30. *726* — savinõukilde, kolm, s. 20. *727* — käevõru ktk., veidi õõneskumer, s. 30. *728* — pronkstraadi ktk. *729* — spiraalsõrmus, $1^1/_2$ keerdu, lamekumera läbilõikega, s. 15. *730* — kärbissõlg, pulgakesega, lõuna-eesti variant, s. 10. *731* — savinõukild, I r., s. 15. *732* — savinõukild, I r., s. 15. *733* — savinõukild, I r., s. 15. *734* — savinõukild, ääreosa, riibitud, I r., tahv. V:2, s. 30. *735* — savinõukilde, kaks, I r., s. 20. *736* — savinõukilde, kümme, I r. *737* — spiraalsõrmuse ktk., lamekumera läbilõikega, s. 10. *738* — savinõukilde, kaks, I r., s. 10. *739* — rõngake, pr., s. 20. *740* — savinõukild, I r., s. 30. *741* — savinõukild, I r., s. 20. *742* — peakilpsõlg, tahv. III : 7, s. 20. *743* — kaksikhelmes, kuldfooliumiga, s. 15. *744* — kolmikhelmes, pr., s. 10. *745* — sõrmuse ktk., s. 10. *746* — käevõru, joon. 5:6, s. 15. *747* — sõlg, labidakujulise jalaga, s. 15, tahv. III:8. *748* — savinõukilde, nelikümmend, II r. *749* — savinõukilde, neli, I ja II r. *750* — peakilpsõlg, s. 20, tahv. III:5. *751* — savinõukild, I r., s. 20. *752* — savinõukild, I r., s. 20. *753* — helmes, kuldfooliumiga, s. 10. *754* — savinõukilde, neli, I r. *755* — kaksikhelmes, kuldfooliumiga. *756* — kärbissõlg, teljetoruga, läti variant, s. 20. *757* — savinõukilde, kaks, I r., s. 20. *758* — kärbissõlg, pulgakesega, lõuna-eesti variant, s. 20. *759* — savinõukilde, kuus, I r. *760—762* — helmeid, kolm, kuldfooliumiga, s. 20. *763* — savinõukilde, kaksteist, I r., s. 10. *764* — savinõukild, I r., s. 10. *765* — savinõukild, II r., s. 10. *766* — sõrmuse (?) ktk. *767* — savinõukilde, nelikümmend üheksa, I r. 768 — kivimunak.

Lahtisest mullast: *651* — sõrmus, spiraalne, kolmnurkse läbilõikega, pärit arvatavasti kalme keskosast. *652* — helmes rohelisest emailist. *653* — helmes, pr., nagu joon. 4 : 2. *654* — savinõukilde, kaks, I r.

1939. a. Jaagupi kalmest juhuslikult leitud: kärbissõlg, teljetoruga, läti variant, ühel pool okste otstes augukesed, tahv. III : 1 (AI 3781).

1887. a. kaevamistel leitud esemed* (AI 1702:*1—38*):

1 — sõrmus, spiraalne, $1^3/_4$ keerdu, ümmarguse lõikega, II (IX või X tarand). *2* — ketassõlg, II (IX või X tarand), joon. 3 : 5. *3* — peakilpsõlg, tahv. III : 6, II (IX või X tarand). *4* — kärbissõlg, pulgakesega, lõuna-eesti variant, tahv. III:3, II (IX või X tarand). *5* — kärbissõlg, pulgakesega, lõuna-eesti variant, II (IX või X tarand). *6* — spiraaltoruke, II (IX või X tarand). *7* — käevõru ktk., nagu joon. 4:14, II (IX või X tarand). *8* — helmeid sinisest klaasist, kaks, II (IX või X tarand). *9* — helmeid kuldfooliumiga, kaks, II (IX või X tarand). *10* — savinõukilde, kaks, II r., II (IX või X tarand). *11* — helmes sinisest klaasist, III (VII või VIII tarand).

---

* Nimetatud kaevamistel saadud leiud on loetletud: G. Loeschcke, Der Aschenfriedhof von Meiershof. Sb GEG, 1887, lk. 129—133. Rooma numbrid leidude järel tähistavad eseme leiukohta G. Loeschcke poolt antud plaanil.

12 — helmes kuldfooliumiga, III (VII või VIII tarand). *13* — savinõukild, põhjaosa, II r., III (VII või VIII tarand). *14* — kärbissõlg, teljetoruga, läti variant, tahv. III:2, IV (VI tarand?). *15* — käevõru (?) ktk., V või VI (V või VI tarand). *16* — rõngakeste ktk-d, V või VI (V või VI tarand). 17 — spiraaltorukesed, kaks, V või VI (V või VI tarand) *18* — helmes sinisest klaasist, V või VI (V või VI tarand). *19* — käevõru, lamekumera läbilõikega, üleni ilustatud paaris joonekeste rühmadega, VII (IV tarand?). *20* — käevõru. joon. 4:14, VII (IV tarand?). *21* — käevõru ktk., nagu joon. 4:14 (IV tarand?). *22* — helmes tumesinisest klaasist, kuubikukujuline, suure auguga, VII (IV tarand?). *23* — helmeid sinisest klaasist, kaks, VII (IV tarand?). *24* — millifiorihelmes, VII (IV tarand?). *24a* — helmes rohekast klaasist, lapik, suure auguga. *25* — noa ktk., VIII (IV tarand?). *26* — helmes sinisest klaasist, poolik, VIII (IV tarand?). *27* — käevõru, lamekumera läbilõikega, ilustatud joonekestega, VIII (IV tarand?). *28* — käevõru ktk-d, kaks, õõnespaelsed, VIII (IV tarand?). *29* — käevõru, lahtiste otstega, otstes joonornament, lamekumera läbilõikega, VIII (IV tarand?). *30* — käevõru, joon. 4:12, IX (III tarand?). *31* — kärbissõlg, pulgakesega, lõuna-eesti variant, IX (III tarand?). *32* — kärbissõle ktk., jalg koos alumise oksaga, IX (III tarand?). *33* — ketassõlg, joon. 3:6, IX (III tarand?). *34* — sõrmus, sulanud, IX (III tarand?). *35* — ketassõlg, nagu joon. 3:8, X (II tarand?). *36* — nõõp, uusaegne, X (II tarand?). *37* — käevõru ktk., õõneskumer. *38* — pronkseseme ktk., sulanud.

КАМЕННЫЙ МОГИЛЬНИК С ОГРАДКАМИ В ЯАГУПИ ЭЛЬВАСКОГО РАЙОНА

С. К. ЛАУЛ

Резюме

Описываемый каменный могильник расположен примерно в 20 км к юго-западу от города Тарту, на территории бывшего хутора Яагупи деревни Тыравере Ныоского сельсовета Эльваского района (рис. 1). Впервые раскопки этого могильника производились в 1887 г. Г. Лёшке и С. П. Висковатовым.[1]* Целиком же он был вскрыт в 1933—1938 гг. под руководством Х. А. Моора, А. К. Вассара и Э. А. Аристэ. По своей структуре и погребальному инвентарю он представляет один из наиболее характерных для территории Эстонии и северной Латвии каменных могильников с оградками.

Длина могильника с востока на запад составляла примерно 55 м, а ширина — около 19 м. Под камнями могильника наблюдалась тонкая углистая и зольная прослойка — следы костров, разводившихся, очевидно на этом участке с целью его очистки под могильник.

Могильник сооружен из крупных валунов и состоял, по-видимому, из 9—10 оградок (табл. I). Число оградок не поддается точному определению, ибо значительная часть западной половины могильника была почти полностью разрушена; сильно потревожен был и западный его конец. К тому же план раскопок западного конца был утерян во время войны. Эта часть могильника (оградки IX—X) восстановлена на воспроизведенном нами плане (табл. I) на основании сохранившегося небольшого ситуационного плана (рис. 2). Поэтому в этой части не было возможности показать и местонахождения отдельных предметов.

Сооружение могильника началось с его западного конца, там, где расположены две наименьшие оградки (IX и X или, возможно, лишь одна общая первоначальная оградка IX—X?). Следующие оградки более крупные и, как видно из плана, последовательно пристроены друг к другу в ходе расширения могильника в восточном направлении.

Стенки оградок в центральной и восточной части могильника сравнительно хорошо сохранились. Они выложены из крупных валунов диаметром в 50—150 см, расположенных большей частью в один ярус. Снаружи к оградкам примыкает спускающаяся постепенно к наружу краевая насыпь. Внутри же оградок могильник состоял из кладки крупных камней большей частью в один ярус; промежутки между камнями были заполнены булыжником и землей. Только в отдельных местах в оградках крупные камни были сложены в два яруса.

* Сноски см. в эстонском тексте.

Средняя мощность культурного слоя в оградках составляла 50 см, а в краевой насыпи — 25—15 см. В северо-западном углу II оградки, а также на западном краю V оградки и в западной части могильника под стенками оградок, а местами возле них наблюдались углубления, уходящие в грунт. Углубления были заполнены песком, перемешанным с углем и золой. В этих углублениях были, по-видимому, собраны уголь и зола, оставшиеся после упомянутой выше очистки территории могильника. Аналогичные углубления обнаружены и в других могильниках (например, в Нурмси Пайдеского района).

Яагупиский могильник содержал, не считая одного трупоположения, только трупосожжения. Единственное трупоположение было обнаружено в северной краевой насыпи и представляло собой, вероятно, впускное погребение. Остатки трупосожжения были найдены в средней части оградок между заполнявшими их камнями, иногда гнездами, но большей частью в разбросанном виде. Площадь залегания остатков трупосожжений и площадь, на которой был обнаружен погребальный инвентарь, в основном совпадают (табл. I). Керамика же встречалась на более обширном участке. Можно полагать, что только одна часть найденной керамики относится к могильному инвентарю, прочая же, по-видимому, осталась от справлявшихся на могильнике поминок.

Преобладающую часть инвентаря составляет керамика. За ней в количественном отношении следуют разные украшения. Перекладчатых фибул найдено всего 27 экземпляров. Кроме одной (рис. 3 : 4), все они относятся к типичной для южной Эстонии и северной Латвии серии.[14] Она характеризуется узкими перекладинами, украшенными плоским широким желобком. У более ранних форм головка оканчивается трубочкой для оси (табл. III : 2), у более поздних экземпляров трубочка заменена стерженьком (табл. III : 3). В упомянутой серии фибул наблюдаются два местных варианта: а) южноэстонский и б) северолатвийский. У эстонского варианта между головкой фибулы, т. е. трубочкой для оси или стерженьком, и первой, верхней, перекладиной имеется промежуток (табл. III : 3). Перекладчатые фибулы этого вида встречаются только в южной Эстонии, особенно южнее Тарту в окрестностях Камбья и Ныо (рис. 7). У латвийского же варианта головка фибулы непосредственно примыкает к первой перекладине (табл. III : 2). К этой же группе принадлежат и характерные для северной Латвии перекладчатые фибулы, у которых перекладины и разветвляющаяся на три части ножка имеют на концах шишечки. Основной ареал распространения латышского варианта перекладчатых фибул находится в окрестностях Рауна, но эти фибулы встречаются и в восточной Латвии, а также в южной Эстонии; с ними имеет сходство и ряд финляндских перекладчатых фибул (рис. 7). Последние образуют особую местную подгруппу перекладчатых фибул с шишечками.

Среди яагуписких перекладчатых фибул имеется как южноэстонский, так и латвийский вариант. Наиболее ранними по типу являются фибулы с трубочкой для оси, датируемые 3—4 веками,[19] более поздние же экземпляры относятся, как видно, к 4 и началу 5 века. Перекладчатую фибулу, изображенную на табл. III : 4 следует датировать, очевидно, концом 4 или началом 5 века.

Самостоятельную группу образуют найденные в южноэстонских и северолатвийских каменных могильниках с оградками ажурные дискообразные фибулы. Они по размеру меньше, чем соответствующие североэстонские фибулы и зачастую имеют по краю зазубрины или ши-

шечки. Эти фибулы образуют несколько групп, отличающихся локальными особенностями. Для могильников, расположенных в районе Камбья, Ныо и Канепи (к югу от Тарту), характерны очень маленькие фибулы (диаметр 1,6—2 см) с шишечками по краям и орнаментом в виде ромба или крестика посередине (рис. 3 : 1, 2, 3). Для латвийских же каменных могильников, наоборот, характерны несколько бóльшие по размерам дискообразные фибулы, средняя часть которых зачастую образует колесо со спицами. Единичные экземпляры таких фибул найдены и в южной Эстонии, в том числе и в яагуписком могильнике (рис. 3 : 4, 6, 7), а также в Саамуэли и Камбья. Яагупиский могильный инвентарь содержал 7 дискообразных фибул (рис. 3 : 4—8), датируемых концом 4 и началом 5 века.

Фибулы со щитком у головки и треугольной ножкой представлены в инвентаре рассматриваемого могильника двумя экземплярами (табл. III : 5, 6), относящимися к 3 столетию. Небольшую фибулу с плоской S-овидной дужкой (табл. III : 7) и фибулу с симметричными концами (табл. III : 10) следует отнести к 4 веку [38], а фибулы, воспроизведенные на таблице III : 8, 9 — к концу 4 и к 5 веку. [39]

Браслетов найдено 34 экземпляра, из них 8 с выпукло-вогнутым сечением, в том числе 2 орнаментированных экземпляра (рис. 4 : 13, 15). Браслеты этого типа носили во 2—5 веках. [43] Браслеты сегментарного сечения узкие, часть из них имеет острый кант (рис. 4 : 12), другая же часть этих браслетов отличается более толстым кантом и массивностью (рис. 4 : 14). Браслеты, как правило, не имеют орнамента, лишь отдельные экземпляры украшены поперечными линиями (рис. 4 : 15). Браслеты всех указанных типов характерны для южной Эстонии и северной Латвии. Они бытовали на протяжении всей первой половины I тысячелетия. Браслет, изображенный на рисунке 5 : 7 датируется 4—5 веками. [49]

Перстней в инвентаре каменных могильниках южной Эстонии и северной Латвии встречается немного. Яагупиский могильник дал всего 23 целых экземпляра и ряд фрагментов. Три из них замкнутые, а остальные спиральные. Замкнутые перстни (рис. 4 : 6) имеют выпукло-вогнутое сечение, не орнаментированы и относятся к 3—4 векам. Спиральные перстни, большинство которых изготовлено из проволоки сегментарного сечения, как правило, не имеют орнамента (за исключением некоторых единичных экземпляров, рис. 4 : 7, 8, 9). Они датируются 3—5 веками. Один перстень с раздвоенными и завернутыми спиралью концами (рис. 4 : 10) относится к 3—4 векам.

Шейная гривна (рис. 5 : 9), сохранившаяся лишь в обломках, в средней части обмотана проволокой, дискообразные же ее концы украшены эмалью. Она сходна с шейными гривнами, обнаруженными в северо-латвийских могильниках (Триката, Велна краванда и Мури) и датируется 4—5 веками. [58] Округлая бронзовая пластинка (рис. 5 : 8) является, возможно, частью дискообразного конца аналогичной шейной гривны.

Яагупиский каменный могильник с оградками — один из наиболее богатых в Эстонии по количеству найденных в нем бус (168 экземпляров). Из них 21 бронзовая буса (рис. 4 : 1, 2, 3) и 48 стеклянных бусин с позолотой относятся к 3—4 векам. Бронзовые бусы носились нанизанными на железную проволоку, обычно чередуясь с бронзовыми спиральными пронизками. Половину общего количества всех бус составляют цветные стеклянные бусины, преимущественно синего цвета, величиной в горошину. Остальные же бусины — граненые или миллефиори.

Найдено также несколько пастовых бусин. Стеклянные бусины относятся, по-видимому, к 3—5 векам.

Из прочих украшений следует отметить бронзовую булавку с кольцевидной головкой (рис. 5 : 5) 4 или возможно даже 5 века и две спекшиеся бронзовые подвески-колокольчика латгальского типа (рис. 4 : 5). Эти подвески относятся, по сравнению с остальными находками, к более позднему времени, к 7—8 векам.

Орудий труда и предметов домашнего обихода в Яагупи, как и вообще в каменных могильниках с оградками, было обнаружено мало. Сюда относятся ножи, из которых одни имеют выпуклую спинку с постепенным переходом от лезвия к черенку (рис. 5 : 2; нож, изображенный на рис. 5 : 1 представляет исключение), а другие — прямую спинку и крутой ступенчатый переход от лезвия к черенку (рис. 5 : 3). Надо полагать, что первые относятся к 3—5 векам, другие же бытовали в течение более продолжительного времени. Среди находок имеются еще одна проколка (рис. 5 : 4) и 5 растиральных камней.

Керамика вся лепная. По составу глиняного теста и форме сосудов можно выделить несколько групп. Первую из них образуют толстостенные сосуды (0,6—0,9 см), изготовленные из рыхлой, смешанной с дресвой глины; наружная поверхность этих сосудов в большинстве случаев штрихованная (табл. V : 2, 4). Нередки и обломки глиняных сосудов без следов штриховки с неровной поверхностью (из-за большой содержимости дресвы; табл. V : 3, 5, 7). По форме большинство из них остроребериые сосуды с вогнутым венчиком и суживающимся к днищу наподобие ведра туловом (табл. V : 2, 3, 5, 7). Другая часть сосудов имела прямую шейку и слегка выпуклое тулово (табл. V : 4). Несколько отличен от других сосуд, изображенный на табл. IV : 2, выделяющийся толстыми стенками (1 см) и глубокой штриховкой их поверхности. Он относится, по-видимому, к более раннему, чем остальная керамика, периоду, возможно, к началу нашей эры.

Вторую группу керамики составляют сосуды из плотного глиняного теста с примесью мелкой дресвы или песка; поверхность их не орнаментирована. Они имеют расширяющиеся кверху прямые или чуть выпуклые стенки. Верхняя часть имела острое ребро и вогнутый венчик (табл. V : 6).

К третьей группе керамики относятся в основном небольшие сосуды с гладкой, иногда лощеной поверхностью, изготовленные из глиняного теста с примесью тонкозернистого песка. Они низкие, мисковидной формы с отвесным прямым венчиком, отделенным от выпуклого тулова острым ребром (табл. V : 1).

Больше всего найдено керамики II группы (50%), меньше всего — III группы (10%). Керамика I группы, содержащая крупную дресву, встречалась чаще всего в наиболее ранней западной части могильника, в восточной же, более поздней части, преобладала керамика II группы.

Керамика рассматриваемого могильника в общем сходна с керамикой, найденной в других южноэстонских и северолатвийских каменных могильниках с оградками. Яагупиский могильник отличается от них лишь полным почти отсутствием текстильной керамики (2 черепка). В других же соседних могильниках (например, Паали) наряду со штрихованной, встречается и много текстильной керамики. В более южных могильниках количество штрихованной керамики, как правило, уменьшается. Там начинает преобладать текстильная керамика (например, в Вирунука, в Салениеки в юго-восточной Латвии, а также в синхрон-

ном с каменными могильниками поселения Кивты в Лудзаском районе Латвийской ССР).

На основании структуры и погребального инвентаря яагупиский могильник можно датировать периодом времени от 3 века до второй половины 5 века. Он возник в основном в два этапа; из них первый представляют западные оградки кончая VI, возникшие, очевидно, в 3 и 4 веках (включительно); ко второму этапу относятся оградки, расположенные к востоку от VI и сооруженные постепенно, начиная с 4 века, причем одновременно продолжала использоваться западная часть могильника. Наибольшее число погребений относится к 4 и началу 5 века, во второй же половине 5 века использование могильника резко обрывается.

Возникновение могильника в Яагупи тесно связано с заселением и экономическим развитием населения юго-восточной Эстонии в течение всего данного периода. Процесс заселения этой территории в более ранние периоды из-за скудности соответствующего археологического материала трудно проследить. В 3 же веке в этом районе возник целый ряд крупных могильников. Как показывает карта распространения могильных памятников (рис. 8), каменные могильники с оградками как в юго-восточной Эстонии, так и в северной Латвии размещаются группами, сосредоточенными в наиболее плодородных районах. Последнее обстоятельство позволяет заключить, что главным занятием населения того времени было земледелие. В центральных, экономически более развитых районах, сложились крупные каменные могильники с оградками четко выраженной структуры (окрестности Ныо, Камбья и Канепи, а в северной Латвии — Рауна). На окраинах же, где экономические условия были несколько менее благоприятны и коллективы, оставившие нам описываемые могильники, — меньше по численности, структура могильников не достигла такого развития (см. рис. 8, восточная окраина ареала распространения каменных могильников на юго-востоке Эстонии и севере Латвии).

Группа могильников, расположенная к югу от Тарту, включающая и рассматриваемый могильник в Яагупи, дала в общих чертах такой же материал, что и каменные могильники северной Латвии. Поэтому могильники всей этой территории объединялись до сих пор в единую группу. Известные небольшие местные особенности в типах предметов украшения позволяют все же различать среди могильников юго-восточной Эстонии и северной Латвии две местные подгруппы. Для первой подгруппы, расположенной к югу от Тарту, характерны дискообразные фибулы с небольшими шишечками по краям (рис. 3 : 1—3), а также сходные с ними подвески и перекладчатые фибулы типа, изображенного на табл. III : 3. Вторую подгруппу образуют северолатвийские каменные могильники. Могильники, территориально расположенные между обеими указанными подгруппами, а именно к югу и юго-западу от г. Выру, судя по их инвентарю, имеют больше сходства с северолатвийской подгруппой.

Границы первой подгруппы могильников в общих чертах совпадают с ареалом распространения тартуского диалекта эстонского языка.[118] Поэтому можно полагать, что эти памятники принадлежали одному племени или группе племен, послуживших этнической базой, на которой позднее сложилось население южноэстонского мааконда («земли») Уганди. Население же, обитавшее в окрестностях Рауна (северная Латвия), хотя и находилось с первым в близком родстве, образовало другую группу южноэстонских (или эстонско-ливских?) племен.

Tartu Ülikool

DAS TARANDGRÄBERFELD VON JAAGUPI, BEZIRK ELVA

S. LAUL

Zusammenfassung

Das Gräberfeld befindet sich etwa 20 km südwestlich von Tartu im Dorf Tõravere, Dorfsowjet Nõo, Bezirk Elva, auf dem ehemaligen Grundstück des Gehöfts Jaagupi (Abb. 1). Bereits im Jahre 1887 haben hier G. Loeschcke und S. P. Wiskowatow gegraben. [1*] Das ganze Gräberfeld wurde aber erst in den Jahren 1933—1938 von H. Moora, A. Vassar und E. Ariste freigelegt. Diese Grabanlage ist ihrem Aufbau wie auch dem Fundinventar nach ein typischer Vertreter der sog. Tarandgräberfelder, die in der ersten Hälfte des 1. Jahrtausends im Gebiet, das das heutige Estland und Nordlettland umfasste, die herrschende Art von Grabanlagen bildeten.

Die Grabanlage von Jaagupi bestand aus einer Packung von Steinen und Erde, die in westöstlicher Richtung etwa 55 m lang und bis 19 m breit war. Unter der Steinpackung lag eine dünne Kohlen- und Aschenschicht, die offensichtlich vom Feuer herrührte, durch das die Erdoberfläche, worauf die Grabanlage errichtet wurde, «gereinigt» worden war.

Das Gräberfeld (bzw. die Steinsetzung) von Jaagupi bestand aus 9—10 viereckigen «Kammern», denen man die aus dem Estnischen stammende Bezeichnung *Tarand* gegeben hat. Die Tarands waren von Mauern umgeben, die aus grossen Granitblöcken zusammengefügt waren. Die ursprüngliche Anzahl der Tarands steht nicht ganz fest, da ein beträchtlicher Teil des Gräberfeldes fast vollständig zerstört war und auch sein westliches Ende stark gelitten hatte. Zudem ist der Ausgrabungsplan des westlichen Teils während des Krieges abhanden gekommen, so dass dieser Teil (die Tarands IX—X) auf dem Gesamtplan (Taf. I) nach einem kleinen Lageplan (Abb. 2) ergänzt werden musste. Deswegen konnten auch die Funde in diesen Teil des von uns veröffentlichten Gesamtplanes nicht eingetragen werden.

Mit der Anlage des Gräberfeldes ist an seinem westlichen Ende begonnen worden, wo sich die beiden kleinsten Tarands (IX und X bzw. ein ursprünglicher Tarand IX—X?) befinden. Die folgenden Tarands sind grösser und wurden, wie aus dem Gesamtplan zu ersehen ist, bei der Erweiterung des Gräberfeldes in östlicher Richtung nacheinander angelegt.

Die Tarandmauern sind im mittleren und östlichen Teil des Gräberfeldes im allgemeinen gut erhalten. Sie bestanden aus grossen Granitblöcken (50—150 cm im Durchmesser), die in der Regel einschichtig anein-

* Die Fussnoten s. im estnischen Text.

andergereiht waren. Diese Blöcke waren derartig zusammengefügt, dass ihre mehr oder weniger ebene Seite nach aussen kam und die Aussenseite der Mauer somit eine möglichst gerade Linie bildete, während auf die Regelmässigkeit der Innenseite kein besonderer Wert gelegt wurde. Nach aussen wurde das Gräberfeld durch eine sich an die Mauern legende, allmählich abfallende Randschüttung abgeschlossen. Innerhalb der Tarands bestand die Anlage zum grössten Teil aus einschichtig hingesetzten grösseren Steinen, deren Zwischenräume durch kleinere Findlinge und Erde ausgefüllt waren. Lediglich an einzelnen Stellen fanden sich in den Tarands zweischichtig übereinanderliegende grössere Steine.

Die mittlere Mächtigkeit der Kulturschicht betrug in den Tarands 50 cm, an der Peripherie der Randschüttung 15—25 cm. In der Nordwestecke des II., am Westrande des V. Tarands und im westlichen Teil des Gräberfeldes fanden sich unter oder neben den Mauern einiger Tarands in den gewachsenen Boden hineinreichende, mit kohlen- und aschenhaltigem Sande gefüllte Vertiefungen. Augenscheinlich haben diese Vertiefungen zur Aufnahme der von der Brandreinigung des Erdbodens zurückgebliebenen Asche und Kohlen gedient. Ähnliche Vertiefungen sind auch auf anderen Gräberfeldern (z. B. in Nurmsi Bezirk Paide) beobachtet worden.

Die Grabanlage von Jaagupi enthielt ausser einer Leichenbestattung nur Brandbestattungen. Das einzige in der nördlichen Randschüttung entdeckte Skelett stammte offenbar von einer Nachbestattung. Die Brandknochen lagen im mittleren Teil der Tarands zwischen den grossen Füllungssteinen, manchmal nestartig beisammen, meist aber zerstreut. Die Verbreitung der Knochenreste in der Anlage stimmt wesentlich mit der der Funde überein (s. Taf. I), Keramik fand sich aber auch in den andern Teilen des Gräberfeldes. Hiernach liegt die Vermutung nahe, dass nur ein Teil der Tongefässe als Grabbeigaben aufzufassen ist, während der andere Teil von Leichenmahlen und Gedenkfeiern herrührt, die auf dem Bestattungsplatz abgehalten wurden.

Den wesentlichsten Teil des Fundstoffes bildet die Keramik. Darauf folgen ihrer Anzahl nach verschiedene Schmuckgegenstände. Von den Fibeln sind die Sprossenfibeln am zahlreichsten vertreten. Ihrer sind insgesamt 27 Exemplare gefunden worden. Ausser einer einzigen (Abb. 3:4) gehören sie alle einer für Südestland und Nordlettland kennzeichnenden Serie an.[14] Diese wird durch schmale, mit einer längslaufenden flachen Rille versehene Sprossen gekennzeichnet. Bei den früheren Formen läuft der Kopf in eine Rollenhülse aus (Taf. III:2), die bei späteren Stücken durch ein einfaches Stäbchen oder eine Leiste ersetzt ist (Taf. III:3). Bei den südestnischen und nordlettischen Sprossenfibeln lassen sich zwei örtliche Abarten unterscheiden, und zwar a) die südestnische und b) die lettische Abart. Die erstere weist zwischen der Rollenhülse bzw. dem Stäbchen und der ersten, dem Kopf am nächsten befindlichen Sprosse einen Abstand auf (Taf. III:3). Solche Sprossenfibeln sind nur in Südestland, insbesondere südlich von Tartu in der Gegend von Nõo und Kambja verbreitet (Abb. 7). Bei der lettischen Abart schliesst sich die Rollenhülse, resp. das Stäbchen, unmittelbar der ersten Sprosse an (Taf. III:2). Zu dieser Gruppe gehören auch die für Nordlettland besonders kennzeichnenden Sprossenfibeln, die an den Enden der Sprossen und des dreiteiligen Fusses mit kugeligen Knöpfen verziert sind. Als Verbreitungsgebiet der lettischen Abart kommt vornehmlich die Gegend von Rauna in Betracht, doch ist ihr Vorkommen auch im östlichen Lettland und in Südestland bezeugt; einige in Finnland gefundene Sprossenfibeln sind von

demselben Typ (Abb. 7). Die in Finnland häufig vorkommenden mit Knöpfen verzierten Sprossenfibeln bilden dort eine lokale Untergruppe.

In Jaagupi sind Sprossenfibeln beider (der südestnischen wie der lettischen) Abart zutage getreten. Als die typologisch ältere ist die Form mit Rollenhülse anzusehen, die ins 3.—4. Jh. datiert werden kann,[19] während die jüngeren Stücke ins 4. Jh. und in den Anfang des 5. gehören dürften. Die auf Tafel III:4 wiedergegebene Sprossenfibel dürfte aus dem Ende des 4. oder aus dem Anfang des 5. Jahrhunderts stammen.

Eine Gruppe für sich bilden auch die in südestnischen und nordlettischen Tarandgräbern gefundenen Scheibenfibeln, die kleiner sind als die in Nordestland gefundenen und nicht selten einen gezackten Rand haben. Bei ihnen fallen gewisse lokale Unterschiede auf. Für die südlich von Tartu gelegene Gräberfeldgruppe (Kambja, Nõo und Kanepi) sind besonders kleine Fibeln (mit einem Durchmesser von 1,6—2 cm) mit gezacktem Rand kennzeichnend, deren Mitte von einer Raute oder einem Kreuz gebildet wird (Abb. 3:1, 2, 3); für das Gebiet der lettischen Steinsetzungen aber sind etwas grössere Scheibenfibeln charakteristisch, die als Mittelteil häufig ein Speichenrad aufweisen. Einzelne speichenradförmige Fibeln sind auch in Südestland in den Tarandgräbern von Jaagupi (Abb. 3:4, 6, 7), Saamueli und Kambja zutage getreten. In der Tarandanlage von Jaagupi sind insgesamt 7 Scheibenfibeln (Abb. 3:4—8) gefunden worden, die alle ins Ende des 4. und in den Anfang des 5. Jh. fallen.

Von Kopfschildfibeln mit dreieckigem Fuss gibt es unter unseren Funden nur 2 Exemplare (Taf. III:5, 6); sie lassen sich ins 3. Jh. datieren. Die kleine, flache Fibel mit S-förmigem Bügel (Taf. III:7), sowie die Schleifenfibel (Taf. III:10) gehören ins 4. Jh.,[38] die Fibeln Taf. III:8, 9 dagegen in den Ausgang des 4. und ins 5. Jh.[39]

Von Armringen wurden 34 Exemplare gefunden. Davon sind 8 hohlwandig, darunter 2 ornamentierte Stücke (Abb. 4:13, 15). Derartige Armringe wurden im 2.—5. Jh. getragen[43]. Die flach-konvexen Ringe sind schmal, einige mit scharfen Rändern (Abb. 4:12), andere massiver mit dickeren Rändern (Abb. 4:14). Die meisten von ihnen sind unverziert, nur einzelne tragen ein aus Querrillen bestehendes Ornament (Abb. 4:15). Diese für Südestland und Nordlettland charakteristischen Armringe waren während der ersten Hälfte des 1. Jahrtausends in Gebrauch. Der in Abb. 5:7 dargestellte Ring entstammt dem 4.—5. Jh.[49]

Fingerringe sind, wie es in den Steinsetzungen Südestlands und Nordlettlands meist der Fall ist, nicht sehr zahlreich vertreten — insgesamt wurden 23 intakte Stücke und eine Reihe von Bruchstücken gefunden. Davon sind 3 geschlossen, die übrigen spiralig gewunden. Die geschlossenen Fingerringe (Abb. 4:6) sind von hohlwandigem Querschnitt, unverziert und ins 3.—4. Jh. zu datieren. Die Spiralfingerringe, in der Mehrzahl aus Draht von plankonvexem Querschnitt gefertigt, sind meist unverziert (nur vereinzelte Exemplare weisen Verzierungen auf, vgl. Abb. 4:7, 8, 9) und gehören dem 3.—4. Jh. an. Ein Brillenspiralfingerring (Abb. 4:10) stammt aus dem 3.—4. Jh.

Bei dem in Bruchstücken vorliegenden Halsring (Abb. 5:9) ist der Mittelteil mit Draht umwunden, die scheibenförmigen Enden tragen Emailverzierung. Er ähnelt den in den Steinsetzungsgräbern Nordlettlands (Trikāta, Velna kravanda und Mūŗi) gefundenen Halsringen[58] und stammt aus dem 4.—5. Jh. Zum Ende eines ähnlichen Halsringes mag auch die dünne runde Bronzescheibe (Abb. 5:8) gehört haben.

An Perlen ist das Tarandgräberfeld von Jaagupi eins der reichsten

in Estland (168 Perlen). Darunter finden sich 21 Bronzeperlen (Abb. 4:1, 2, 3), die aus dem 3.—4. Jh. stammen, und 48 Glasperlen mit Goldfolium. Die Bronzeperlen wurden, mitunter abwechselnd mit bronzenen Spiralröhrchen, auf Eisendraht aufgereiht und um den Hals getragen. Die Hälfte der gesamten Perlenzahl besteht aus farbigen Glasperlen, meist blau und von der Grösse einer Erbse, die übrigen sind entweder fazettiert oder aus Millefioriglas. Auch einzelne Emailperlen waren zu finden. Die Glasperlen sind allgemein dem Zeitabschnitt vom 3. bis zum 5. Jh. zuzuordnen.

Von den übrigen Schmuckstücken sei die Ringnadel mit Schneckenende (Abb. 5:5) erwähnt, die dem 4., womöglich sogar dem 5. Jh. entstammt, sowie zwei ineinander befindliche bronzene Glöckchenanhänger von lettgallischem Typ (Abb. 4:5), die ins 7.—8. Jh. gehören und somit jüngeren Datums sind als die übrigen Funde.

An Arbeits- und Gebrauchsgeräten war das Gräberfeld von Jaagupi, wie die meisten Tarandanlagen, arm. In unserem Gräberfeld wurden vorwiegend Messer gefunden, von denen einige einen gebogenen Rücken und einen allmählichen Übergang zur Angel zeigen (Abb. 5:2; das in Abb. 5:1 dargestellte Messer bildet eine Ausnahme), während andere einen geraden Rücken haben, der sich stufenartig gegen die Angel abhebt (Abb. 5:3). Die ersteren sind dem 3.—5. Jh. zuzuweisen, die letzteren vertreten einen langlebigen Typ. Zu erwähnen wären noch ein Pfriem (Abb. 5:4) und 5 Reibsteine.

Die Keramik ist handgeformt. Die Zusammensetzung der Tonmasse und die Form der Gefässe lassen mehrere Gruppen unterscheiden. Die erste Gruppe bilden dickwandige (0,6—0,9 cm) Gefässe, bei denen der Ton von Quarzkörnern durchsetzt ist; die meisten weisen Binsenstrichelung auf (Taf. V:2; 4). Nicht selten finden sich auch wegen starken Quarzgehalts an den Aussenseiten rauhe oder gar höckerige Tongefässcherben, die keine Strichelungsspuren aufweisen. Der Form nach sind es meist eimerartige Gefässe, deren Wandung im oberen Teil einen Umbruch aufweist, worauf sich der Randteil leicht einzieht (Taf. V:2, 3, 5, 7). Ein anderer Teil der Gefässe ist leicht ausgebaucht und hat eine gerade aufsteigende Randpartie (Taf. V:4). Das in Taf. IV:2 abgebildete Gefäss sticht von den übrigen durch seine besonders dicke Wandung (von 1 cm Dicke) und starke Strichelung ab. Es dürfte ein höheres Alter haben als die übrige Keramik und könnte aus dem Anfang unserer Zeitrechnung stammen.

Zur zweiten Gruppe rechnen wir die Gefässe, die eine feinere Tonbeschaffenheit zeigen. Ihr Ton enthält nur feine Sandkörner, an der Oberfläche sind sie unverziert. Ihre Wandung erweitert sich entweder gerade oder leicht ausgebaucht nach oben hin. Der Oberteil zeigt einen Umbruch und schliesst mit einem eingezogenen Rand ab (Taf. V:6).

Zur dritten Gruppe gehören meist kleinere Gefässe, bei denen der Ton von feinkörnigem Sand durchsetzt ist und die eine glatte, in einigen Fällen sogar glänzende Oberfläche haben. Von Gestalt sind sie niedrig, schüsselförmig; sie haben eine aufstrebende, gerade Randpartie und einen von dieser durch einen scharfen Umbruch abgesetzten, nach aussen gewölbten Unterteil (Taf. V:1).

Die meisten Tonscherben (50%) stammen von Gefässen der zweiten Gruppe, die wenigsten (10%) von Gefässen der dritten Gruppe. Im älteren, westlichen Teil des Gräberfeldes überwiegt die grobe, Quarzkörner enthaltende Keramik der ersten Gruppe, während im jüngeren, östlichen Teil die Keramik der zweiten Gruppe vorherrscht, deren Material ein feinkörniger, sanddurchsetzter Ton ist.

Die Tongefässe des Gräberfeldes von Jaagupi ähneln im allgemeinen denen der übrigen Tarandgräber Südestlands und Nordlettlands. Doch sei als Unterschied hervorgehoben, dass die Textilkeramik in Jaagupi so gut wie gar nicht vertreten ist (es liegen lediglich 2 Scherben vor). In den anderen, benachbarten Grabanlagen (das Gräberfeld von Paali) dagegen tritt neben der Binsenstrichkeramik auch reichlich Textilkeramik auf, während in noch weiter südlich gelegenen Gräbern die Keramik mit Binsenstrichen immer seltener vorkommt und die Textilkeramik durchaus vorherrscht (das Gräberfeld von Virunuka sowie das von Salenieki in Südostlettland, ferner die mit den Tarandgräbern gleichzeitige Siedlung Kivti, Bezirk Ludza in Ostlettland).

Berücksichtigt man den Aufbau der Grabanlage und die zeitliche Stellung der Funde, so kann man das Gräberfeld von Jaagupi in die Zeitspanne vom 3. Jahrhundert bis zur zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts datieren. In der Entstehung des Gräberfeldes sind 2 Etappen deutlich zu unterscheiden: 1) die Tarands des westlichen Teils (bis zum VI. Tarand) dürften im Laufe des 3. und 4. (incl.) Jahrhunderts entstanden sein, da die meisten dort gefundenen Gegenstände bis zum Ausgang des 4. Jahrhunderts in Gebrauch waren; 2) die östlich vom VI. Tarand befindlichen Tarands sind seit dem 4. Jh. nacheinander entstanden; gleichzeitig wurde aber auch noch der westliche Teil des Gräberfeldes zu Bestattungen benutzt. Die meisten Bestattungen stammen aus dem 4. Jahrhundert und aus dem Beginn des 5. Jahrhunderts. In der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts hören die Bestattungen plötzlich auf.

Die Entstehung des Gräberfeldes von Jaagupi ist eng mit der Entwicklung der Wirtschaft und mit der Besiedlung Südostestlands in der erwähnten Periode verbunden. Der früheste Gang der Besiedlung dieses Gebiets ist nur schwer zu verfolgen, da es an Fundmaterial aus der vorherigen Periode mangelt. Im 3. Jahrhundert entstand aber in diesem Gebiet eine ganze Reihe grosser Gräberfelder. Die Verbreitungskarte (Abb. 8) der Gräberfelder zeigt, dass die Tarandgräber sich sowohl im Südosten Estlands als auch im Norden Lettlands zu gewissen örtlichen Gruppen zusammenschliessen. Da diese Gruppen gerade in den Gebieten mit fruchtbarem Boden auftreten, muss man auf Ackerbau als den massgebenden Wirtschaftszweig schliessen. In den zentralen, wirtschaftlich weiter vorgeschrittenen Gegenden entstanden grosse Tarandgräberfelder, die in einer bestimmten Bauweise angelegt waren (so in Südestland in der Umgebung von Nõo, Kambja und Kanepi; in Nordlettland in der Gegend von Rauna). In den Randgebieten dagegen, wo die Wirtschaftslage ungünstiger und die Siedlungen kleiner waren, ist die Struktur der Gräberfelder weniger ausgebildet (so in der östlichen Randzone des Gebietes der südostestnischen und nordlettischen Steinsetzungen, s. Abb. 8).

Die südlich von Tartu gelegene Gräbergruppe, zu der auch das Gräberfeld von Jaagupi gehört, weist im allgemeinen dasselbe Fundmaterial wie die nordlettischen Steinsetzungen auf. Daher wurden alle diese Gräberfelder bisher zu einer einzigen grossen Gruppe zusammengefasst. Gewisse kleine örtliche Besonderheiten im Fundstoff gestatten es aber, die südostestnischen Gräberfelder gesondert, als eine Untergruppe für sich zu betrachten und die nordlettischen Gräberfelder als eine zweite Untergruppe anzusehen. Für die erste, südlich von Tartu gelegene Untergruppe sind kleine Scheibenfibeln mit gezacktem Rand (Abb. 3:1—3), den vorigen ähnliche Anhänger und Sprossenfibeln (vom Typ Taf. III:3) charakteristisch.

Diejenigen Gräberfelder, welche zwischen dem Verbreitungsgebiet der genannten beiden Untergruppen, nämlich südlich und südwestlich von der Stadt Võru liegen, scheinen sich auf Grund des bisher bekannten Materials den Gräberfeldern der nordlettischen Untergruppe anzuschliessen.

Da die Grenzen der ersten Gräberfeldgruppe im allgemeinen eine gute Übereinstimmung mit der Verbreitungsgrenze des Tartuer Dialekts zeigen,[118] ist es anzunehmen, dass diese Denkmäler einem bestimmten Stamm oder einer Stammesgruppe angehörten, aus der die Bevölkerung der späteren estnischen Landschaft Ugandi hervorgegangen ist. Die damals in der Gegend der heutigen Stadt Rauna, Nordlettland, ansässigen Stämme waren mit den vorstehend genannten wohl nahe verwandt, bildeten aber immerhin eine andere Stammesgruppe.

RANDVERE KIVIKALMISTU SAAREMAAL

A. KUSTIN

Randvere kivikalmistu asub Kingissepa rajoonis Kõiguste ehk Randvere neemel. Neeme tuumikuks on Ida-Saaremaad põhjast lõunasse läbiva madalate moreenkühmude rea lõunatipp, mis siin veidi kagu poole pöörduvalt moodustab lameda künnise (joon. 9). Mainitud künnisel levivad põllud. Nende keskel, Randvere külast lääne pool, asetses teineteise kõrval väliselt silmapaistva vaheta kaks kivikalmet. Kalmed olid pärit eri ajast. Siin käsitleme neist lähemalt ainult põhja pool olevat lamedat kivikalmet, kuna lõunapoolne, meie ajaarvamise I aastatuhande esimesest poolest pärinev kiviraun vaatluse alla ei tule.[1] Kalmetest kaugemal lõuna ja lääne pool maapind langeb ning algavad kadakased karjamaad, mis madalamate soiste aladega vahelduvalt ulatuvad kuni mereni. Meri on kalmest edela pool praegu poolteise kilomeetri kaugusel. Arvestades asjaolu, et siin maa kerkib sajandi vältel umbes 10—15 cm, pidi kalme asukoht II aastatuhande algul olema merele lähemal kui praegu.[2]

Randvere kivikalmistu on esmakordselt üles tähendatud 1922. aastal A. Tiitsmaa poolt koostatud Pöide kihelkonna muististe kirjelduses. Seal märgitakse üksteise lähedal kolme kivivaret, mida kohapeal tunti Kabelimäe, Kalmutemäe ja Sinimäe nime all.[3] Neist oli kündmisel leitud mõõk, kirves, odaots, rinnanõel, kette, ripatseid ja luupuru. Peale mõõga ja rinnanõela (tahv. IX:18, XI:2) on teised leiud kaotsi läinud.

1940. aastal toimetas Tartu Ülikooli Arheoloogia Instituut nimetatud kohtadel proovikaevamisi. Sealjuures selgus, et Kabelimägi ja Sinimägi on looduslikud kivised kühmud, mida aegade vältel kõrgendati ümbritsevailt põldudelt korjatud kividega; Kalmutemäel seevastu oli kaks muistset kalmistut. Kuna põld tuli kalmevaredest vabastada, kaevati mõlemad kalmistud samal aastal läbi.[4] Järgnevalt kirjeldamegi põhjapoolse lameda kivikalme kaevamist. Et kaevamistöö oli tähtajaline, siis toimus see kiirustades, mistõttu töö käigus kalme struktuuri kohta tehtud tähelepanekud jäid puudulikeks; osa kive ning kogu luumaterjal jäi üldse plaani kandmata. Sel põhjusel ei anna kaevamisaruanne kahjuks täit selgust kalme ehituse kõigi üksikasjade kohta.

1949. aastal koostas üliõpilane L. Metsar Randvere hilisema kivikalmistu kohta oma diplomitöö. Sellest on säilinud kokkuvõte, milles käsit-

---

[1] Vt. lähemalt M. Schmiedehelmi Randvere vanema rauaaja kivikalme kaevamisaruanne, 1940 a. (AI-s).

[2] Andmed maatõusu kohta ENSV TA Geoloogia Instituudi aspirandilt H. Kesselilt.

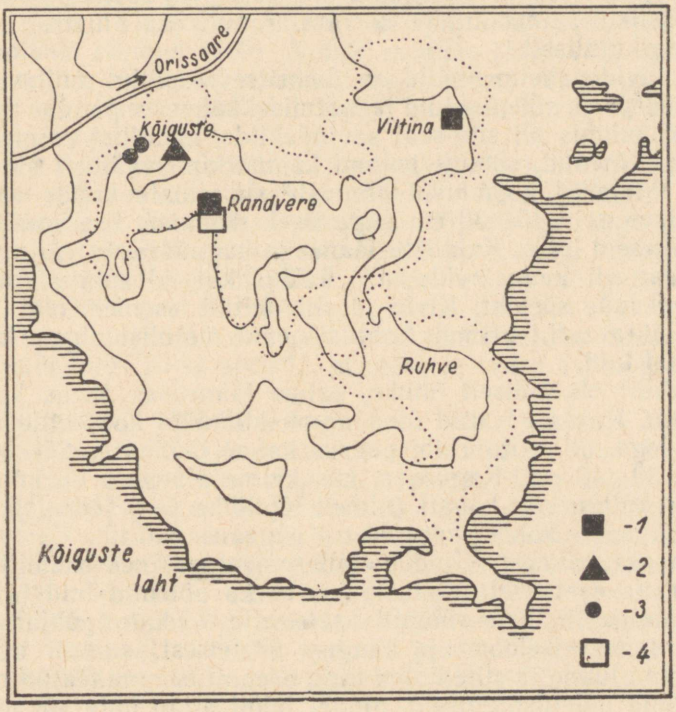
[3] Saaremaa ja Muhu muinasjäänused. Tartu 1924, lk. 102.

[4] Randvere noorema rauaaja kivikalme kaevamisaruanne, 1940. a. (AI-s).

letakse kalmistu ehitust, matmiskombeid ja leiumaterjali.[5] Mainitud kokkuvõtet on osaliselt kasutatud käesoleva artikli kirjutamisel. Nii on jätkatud leiurühmade eraldamist samal viisil, kui seda alustas L. Metsar. Samuti on kasutatud Randvere kalmistu üldplaani, millel asetsevad kiviringid on näidatud selliselt, nagu need oli märkinud L. Metsar.

Kalmistu ehitus ja matmisviis

Väliselt kujutas Randvere kalme madalat, ümbritsevast maapinnast ainult 10—15 cm võrra kõrgemat paekiviklibuga kaetud ala. Paeklibust ulatusid kohati välja mõned suured raudkivid, mille alumised küljed olid

Joon. 9. Muististe levik Randvere neemel. *1* — kivikalmistu II aastatuhande algusest; *2* — mündileid samast ajast; *3* — juhuleid samast ajast; *4* — kivikalmistu I aastatuhande esimesest poolest.

looduslikus kruusases aluspinnas. Kuna kivid takistasid kalme üleskündmist, on see säilinud enam-vähem puutumatuna. Äärtelt (kohaliku talupere mälestusel eriti põhja- ja loodeäärtelt) on seda siiski põllumaa juurdevõitmiseks mõnevõrra lõhutud. Arvatavasti sealt saadigi mainitud leiud. Ka on kalmistu äärtele veeretatud ümbritsevalt põllult suuri raudkive ja laotud hulk väiksemaid peakive. Kujult oli kalme kaevamiste algul

[5] L. Metsar, Randvere kalmistu. Tartu 1949. (Käsikiri AI-s).

ebakorrapäraselt ovaaljas, lääne-loode—ida-kagu suunas kuni 33 m pikk ja ristipidi kuni 27 m lai, pindalaga umbes 600 m^2 (tahv. VI).[6]

Kaevamisel selgus, et kalme oli kaetud enam-vähem ühtlaselt, 8—10 cm paksuselt väikeste paekividega, mille hulgas tuli ette ka vähemaid raudkive (tahv. VIII:1). Nende pealmiste kivide seas võib oletada vähesel määral hiljem põllult korjatud kive, mida aga ei saa eraldada algseist kalmekividest. Alguses oli kalme pealmiste kivide hulgas kindlasti ka suuremaid paekive, mis aga aja jooksul murenesid. Pealmise klibukihi all järgnesid suuremad pae- ja raudkivid (tahv. VIII:2, 3). Kalme lääne- ja loodeosas oli neid hõredamalt, keskel ja eriti ida- ning kaguosas tihedamalt. Suuremad neist ulatusid vahetult kalme all olevasse maapinda. Sügavamal olevate väiksemate kivide all, kruusase aluspõhja peal oli tavaliselt veel õhuke kiht tumedamat mulda. Kivid asetsesid valdavas enamuses juhuslikult, ilma kindla korrata. Ainult osa alumise kihi kive oli pandud ringikujuliselt.

Kalme kividevaheline muld on ümbritseva põllu mullast tumedam, sisaldades söepuru, põlenud luid ja matmisel kalmesse pandud esemeid. Ülemises paeklibukihis oli siin-seal savinõukilde, metallist esemeid seal aga peaaegu ei esinenud, samuti polnud ka märkimisväärselt sütt ega põlenud luid. Viimased koondusid alumiste suuremate kivide vahele, kõige rohkem esines neid 15—30 cm sügavusel. Alumiste suuremate kivide all oli vaid väheseid leide. Kalmistu lääne- ja kaguäärel ja väiksema laiguna ka lõunaosas oli kalmekivide all looduslikul aluspinnal õhuke, kuni 5—6 cm paksune söekiht. Kivid ja siit leitud esemed olid määrdunud mustaks. Nähtavasti tehti neis kohtades enne matmise algust kalmistu esialgsel pinnal tuld.

Kultuurkiht oli üldiselt õhuke, kalme lääneosas õhem, kesk- ja idaosas paksem. Kaasa arvatud ülemine paeklibukiht koos hiljem sinna sattunud kividega, oli kultuurkihi paksus kalme lääneosas 27—36 cm, kesk- ja idaosas 30—40 cm. Kaguosas, kus kalme aluspind oli kõige ebatasasem, ulatus kultuurkiht kohati (nimelt läbilõike x—y joonel ja kalme idaäärel leiurühma U kohal) kuni 60 cm sügavuseni.

Suurem osa kalmest leitud metallesemeid paiknes rühmiti. Harilikult oli rühmadena asetsevate esemete juures ka põlenud luid ja söetükikesi või söest mulda. Selliste rühmiti asetsevate leidude põhjal, arvestades vastavate esemete iseloomu ja kaugust üksteisest, samuti nende juures olnud põlenud luude ja süte hulka ning asendit, saame teatud määral eraldada üksikuid põletusmatuseid. Mõnel juhul aitab ühte või mitut matust eraldada ka kalmekivide asend. Muidugi vastavad selliselt üheks leiurühmaks arvatud esemekogud ainult tinglikult määratud matustele, kuna igale surnule kaasaantud panuste hulk oli erinev. See sõltus mitmest asjaolust: maetava varanduslikust ja ühiskondlikust seisundist, tema tegevusest eluajal, mitmesugustest kujutlustest ja kommetest, mis olid arvatavasti mõnevõrra erinevad meeste ja naiste suhtes jne. Üksikute matuste eraldamist raskendab ka asjaolu, et mitte kõiki surnu põletussäilmeid ei asetatud igakord kokku, vaid osa neist sattus kalme aluspinnal olevate kivide vahele laiali. Osaliselt segati neid kahtlemata ka hilisematel matmistel.

Selliseid leiurühmi, mida enam või vähem tõenäoliselt terve koguna või osaliselt võime pidada teatava matuse panusteks, esines kogu kalme ulatuses. Alates kalmistu lääneäärest oleksid need järgmised.

---

[6] Vt. kirjeldatava kalmistu kaevamisaruannet AI-s.

Leiurühm A asetses kalme äärmises loodenurgas (tahv. VI, VII). Kive siin märkimisväärselt ei olnud, ka luid ja söest mulda esines vähe. Siit leiti 20—27 cm sügavuselt spiraalkäevõru (476) ja varrasaheliku katkendid (483), kaks sõrmusekujulist spiraali (480) ning vöönaast ja pronkspleki tükke (494).[7] Peale selle oli veel raudneete, naelu ja üks väike savinõukild. Need esemed asetsesid lähestikku, teistest rühmadest selgelt eraldatult. Esemete laad ei näita siiski, kas siin on tegemist mehe või naise matusega. Kõige tõenäolisemalt võib oletada kahte segamini puistatud matust.

Leiurühm B oli eelmise kõrval, sellest lõuna pool. Esemed ja põlenud luud asetsesid hajali nõrgalt söeses mullas õhukese kiviklibukihi all ja aluspõhja kruusal 20—27 cm sügavusel. Nende seas on kaks hõbedast südamekujulist vöönaastu ja käevõru katkend (472), ripatsi osa (469), keekandja (473), rinnakee lülisid, kalakujuline vöönaast (467) ja prillspiraalotsine sõrmus (460). Nende esemete järgi võib arvata, et siia on maetud naine. Mainitud leidude vahelt, samast sügavusest, leiti veel odaots (469) ja suitsete katkend (484), mis pärinevad kindlasti mehe matusest.

Leiurühm C asetses kalme lääneserval oleva söekihi alal. Leidude juures esines mõni suurem kivi[8] ja vähesel määral põlenud luid. Leiud asetsesid suhteliselt kompaktse rühmana 25—28 cm sügavusel. Nende seas oli loomapeataoliste otsanaastudega rihmajagaja (454), sõrmusekujuline spiraal (452), odaots (459) ja pisut eemal mõõgatupe otsanaast (486). Need esemed peaksid olema ühe mehe panused. Samast leiti veel rinnakee katkendid (464), mis pärinevad kahtlemata naise matusest. Leidude asendi järgi võiks oletada, et mehe ja naise säilmed olid maetud koos.

Leiurühm D oli eelmisest kagu pool, sama söelaigu keskel. Selles piirkonnas esines ainult väiksemaid kive ja kiviklibu, suuri kive ei olnud. Muld oli tume ja nõgine ning sisaldas rohkesti põlenud luid. Leiud asetsesid üsna hajali 17—30 cm sügavusel. Enamiku neist moodustasid naiste riiete ilustustest pärinevad spiraaltorukesed ja pronksrõngakesed. Peale selle leiti spiraalkäevõru katkend koos sulanud hõbedatükikesega (425), sõrmus (203), vöönaaste, varrasaheliku osi (391), naelu ja savinõukilde. Luukildude hulga järgi otsustades pärinevad mainitud leiud kahest kuni kolmest matusest. Samade matuste juurde võiks arvata ka mõned kaugemalt leitud samalaadsed vöönaastud (438, 448) ja spiraaltorukesed (199, 430).

Leiurühm E paiknes sama söelaigu lõunaosas. Siin esines üksikuid suuremaid raud- ja paekive, mis näikse olevat piiranud rohkete põlenud luude ja sütega täidetud leiutihedat ala. Leiud ja luud asetsesid 20—35 cm sügavusel. Nende seas oli helmes (334), hoburaudsõle nõel (213), vöönaaste, pronkspannal (226), naiste noatupe kandeketi katkend (227), rinnakee osi (237), spiraaltorukesi, väikseid pronksrõngaid ja teisi naise matusega ühendatavaid esemeid. Mõningad spiraaltorukesed ja suurem sõrmusetaoline spiraal asetsesid eraldi. Arvatavasti pärinevad need teisest matusest, mis oli osaliselt eelmisega segatud. Kolm suurt raudneeti asetsesid üksteisest eemal teiste leidude vahel. Peale muu esines selles rühmas ka suhteliselt rohkesti savinõukilde.

---

[7] Sulgudes on antud leiu alanumber. Leiud säilivad AI-s peanumber 3895 all.

[8] Nii selle kui ka mitmete teiste leiurühmade juures olnud kivid olid kaevamistöö ajal kahjuks jäetud plaanile märkimata.

Leiurühma F piirasid üksikud suuremad ringikujuliselt asetatud kivid. Leiud asetsesid 20—25 cm sügavusel tumedamas peente süte ja põlenud luutükikestega segatud mullas. Neist tuleks mainida odaotsa (384), ristikujulist valjanaastu (381), kaaluosi (383, 385), raudpannalt (387) ja kahte suurt raudneeti (364, 396). Esemete järgi otsustades olid siia maetud mehe põletamise jäänused. Selle matuse inventari hulka võib kuuluda ka prillspiraalotsine sõrmus (379), kuid samahästi võib see pärineda teisest, naise matusest. Üksikud savinõukillud pole nende matuste panustega ühendatavad; nad on siia sattunud ilmselt eraldi.

Leiurühm G oli kalmistu põhjaääre keskosas. Suuremaid kive selle juures polnud. Leiud asetsesid ülemise kivikihi all söeses ja põlenud luid sisaldavas mullas 20—32 cm sügavusel. Nende seas oli helmeid, spiraaltorukesi, pronkskuljus (353), ristikujuline ripats ja kannaga münt (367). Need oma asendi ja iseloomu poolest väga ühtlased leiud moodustavad suletud rühma ja on naise panused.

Leiurühm H oli eelmise kõrval, lõuna pool. Seda piirasid paeplaadid, mis olid laotud ringikujuliselt kalmistu all olevale maapinnale. Kiviring oli katkendlik, kuni 2,8 meetrise läbimõõduga. Kiviringi sees olev muld sisaldas põlenud luid, leide ja vähesel määral sütt. Leiud koondusid kividega piiratud ala põhjaservale, esinedes 15—28 cm sügavusel. Neist tuleks märkida spiraaltorukesi, helmeid, sõrmuse ja käevõru katkendeid (333—337), pronkskuljust (393) ja muid esemeid, mis annavad tunnistust naise matusest. Kiviringiga piiratud ala lõunaäärelt, ringikivide juurest ja vahelt leiti raudneet (360), nael ja kaks tahukivi tükki (303), ringikividest väljaspool oli veel luku katkend (282). Mainitud esemed lisati naise põletussäilmetele arvatavasti matmisel; põlenud luude ja süte puudumisel nende esemete juures ei saa neid hästi omaette matuse panusteks pidada. Ülemise paeklibu vahelt, 10—20 cm sügavuselt, leiti savinõukilde. Oma asendi tõttu need muude leidudega ei seostu ja on ilmselt pärast mainitud surnu matmist kalmesse sattunud.

Leiurühm I asetses ida pool kalmistu lääneääres olevat söelaiku. Suuremaid kive selle juures polnud. Leiud asetsesid 18—31 cm sügavusel; nende ümber oli muld väga söene ja sisaldas rohkesti põlenud luid. Tähtsamateks leidudeks olid hoburaudsõle (435) ja Saaremaa eritüüpi käevõru katkendid (267), väike kirves, suitserõngas (451) ja mitu nuga. Kahe surnu matmise poolt kõneleb ka põlenud luude rohkus. Ajaliselt mõlemaid matuseid eraldada ei saa.

Leiurühm J asetses eelmise kõrval, lõuna pool. Kalmistu kivikate oli siin samuti õhuke, suuri kive esines harva. Esemed asetsesid suhteliselt hajali 17—35 cm sügavusel. Muld oli nõrgalt söene ja sisaldas vähe luid. Leidudest tuleks märkida laia kitsenevate otstega käevõru (30), hoburaudsõle katkendit (175), spiraaltorukesi (27), sõrmusetaolisi spiraale (37, 174) ja varrasaheliku lüli (63). Peale selle leiti veel mõningaid savinõukilde. Esemete, eriti käevõru järgi võib arvata, et siia oli maetud laps.

Leiurühm K kalmistu lõunaäärel kattus enam-vähem seal esineva söelaiguga. Kohati, eriti leidude lähedal, oli muld pigimust ja sisaldas põlenud luid. Suuremaid kive polnud, kuigi kõnesolev leiuala sarnanes oma ulatuselt kiviringiga piiratud leiualaga. Leiud asetsesid hajali paeklibu all ja väiksemate kivide vahel 10—31 cm sügavusel. Luude ja leidude rohkuse järgi võib oletada mitut eriaegset matust, mis olid täiesti segunenud. Heiteodaotsik (329), pannal (60), rihmaotsa naast (315), ühtset tüüpi vöönaastud (52, 64, 71, jt.) ja arvatavasti ka nuga (331) tunnista-

vad mehe matusest. Selle juurde kuuluvad tõenäoliselt ka pisut eemalt leitud sama tüüpi vöönaastud (362). Naise panuste hulka tuleb lugeda keti lülid (70), helmed (49, 83), spiraalkäevõru ja hoburaudsõle katkendid (338), spiraaltorukesed (349), mõned importkeraamika killud (69) ja teine nuga (332). Pisut kaugemal asetsesid teist tüüpi vöönaastud ja sõrmusekujuline spiraal (61, 81, 82). Need võivad pärineda nii mainitud, kuid ka mõnest kolmandast matusest. Aluspõhja kruusalt leiti veel suure raudneedi pea (313), kuna kõrgemal paeklibus esines savinõukilde.

Leiurühm L asetses kalmistu idaosas. Seal oli hõredalt suuremaid kive, leiud olid kividevahelises mullas 20—30 cm sügavusel. Neist tuleks nimetada sadula jalusraua katkendit (182) ja hõbedast südamekujulist vöönaastu (55). Põlenud luid ega sütt esemete juures polnud, mistõttu neid võib ainult tinglikult pidada mehe matuse inventariks. Rohkesti esines savinõukilde, mis aga ei näi olevat otseselt seotud surnu põletussäilmetega.

Leiurühm M paiknes kalme keskosas. Siin esines samuti üksikuid suuremaid kive, muld nende vahel oli tume ja nõgine ning sisaldas põlenud luid ja leide. Leiud asetsesid 15—25 cm sügavusel. Nende seas oli helmeid (67, 100), spiraalkäevõru ja rinnakee katkendeid (36, 138 jt.), sõrmuseid (57), vööketi osa (59), naiste noatupp (35), spiraaltorukesi, hobuse suitsed (86) ja mõned killud importkeraamikat (85, 98). Loendatud esemed peaksid pärinema vähemalt ühe naise, tõenäolisemalt aga kahe naise ja ühe mehe matusest. Kahte väikest savinõukildu ei saa ühendada ühegi matusega, need on sattunud siia juhuslikult.

Leiurühm N oli eelmise kõrval, sellest lõuna pool. Leiud ja põlenud luud asetsesid üksikute suuremate kivide all ja vahel tumedas söeseguses mullas 28—35 cm sügavusel. Nende seas oli palju rinnakee katkendeid, spiraaltorukesi ja rõngakesi. Enamik neist leiti väikeste pesadena ühes sulanud pronksitükikeste ja põlenud luudega (19, 34, 149 jt.). Mainitud esemed pärinevad naise matusest, mis oli säilinud oluliselt segamata. Peale selle leiti veel raudnaast (28) ja kaaluviht (22), mis võiksid olla mehe panusteks. Viimaste juurde võib tõenäoliselt arvata ka vöönaaste, mis asetsesid teistest leidudest kaugemal (362). Ülemises kalmet katvas paeklibukihis oli nähtavasti juhuslikult sinna sattunud raudneet (151).

Leiurühm O asetses kalmistu kirdeosas. Seda ümbritses suuremaist lapiti asetatud paeplaatidest kiviring. Üksikud lülid selles ringis siiski puudusid, põhjakülg oli koguni lahtine; läbimõõt ulatus kuni 3 meetrini. Paeplaadid olid pandud savikale aluspõhjakruusale, korrapärasemate külgedega väljapoole. Tumedamat mulda oli nende all väga vähe, mis näitab, et enne kivide paigale asetamist on maapinda puhastatud. Kiviringiga piiratud alal oli sütt, põlenud luid ja leide. Leiud asetsesid hajusalt ebaühtlaste vahedega 28—35 cm sügavusel. Mõned neist, nimelt kaks hõbemünti (368, 370) ja pannal (216) olid aluspõhja kruusal, sadula jalusraua katkend (187) asetses ringikivide vahel, neist veidi eemal oli kaaluviht koos savinõukilluga (173). Enamik mainitud esemeist pärineb ilmselt ratsamehe matusest. Nagu näitavad spiraaltorukesed (258), kaelavõru ja rinnakee katkendid (217) ning hõbesõrmus (259), paistab siia olevat maetud ka naine. Matmisel on mõlema luud puistatud laiali kiviringi sisse ja seejärel kaetud väiksemate kividega. Viimaste vahelt leiti savinõukilde.

Leiurühm P paiknes eelmise kõrval, kagu pool. Ka see oli osalt piiratud kiviringiga. Ringi läänekülje moodustas mitu lapiti poolkaare-

kujuliselt üksteise kõrvale asetatud paeplaati, idakülg puudus. Pole selge, kas see on hiljem hävinud või oli kiviringi ehitamine pooleli jäänud. Ringi sees olev muld sisaldas vähesel määral sütt ja põlenud luid. Leiud asetsesid enamasti kiviringi täiteks pandud paeklibu vahel 10—30 cm sügavusel. Nende seas oli varrasaheliku lüli (122), rihmajagaja koos lihtsa naastuga (356), sadula jalusraud (181) ja vikat (400). Viimane asetses ringikivide all aluspõhja kruusal. Teistest pisut eemal oli ringikivide vahel rihmakeel, tuleraua katkend (355) ja meeste noatupe osa (218). Enamik mainitud leide pärineb mehe matusest. Esemete järgi võiks siin oletada kaht mehe matust, ent põlenud luude vähene hulk ei luba seda täie kindlusega väita.

Leiurühm Q asetses kalmistu kaguosas oleva söekihi piirkonnas. Kivikate oli siin paksem kui mujal, see koosnes suurematest korratult lasuvaist kividest. Leiud asetsesid mustas söeseguses mullas 22—25 cm sügavusel. Nende seas oli odaots (410), kaaluviht (311), varrasaheliku lüli (293), ühtset tüüpi vöönaastud (283, 406 jt.), spiraalsõrmus (284) ja vikati katkend (404). Põlenud luid märkimisväärselt polnud, kuna aga esemed asetsesid võrdlemisi kompaktse rühmana, võib neid siiski pidada ühe surnu, nimelt mehe panusteks.

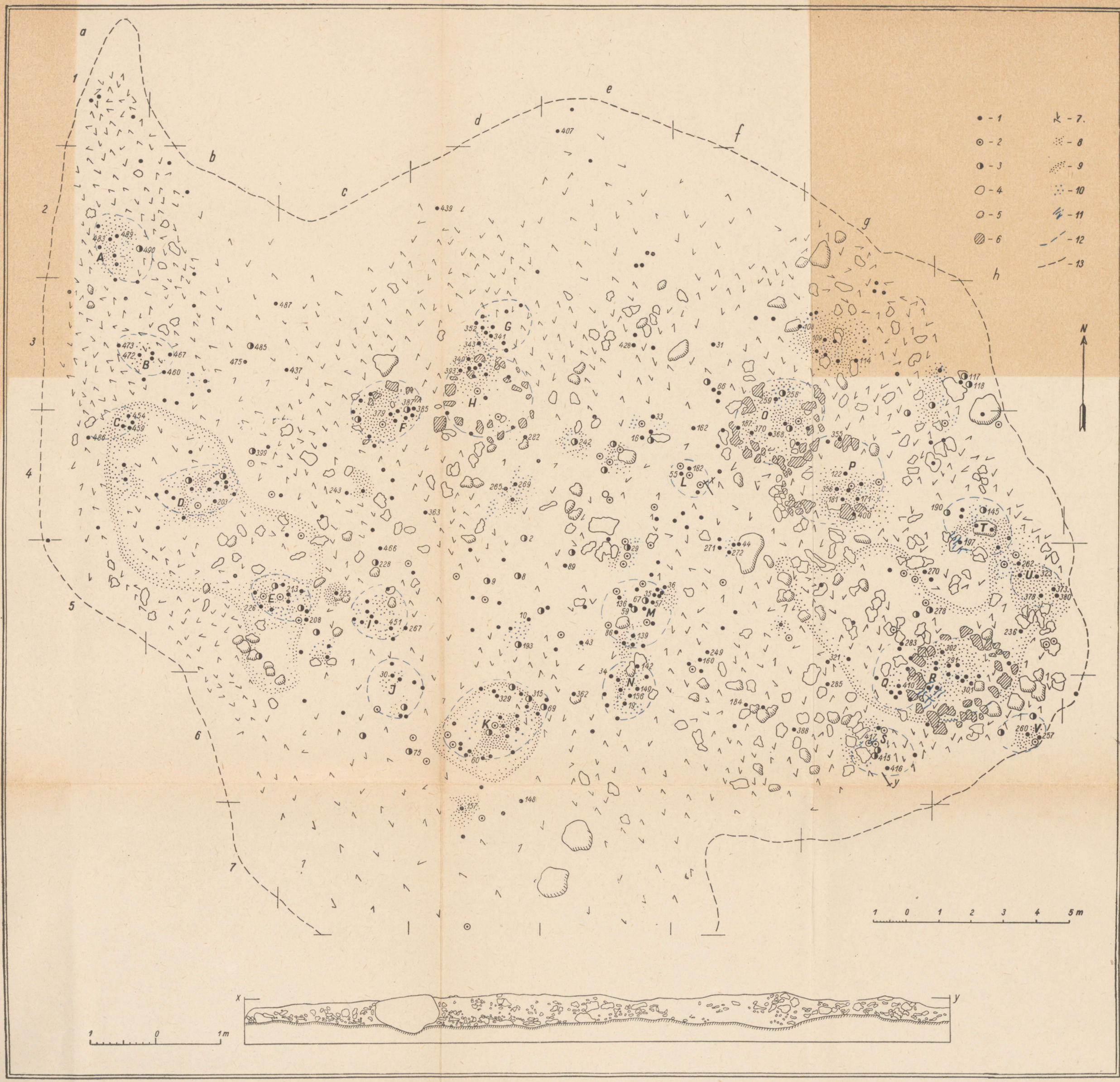
Leiurühm R oli eelmise kõrval söesel alal. Seda ümbritsesid suuremad raudkivid ja lapiti maha pandud paeplaadid, mis moodustasid enam-vähem pideva kiviringi (tahv. VIII:2). Kivid olid asetatud üksteise kõrvale korrapäraste külgedega väljapoole, mistõttu ringi väliskülg oli ühtlane, sisekülg aga ebatasane. Kiviringiga piiratud ala läbimõõt oli 3—3,5 m. Seal esines ühes, kohati kahes kihis suuremaid ja vähemaid paekive, sekka ka mõni raudkivi. Kivide vahel 27—38 cm sügavusel oli põlenud luid, sütt ja leide. Neist nimetame saaremaa tüüpi rinnanõela (257) ja spiraalkäevõru (304) katkendeid, spiraaltorukesi, hõbedatükikest (287, 278), helmest (305), vöönaaste, nuga (297) ning raudneeti (299). Nimetatud esemed pärinevad enamikus naise matuse juurest. Käsitletud leiuala lääneäärelt leiti ülemisest paeklibust kodusea, hobuse ja veise luid.[9] Loomaluud olid põletamata, need pärinevad ilmselt surnute auks kalmel peetud mälestussöömingust.

Leiurühm S asetses eelmisest edelas. Siin oli rohkesti kive kahes kihis korratult üksteise peal. Kividevaheline muld oli söene ja sisaldas põlenud luutükikesi ning leide. Leiud asetsesid 17—30 cm sügavusel. Nende seas oli nuga (419), pronkshelmes (415), laia keskkeermega spiraalsõrmus (420) ja rohkesti spiraaltorukesi, millest osa leiti väikse pesana üheskoos (416). Mainitud leidude põhjal võib arvata, et siia oli maetud naine. Kõrgemal, kalme pealmiste kivide vahel esines rohkesti savinõukilde; samast leiti ka kitse või lamba põletamata luid. Need leiud annavad samuti tunnistust peiede pidamisest kalmel pärast surnu matmist.

Leiurühm T oli kalmistu idaäärel. Suuremaid kive selles piirkonnas polnud. Leiud asetsesid söepuru ja põlenud luid ning pronksitükikesi sisaldavas mullas 15—20 cm sügavusel. Neist on tähtsamad suitsete katkend, pannal (197), raudkuljused, sõrmus (145, 251), valjanaastu osa (255), lühike vikat (194), noatupe- ja vöönaastud (188, 261). Esemete järgi otsustades oli siia maetud mees. Teiste leidude lähedalt kalme pealmiste kivide vahelt leiti savinõukilde ja mõningaid põletamata loomaluid. Viimased on siia sattunud ilmselt peiede ajal.

---

[9] Luud määranud ENSV TA Zooloogia ja Botaanika Instituudi zooloogia sektori juhataja bioloogiakand. K. Paaver.

Randvere kalmistu läbikaevatud ala. 1 — metallese; 2 — savinõukillud; 3 — metallese ja savinõukillud; 4 — paekivid; 5 — raudkivid; 6 — ringe moodustavad kivid; 7 — pae- ja raudkiviklibu; 8 — söene muld; 9 — sõese ala piir; 10 — põlenud luud; 11 — põletamata loomaluud; 12 — leiurühma ligikaudne piir; 13 — läbikaevatud ala piir. Plaanil puudub väike osa kalme lõunaserval, kust ei leitud luid ega esemeid.

Leiurühm U paiknes eelmise kõrval, kalme kaguosas oleva söese ala idaserval. Söene kiht kalme aluspõhjal oli siin paksem kui kuskil mujal, ulatudes kohati kuni 60 cm sügavuseni. Põlenud ja söeseguses mullas oli kahes kihis korratult üksteise peal rohkesti kive (tahv. VIII:3). Leiud asetsesid hajali kivide vahel 30—60 cm sügavusel. Nende hulgas on hoburaudsõlg (323), keekandja (373) ja kaks ristripatsit (262, 378), mis pärinevad naise põletusmatusest. Heiteoda otsik (380) ja võib-olla ka nuga (244) pärinevad teisest, mehe matusest. Põlenud luid oli esemete juures vähe, nad paiknesid pisut eemal, leiurühma U ja T vahelisel alal. Põlenud luude juurest leiti rohkesti savinõukilde, mille puhul pole selge, kas nad on maetud koos surnu säilmetega või sattusid neist eraldi kalmesse.

Leiurühm V asetses kalmistu kaguäärel, väljaspool äsja mainitud söest ala. Siin oli ebakorrapäraselt hulk suuri kive. Leiud olid hajusalt kivide vahel tumedas nõgises mullas 25—35 cm sügavusel. Nende seas oli hoburaudsõlg (260), rinnanõela katkend (257), paar rihmanaastu (402), palju väikseid spiraaltorukesi ja rõngakesi, samuti üksikuid savinõukilde. Esemete järgi võiks oletada naise matust, mis pole aga päris kindel, kuna puudusid põlenud luud. Pealegi sobib siinne rinnanõela katkend leiurühmast R leitud nõela külge, pärinedes järelikult hoopis teisest matusest. Seetõttu ei või kõnesolevat leiurühma seostada ühegi kindla surnu põletussäilmetega. See on tekkinud nähtavasti mitmete matuste panuste segunemisest.

Leiurühmad hõlmavad suurema osa leiumaterjalist (64%). Ülejäänud osa (36%) asetses kalmistus niivõrd laiali, et siia arvatud esemeid pole enamasti võimalik ühendada määratud matustega. Oma iseloomult ega leiusügavuselt väljaspool rühmi asetsenud esemed teistest ei erine. Ainult savinõukilde oli rühmadevahelisel alal palju rohkem. Osa väljaspool leiurühmi asetsenud esemeist, eriti need, mille juures oli sütt ja põlenud luid, paistavad olevat püsinud oma algses asendis. Neist tuleks nimetada raudkuljust ja rihmaotsa naastu (243, 372) ruudus c/4. Samast piirkonnast leiti veel kaks raudpannalt (231, 342), heiteodaotsiku roots (456) ja võtmekeel (466). Mainitud esemeist võib arvata, et nad kuulusid meeste matustele, kuigi pole teada, kas ühele või mitmele (põlenud luid märkimisväärselt ei leitud).

Väikesed spiraaltorukesed ja rõngakesed naiste riiete ilustustest, rinnakee osad (39, 54 jt.) ning sõrmused (223, 433) ruutudes c/5—6 paistavad pärinevat naise matusest. Mõõgapideme kaitseraua katkend (75) asetses teistest leidudest eraldi. See on kuulunud kahtlemata mehe matuse juurde.

Leidude rühm ruudu b/3 edelaosas sisaldas ainult neete ja ühe naela, mistõttu neid ei saa pidada omaette matuse panusteks, hoolimata põlenud luude olemasolust.

Rinnakee katkendid (269), spiraaltorukesed ja rõngakesed (265) ning noa osa (276) ruudus d/4 olid ilmselt algses asendis, pärinedes naise matusest.

Kalmistu keskosas olid mitme surnu säilmed täiesti segunenud. Vöönaast (178) ja raudkuljus (193) ruudus d/5 ning odaots (43) ruudus e/5 olid arvatavasti algses asendis, kuna nende juures esines ka põlenud luid. Neid võib seostada meeste matustega. Samast leitud ehted ja spiraaltorukesed (8—10, 13 jt.) pärinevad naiste matustest.

Pisut põlenud luid ja sütt esines ruudu e/5 põhjaosas. Need polnud aga nähtavasti mitte algses asendis, kuna teisi esemeid sealt ei leitud.

Ruudust e/4 leiti hõbedaga ilustatud odaots (242), mille juures oli luutükikesi ja süsi. Veidi kaugemal asetses samasugusel viisil ilustatud mõõga käepideme osa (33) ja kaks raudpannalt (6, 316). Ilmselt pärinevad mainitud esemed ühest mehe matusest. Hoburaudsõlg (16), käevõru (15), rinnakee katkendid ja kaelavõru osad (17) paistavad olevat samuti olulisel määral segamata, tunnistades seega naise matusest.

Suitsed ja kaks odaotsa (271, 272) ruudus f/5 leiti koos põlenud luudega. Nähtavasti on siia maetud mees.

Teised ruutudest f/5—6 leitud esemed pärinevad mitmetest matustest ja on juhuslikult sattunud üksteise lähedale.

Kalmistu loodeosast, ruutudest f — g/3 leiti söesest ja põlenud luudega segatud mullast spiraalkäevõru, vööketi ja hoburaudsõle katkendeid (11, 94, jt.), mis on seostatavad naiste matusega. Nende vahel oli valjanaast (109) ning kaaluviht (159), mis pärinevad kahtlemata teisest, mehe matusest.

Kalmistu idaäärest, ruutudest g — h/3—4 leiti koos põlenud luudega hoburaudsõlg (172), sõrmus (126), spiraaltorukesi (103, 104 jt.) ja muid naiste riietuse juurde kuuluvaid esemeid. Neid võiks oletamisi pidada ühe surnu panusteks, mis on matmisel hajali sattunud või hiljem segatud.

Peale nimetatud leidude oli veel terve rida esemeid, mis asetsesid enam-vähem üksikult. Luid nende juures ei olnud, mistõttu neid ei saa seostada ühegi kindla matusega. Samuti ei saa kindlaks teha, kas nad leiti algses asendis või olid nad hiljem juurdematmistel segatud. Sellistest esemetest tuleks nimetada araabia mündi osa (450), mis leiti kalmistu loodetipust. Selle lähedal oli hajusalt spiraaltorukesi (441), kaugemal käevõru katkendeid (493), neete ja naelu. Kuna kõiki mainitud esemeid eraldab teistest tühi ala, siis võiks neid tinglikult arvata isegi ühe surnu panusteks. Kalmistu lääneäärel, teistest leidudest eraldi, asetses mõõgatera ots (403), lõunaäärelt leiti suitsed (152), vikati kannaosa (148) ja teisi pisiesemeid juhuslikus asendis. Võti (31), raudkuljuse naast (65) ja kaaluvihid (66, 67) leiti ruudust f/3; leiurühmade O ja L vahel oli aga odaots (162) ja luust õmblusnõel (250).

Leiumaterjali paiknemise järgi saame ettekujutuse kalmesse maetud surnute ligikaudsest hulgast. Nagu eelnevast nägime, võis leiurühmades eraldada 15 mehe ja 18 (resp. 20) naise ning üht lapse matust. (Laste matuseid oli tegelikult kindlasti rohkem, kuid seda meie leiumaterjal ei näita, kuna laste riietus ja panused sarnanesid täiskasvanute omadega; antropoloogiliselt pole aga säilinud luukillud määratavad.) Leiurühmade järgi on võimalik ligikaudu määrata keskmine ühest matusest pärinev esemete ja luude hulk. Selle järgi võime väljaspool leiurühmi oletada vähemalt 26 surnu säilmeid. Arvestades panuste iseloomu, oli nende seas 11 mehe ja 11 naise matust. Seega oleks kalmistu säilinud ja 1940. aastal läbikaevatud ossa maetud kokku 60 (62) surnut. See arv jääb muidugi oletuslikuks. Seda ei saa rohkem täpsustada, kuna kõik leiurühmad ei vasta tingimata matustele. Pealegi ei saa jätta täiesti kõrvale võimalust, et üksikuil juhtumeil võidi korraga põletada ja matta ka mitu surnut. Seda lubavad oletada mõned leiurühmad, mis sisaldasid täiesti läbisegi samaaegseid meeste ja naiste panuseid.

Matmine on toimunud kogu kalmistu ulatuses enam-vähem ühteviisi. Kõigepealt puhastati kalme kohalt esialgne maapind; sellel olnud risu on kohati põletatud, nagu näitas läbikaevatud ala lääne- ja idaosas kui ka lõunaserval laiguti levinud õhuke söekiht. Suured kalme alal esinevad

kivid jäeti kalmistu ehitamisel paigale. Pärast pinna puhastamist laoti matmise jaoks mõned tavakohased kiviringid.

Kõik surnud on maetud põletatult, põletamata inimluid üldse ei esinenud. Surnute põletamine on toimunud mitte kalmel, vaid kusagil mujal, kuna nii paksu söekihti, mis oleks võinud pärineda laiba põletamisest, kalmes ei olnud. Surnud põletati pidulikus riietuses. Seda tunnistavad naiste riiete kaunistustest pärinevad osaliselt sulanud spiraaltorukesed ja rõngakesed. Surnuga koos põletati tuleriidal ka teatavad temale isiklikult kuulunud esemed, naistel eeskätt ehted (sõled, käevõrud, sõrmused, rinnakeed, helmed, tupenoad jm.). Meestega põletati isikliku varana nende relvad, kõige sagedamini odad. Peale selle paistab, et panused on veel katki murtud, painutatud või muul viisil kasutamiskõlbmatuks tehtud. Paljud eriti väärtuslikud esemed pandi kaasa ainult osadena, mis *pars pro toto* põhimõttel pidid esindama kogu eset. Nii oli meeste matustes tervete mõõkade asemel mõõgapideme osi. Mehe isiklikuks varaks oli nähtavasti ka tema ratsu; ratsu asendajaks olid valjad ja sadulaosad. Laeva või paati esindavad sageli suured raudneedid ja -naelad. Kuna kalmes on peale muu isikliku vara paadi osi, siis paistab, et paatki tuleb arvata paljude meeste isikliku vara hulka. Matmisel lisati tuleriidaasemelt kogutud põletussäilmetele veel mõningaid tööriistu või ehteid. Seda võib järeldada asjaolust, et mõnedel panustel puuduvad põlemisjäljed. Neid ei ole harilikult ka keraamikal.

Põletusjäänused koos panustega puistati kiviringi sisse, mõnikord ka ringist väljapoole, kalmistu algsele pinnale jäetud kivide vahele. Seejärel kaeti nad ebaühtlaselt suuremate ja vähemate kivide ning mullaga. Kive saadi kõige lähemast ümbrusest, kus neid leidub praegugi rohkesti. Teatavasti sisaldas kalmistu ainult viis osaliselt säilinud kiviringi, kuhu oli maetud kokku nelja mehe ja nelja või viie naise luud. Tõenäoliselt oli algselt kiviringe rohkem, kui neid oleme saanud kindlaks teha. Siiski pole kahtlust, et enamiku matuste puhul ei ehitatud enam kiviringi. Matmine nii kiviringidesse kui ka väljapoole neid on toimunud enam-vähem üheaegselt.

Pärast matmist peeti kalmistul peiesid ja surnute mälestuspidusid. Seda näitavad toidujäätmetena äravisatud loomaluud, mida leiti koos savinõukatkenditega ülemisest kiviklibust. Kas söömingud olid otseselt seotud matustega, selle kohta puuduvad kindlamad tõendid. Samahästi võidi kalmele tuua toitu ka hiljem, teatud tähtpäevadel ohvriks esivanematele.

Esemeline materjal

Matmiskommetest tingituna on Randvere kalmistu esemeline inventar halvasti säilinud. Selles esineb rohkesti sulanud pronksi- ja väikseid rauatükikesi. Päris terveid esemeid peaaegu ei olegi, isegi kergemalt vigastatud esemeid on vähe. Ühtekokku loendati 504 leiunumbrit.

Kõige suurema osa leiumaterjalist moodustavad ehted ja riietuse juurde kuuluvad esemed. Kuna need lubavad kõige paremini määrata üksikute matuste iseloomu ja vanust ning teha ühtlasi mõningaid järeldusi maetute varandusliku seisundi kohta, siis käsitleme neid esimeses järjekorras.

1. EHTED JA RIIETUSE JUURDE KUULUVAD ESEMED

Hoburaudsõled

Hoburaudsõled on Saaremaa muistsetes kalmistutes üheks kõige tavalisemaks leiuks. Randvere kalmest leiti neid kokku 14, millest kuus on säilinud peaaegu tervetena. Üks sõlg on hõbedast, teised pronksist.

Hõbesõlg (382)[10] on ristlõikelt rombilise kaare ja fasseteeritud nuppudega, ilustatud rikkaliku hundihammasornamendiga. Tilguti kand on lai ja ilustatud samuti nagu kaar. Sõlg on raiutud kaheks tükiks, mille äärtele on löödud veel sügavad täkked hõbeda ehtsuse proovimiseks. Ilmselt kasutati seda sõlge maksevahendina. Samasuguseid terveid hõbesõlgi on teada ka teistest Saaremaa kalmetest, kokku 5.[11] Umbes samapalju esineb neid Eesti mandri 12.—13. sajandi aaretes.[12] Mõnedele neist on olemas täpseid vasteid Ojamaa 11. sajandi teise poolde dateeritud aaretes,[13] mistõttu neid võib arvata sealt toodud esemeiks. Hiljem hakati selliseid sõlgi, eriti pronksist, valmistama ka kohapeal. Randverest leitud eksemplar on tules niivõrd moondunud, et ta päritolu pole enam lähemalt määratav. Rikkaliku ornamendi ja naaberaladelt leitud paralleelide põhjal kuulub ta 11. sajandi teise poolde või 12. sajandisse.

Kaks sõlge ja kolm sõle kaare katkendit[14] sarnanevad hõbesõlega, kuid on tehtud pronksist ja väga vähe ilustatud. Hõbesõlest erinevalt on neil tilguti kand kitsas. Sellised kandiliste nuppude ja ristlõikes rombilise kaarega pronkssõled olid Saaremaal kõige levinumad. Rohkesti esineb neid ka Lääne-Soomes, Kuramaal ja Väina ning Koiva liivlastel.[15] Eesti mandrilt ja mujalt Ida-Baltimaadelt on neid leitud vähem.[16] Kitsakannalise tilguti järgi otsustades peaksid Randvere sõled kuuluma 11.—12. sajandisse. Nagu näitavad vastavad leiud Karja kalmistust, kanti Saaremaal selliseid sõlgi veel 13.—14. sajandilgi.[17] Kaks Randveres tervena säilinud sõlge on spiraalselt rullitud otste ja ristlõikelt ümmarguse kaarega. Otsarullid on mõlemal suhteliselt lühikesed, kaare laiusest ainult veidi pikemad. Ühel on kitsas tilguti kand (tahv. X:7) ja peene pseudotorsiooniga ilustatud kaar. Teisel on tilguti kand pisut laiem ja napilt ilustatud, kaarel puudub ornament (tahv. X:3). Sellised sõled olid Ida-Baltimaadel laialt levinud. Lühikeste otsarullide ja kitsa tilguti kanna järgi otsustades kuuluvad nad 11.—12. sajandisse.[18]

Üks katkend (429) pärineb õhukese kaare ja pikkade otsarullidega sõlest nagu neid leiti naabruses asuvast Viltina kalmest,[19] samuti on neid

---

[10] Sulgudes on antud eseme alanumber, juhul kui on tegemist ühe või paari esemega. Pikem esemete loetelu on joonealuses viites.

[11] Viltina (AI 3884:776, 5194) kivikalmest; Tagamõisa aardeleiust (Tallgren, ZAE II, tahv. V:11) ja Saaremaalt ilma täpsema leiuteateta (AI K83:14).

[12] Vt. lähemalt E. Tõnissoni kirjutist käesolevas väljaandes, lk. 219, joon. 27:6.

[13] M. Stenberger, Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit, II. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Lund 1947, joon. 162:2, 189:1, 217:6, 231:2 jt.

[14] AI 3895:172, 249, 323, 338, 435.

[15] E. Kivikoski, EZF II, joon. 973; H. Salmo, Finnische Hufeisenfibeln. SMYA 56, joon. 27; Latviešu kultūra senatnē. Rīgā 1937, tahv. 111:1; Aspelin, nr. 2031.

[16] Aspelin, nr. 1905; MAL, joon. 24:4.

[17] A. Kustin, Kalmistu XIII—XIV sajandist Karjas, Saaremaal. TA Toim. 1958, lk. 49 jj.

[18] Salmo, Hufeisenfibeln, lk. 23 jj.

[19] AI 3884:1728, 2320, 3151, 3854.

teada mandrilt ja teistelt naaberaladelt.[20] Rullotstega sõlgede seas on nad üsna hilised, kuuludes 12.—14. sajandisse.

Üks suur sõlg on ristlõikes peaaegu ümmargune, pealt põikisoontega ilustatud kaarega (tahv. X:6). Nupud on olnud fasseteeritud ning ilustatud tembeldatud silmakestega. Tilgutil on lai, hundihammasornamendiga kand. Sellised sõled on eriti iseloomulikud kurššidele; rohkesti esineb neid ka kurši-liivi segaalal ja mujal Baltimail.[21] Kurššidelt levisid sellised sõled Saaremaale, muutudes seal 12.—13. sajandil üheks kõige enam kasutatud sõleliigiks. Mandrilt on põiksoontega ilustatud sõlgi leitud suhteliselt vähe,[22] vadja-slaavi segaalalt (Peipsist ida pool), Soomest ja Laadoga ümbrusest on teada ainult üksikuid.[23] Paralleelide ja ornamendi põhjal kuulub kirjeldatud sõlg 12. sajandisse.

Üks katkend pärineb moonikujuliste nuppudega hoburaudsõlest (108). Need on samuti algselt balti päritoluga esemed. Balti hõimudelt levisid sellised sõled 11.—12. sajandil Saaremaale, vähemal määral mandri-Eestisse ja Soome.[24]

Nagu näitavad laibakalmistute leiud, kinnitati väiksemate hoburaudsõlgedega rõivad, arvatavasti eeskätt särk lõua alt, kaela ümbert.[25] Harvemini rippus sõlgede küljes rinnakee. Sel juhul asetses kaks sõlge sümmeetriliselt mõlema õla kohal. Suuremaid sõlgi kasutati raskemate pealisriiete kinnitamiseks. Hoburaudsõlgi kanti alati nuppudega ülespoole, s. o. pea või lõua suunas. Saaremaalt on hoburaudsõlgi seni leitud ainult naiste ja laste haudadest. Niivõrd kui Randvere kalmistus oli võimalik määrata meeste põletusmatuseid, ei sisaldanud ka need ühtegi sõlge. Mandri-Eesti ja teiste naaberalade materjali põhjal võiks siiski oodata hoburaudsõlgi ka meeste haudadest.

Rinnakeed

Baltimaade muistsetel hõimudel olid omapäraseks ehteks kujunenud rinnakeed. Neid esineb rohkesti ka Eesti muististes, nii saartel kui mandril. Rinnakeed kinnitati tavaliselt keekandjate ja nõelte abil õlgade kohale riiete külge nii, et ketid rippusid rinnale. Mitmekordsete keekettide vahel olid sageli jagajad ehk vahelülid, keti küljes kanti tihti ripatseid ja ripatsmünte. Tervena on seni Saaremaalt leitud ainult üks väike rinnakee Karja laibakalmistust,[26] keede osi esineb aga arvukalt kõigis seni uuritud kalmetes.

Rinnanõelad on Randvere kalmistus säilinud ainult katkenditena, välja arvatud üks juhuleiuna saadud peaaegu terve nõel (tahv. IX:18).

---

[20] Pärnu-Jaagupi Mõisaküla (P 357), Kodavere Alatskivi (AI 2515:7) ja Maarja-Magdaleena, Palamuse (AI 758:2, 3) kalmetest; Kivikoski, EZF II, joon. 649, vt. ka lk. 4.

[21] RK, tahv. 19:17, 25.

[22] Näit. Haimre (AI 3614:30) ja Hanila (AM 262:1) kalmetest ning Otepää linnamäelt (AI 4036:12).

[23] T. Schwindt, Tietoja Karjalan rautakaudesta ja sitä seuraavilta ajoilta. SMYA XIII, joon. 246; А. Спицын, Курганы С.-Петербургской губернии в раскопках Л. К. Ивановского. МАР 20, tahv. IX:14, 17, 21; Salmo, Hufeisenfibeln, lk. 78 jj.

[24] Saaremaalt on neid leitud näit. Käku (AI 3995:26, 338, 688) ja Viltina (AI 3884:885, 2771, 4059) kivikalmetest; mandrilt Tarvastu Riuma kalmest (Tallgren, ZAE II, joon. 84); Salmo, Hufeisenfibeln, lk. 55.

[25] Kustin, Karja kalmistu, lk. 49; vt. ka aruanne kihelkonna Loona laibakalmistu kaevamisest 1956.—1958. a. (AI-s).

[26] Kustin, Karja kalmistu, tahv. II:2.

See on pronksist, kolmnurkse peaga, ilustatud valades kujundatud reljeefsete kühmukeste ja hooletult tehtud nn. korvplettornamendiga. Pea ülaääre keskel on kahe auguga läbistatud laiend. Pea küljes on olnud aas keekandja või keti kinnitamiseks.

Kaks katkendit kuuluvad ühele nõelapeale (tahv. IX:16). See on eelmisega sarnane, ainult kuuseoksataoliselt asetatud soontest ornament on veidi keerulisem; samuti puudub laiend pea ülaäärel, selle asemel on väike tipp. Nõela vars on olnud rauast. Kolm väiksemat katkendit pärinevad nõelte vartest, suurem neist on rauast (89), teised pronksist (123, 290).

Kirjeldatud nõelad on Saaremaa 11.—12. sajandi kivikalmetes üheks kõige tüüpilisemaks panuseks. Seni on neid leitud kokku 45,[27] — rohkem kui kõiki teisi nõelu. 11 samasugust rinnanõela on teada Loode-Lätist kurši-liivi-semgali hõimude alalt,[28] mõni üksik on leitud Lääne- ja Loode-Eestist, paar Ojamaalt ja üks Soomest.[29] Seega vastavalt levikupiirkonnale tuleb neid pidada kohalikku, saaremaa tüüpi esemeiks. Mujale on sellised nõelad sattunud importesemeina, välja arvatud Loode-Läti, kus neid tehti kohapeal. Üldkuju ja pea esiküljel olevate kühmukeste poolest sarnanevad saaremaa tüüpi nõeltega kurši 8.—9. sajandi kalmistust Anduliaist leitud kolmnurkse peaga nõelad.[30] Neid kurši nõelu võikski pidada käsitletavate saaremaa nõelte lähtevormiks. Kõnesolevat tüüpi rinnanõelte lõplik väljakujunemine on toimunud aga Saaremaal, seda näitab nende ornament ja mitmed kohalikud variandid. Ükski mainitud nõeltest pole täpselt dateeritav. Enamus neist peaks aga kuuluma 11.—12. sajandisse, sest 13.—14. sajandi maa-alustes kalmistutes neid enam ei esine.

K e e k a n d j a i d leiti kaks. Nad on ühte tüüpi, kuid erineva suurusega, pärinedes kahe eri kee küljest. Tagakülje allääres on neil aasad kettide kinnitamiseks, ülaosas väike aas rinnanõela ühendusrõnga jaoks (tahv. X:8, 9). Väiksema keekandja välispind on kaetud tinaga ja ilustatud kontsentriliste ringidega, ilustus on tules enamasti hävinud. Arvatavasti oli samal viisil ilustatud ka suurem keekandja. Sama ilustus esines Karja kalmistust leitud lameda peaga rinnanõeltel, mis kuuluvad 12.—13. sajandisse.[31] Kirjeldatud keekandjad on Saaremaa kivikalmetes tavaliseks leiuks. Seni on neid teada kokku 61.[32] Samasuguseid keekandjaid esines rohkesti lõuna pool, kurši-liivi ja semgali-liivi hõimude piirkonnas;[33] Eesti mandrilt on teada ainult üksikuid.[34] Mõned on importese-

---

[27] Mõningad neist on pildistatud A s p e l i n, nr. 1952, 1961; RK, tahv. 29:25; H. E. H a r t m a n n, Das Vaterländische Museum zu Dorpat. Verh. GEG VII, H. 3, 4, tahv. IX:8.

[28] Latviešu kultūra senatnē, tahv. 83:2; R. Šnore, Dzelzs laikmeta latviešu rotas adatas. Latviešu aizvēstures materiāli I. Rīgā 1930, tahv. XV:11—14, XV:1, 3; 1936. gadā izrakto pieminekļu izstāde. Rīgā 1936, joon. 5, lk. 37; E. K i w u l l, Gewandreste und Bronzefunde aus einem lettischen Gräberfelde der jürgeren Eisenzeit bei Wenden. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, Bd. 21, H. 1, Riga 1911, tahv, II:9.

[29] Karuselt (AM 134:15), Pärnu-Jaagupi lähedalt Mõisakülast (P 357:7), Paunkülast Kose raj. (A s p e l i n, nr. 1925). N e r m a n, Verbindungen, joon. 178, 183; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 670.

[30] W. G a e r t e, Urgeschichte Ostpreussens. Königsberg 1929, joon. 257 a; V. N a g e v i č i u s, Die stoffliche Kultur unseres Küstenlandes (8.—13. Jahrhundert). Senove, Bd. I, Kauen 1935, joon. 11, lk. 110.

[31] K u s t i n, Karja kalmistu, tahv. II:1.

[32] Mõningad on pildistatud A s p e l i n, nr. 1964; RK, tahv. 14:3, 29:12; Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, joon. 1:12, 13.

[33] A s p e l i n, nr. 2082; RK, tahv. 11:18; C. B o y, Bericht über Ausgrabungen auf dem Kronsgute Zeemalden in Kurland. Sitzungsberichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst. Mitau 1896, tahv. VIII e, IX b.

[34] Keila Liikva aardest (AI 2505:1) ja Rannu Verevi kalmistust (AI 2817:58).

meina sattunud ka vadja-slaavi alale, kus ühte neist on kantud koguni ripatsina.[35] Sellised keekandjad, samuti kui kolmnurkpeaga rinnanõeladki, kuuluvad algselt baltipäraste esemete hulka. Vanimad neist on leitud kurši alalt ja neile esineb täpseid vasteid Saaremaal.[36] Siia on nad kahtlemata levinud kurši hõimudelt. Saaremaal kujunesid need keekandjad järk-järgult suuremaks ning muutusid peagi selles ehteliigis ainuvalitsevaks vormiks. Teisi keekandjaid peale paari mujalt toodud eksemplari pole Saaremaalt üldse leitud. Reeglipäraselt esinevad nad 11.—12. sajandi kivikalmetes koos saaremaa tüüpi kolmnurkpeaga rinnanõeltega. Randvere suured tinutatud eksemplarid kuuluvad aga hilisemasse aega — 13. sajandi algusse.

Suurim k e t i katkend on 21 cm pikk (tahv. XI:8). See koosneb kahekordsetest rõngaslülidest, mille läbimõõt on 0,8—1,3 cm, traadi jämedus 0,15—0,2 cm. Keti ühes otsas on raud-, teises pronksrõngas. Nähtavasti on ta keekandja küljest alla rippunud või moodustanud osa suuremast keest. Peale selle esineb rohkesti samasuguseid väikseid ketikatkendeid ja üksikuid lülisid.[37] Sellised jämedad rasked ketid kuuluvad samuti saarte kivikalmetele omase inventari hulka. Mandril selliseid raskeid kette ei kantud. Mõningate pisut peenemate kettide katkendeid on teada ainult Lääne-Eestist, kus neid tehti ilmselt saarlaste eeskujul.[38] Küll esines samasuguseid kette kurši-liivi segaalal.[39] Võrreldes mandril kantud ehetega on saarlaste ehetele üldse omane suurem massiivsus. Selle, nagu ka mitmete ühiste esemetüüpide poolest on saarlaste ehted koguni lähemad kurši hõimude ehteile kui mandri-eestlaste omadele.

Rohkesti esineb ka tavaliste, peenemate kettide katkendeid ja üksikuid lülisid (tahv. X:5).[40] Need koosnevad samuti kahekordsetest rõngastest, mille läbimõõt on 0,5—0,7 cm, traadi jämedus 0,1—0,05 cm. Sellised ketid olid 11.—13. sajandil levinud kogu Eestis.

Rinnakee v a h e l ü l i esindab samuti üldlevinud tüüpi (tahv. IX:15). See on ristkülikukujuline, ilustatud valatud reljeefsete liistudega.

Neli ristikujulist r i p a t s i t on kõik ühesugused (tahv. IX:9).[41] Neid kanti keti küljes või ka helmeste vahel kaela ümber. Mandriga võrreldes esineb neid Saaremaal vähe. Ristripatsid ilmusid seoses ristiusu levikuga. Eesti alale on nad tulnud 12.—13. sajandil ida poolt, kus neid valmistati massiliselt vene linnades (Pihkvas, Novgorodis jm.). Ripatsitena kanti ka hõbemünte, nagu näitab ühe mündi küljes säilinud pronksist kand (343).

---

[35] MAP 20, tahv. XI:22.

[36] Vrd. kurši keekandjaid (V. N a g e v i č i u s, Das Gräberfeld von Prižmonti. Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum Rigae, 19.—23. VIII. 1930, Rigae 1931, tahv. IX:A; G a e r t e, joon. 258 b, lk. 318) ning Saaremaalt Ilpla (RK tahv. 14:3), Uduvere (RK, tahv. 29:12), Viltina (AI 3884:2167, 2172), Upa (AI K 60:1), Sauvere (AI K 13:18) ja Leedri (AI 3822:38, 39) kalmetest leitud keekandjaid.

[37] AI 3895:8, 17, 19, 54, 98, 108, 139, 142, 147, 149, 201, 208, 211, 213, 222, 269, 334, 424.

[38] Kullamaa Laukna (AI 3789:26, 31, 44, 59) ja Märjamaa Haimre (AI 3248, 3988:1, 2) kalmistutest ning Varbola linnusest (AI 3722:7).

[39] Näiteks Priednieki Zlēkase kalmistust (Latv. V. M. 9174:5, 9291:4).

[40] AI 3895:2, 5, 10, 12, 17, 26, 34, 118, 138, 139, 142, 143, 149, 156, 157, 178, 205, 236, 237, 269, 278, 339, 464, 503.

[41] AI 3895:352, 374, 378.

Helmed ja kuljused

Helmeid leiti kokku 15. Nende seas on seitse silindri- või tünnikesekujulist pronkshelmest, läbimõõduga 1,1—1,3 cm (tahv. IX:1).[42] Pronkshelmed on saarte leiumaterjalis tavalised. Neid toodi arvatavasti edela ja lõuna poolt, kurši-liivi ja semgali hõimude alalt, kus selliseid helmeid esineb rohkesti. Võib-olla tehti neid aga ka kohapeal. Mandrilt on pronkshelmeid leitud harva, vähesel määral on neid teada ka Soomest ja Birkast.[43]

Kaheksa helmest on klaasist, samuti väiksed — 1,2—1,4 cm läbimõõduga.[44] Nende seas on kaksikkoonilisi helesiniseid (tahv. IX:2), samuti tumedamaid pikuti soonitud helmeid ja üks väike kuldfooliumiga helmes (67). Samasuguseid helmeid on teada nii Saaremaalt kui ka kõigilt naaberaladelt. Rohkesti on neid leitud muistsetest linnadest, Novgorodist, Birkast jm.,[45] kus neid valmistati nähtavasti massiliselt väljaveoks. Saaremaa klaashelmed pärinevad ilmselt Skandinaavia ja Vene linnadest, mida saarlased oma kaubaretkedel sageli külastasid. Enamik Saaremaa helmestest pole lähemalt dateeritavad. Muhu linnustest leitud väiksed sinised klaashelmed kuuluvad 13. sajandi algusse,[46] kuid kahtlemata tunti neid ka varem.

Kuljuseid leiti kolm,[47] need on väiksed nelja lehega, tehtud pronksist. Kuljuseid samuti kui helmeidki, kanti kaelas ja ripatsitena rinnakee küljes. Kõige sagedamini on neid leitud laste haudadest.[48]

Kaela- ja käevõrud

Kolm kaelavõru katkendit pärinevad kahekordse esiosa ja aasa ning haagiga suletavast võrust, mis oli keeratud kuuest peenemast pronkstraadist.[49] Sellised kaelavõrud olid Saaremaal ja Muhus 11.—13. sajandil väga levinud. Mõnikord tehti neid ka hõbedast.[50] Neljas katkend (105) on kuulunud sama tüüpi kolmest traadist keeratud kaela-, aga võib-olla ka käevõrule. Muude ehetega võrreldes kanti kaelavõrusid silmapaistvalt vähe.

Käevõrud olid seevastu kõige tavalisemaks naiste ehteks. Neist on säilinud peaaegu tervena ainult üks. Teistest on leitud kokku 47 katkendit, mis pärinevad ligikaudu 10—12 pronkskäevõrust. Tervena säilinud käevõru (tahv. IX:17) on õhuke, kergelt õõneskumer, kitsenevate otstega, ilustatud täkkjoonte, silmakeste ja hundihammasornamendiga. Suuruse järgi otsustades võisid seda kanda ainult lapsed. Neli katkendit pärinevad sama tüüpi käevõrudest.[51] Õhukesed kitsenevate otstega käevõrud olid laialt levinud

---

[42] AI 3895:13, 49, 156, 257, 389, 399, 415.

[43] Karuselt (AI 587:25), Hanilast (AM 261:29, 30) ja Pööraverest (357). H. Salmo, Satakunnan historia, II. Rautakausi. [Vammala 1952,] joon. 266, vt. ka lk. 333; H. Arbman, Birka. I. Die Gräber. Tafeln. Uppsala MCMXL, tahv. 117:17, 18.

[44] AI 3895:67, 83, 100, 334, 335, 346, 443.

[45] Ю. Л. Щапова, Стеклянные бусы древнего Новгорода. Труды Новгородской археологической экспедиции. Том I. МИА 55, tahv. 1 : 15, 19—21, 11 : 7; Arbman, Birka, tahv. 120:6q, 121:8b, 9f, 10c, 122:12h jt.

[46] A. Kustin, Saaremaa muistsed linnused. TA Toim. 1959, lk. 59—61.

[47] AI 3895:183, 353, 393.

[48] Kustin, Karja kalmistu, lk. 54, vt. J. Seliranna artiklit käesolevas kogumikus, lk. 153 jj.

[49] AI 3895:17, 139, 217.

[50] Kustin, Linnused, joon. 1:6.

[51] AI 3895:34, 46, 51, 131.

Leidude levik Randvere kalmistus. *1* — metallese; *2* — savinõukillud; *3* — importkeraamika; *4* — esemed 11. sajandist; *5* — esemed 11.—12. sajandist; *6* — esemed 12.—13. sajandist; *7* — loomaluud; *8* — leiurühma ligikaudne piir.

nii Saaremaal kui mandri-Eestis ja teistel Ida-Baltimaadel, samuti esineb neid Soomes ja Ojamaal.[52] Nende levik kattub üldjoontes rombilise ristlõikega kaare ja fasseteeritud nuppudega hoburaudsõlgede levikuga, millega nad sarnanevad ka ornamendi poolest. Selliseid käevõrusid hakati kasutama enam-vähem samal ajal kui nimetatud sõlgigi, s. o. alates 11. sajandist. Aja jooksul muutusid nad laiemaks, ornament komplitseerus, ning neid hakati valmistama ka hõbedast. Muhu aarde ja Karja kalmistu leidude põhjal kuuluvad need laiad võrud 13. sajandi algusse.[53] Randvere kalmistust leitud käevõru on oma suhteliselt kitsa kuju ja lihtsa ornamendi tõttu tõenäoliselt vanem.

Üks katkend pärineb saaremaa tüüpi käevõrust (tahv. IX:19). See oli lai massiivne võru, mille keskosa on otstest kitsam ja ilma ornamendita, otsi aga ilustavad täkkjoontest põimornament, tembeldatud sõõrikesed ja lühikesed sügavad pikisooned. Sellised võrud on iseloomulikuks leiuks Saaremaa kivikalmetest. Seni on neid teada kokku 7 tervet ja 84 katkendit.[54] Väljaspool Saaremaad niisuguseid käevõrusid ei esine. Mainitud tüüp on tekkinud kahtlemata Saaremaal. Vastavate võrude omapärases kujus väljendub saarlaste ehetele omane massiivsus. Nende väljakujunemisele on avaldanud teatud mõju mandri laiad käevõrud, millelt võeti üle paelplettilustus.[55] Saaremaal muutus see veidi erinevaks põim- või korvplettornamendiks, mida esineb reeglipäraselt ka kohalikku tüüpi kolmnurkpäistel rinnanõeltel. Sügavad ristsooned ja mõned muud ornamendi elemendid on samalaadsed nagu kurši võrudel ja nähtavasti sealt üle võetud. Kuna ühtegi niisugust käevõru pole seni saadud suletud leiust, siis jääb nende vanus täpsemalt määramata. Üldiselt esinevad nad koos 11.—12. sajandi esemetega. Arvestades seda, et mandri paelplettornamendiga käevõrud kuuluvad 11.—12. sajandisse, ei saa Saaremaa eritüüpi käevõrusid dateerida vanemaks 11. sajandi teisest poolest, aga ka mitte hilisemaks kui 13. sajandi esimene pool, kuna laibakalmistuis neid enam ei esine.

40 katkendit pärinevad spiraalsetest käevõrudest (tahv. X:4),[56] leidude asendi ja iseloomu põhjal arvatavasti 5—10 võrust. Seda arvu ei saa täpsustada, kuna spiraalvõrude keermete hulk on väga mitmesugune. Nad tehti kolmnurkse, harvemini lamekumera ristlõikega pronksribast, mis sageli ilustati kahele poole harja tembeldatud kolmnurkade ridadega. Selliseid võrusid kanti Saaremaal õige rohkesti, samuti mandril ja teistel naaberaladel. Ida-Baltimail tulid nad kasutusele juba 3.—4. sajandil ja püsisid kuni 14.—15. sajandini.[57]

Kaks katkendit (19, 337) on kuulunud kahest ümmargusest pronkstraadist keeratud võrule. Sellised lihtsad, kahest, tavaliselt aga kolmest traadist keeratud käevõrud on kõige sagedasemaks leiuks mandri 12.—13. sajandi kalmistutes. Eriti rohkesti esineb neid Ida- ja Kirde-Eestis ja ida pool Peipsit, vadja-slaavi alal.[58] Mandrilt toodi neid nähtavasti ka

---

[52] Hartmann, tahv. X:12; RK, tahv. 28:11; Aspelin, nr. 2023, 2184; Kivikoski, EZF II, joon. 693; Stenberger, joon. 254:1.

[53] Kustin, Linnused, lk. 50 jj.; Kustin, Karja kalmistu, lk. 50 jj., tahv. III:7.

[54] Tervena säilinud käevõrusid leiti Piila, Paiküla ja Uduvere kalmetest, pildistatud RK, tahv. 29:1; Aspelin, nr. 1974; H. Moora, Bemerkungen über einige ostbaltische Schmucksachen der jüngeren Eisenzeit, II. ÕES Ar. 1929, joon. 12—14.

[55] Moora, Bemerkungen II, lk. 37.

[56] AI 3895:11, 15, 35, 36, 67—69, 94, 95, 114, 133, 134, 190, 300, 301, 304, 307, 312, 315, 341, 389, 425, 472, 476, 493, 498, 503.

[57] Moora, EZL II, lk. 445 jj.

[58] H. Moora, Wotische Altertümer aus Estland. ESA IV, lk. 273.

Saaremaale, kus nende levik, võrreldes teiste käevõrudega, jäi siiski kõige piiratumaks.

Sõrmused

Sõrmused olid eeskätt naiste ehteks. Mõnikord kanti neid ka ripatsitena sõlgede ja muude ehete küljes. Randverest leiti kokku 33 sõrmust, enamasti on nad vähe vigastatud. Üks sõrmus on hõbedast, ülejäänud pronksist.

Hõbesõrmus (tahv. IX:3) on ilustamata jämeneva esiosa ja peenenevate vaheliti ulatuvate otstega. Teisi vastavaid hõbesõrmuseid pole saartelt seni leitud, küll aga esineb rohkesti samasuguseid, tavaliselt põiksoontega ilustatud pronkssõrmuseid. Viimased olid saartel selles ehteliigis kõige eelistatumad. Mainitud sõrmused on lähtunud balti hõimudelt, kellel neid esineb massiliselt, sealhulgas ka hõbedast.[59] Mandril, samuti põhja- ja idapoolsetel naaberaladel neid märkimisväärselt ei ole. Siiski saadi Tartu lähedalt juhuleiuna üks samalaadne hõbesõrmus.[60] Oma enamikus kuuluvad käsitletavad sõrmused samuti kui põiksoontega kaunistatud hoburaudsõledki 12.—13. sajandisse.

Kaks sõrmust (428) on õhukese laieneva esiosa ja kitsenevate vaheliti käivate otstega. Esiosa on ilustatud kuuseoksakujuliselt asetatud põiksoonte ja silmakestega (tahv. IX:4). Kaks väikest katkendit pärinevad samasugustest sõrmustest (395, 424). Selliste sõrmuste levikupiirkond on sama kui laiadel ja õhukestel, kitsenevate otstega käevõrudelgi, millega nad sarnanevad ka ornamendilt. Samuti on neile omane tendents aegapidi laieneda. Muhu linnusest leitud 13. sajandi algusse kuuluvail sama tüüpi sõrmustel on esiosa laienenud kilbitaoliseks.[61] Oma kuju kui ka vastavate käevõrude ja naaberalade paralleelide järgi kuuluksid kirjeldatud sõrmused 12. sajandisse.

Prillspiraalotsiseid sõrmuseid (tahv. IX:5) leiti kolm (136, 460). Need kuuluvad Baltimaadele iseloomulike esemete hulka, mida esineb sageli nii Eesti saartel kui mandril. Tallgren dateerib nad 10.—11. sajandisse,[62] kuid nagu näitavad vastavad leiud Haimre kalmistust ja Varbola linnusest, püsisid nad siin veel 13. sajandil.[63]

Kaks sõrmust (420) on spiraalsed, laia, nõrgalt ilustatud keskmise keermega (tahv. IX:8). Saartel esineb neid harva, seevastu on nad mandril 11.—13. sajandil kõige eelistatumad sõrmused.[64] Ka vastavad Saaremaalt leitud sõrmused pärinevad ilmselt mandrilt, kuna mõlemal pool esineb täpselt ühesuguse ornamendiga eksemplare. Mandrilt on kõnesolevad sõrmused levinud ka ida poole, vadja-slaavi alale ja vähesel määral Soome. Sageli on neid leitud Läti ja Leedu lääneosast.[65]

Kõige rohkem, kokku 23,[66] leiti lihtsaid spiraalsõrmuseid (tahv. IX:12).

---

[59] Latviešu kultūra senatnē, tahv. 95:2, 107:14, 16.
[60] AI 1646:9.
[61] Kustin, Linnused, joon. 1:5.
[62] Tallgren, ZAE II, lk. 100.
[63] AI 2727:218, 4048:449.
[64] Näit. Naanu linnuselt (MAL, joon. 24:2); Karksist, Taugasalust (Tallgren, ZAE II, joon. 134) jm.
[65] MAP 20, tahv. XVIII:8, 21, 22; Kivikoski, EZF II, joon. 699; RK, tahv. 21:6, 9; Nagevičius, Prižmonti, tahv. IV:8; Nagevičius, Stoffliche Kultur, tahv. III:10; Gaerte, joon. 236 c.
[66] AI 3895:27, 37, 56, 70, 79, 88, 126, 145, 160, 174, 185, 233, 237, 274, 284, 319, 322, 324, 359, 394, 433, 453, 470.

Need on tehtud ümmargusest pronkstraadist, 3—8-keermelised, mitmetel on otsad tagasi pööratud. Selliseid sõrmuseid samuti kui spiraalkäevõrusidki esineb rohkesti kõikjal Baltimaades, Soomes ja ida poolgi.[67]

Spiraalid ja rõngakesed

Riiet ei ole meie leidude hulgas säilinud. Küll on aga üksikuid lahtisi spiraaltorukesi ja väikseid rõngakesi, mis on olnud naiste ja laste riiete ilustuseks (tahv. IX:10). Paljud neist on tules osaliselt sulanud, kuid esineb ka nõrkade põlemisjälgedega või tulest puutumata jäänud spiraale ja rõngakesi. Spiraaltorukesi leiti üle 300.[68] Need on keeratud peenest pronkstraadist, toru läbimõõt 0,5—0,6 cm, harva ka 0,3 cm, torukeste pikkus on tavaliselt 1—2 cm, üksikutel ulatub see kuni 12 cm. Pronksrõngakesi leiti üle 100[69]; need on pisut jämedamast traadist, rõngaste läbimõõt 0,9—1 cm. Saaremaa kivikalmetes pole suuremaid spiraalilustuste katkendeid kusagil säilinud, üksikuid samamõõdulisi spiraale ja rõngakesi esineb neis aga massiliselt. Nagu näitavad Karja ja Kihelkonna Loona laibakalmistute leiud, kasutati rõngaid tihedalt üksteise kõrvale lükituina paksemate üleriiete ja peakatete ääristamiseks.[70] Spiraaltorukestest moodustati nende sisse poetatud lõngade abil keerulised kujundid, mis õmmeldi sõba, kuue, põlle ja teiste riietusesemete äärtele. Loonalt leiti ka spiraaltorukestega kaunistatud pärjataoline peaehe.[71] Sel viisil ilustatud riideid esines ainult üksikutes haudades, mis näitab, et need olid kahtlemata väga hinnalised.

Randverest leiti ka 22 suuremat spiraali.[72] Need on 1,3—1,8 cm läbimõõduga, 4—9-keermelised. Saaremaa kivikalmetes esineb neid rohkesti, laibakalmistuist pole neid aga seni teada. Kujult sarnanevad nad täiesti spiraalsõrmustega (nagu tahv. IX:12), kuid mõõtmete poolest ei sobi sõrmusteks. Arvatavasti kanti neid teiste ehete, esemete või ka riietuse küljes.[73]

Vööosad

Vöödest on säilinud ainult metallosi, kuna vööd ise on olnud nahast ja seetõttu tules täielikult hävinud.

Pannaldest leiti 15 peaaegu tervet ja üks katkine eksemplar. 11 pannalt on rauast, pirnitaolise kontuuriga (joon. 10:1).[74] Selliste pannalde küljes on tavaliselt lihtne raudnaast ja selle ümber lai raudaas vöö-

---

[67] Tallgren, ZAE II, joon. 132; RK, tahv. 24:4, 7, 8; Latviešu kultūra senatnē, tahv. 85:1, 95, 107:3; Kivikoski, EZF II, joon. 697; А. Спицын, Люцинский могильник. МАР 14, tahv. X:3 — 6, 9.

[68] AI 3895:9, 39, 40, 53, 67, 68, 92, 99, 103, 104, 117, 118, 126, 139, 142, 146, 147, 149, 150, 153, 156, 157, 199, 205, 206, 208, 211, 213, 215, 222, 225, 228, 233, 236, 237, 258, 265, 287, 288, 298, 300, 312, 320, 333, 335, 340, 341, 343, 346, 349, 352, 366, 377, 391, 395, 399, 401, 416, 420, 430, 439, 441, 445, 458, 503.

[69] AI 3895:9, 13, 16, 53, 73, 103, 111, 117, 118, 206, 208, 213, 217, 223, 228, 258, 265, 389, 467.

[70] Vt. lähemalt Kustin, Karja kalmistu, lk. 51 jj., tahv. IV, VI.

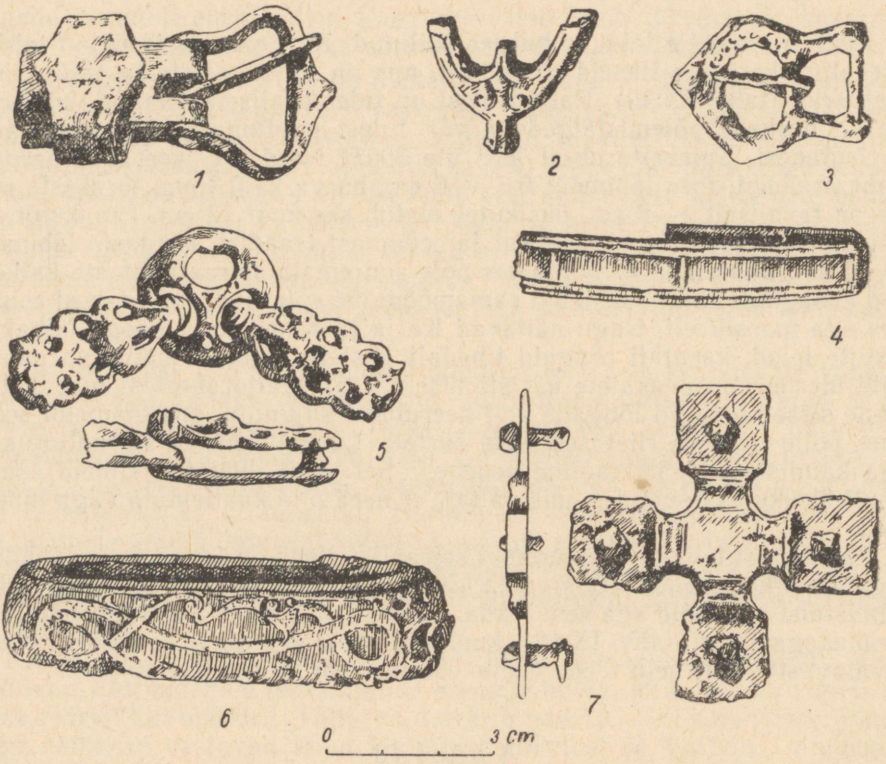
[71] AI 4236:37.

[72] AI 3895:2, 17, 20, 34, 69, 84, 91, 134, 137, 154, 226, 228, 248, 283, 336, 345, 367, 387, 452, 463, 470, 478.

[73] Ciemalde kalmistust semgali alal leiti samasuguseid spiraale, mis olid lükitud rinnakeele (Boy, tahv. VII, XX:1).

[74] AI 3895:6, 158, 197, 231, 236, 316, 342, 387, 407.

otsa kinnitamiseks. Niisuguseid pandlaid võib pidada Saaremaale iseloomulikeks. Seni on neid leitud kokku 35 ja nad moodustavad selles esemeliigis valdava enamuse.[75] Mandril esineb ainult üksikuid pirnitaolisi pandlaid.[76] Mujal Läänemere piirkonnas, eriti Ojamaal, kurši ning kurši-liivi segaalal on nad aga laialt levinud.[77] Samuti on neid semgalite ja Väina

Joon. 10. Raud- ja pronksesemeid Randvere kalmest. *1*, *3* — pandlad (*3* — pronksist); *2* — mõõgatupe otsik (pronksist); *4*, *6* — mõõgapideme osad (*4* — pronksist); *5* — rihmajagaja (pronksist); *7* — valjanaast. (AI 3895:158, 486, 249, 75, 454, 33, 109.)

ning Koiva liivlaste alal, Soomes ja mõningaid on teada isegi Peipsi tagant vadja-slaavi kääbastest.[78] On arvatud, et mainitud pandlad pärinesid algselt Ojamaalt, mille poolt kõneleb ka nende leviku tihedus.[79] Saaremaa pandlad on siiski naaberalade omadest veidi erineva kujuga, mis laseb oletada nende kohalikku valmistamist. Balti ja liivi hõimudel tehti sellised pandlad sagedamini pronksist. Ojamaal on nad dateeritud 11. sajandi esi-

[75] Näit. Viltina (AI 3884:482, 1038, 1392 jt.), Ilpla (AI K 1:29, 139), Piila (AI 1397:4,5), Sauvere (AI K 13:27, 28) jt. kivikalmetest.

[76] Tartu lähedalt Raadilt (T a l l g r e n, ZAE II, tahv. VIII:10), Paide juurest Tarbja kivikalmest (Pd. tahv. II:26), juhuleidudena Lüganuselt Maidlast (AI 2643:238), ning Harju-Jaanist (AI 344:15).

[77] N e r m a n, Verbindungen, joon. 123; G a e r t e, joon. 217g.

[78] Latviešu kultūra senatnē, tahv. 53:6; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 828—830; Kingissepa lähedalt Unotitsõ kääpast.

[79] N e r m a n, Verbindungen, lk. 124.

messe poolde, kurššidel ja mujal Ida-Baltikumis aga 11.—12. sajandisse.[80] Samasse aega tuleks asetada ka vastavad Randvere leiud. Kõnesolevate pannalde täpsem kasutamisviis pole päris kindel. Niivõrd kui Saaremaa kivikalmetes on võimalik eraldada meeste ja naiste matuseid, esineb neid ainult meestel. Kurššidel on pandlaid leitud sageli mõõkade juurest ja arvatud seetõttu mõõgavöö kinnitajaiks.[81] Sama võib täie tõenäosusega oletada ka vastavate Saaremaa pannalde kohta. Vahetult koos mõõkadega pole neid siit seni küll leitud, siiski esinevad nad alati kalmetes, kust on saadud mõõku. Laibakalmistuist, kus mõõgad puuduvad, ei ole teada ka ühtegi niisugust pannalt.

Nn. ojamaa-balti tüüpi pandlad (joon. 10:3) on Randveres esindatud kahe terve, tules pisut sulanud eksemplari ja ühe katkendi näol (60, 226). Need on tehtud pronksist, ilustatud valades kujundatud reljeefsete ristjoonte või kühmukestega. Saaremaalt on neid leitud peaaegu kõigist kivikalmetest.[82] Samasuguse üldkujuga pandlad olid 11. sajandil kasutusel kogu Ida-Euroopas. Läänemere piirkonnas levinud variandi kujunemiskohaks peetakse Ojamaad.[83] Sealt on nad levinud Saaremaale ja mujale Baltimaadele, Soome ning vadja-slaavi alale.[84] Ida-Baltimail kujunesid nad tavalisemaiks pandlaiks ja püsisid siin teistest pandlatüüpidest kauem, kuni 14. sajandini. Saaremaal esineb neid nii meeste kui naiste põletusmatustes. Ka mandri ja teiste naaberalade paralleelide põhjal võib arvata, et neid kasutasid nii mehed kui naised.

Üks lihtne ristkülikukujuline raudpannal (158) ja poolovaalne pronksist pandlaraam (216) leiavad endale vasteid Karja maa-aluses kalmistus.[85] Selliseid pandlaid hakati valmistama 13. sajandil, kõige rohkem esineb neid aga 14.—16. sajandil. Saaremaa kivikalmetest on neid leitud harva.

Nahkvööd ilustati naastudega, mis väikeste neetide abil kinnitati üksteise kõrvale vöö külge. Vöönaaste leiti kokku 57, neist 25 on pronksist, ilustatud reljeefse ristikujundiga (tahv. IX:7).[86] Niisugused naastud kuuluvad Saaremaale tüüpiliste esemete hulka, mida on leitud arvukalt kõigist seni uuritud kivikalmetest.[87] Rohkesti on neid teada ka liivi, kurši ja semgali hõimude alalt.[88] Eesti mandril jäid nad põhiliselt võõraks nähtuseks. Ainult Lääne-Eestist on leitud mõningaid eksemplare, üksikuid on teada ka vadja-slaavi alalt ja Lääne-Soomest.[89] Ristimotiiviga vöönaaste esines nii meeste kui naiste matustes, sageli koos ojamaa-balti tüüpi pannaldega. Saaremaa kivikalmetest leitud naastudest pole ükski lähemalt

---

[80] Nerman, Verbindungen, lk. 125; Nagevičius, Stoffliche Kultur, lk. 115.

[81] J. Hoffmann, Die spätheidnische Kultur des Memellandes (10.—12. Jahrh. n.d. Zw.). Schriften der Albertus-Universität, Band 29, Königsberg 1941, lk. 38.

[82] Pildistatud Aspelin, nr. 1971; H. Moora, Die Vorzeit Estlands. Tartu 1932, joon. 50:12.

[83] Nerman, Verbindungen, lk. 124.

[84] Tallgren, ZAE II, tahv. VIII:7, 8; Kivikoski, EZF II, joon. 833, 1120, 1121; Hoffmann, tahv. IV h, i.

[85] Kustin, Karja kalmistu, lk. 51, 54.

[86] AI 3895:167, 169, 178, 201, 227, 234, 285, 294, 317, 338, 362, 391, 406, 408, 424, 448, 475.

[87] Näit. Viltina (AI 3884:201, 205, 212 jt.), Oriküla (AI K4:195—205), Rahu (AI 4239:266, 270, 297 jt.), Leedri (AI K24:25—29) jm.

[88] Aspelin, nr. 1512, 2117; Boy, tahv. VI:XVI, 4; 1936 gadā izrakto pieminekļu izstāde Rigā 1936, joon. 4, lk. 27.

[89] Haimre (AI 2727:146, 147, 153), Nissi Vardi (AI 3338:16) ja Kehra (AI 3584:43) kalmistuist; juhuleidudena Raasikult (AI 3505:10) ja Viru Nigulast (P. 1848c, d); Kivikoski, EZF II, joon. 862; MAP 20, tahv. XVI:24.

dateeritav. Mujal kuuluvad nad peamiselt 11.—13. sajandisse, 13. sajandi algusest pärineb ka Muhu linnusest saadud samasugune ripatsina kantud naast.

Neli pronksplekist naastu (52, 81) on piklikud, sämbuliste servadega (tahv. XI:7), millega sarnanevad kaks (64) veidi suuremat nelinurkse üldkujuga naastu (tahv. IX:13). Need pärinevad ühe ja sama vöö küljest, mida aga ei saa lähemalt siduda mõne määratud mehe või naise matusega. Samasuguseid naaste esines vähesel määral ka saarte teistes kivikalmetes.[90] Mandrilt on neid teada rohkem, muu hulgas üks tinutamise jälgedega eksemplar ja isegi üks sel viisil ilustatud terve vöö.[91] Mõningaid taolisi hõbeplateeringuga ilustatud naaste leiti ka Daugmale ja Tērvete linnusest.[92] Teiste naastudega võrreldes kasutati neid Saaremaal vähe.

Saehambulise servaga pronksist vöönaaste leiti viis (tahv. XI:9).[93] Need kinnitati vöö külge sakiliste servadega allapoole. Sellised naastud olid laialt levinud kõikjal Läänemere rannikualadel. Saaremaal esines selliseid naaste rohkesti nii pronksist kui ka rauast, viimased olid sageli ilustatud hõbedaga. Randvere naastudel pole hõbeda jälgi säilinud. Saartelt levisid mainitud naastud mandrile, kus neid kohtame peamiselt maa lääneosas.[94] Sageli esineb neid ka lõuna pool, liivi ja kurši alal, ning Skandinaavias.[95] Nendega kaunistati seal peale vööde ka pussituppi ja hobuseriistu. Saaremaa materjalis selle kohta kindlamaid tõendeid ei ole. Siin esinevad nad aga reeglipäraselt meeste matustes, mistõttu võib arvata, et kõnesolevate naastudega ilustati eeskätt meeste vöid. Baltimail levisid mainitud naastud 11. sajandist peale. Kurššidel kasutati neid veel 13.—14. sajandil.[96] Vähemalt 13. sajandi alguseni püsisid nad ka Saaremaal, hilisemais laibakalmistuis neid ei esine.

Kummitud sõõrikujulisi pronksplekist kühmnaaste on samuti viis. Kolm neist (414, 497) on väiksemad, 1,6 cm läbimõõduga, kaks (253, 411) suuremad, 2,4 cm läbimõõduga. Suuremate äär on ilustatud kummitud kühmukestega (tahv. IX:6). Neid kasutati niihästi vöö kui ka hobuseriistade ilustamiseks, väiksemaid aga ainult vöö küljes. Kühmnaaste on Saaremaalt rohkesti, peamiselt kivi-, üksikuid ka laibakalmistuist nii meeste kui naiste haudadest. Tihti esineb neid Eesti mandril, samuti lõunapoolsetel naaberaladel.[97] Soomes on neid vähem, mõningaid on leitud Ojamaalt. Nad kuuluvad peamiselt 11.—13. sajandisse.

Hõbedast südamekujulisi, spiraalse soonornamendiga kaunistatud naaste leiti viis (tahv. IX:11).[99] Paar samasugust naastu on teada Viltina kalmistust,[100] mandril nad seni puuduvad. Üksikuid selliseid naaste on leitud ka teistelt Baltimaadelt, samuti vadja-slaavi alalt ja Laadoga lõuna-

[90] Näit. Viltinas (AI 3884:2518, 2522).
[91] Laiuselt Vaimastverest (AI 2235:1, 2), Karuselt (AI 587:23).
[92] Latv. V. M. Daugmale, 3352, 3685, 4170, 4171.
[93] AI 3895:64, 71, 82.
[94] Haimre (AI 2727:144, 145, 148, 152, 216) ja Nissi Vardi (AI 3338:44) kalmistuis ning Varbola (AI 3865:4) linnuses.
[95] Tallgren, ZAE II, joon. 138, lk. 106; K. Bähr, Die Gräber der Liven, Dresden 1850, tahv. XIV:2.
[96] E. Šturms, Izrakumi Valgāles Veģu ugunskapos. Vēstures atziņas un tēlojumi. Vēstures skolotājiem 1936. gadā lasīto lekciju sakopojums. [Rīgā] 1937, lk. 365, tahv. IX:5.
[97] Tallgren, ZAE II, tahv. XI, all; RK, tahv. 14:15.
[98] Kivikoski, EZF II, joon. 875, lk. 23, viide 3.
[99] AI 3895:249, 437, 472.
[100] AI 3884:859, 3207.

rannikult, Soomest, Ojamaalt ja Rootsi mandrilt.[101] Nad kuuluvad 11.—12. sajandisse ja on väljastpoolt sisse toodud.

Piklikke, kujult kala meenutavaid pronksnaaste leiti kolm (283, 302). Neil naastudel on valades kujundatud reljeefne ornament, milles esineb spiraalmotiiv (tahv. IX:14). Saaremaa kivikalmetest on selliseid kokku 12, mandrilt aga ainult 2.[102] Nende levimisaeg ja -piirkond on enam-vähem samad, mis südamekujulistel naastudel, ainult Ida-Baltimail esineb neid veidi vähem, Ojamaal ja Põhja-Venes aga rohkem.[103] Saaremaale on nad sattunud ilmselt Ojamaa kaudu. Seniste leidude järgi võib arvata, et südame- ja kalakujuliste naastudega ilustati meeste vöid.

Kolm väikest pronksplekist naastu on lihtsad, ristkülikukujulised (107, 139). Ristkülikulised naastud olid 12.—13. sajandil kõikjal Ida-Baltimaades laialt levinud. Neid kasutati samuti eeskätt meeste vöödel. Kolm õhukest kummitud ornamendiga naastu pärinevad naise matusest (286). Neid võidi kasutada nii vöö kui ka riiete ilustamiseks. Lähemaid paralleele pole leitud. Kahte nelinurkset, keskelt kummis pronksplekist naastu (405, 494) võib pidada samuti vöönaastudeks.

Rihmajagajad olid vöö vahelüliks, millest lähtusid varrasahelikud noatupe, tuleraua ja teiste tarbeesemete riputamiseks vöö külge. Randvere kalmistust leiti neid kolm, kõik pronksist. Kaks rihmajagajat on rõngakujulised, lihtsate pronksplekist rihmaotsa naastudega (330, 356). Kolmas on rattakujuline, kolme kodaraga, mis on ilustatud reljeefse uurisornamendiga (joon. 10:5). Selle küljes on säilinud kaks loomapeakujuliselt lõppevat rihmakeelt või otsa-aasa. Paar väikest katkendit (454, 503) ja üks loomapeakujuline rihmakeel (315) pärinevad samasugusest jagajast. Kirjeldatud rihmajagajaid on Saaremaa kivikalmetest leitud kokku 12.[104] Peale selle on teada veel15 samasugust kolme kodaraga, kuid lihtsate otsanaastudega jagajat.[105] Üksikuid loomapeakujulisi rihmakeeli on seni saadud 27, neid esineb mitte ainult rihmajagajate, vaid tihti ka ojamaa-balti tüüpi pannalde küljes.[106] Mandrilt on kõnesolevaid rihmajagajaid teada väga vähe — ainult viis, millest kahe küljes on loomapeakujulised otsaaasad; paar samasugust otsa-aasa leiti ka üksikult.[107] Mujal Läänemere rannikualadel esineb neid rohkesti, nimelt semgalitel, Väina ja Koiva ning Kuramaa liivlastel ja kurššidel, samuti ka Ojamaal, Soomes ja ida pool, Karjalas, ning vadja-slaavi alal.[108] Kuna kõnesolevad rihmajagajad on

---

[101] 1936 gadā izrakto pieminekļu izstāde, joon. 2, lk. 27; Arbman, Birka, tahv. 88:1; Kivikoski, EZF II, joon. 851; Н. Е. Бранденбург, Курганы южного Приладожья. MAP 18, tahv. VI:29; MAP 20, tahv. XVI:2,4.

[102] Viltina (AI 3884:198, 666, 723, 2879, 2887, 5203) ja Ilpla (AI K1:141, 142) kalmistuist ning juhuleiuna teadmata kohast (Sa. 153); Lääne-Eestist Märjamaa Moka (AI 3710:8) ja Viljandi lähedalt Kuude (Vilj. 10:11) kalmistuist.

[103] C. Engel, Führer durch die vorgeschichtliche Sammlung des Dommuseums. Riga 1933, tahv. 13:15, 16; Kivikoski, EZF II, joon. 860—861.

[104] Viltina (AI 3884:877, 2903, 3140, 3293, 5194), Ilpla (AI K 1:228), Piila (F. Kruse, Necrolivonica. Dorpat 1842, tahv. 49 n) ja Leedri (AI K24:33) kivikalmetest ning juhuleiuna Karja Arukülast (AI K84:63) ning Saaremaalt ilma lähemate leiuandmeteta (Moora, Vorzeit, joon. 50:13; AI K84:41, K85:63).

[105] Näit. Ilpla (AI K 1:137), Paiküla (AI K7:21), Sauvere (ГИМ 44729, III отд. Хр. 31/27 ja Leedri (AI 3822:98) kivikalmistuist.

[106] Vt. näit. RK. tahv. 29:19; Tallgren, ZAE II, joon. 139:1, lk. 107; Moora, Vorzeit, joon. 50:12; Nerman, Verbindungen, joon. 127, lk. 129.

[107] Haimre (AI 2727:152), Pikavere (AI 4120:73) ja Kuude (Vilj. 43:10) kivikalmetest ning juhuleidudena Ardust (AI 2674:3), Raadilt (Nerman, Verbindungen, joon. 135) ja Viru-Nigula Pada külast (P. 1848 b).

[108] 1936. gadā izrakto piemneklu izstāde, j. 7, lk. 25; Tallgren, ZAE II, joon. 140, 141; Aspelin, nr. 1439, 1515, 2015; RK, tahv. 14:12; Nerman, Verbindungen,

oma kuju poolest laial alal võrdlemisi ühtlased, siis võib oletada, et nad on algselt levinud ühest keskusest. Skandinaaviapärase loomornamendi põhjal väidab B. Nerman, et loomapea kujuga lõppevad rihmakeeled tekkisid Ojamaal 11. sajandi alguses ja levisid sealt Saaremaale ning teistele Ida-Baltimaadele, samuti Soome ja vadja-slaavi alale. Nermani seisukohtadega ühinevad ka C. A. Nordman, H. Salmo ja E. Kivikoski.[109] Algselt Ojamaa päritoluga esemete eeskujul hakati neid peagi kõikjal valmistama kohapeal, kusjuures nende kuju pisut lihtsustus. Enamik sellistest lihtsustatud loomapeataoliste otsa-aasadega rihmajagajaist kuulub nii Saaremaal kui ka mujal Ida-Baltis ja Soomes 11. sajandi teise poolde ja 12. sajandisse. Neile hilisemaile lihtsamaile eksemplaridele pole Ojamaalt täpseid vasteid teada ja nad peavad olema valmistatud mitmel pool kohapeal.

Masku Humikkala laibakalmistu leidude põhjal Lääne-Soomest näitab S. Pälsi, et mainitud rihmajagajaid kasutati mõõgatupe kanderihmade kinnitamiseks vöö külge.[110] Sama võib suure tõenäosusega oletada ka Randvere leidude põhjal. Nimelt asetses kirjeldatud rihmajagaja koos mõõgatupe otsikuga leiurühmas C. Teistest Saaremaa kivikalmetest pole selliseid rihmajagajaid vahetult koos mõõgaosadega seni teada, siiski on neid leitud samadest kalmetest üksteise lähedalt, pealegi nad naiste matustes puuduvad. Laibakalmistuis neid ei esine, samuti nagu relvigi.

V a r r a s a h e l i k e katkendeid leiti 12. Neist 9 on 5,8—6,7 cm pikkused õhukesed aas-otstega raudpulgad, mis mässiti tihedalt lameda, harvem ümmarguse pronkstraadiga.[111] Terve ahel koosnes tavaliselt paaristkolmest sellisest lülist. Saartel kasutati mässitud varrasahelikke rohkesti. Vastavaid katkendeid on seni leitud üle 300. Mõnikord tehti niisugustest lülidest ka rinnakee.[112]

Kolm aheliku katkendit on kolmest jämedamast raudtraadist keeratud varraslülidega.[113] Ka need olid saartel üldiselt tuntud, kuid võrreldes eelmistega esineb neid ligi 10 korda vähem. Üldiselt olid Saaremaal, liivlastel ja balti hõimudel kõige levinumad pronkstraadiga mässitud, Eesti mandril, Soomes ja ida pool aga mitmest traadist keeratud varrasahelikud.[114] Kuna mässimine oli eriti omane balti esemeile, siis võib oletada, et pronkstraadiga mässitud varrasahelikud pärinevad algselt sealsetelt hõimudelt. Nii laialdaselt nagu Saaremaal neid aga kusagil mujal ei esine. Varrasahelikke leidub nii meeste kui naiste panuste seas, ühest vöö vahelülist lähtus neid sageli mitu. Nad tulid kasutusele hiljemalt 11. sajandist alates. 14. sajandil püsivad veel mitmest traadist keeratud ahelikud, kuid mässitud ahelikke ei ole sellest ajast enam teada.

Tõenäoliselt kuulus vöö juurde ka pronksist r i h m a k e e l (tahv. XIV:1). See on ilustatud reljeefse uurisornamendiga, tules pisut sulanud.

joon. 124—126, 128; E. S t u r m s, Zur Vorgeschichte der Liven, ESA X, joon. 6; G a e r t e, joon. 280 d, lk. 347; O. M o n t e l i u s, Svenska fornsaker. Stockholm 1872, joon. 516; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 834; C. A. N o r d m a n, Karelska järnåldersstudier. SMYA XXXIV:3, joon. 109, lk. 131; MAP 20, tahv. X:3, XIV:28, XV:12, XVI:25.

[109] N e r m a n, Verbindungen, lk. 127 jj.; C. A. N o r d m a n, Nordisk ornamentik i Finlands järnålder. Nordisk Kultur XXVII, Konst. Stockholm 1931, lk. 196; S a l m o, Satakunnan historia, lk. 374 jj.; E. K i v i k o s k i, Die Eisenzeit im Auraflussgebiet. SMYA XLIII, lk. 189.

[110] S. P ä l s i, Puvustoaineksia Maskun Humikkalan kalmistosta. SM XXXV, joon. 6, lk. 79.

[111] AI 3895:8, 10, 63, 122, 189, 293, 449, 483, 492.

[112] RK, tahv. 28:12.

[113] AI 3895:191, 308, 474.

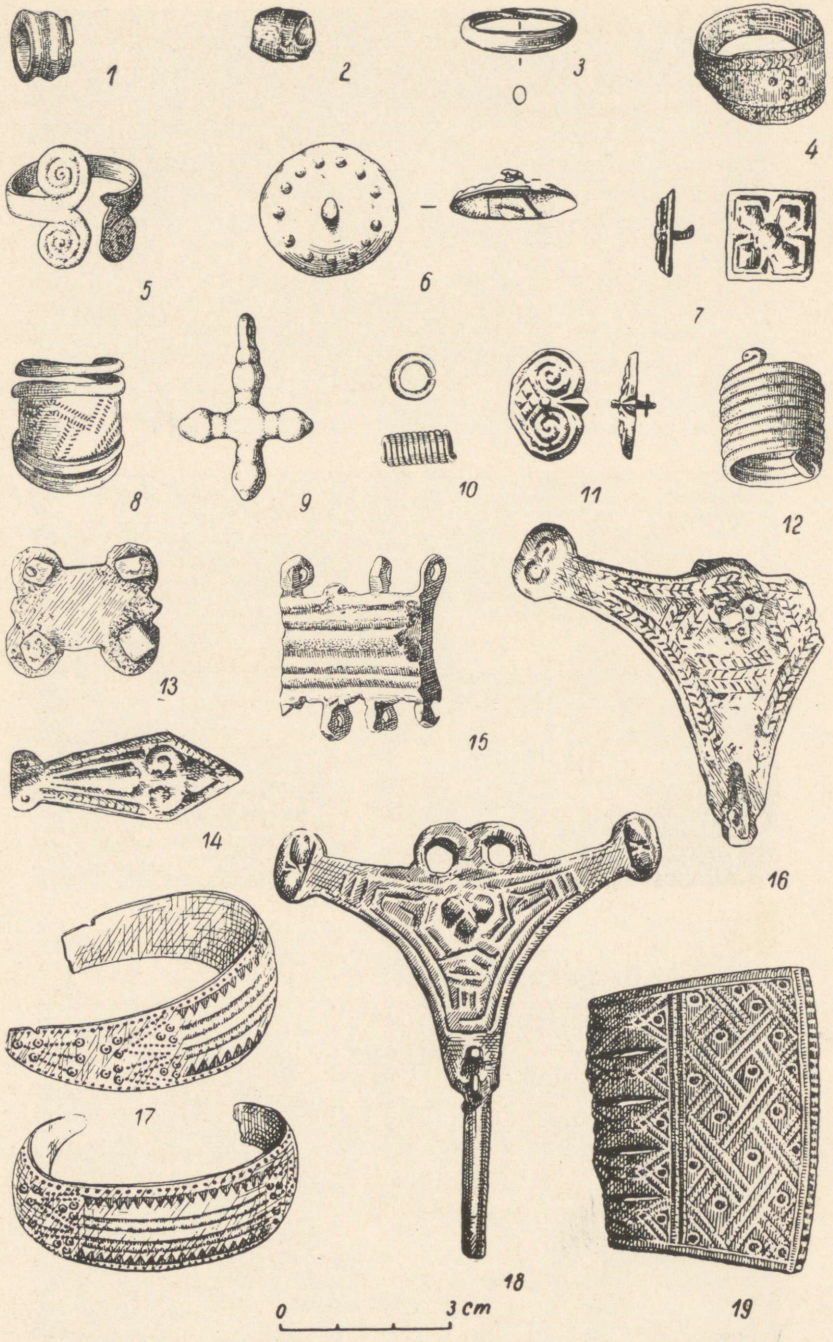
[114] K i v i k o s k i, EZF II, joon. 705, 1040.

1 — osa kalmistu pinda pärast rohukamara eemaldamist; *2* — osa kiviringist «R» kalmistu kaguosas; *3* — alumise kihi kivid kalmistu idaserval, leiurühma «U» juures. Tagaplaanil põllult kalme äärele veeretatud kivid.

Pronksist, hõbedast ja klaasist ehteid Randvere kalmest. *1, 2* — hõbe- ja klaashelmes; *3—5, 8, 12* — sõrmused (*3* — hõbedast); *6, 7, 11, 13, 14* — võõnaastud (*11* — hõbedast); *9* — ristripats; *10* — spiraaltoruke ja rõngake riiete ilustusest; *15* — rinnakee vahelüli; *16, 18* — rinnanõelad; *17* — käevõru; *19* — käevõru katkend. (AI 3895:415, 305, 259, 203, 279, 253, 167, 57, 378, 213, 55, 88, 58, 467, 269, 257, 30; 2697:2; 3895:267).

Ühes otsas on tal nupp, teises lõhe rihma jaoks. Sellele keelele on täpseid vasteid naabruses olevast Viltina kalmistust ja Lääne-Soomest.[115] Samalaadseid, kuid tunduvalt väiksemaid ja mõnikord auguga läbistatud rihmakeeli on Saaremaalt peale Viltina veel Ilpla ja Piila kalmest ning juhuleidude seas. Mõningaid on teada ka mandrilt.[116] Viltina rihmakeel pole täpsemalt dateeritav. Soome vastavad leiud kuuluvad 11. sajandisse. Samast ajast pärineb ilmselt ka nendega täielikult sarnanev Randvere eksemplar. Rihmakeelte kasutamisviis pole teada, kuna ühtegi neist pole leitud algasendis. A. M. Tallgren oletab, et rihmakeel oli vöö otsas ning moodustas seal pandla raamist läbipistetuna kinnise. B. Nermani arvates aga võidi neid, eriti suuremaid, kasutada ka hobuserakmete küljes.[117]

Vööketid

Vööketid olid muistsetel saarlastel üheks kõige omapärasemaks ehteliigiks. Randvere kalmistust leiti neist vaid väikseid katkendeid, mis peaksid kuuluma üheleainsale vööketile.[118] Suurim katkend koosneb kolmest pronksrõngast, mille läbimõõt on 2,2—2,8 cm (tahv. X:2). Rõngaid ühendab kitsas kahe auguga vahelüli, teiseks vahelüliks on peenest pronkstraadist spiraal. Niisuguste kettide kogupikkus on tavaliselt 60—80 cm. Neid esines saarte kivi- ja laibakalmistuis rohkesti.[119] Vööketid olid tekkinud kahtlemata kohapeal. Mujalt neid pole leitud, kui mitte arvestada ühte eksemplari Hiiu saarelt ja mõnda väiksemate lülidega keti katkendit mandri lääneosast.[120] On oletatud, et neid kanti vööna. Karja laibakalmistus leiti niisugune kett vöö küljest allarippuva ehtena.[121] Nagu näitavad laibakalmistute leiud, kanti selliseid kette veel 14. sajandi algul. Nende tarvituseletuleku aeg pole selge. Arvestades vöökettide massiivsust ja võrreldes neid teiste esemetega, võib arvata, et vöökette hakati kandma mitte varem kui 12. sajandil.

2. RELVAD

Surnute matmine relvadega oli I aastatuhande lõpul ja II aastatuhande algul levinud kõikjal Läänemeremaadel ja mujal Põhja-Euroopas. Relvi on leitud ka kõigist teadaolevaist Saaremaa kivikalmetest. Eesti mandril esines neid niihästi kivi- kui ka laibakalmistuis, Saaremaa laibakalmistuis relvad puuduvad, ehkki sealt muid esemeid veel leiti. Nähtavasti seoses feodaalsuhete arenemise ja ühtlasi ristiusu mõju tugevnemisega loobuti surnuile relvade kaasapanemisest. Võrreldes ehete ja riietuse juurde kuuluvate esemetega, on Saaremaa kivikalmetest leitud relvi palju vähem. Paistab, et kõigis meeste matustes neid ei esine. Ilmselt olid hinnalised relvad eeskätt jõukamate, eriti ülikute tunnuseks, mistõttu nende põhjal võib teha mõningaid järeldusi ka maetute varandusliku ja sotsiaalse seisundi kohta.

---

[115] AI 3884:356, 2750, 3368; Kivikoski, Auraflussgebiet, joon. 32, lk. 193.

[116] Nerman, Verbindungen, joon. 28, lk. 32; AI 3884:3142, 3144, K85:64, K89:136. Mandrilt: Pilistvere Taadikvere (AI 2255:75), Äksi Õvi (AI 3790:5) kalmetest, juhuleiuna Karuselt (AM 134:59).

[117] Tallgren, ZAE II, lk. 112; Nerman, Verbindungen, lk. 34 jj.

[118] AI 3895:10, 112, 130, 139, 144, 275, 315, 372.

[119] Näit. Muhu saarelt Viira maa-alusest laibakalmistust (AI 2635:1432).

[120] Aspelin, nr. 1944; Lääne-Eestist Kullamaa Laukna kalmistust (AI 3789:241), Iru linnusest (AI 4051:642), juhuleiuna Karuselt (AI 2771:1,2).

[121] Kustin, Karja kalmistu, lk. 54, tahv. V:4, VI.

Odaotsad

Odad olid iga sõjamehe tavaliseks relvaks, mida kandsid niihästi lihtsõjamehed kui ka pealikud. Säilinud odaotste kuju ja raskuse järgi võib oletada, et suuremaid ööne ja paksema teraga odasid kasutati eeskätt lähivõitluses, väiksemad ööne või rootsuga otsikud olid aga heiteodade jaoks. Mõlemad sobisid ka ratsavõitluseks. Odaotsi leiti Randverest 14, mis moodustab valdava osa siinsetest relvaleidudest. Enamik neist on ööne ga, need kinnitati puuvarre külge ühe või kahe naela abil. Varred on muidugi täielikult hävinud. Odaotsad on sageli pooleks murtud, painutatud, mitmele on löödud lehe servadesse sügavad sälgud. Päris terveid odaotsi on ainult 4.

Kolm odaotsa on suhteliselt väiksed kitsa ja paksu, ristlõikes rombikujulise lehega, mis ööne juurest laieneb kaarjalt (tahv. XIII:5). Lehe suurim laius on 2,2—2,4 cm, ööne suu läbimõõt 2,1—2,4 cm. Pikkus pole määratav. Neist ühel (162) on leht damastseeritud (rauа- ja teraseosakeste kokkujootmisel on tekkinud kahel pool harja veidi reljeefne siksakiline «ornament»). Damastseeritud teradega relvi valmistati Lääne-Euroopas kuni 12. sajandini. Saaremaalt on neid teada ainult üksikuid, mis sattusid siia ostu teel või sõjasaagina.[122] Teised, kujult samalaadsed odaotsad (271, 272) on tehtud kohapeal. Neile leidub rohkesti vasteid ka mujal Saaremaal. Tõenäoliselt pärinevad nad heiteodadelt. Mõlemad mainitud otsikud leiti teineteise kõrvalt koos suitsetega — arvatavasti olid nad ratsamehe relvadeks.

Üks odaots (tahv. XII:1) on hästi säilinud. See on 26,8 cm pikk, lehe laius ulatub 3,7 cm-ni, ööne suu läbimõõt 2,5 cm. Leht on kaarjalt laienev, õhuke, madala harjaga. Õõs on ilustatud hõbetaušeeringu ja kuldamisega, sellel olev nielloornament sisaldab kaheksakujuliste silmustega looma- ja ristimotiivi. Samasugune loomornament esineb ka Randverest leitud mõõgapideme kaitseraual (joon. 10:6). Täpseid vasteid kirjeldatud odaotsale pole teada. Umbes samalaadse hõbeilustusega odaotsi esineb laial alal Põhja- ja Lääne-Euroopas, eriti sagedasti just Läänemere piirkonnas.[123] Saaremaalt on neid leitud kokku 12, Eesti mandrilt 6.[124] Mõni hõbeilustuse ja kuldamisega odaots on teada Koiva liivlaste alalt, kuid ristimotiiv viimastel puudub. Ojamaal ja Soomes esineb figuurse ristikujundiga ilustatud odaotsi, millel on ka loomornament.[125] Risti asendi poolest ööne ja lehe vahekohal sarnanevad need meie odaotsaga, üldkuju on neil aga täiesti erinev. Hõbetaušeeringu ja kaheksakujulise loomamotiiviga odaotsi peavad kõik uurijad Ojamaa päritoluga esemeiks, kuna

---

[122] Haeska (AI 2643:73) ja Viltina (AI 3884:3208) kalmetest ning juhuleidudena Kaarmalt Mullutust (AI K73:1) ja teadmata leiukohast (AI K85:117, 119).

[123] Ida-Baltimailt leitud odaotsad on loendatud M. Ebert, Zu den Beziehungen der Ostseeprovinzen mit Skandinavien in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts. Balt. Studien, lk. 128; Nerman, Verbindungen, lk. 102—113. vt. ka Aspelin, nr. 1543; Kivikoski, EZF II, tahv. 102—104.

[124] Viltina (AI 3884:1537, 1671, 3905) ja Paju (Nerman, Verbindungen, joon. 105) kalmetest, juhuleidudena Põidelt (AI 2772:75), Mätjalt (Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 45), Muhu saarelt (AI K 43:3) ja teadmata leiukohast Saaremaalt (Nerman, Verbindungen, joon. 107, 108; AI K 85:117, 119). Mandrilt Simuna Rohu (Tallgren, ZAE II, lk. 127), Märjamaa Lümanda (AI 2555:1), Kodavere Lahepera (AI 1984:130) kalmetest, juhuleidudena Tartu juurest Igaverest (AI 2516:1), Tallinna (AI 2840) lähedalt ja Kiviõli juurest Kalmeistri külast (AI 4183).

[125] P. Paulsen, Wikingerwaffen im Baltikum und ihre symbolische Bedeutung. Conventus Primus Historicorum Balticorum Rigae, 16.—20. VIII. 1937. Acta et relata. Rigae 1938, joon. 6; Kivikoski, EZF II, joon. 810.

nimetatud motiiv esineb sageli sealsetel ruunikividel ja teistel esemetel.[126] Ojamaal tehtigi neid eeskätt väljaveoks Ida-Baltimaile ja Soome, kus nad olid kohaliku ülikkonna poolt väga hinnatud relvaks. Peale selle kasutati neid ka mitmesuguste kombetalituste juures, nagu rahu sõlmimisel, kohtupidamisel, vande andmisel jm. Käsitletav Randvere odaots oli surutud poolpõiki tipuga maasse, selle juurest leiti mõni savinõukild ja põlenud luid. Tulejälgede põhjal paistab, et oda põletati koos surnuga ja pärineb seega üliku põletusmatusest. Ebatavaline asend aga, samuti tõsiasi, et odaots jäeti matmisel vigastamata, lubavad oletada, et see oda pisteti maasse mingi kultusliku toimingu puhul. Ornamendi järgi on niisugused odaotsad dateeritud 11. sajandi lõppu.[127]

Üks suhteliselt pika ööne ja laia rombikujulise lehega odaots (tahv. XIII:1) on 39,5 cm pikk, lehe maksimaalne laius 5 cm. Oma kujult vastab see täiesti Petersени M-tüüpi odaotstele, mis olid levinud kõikjal Ida-Baltimaades, Soomes, Laadoga lõunarannikul ja vadja-slaavi alal.[128] Saaremaalt on neid leitud kokku 16, mandrilt pisut üle paarikümne.[129] Saaremaa mainitud odaotsad pärinevad algselt Skandinaaviast. Ühte neist, mis kõigi detailide poolest vastab Skandinaavia leidudele, võib pidada sealt toodud importesemeks.[130] Skandinaavias on M-tüüpi odaotsad dateeritud ajavahemikku 1000—1050. Nagu näitavad Alatskivi Lahepera leid ja mitmed Soome ning Ida-Baltimaade leiud, kasutati siin selliseid odaotsi aga märksa kauem, vähemalt kuni 12. sajandi lõpuni.

Neli odaotsa on pika, kitsa, ööne juurest järsult laieneva lehega (tahv. XIII:2, 3). Nende pikkus on 35—37 cm, lehe suurim laius 3—3,8 cm. Kahest (384, 468) on säilinud ainult lehe osa, teised on vähem vigastatud. Selliseid odaotsi kasutati kõige enam Baltimaade rannikualadel, kus neid esines sageli kurššidel ja liivlastel. Samuti on neid leitud Ida-Preisist, üksikuid ka Lääne-Soomest ja vadja-slaavi alalt.[131] Saaremaa kivikalmetes kuuluvad nad iseloomuliku inventari hulka — siit on kirjeldatud odaotsi leitud kokku 46, mandrilt seevastu on teada vaid väheseid.[132] Leviku tiheduse järgi tuleks mainitud relvi lugeda balti päritoluga esemete hulka. Nagu näitab käsitletavate Randvere odaotste omavaheline võrdlus, on nende kuju siin pisut muutunud: hilisematel odaotstel on leht veidi laiem ja laieneb öönelt täisnurga all. See tõestab ühtlasi ka nende koha-

---

[126] Ebert, Beziehungen, lk. 126—138; Nerman, Verbindungen lk. 116; Nordman, Nordisk ornamentik, joon. 30, lk. 198; Kivikoski, Auraflussgebiet, lk. 208.

[127] Nordman, Nordisk ornamentik, lk. 197.

[128] J. Petersen, De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben. Kristiania 1919, joon. 25, lk. 34.

[129] Viltina (AI 3884:1030, 2795, 2801), Käku (AI 3995:324) ja Ilpla (AI K 1:52) kalmetest, juhuleidudena Pöidelt (AI 2712:14), Kaarma Randverest (AI 3822:393), Kaarmalt? (AI 3375:1,4), Valjalast (AI 3822:482) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K85:4,5,7, K 88:188, K 89:1,2). Mandrilt Haimre (AM 129:2), Raasiku (AI 344:1), Kuude (Vilj. 15:1), Äksi Õvi (AI 3790:17), Martna (AI 2712:1) ja Alatskivi Lahepera kalmistuist ning teadmata kohast (Tallgren, ZAE II, tahv. I:4), vt. ka RK, tahv. 23:9; Hoffmann, tahv. I f; Aspelin, nr. 1558, 1559, 1568; Kivikoski, EZF II, joon. 807—809; MAP 18, tahv. XI:7, 20, XVIII:22, 24.

[130] AI K85:5.

[131] Hoffmann, tahv. Ic; Nagevičius, Stoffliche Kultur, joon. 31, lk. 111; Latviešu kultūra senatnē, tahv. 79:12; Šturms, Liven, joon. 6, lk. 41; Gaerte, joon. 275c, lk. 342; Kivikoski, EZF II, joon. 1106; MAP 20, tahv. XVIII:26.

[132] Näit. Viltina (AI 3884:216, 2521, 2935 jt.), Ilpla (AI K 1:57) ja Kihelkonna Kalmu (AI 3822:198) kivikalmetest, Kaarmalt Tahulast (AI K66:2), Valjalast (AI 3822:478) jm. Saaremaalt. Mandrilt Hageri Adila (AI 3727:1), Martna (AI 3980:77) ja ligikaudne vaste Nissi Vardi (A. Friedenthal, Ein Brandgräberfeld der Jüngeren Eisenzeit aus West-Estland. Beitr. Estl. 21 Bd. joon. 3:68, 4 k) kivikalmest.

likku päritolu. Kurššidel ja kurši-liivi segaalal kuuluvad sellised odaotsad 11. sajandi lõppu ja 12., osalt ka 13. sajandisse. Samasse aega kuulub ka mõni Soomest leitud eksemplar [133] ning tõenäoliselt ka vastavad Saaremaa leiud. Täpsemalt dateeritavaid esemeid viimaste seas pole.

Rootsuga heiteoda otsikuid leiti neli. Nende seas on üks väike noakujulise tera ja sirge teravneva rootsuga otsik (380). See pisteti varre otsa. Teistel (434, 456) on samasugune kisuga tera ning rootsu otsas konks, mille abil kinnitati otsik varde küljelt (tahv. XIII:4). Sellised heiteoda otsikud olid Ida-Baltimaadel laialt levinud, Soomest ja ida poolt on neid vähe teada.[134] Vanimad kisuga otsikud kuuluvad 10.—11. sajandisse, kuid neid kasutati rohkesti veel 13. sajandil.

Nooleots

Nooleots (229) on väike, umbes 10 cm pikkune, õhukese, liigikaudu rombikujulise lehega. Selliseid on Saaremaalt leitud 9,[135] neid esineb vähesel määral ka mandril, Soomes ja Skandinaavias.[136] Peale võitluse kasutati vibu ja nooli ka küttimisel.

Mõõgad

Mõõku esines kõikjal palju vähem kui odaotsi. Mõõgad olid esmajoones pealikute ja ülikute relvadeks ja võimusümboliks. Lihtsõjameestele jäid nad kui väljast toodud hinnalised uhkuseesemed enamasti kättesaamatuks. Mõõkadele nagu relvadele üldse omistati üleloomulikke võimeid. Vastavalt sellele kasutati neid peale võitluse ka mitmesuguste ühiskondlike kombetalituste täitmisel. Võrreldes teiste Saaremaa kalmetega, oli Randvere kalmistu mõõgaleidude poolest üsna rikas. Varemalt kalme ääre kündmisel saadi üks poolik mõõk (vt. lk. 58). Kaevamistel leiti kaks pideme kaitserauda kahest eri mõõgast, mõõgatera katkend ja mõõgatupe otsanaast.

Poolik mõõk on säilinud 40 cm pikkuselt, tera tipuosa ja pideme ülemine kaitseraud puuduvad (tahv. XII:2). Alumise kaitseraua pikkus on 7,3 cm, laius 2 cm, tera laius kuni 4,2 cm. Nupp on kolmeosaline, ülaosas auguga pidemekeele kinnitamiseks. Pidemeosad on ilustatud hõbetaušeeringu ja lohkornamendiga. Tera on kahepoolne, lameda veresoonega, millel on kiri. Kirjast on loetavad tähed R ja H, mis pärinevad ilmselt sõnast Ulfberht — mõõga valmistaja nimi. Hõbetaušeeringu ja lohkornamendiga ilustatud mõõgapideme osad on Saaremaal sagedaseks leiuks: Pihtla lähedalt leiti üks niisuguse pidemega terve mõõk, Valjala maalinnast mõõgapide, üksikuid samal viisil ilustatud pidemeosi on kokku

---

[133] Hoffmann, lk. 19 jj.; Nagevičius, Stoffliche Kultur, lk. 111; Kivikoski, EZF II, lk. 40.

[134] MAL, joon. 24:9; MEL, joon. 114:6; Boy, tahv. VII:XIX 3; MAP 14, tahv. XIV: 6; Kivikoski, EZF II, joon. 935, 1177; MAP 20, tahv. XVIII:11; RK, tahv. 23:4; Б. А. Колчин, Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. Труды Новгородской археологической Экспедиции, том II. МИА 65, joon. 64: 5,6.

[135] Viltina (AI 3884:1687, 1698, 1703, 3790, 3935, 5351) ja Ilpla (AI K 1:62) kivikalmetest, Mustjala ümbrusest (AI 1581).

[136] Lõhavere (AI 3578:1817), Otepää (AI 4036:L10) ja Alt-Laari (AI 2630:1) linnustest; Toila (AI 3952:261), Kodavere Lahepera (AI 1978:1,2,5, 1978a:4) ja Kuude (Vilj. 45:13) kalmetest; Kivikoski, EZF II, joon. 812—814; Arbman, Birka, tahv. 10:7—12.

kuus.[137] Mandrilt pole neid teada. Ulfberht-pealkirjaga mõõku on Saaremaalt peale kõnesoleva veel kaks,[138] mandril nad puuduvad. Sellise pealkirjaga mõõgateri tehti Frangimaal 10. sajandi algupoolel. Sealt levisid nad Põhja- ja Ida-Euroopasse. Osalt Skandinaavia kaudu, osalt maad mööda läbi Põhja-Saksa ja Ida-Preisi on nad jõudnud ka Saaremaale. Käepidemega varustati mõõgaterad tavaliselt kohapeal või ka vahepeatustes. Oma kujult sarnaneb kirjeldatud mõõga käepide Peterseni T-tüüpi pidemetega, erineb neist aga rea ornamendi detailide poolest.[139] Seetõttu pole tema Skandinaavia päritolu kindel. Päris täpseid vasteid esineb mainitud mõõgapidemele ainult Kuramaal ja Lääne-Leedus.[140] Seetõttu võib arvata, et ta on tehtud kuskil kurši alal vastavate Skandinaavia esemete eeskujul. Lohkornamenti kasutati Läänemere rannikualadel rohkesti ka hilisemate, Peterseni Z-tüübile lähedaste mõõkade ilustamisel.[141] Pidemekuju ja ornamendi iseärasuste järgi kuulub käsitletav mõõk 11. sajandisse.

Üks mõõgapideme kaitseraud on ilustatud hõbetaušeeringu ja kaheksakujuliste silmustega loomornamendiga (joon. 10:6). Ilustus on tules tugevasti rikutud. Sel viisil ilustatud mõõgapideme osi on Saaremaalt leitud suhteliselt rohkesti, kokku 18.[142] Mandrilt on teada üks samasugune terve mõõk ja neli mõõgapideme osa.[143] Niisuguste mõõkade levik ja päritolu on sama kui vastavatel odaotstelgi (vt. lk. 82). Kirjeldatud pidemeid valmistati Ojamaal või mujal Ida-Rootsis ja levitati sealt Soome, Baltimaile ja kaugemalegi.[144] Vastavad mõõgaterad pärinevad sageli Lääne-Euroopast, kuid osa neist on teinud kahtlemata ka Skandinaavia relvasepad. Oletame, et hõbetaušeeringu ja loomornamendiga ilustatud mõõgapidemeid ja odaotsi valmistasid ka Baltimail ja Soomes kas sisserännanud Ojamaa meistrid või vastavate importesemete eeskujul kohalikud hõbesepad.[145] Saaremaa materjal ei paku selle oletuse tõestamiseks esialgu mingeid tugipunkte. B. Nerman ja E. Kivikoski asetavad kõnesolevad mõõgad nende üldkuju järgi Peterseni T-tüüpi, H. Salmo aga nähtavasti ornamendi põhjal S-tüüpi.[146] Kuna antud juhul on ornament üldkujust

---

[137] Kustin, Linnused, foto 2:2; Tõllustest (Sa. 4802) ja Viltina (AI 3884:778, 780, 2935) ning Uduvere (AI K 15:14, 264:93) kivikalmest, samuti teadmata leiukohast (Nerman, Verbindungen, joon. 69).

[138] M. Ebert, Ein Schwert mit tauschierter Klinge von Lümmada auf Oesel. Balt. Studien, lk. 152—156, joon. 6—10.

[139] Skandinaavia mõõgapidemetel asetsevad lohud korrapäraselt, sõõrikesed, samuti nööritaolised põikjoontest ilustusribad puuduvad. Vrd. Petersen, lk. 150—153.

[140] Nerman, Verbindungen, joon. 61; Kazdanga Aizpute (Latv. V. M. KPM 1665), Dzilļejas Normuiža Talsi (Latv. V. M. V 9348), Užava Silmalciems Ventspils (Latv. V. M. 9136:31); Klaipeda ümbrusest (Šilute ilma nr-ta).

[141] Nermani järgi kuulub vastav Valjalast leitud mõõk Z-tüüpi. (Nerman, Verbindungen, lk. 86); samasuguseid on liivi Tūkumi Matkule (Latv. V. M. V 930:1) kalmistust ja juhuleiuna Rudbāržu Lēnumāc Aizpute. (Latv. V. M. 8514:1).

[142] Viltina (AI 3884:751, 755, 1638, 2180, 3194, 4039, 4049), Ilpla (AI K 1:66, 67), Uduvere (Nerman, Verbindungen, joon. 67; AI K15:211—214, 226) ja Kihelkonna Loona (AI 3822:216) kivikalmetest, juhuleidudena Kaarmalt Tahulast (Aspelin, nr. 1955) ja teadmata kohast (AI K85:33).

[143] Juhuleiuna Harjumaalt Peningilt (AI 3904); katkendeid on Karuselt (AM 134:64), Raasiku Ohklasemäelt (AI 3748:58, 59) ja Peetri Päinurmelt (AI 2635:1536).

[144] Nerman, Verbindungen, lk. 76—82; Kivikoski, Auraflussgebiet, lk. 206, 208, tahv. XXXIX:1; Kivikoski, EZF II, joon. 786, 787.

[145] Salmo, Satakunnan historia, lk. 381 jj.; Nordman, Nordisk ornamentik, lk. 198.

[146] Tuleb märkida, et S-tüübile iseloomulikku alumise kaitseraua otstest laienemist vastavate Saaremaa leidude seas ei esine. Vrd. Petersen, joon. 114—116, 119—121.

täpsem ja piiritletum, siis tuleks selle järgi dateerida mainitud mõõgad 11. sajandi teise poolde või lõppu.

Teine üksik mõõgapideme kaitseraud on eelmistest erinevalt pronksist, üsna kitsas ja lihtne, ilustatud ainult mõningate valades kujundatud rist- ja pikijoontega (joon. 10:4). Päris täpseid paralleele sellele mujalt Saaremaalt pole leitud, küll aga esineb neid kurššidel, sealhulgas ka mõni kõigi detailide poolest sarnanev eksemplar.[147] Seetõttu võib kõnesolevat pidemeosa pidada kurši päritoluga importesemeks. Muidugi võidi sealsete eeskujude järgi valmistada selliseid lihtsaid mõõgapidemeid ka kohapeal. Üldiselt olid kurši pronksist käepidemetega mõõgad Saaremaal laialt levinud.[148] Lähemaid vasteid Randvere eksemplarile pole Eesti mandrilt leitud. Kirjeldatud kaitserauale vastab viieosaline pidemenupp. Selle järgi on vastavad mõõgad dateeritud 12.—13. sajandisse. Mõõgatera ots (403) on olnud tules; sellel on keskel veresoon ja õhuke kahepoolne tera.[149]

Mõõgatupe otsik on pronksist, ilustatud kahe vastamisi asetatud ja ristkriipsukestega ühendatud spiraalikujulise soonekesega (joon. 10:2). Keskosas olnud risti- või palmetitaoline laiend on murdunud. Saaremaalt on taolisi otsikuid kuus, millest ühel Viltina ja ühel Muhu Kantsi kalmest pärineval eksemplaril on täpselt samasugune ilustus.[150] Mandrilt on teada ainult üks selline tupeotsik.[151] Niisugused mõõgatupe otsikud on levinud kõikjal Läänemere rannikualadel. Kõige rohkem ja kõige paremini töödeldud eksemplare on teada Ojamaalt, mistõttu seda saart peetaksegi mainitud otsikute peamiseks valmistamise keskuseks.[152] Vanimad seda tüüpi otsikuist on dateeritud 11. sajandi lõppu, hiliseimad 13. sajandi algusesse.

3. HOBUSERIISTADE JA SADULATE OSAD

Ratsaniku varustuse ja hobuseriistade osad on reeglipäraseks leiuks Saaremaa kivikalmetest. Neid pandi surnuile kaasa ilmselt ratsu sümbolitena. Kalmetes esinevad nad tules olnud katkenditena nagu relvadki. Arvestades mainitud leidude suhtelist vähesust võib oletada, et neid pandi kaasa ainult jõukamaile surnuile.

Suitseid ja nende katkendeid on Randverest kokku kaheksa.[153] Pooled neist on kahelülilised, ühel on lülid ilustatud punktikeste reaga (tahv. XI:5). Kolmelülilisi suitseid on kaks (tahv. XIII:7), teisel on pikad lülid tordeeritud (270). Suitserõngad on ristkülikukujulise ristlõikega, ühe küljes on säilinud ka kolmnurksed rihmaotsa-aasad (tahv. XI:6). Sellised suitsed olid 11.—13. sajandil levinud kõikjal Põhja-Euroopas, mingeid olulisi kohalikke erinevusi neil kusagil ei esine.[154]

---

[147] E. Šturms, Kuršu zobeni. Senatne un Māksla 1936 IV, lk. 109—113, joon. 3—7.

[148] Näit. Viltina (AI 3884:1094, 5540), Vaijala Rahu (AI K18:15), Kaarma Randvere (Aspelin, nr. 1956) jt. kivikalmetest.

[149] Eelnevalt kirjeldatud pooliku mõõga juurde (tahv. XII:2) see ei sobi. Võib-olla on mõni teraosa vahelt kaotsi läinud, võib-olla pärineb see ka eri mõõgast.

[150] Muhu Kantsi (Tallgren, ZAE II, joon. 159), Viltina (AI 3884:2907), Kaarma Loona (Latv. V. M. I 1385), Oriküla kivikalmetest ning teadmata kohast, pildist. P. Paulsen, Schwertortbänder der Wikingerzeit, Ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas, Stuttgart [1953.] joon. 199, 206.

[151] Läänemaalt, Hanila kivikalmest (AM 261:46).

[152] Paulsen, Schwertortbänder, lk. 131—139, tahv. XVI.

[153] AI 3895:152, 161, 272, 387, 451, 484.

[154] Vrd. näiteks suitseid Eesti mandrilt Iila kalmistust (M. Schmiedehelm, Ein münzdatiertes jungeisenzeitlicher Grabfund aus Iila. ÕES Toim. XXX:2, joon. 6:9) ja

Valjanaastud on rauast, ristikujulised (joon. 10:7). Kaks naastu on säilinud peaaegu tervetena, kahest on olemas ainult katkendid.[155] Ristikujulised valjanaastud on iseloomulikuks panuseks Saaremaa kivikalmetes, kus neid seni on teada üle 30, mandrilt seevastu on leitud ainult kuus.[156] Eriti rohkesti on kõnesolevaid naaste Ojamaal, Ölandil ja Rootsi mandril viikingiaja (800—1050) kalmetes.[157] Saaremaale on nad toodud algselt kahtlemata lääne poolt, kuid osa neist võib pidada ka kohapeal valmistatuks.

Neli rauast kuljust kuulusid samuti hobuseriistade juurde.[158] Need on neljalehelised ja varustatud iseloomuliku pika naastuga (tahv. XIV:6). Kaks katkendit (65) pärinevad kahest samasugusest naastust. Raudkuljuseid on leitud alati samadest kalmetest kust ristikujulisi valjanaastegi, kokku on neid Saaremaalt üle 40, mandrilt vaid 14.[159] Nende levikupiirkond ühtib samuti ristikujuliste valjanaastude levikuga. Skandinaavia leidude põhjal võib oletada, et kuljused olid valjaste küljes.

Üks sadulajalusraud on säilinud peaaegu tervena, kuid katki murtud ja kokku painutatud (tahv. XIII:9). Algselt on see olnud kolmnurkse kujuga, selle kandeosa moodustab ülaosas aasa, tallaalune osa on laiem. Teisi samasuguseid jaluseid on Saaremaalt teada ainult üks.[160] Üks on leitud ka mandrilt ja üks Soomest. Mujal Baltimaadel esineb neid samuti harva, Skandinaavia 10.—12. sajandi kalmistuis olid nad aga tavaliseks leiuks.[161] Ilmselt pärinevad niisugused jalused Skandinaaviast sissetoodud sadulate küljest.

Neli sadulajaluse katkendit kuuluvad tõenäoliselt samale rõngakujuliste jaluste paarile (171, 182, 187). Neil on tallaalune osa samuti laiem, plaaditaoline, ülemine osa ristlõikes ümmargune ja ilustatud ristsoonekestega (tahv. XIII:6); selles on pilu kanderihma jaoks. Selliseid jaluseid on Saaremaalt viis, umbes sama palju on neid ka mandrilt.[162] 10.—13. sajandil esineb neid kõikjal Põhja- ja Ida-Euroopas. Saaremaalt leitud jalused on ilmselt väljast sisse toodud, mida näitab nii nende hoolikas töötlus kui ka vähene leidude hulk. Rauast jalustega sadulaid tuleb pidada

---

Kadrina Neerutist (Tallgren, ZAE II, tahv. IX:6) ning Soomest (Kivikoski, EZF II, joon. 901, 1143, 1144), Karjalast (SMYA XIII, joon. 77, 78), Lätist (Latviešu kultūra senatnē, tahv. 79:16 jt.) ja Skandinaaviast (Arbman, Birka, tahv. 22, 24, 25).

[155] AI 3895:255, 381, 387.

[156] Näit. Viltina (AI 3884:688, 721, 903 jt.), Piila (Berl. MVF II 7251, 7264), Karida (AI K5:21), Oriküla (AI K4:67), Paju (AI 3822:288) jt. kalmetest. Mandrilt Hanila (AM 261:37), Raasiku Õhklase (AI 3505:50, 136) ja Põltsamaa Kanavere (RK, tahv. 28:18) kalmetest, juhuleiuna Koselt (AM 73:16) ja Simuna Kurtnast (Tallgren, ZAE II, tahv. I:7).

[157] Vt. näit. Arbman, Birka, tahv. 22—25.

[158] AI 3895:193, 243, 251; vt. ka Tallgren, ZAE II, lk. 133.

[159] Näit. Viltina (AI 3884:325, 681, 694 jt.), Piila (Tallgren, ZAE II, joon. 172), Sauvere (ГИМ 44729, III отд. хр. 31/26a:41), Oriküla (AI K4:181, 182), Paju (AI 3822:288) jt. kalmetest Saaremaalt. Mandrilt Märjamaa Haimre (AI 2727:133), Kullamaa Laukna (AI 3729:421), Nissi Vardi (AI 3338:67), Raasiku Õhklase (AI 3748:51, 130, 140), Paide Tarbja (Pd. 20), Põltsamaa Kanavere (AI 1870:4) jt. kalmetest.

[160] Täpsem leiukoht teadmata (AI K89:28).

[161] Raasiku Õhklase kivikalmest (AI 3784:62); Kivikoski, EZF II, joon. 914; Gaerte, joon. 278b,d, tahv. XVII:8; Arbman, Birka tahv. 35—37.

[162] Viltina (AI 3884:2640, 2644, 2476, 2571) ja Kaarma Loona (AI 507:2) kivikalmest. Kadrina Neeruti peitleius (Tallgren, ZAE II, tahv. IX:4,5), Alatskivi Lahepera (AI 1984:95), Essu (AM 83—86:238—240) ja Simuna Rohu (AM 107:7) kalmes ning juhuleius Maidlast (AM 1586:82).

rikaste toredusesemeiks. Suuremal arvul kasutati kahtlemata odavaid kohapeal tehtud puust jaluseid, mis püsisid tarvitusel hiljemgi.[163]

Nagu nägime, kuulub enamus Randverest leitud ratsaniku ja ratsahobuse varustusest läänepoolsete importesemete hulka. Võiks oletada, et koos riistade ja sadulatega toodi ka hobuseid. Otseseid tõendeid hobuste impordist Saaremaale küll ei ole, kuid mujale Baltimaadesse on neid jõuka ülikkonna tarbeks igatahes toodud. Riia linna võlaraamatus 13. sajandi lõpust märgitakse hobuseid ühe tähtsama importkaubana.[164]

4. MITMESUGUSED TÖÖ- JA TARBERIISTAD

Tööriistad moodustavad kogu kalmistu inventarist kõige väiksema osa. Matmiskombest tingitult pandi neid surnuile kaasa teatud kindla valiku kohaselt. Kui otsustaksime muistse elanikkonna majanduse üle ainult kalmeist leitavate tööriistade järgi, saaksime sellest väga ühekülgse ja võibolla isegi moonutatud pildi. Ka dateerimiseks pakuvad töö- ja tarberiistad väga vähe pidepunkte, kuna nende kuju muutus aja jooksul palju vähem kui näiteks ehetel.

Kõige arvukamalt esindatud tööriistaks on n o a d, mis olid tavaliseks panuseks nii meestel kui naistel. Kõigis kalmistuis on neid teiste tööriistadega võrreldes kõige rohkem. Panustena esines nuge ka kõige kauem, kuni 16.—17. sajandini, millal muid esemeid enam ammu hauda ei pandud. Nagu näitavad laibakalmistute leiud, kanti nuga tavaliselt tupes, mis kinnitati varrasaheliku või kandeketi abil vöö külge. Sel viisil oli nuga kui riietuse juurde kuuluv ese alati kaasas. Nähtavasti omistati nugadele ka mingit kaitsevõimet. Seda lasevad oletada noatupekujuliste ripatsite leiud[165].

Peaaegu terveid, osalt kõveraks pööratud nuge leiti 13, peale selle saadi 10 katkendit ilmselt meelega katki murtud nugadest[166]. Noad on kõik rauast, õhukese, ristlõikes kiilukujulise teraga, mis läheb astanguliselt üle rootsuks. Mitmel on tera kauase kasutamise tõttu õige kitsaks kulunud. Tavaliste nugade pikkus on 15—17 cm, neli nuga on pisikesed, 8—9 cm pikkused (tahv. XI:2)[167]. Enamus neist on sirge, mõned veidi kumera seljaga. Kahel noal pöördub selg nürinurga all tipu poole (tahv. XI:1). Neile leiame rohkesti vasteid nii saartel kui mandril ja teistel naaberaladel. Ainult nn. nurkseljaga nuge eelistati kõige rohkem just saartel, Lääne-Eestis ja Kuramaal, mujalt on neid vähem. Nagu näitab etnograafiline materjal, püsisid noad enam-vähem samasugusena veel 19. sajandi alguses[168]. Mingit eriotstarvet nurkseljaga nugadel võrreldes teiste nugadega ei paista olevat.

N o a t u p p i leiti palju vähem kui nuge. Kuna tuped ise olid enamasti nahast või tohust, on neist säilinud ainult pronksplekist naastud. Kindlasti oli ka ilma metallnaastudeta nahast, puidust või puukoorest tuppi, mis põlesid või kõdunesid täielikult.

Naiste noatuppi leiti ainult üks (tahv. X:1). See on väike, nahast, üleni pronksplekiga pealistatud. Seda iseloomustab lai trapetsjas suupoolne

[163] A. V i i r e s, Ratsutamine — vana rahvapärane liiklusviis. ERM Ar. I (XV), lk. 46.
[164] H. H i l d e b r a n d, Das Rigische Schuldbuch (1286—1352). St. Petersburg 1872, lk. XVI, nr. 216, 950, 954, 1038, 1347, 1541.
[165] Lõhavere linnamäelt (AI 3578:1766).
[166] AI 3895:45, 160, 196, 244, 276, 278, 289, 297, 309, 332, 363, 387, 419, 432, 453, 487.
[167] AI 3895:238, 272, 309, 431.
[168] A. V i i r e s, Eesti rahvapärane puutööndus. Tallinn 1960, lk. 36 jj.

laiend, millele on tembeldatud silmakesed ja geomeetriline joonornament; tupe õõnes osa on ilustatud nööritaoliselt kummitud kühmukestega. Laiendi küljes on aasad kandeketi jaoks; viimane koosneb raudrõngastest ja lühikestest pronkstraadiga mässitud varraslülidest. Samasugusest kandeketist leiti ka rohkesti üksikuid katkendeid.[169] Suupoolse laiendiga noatuppi on saartelt teada kokku kaheksa[170]. Mujalt neid pole leitud, välja arvatud mõni eksemplar Läänemaalt. Kaugemaid paralleele esineb Väina ja Koiva liivlastel[171]. Sealsed veidi kitsama laiendi ja teistsuguse ornamendiga naiste noatuped on olnud nähtavasti eeskujuks käsitletava kohaliku eritüübi kujunemisel.

Meeste noatuppedest on säilinud ainult kaks pronksplekist naastu katkendit (357). Erinevalt naiste tuppedest oli neil küljelaiend alati kitsas (tahv. XIV:5). Suurema katkendi järgi võib oletada, et vastava tupe kogupikkus on olnud umbes 20 cm, mis vastab tavalise noa pikkusele. Selle küljes oli säilinud ka S-tähe kujulistest raudlülidest kandeketi katkend. Meeste noatuppede osi on leitud Saaremaalt enamasti kõigist seni uuritud kivi- ja laibakalmistutest, vähemal määral esineb neid ka mandril.[172] Kirjeldatud noatuppedest vanimaid kivikalmetest leitud eksemplare võib dateerida ligikaudu 11. sajandi lõppu ja 12. sajandisse. Nagu näitavad vastavad laibahaudade leiud, kasutati neid kuni 14. sajandini.

Üks pronksplekist veidi põlenud noatupe otsanaast (188) võib pärineda nii meeste kui ka naiste tupest.

Peale nugade esineb Saaremaa kivikalmetes tööriistadest kõige sagedamini v i k a t e i d. Randvere kalmistust leiti üks terve vikat (tahv. XIV:8), kaks vikati tera tipuosa (246, 404) ja üks katkend vikati kannast (148). Kõik mainitud leiud on ilma põlemisjälgedeta ja saadi kalme aluskruusalt, kuhu nad olid maetud surnu põletussäilmetest eraldi. Tervena säilinud vikatil on tera tipp tagasi pööratud, see vikat on otsejoones 43 cm pikk, kand pöördub peaaegu täisnurga all kõrvale. Selline vikat oli eeskätt heinaniiduriist, millega «raiuti» ka pisemaid põõsaid või oksi, viljalõikamiseks ta ei sobinud. Kõige sagedamini on neid leitud madalatest piirkondadest, kus oli palju looduslikke niite. Nii on Saaremaalt seni teada 21 vikatit,[173] mandril esineb neid Lääne- ja Loode-Eestis rohkem kui mujal. Tavaliseks leiuks on nad ka semgalitel Lielupe nõos, samuti kurššide põletuskalmetes. Ühe kõige vajalikuma tööriistana pandi vikat nähtavasti ka surnuile kaasa. Reeglipäraselt esinevad nad meeste haudades. Balti hõimudel ja Soomes kuuluvad vanimad pikateralised vikatid meie ajaarvutuse 2.—3. sajandisse.[174] Samal ajal levis vikat kahtlemata ka Eesti mandril ja Saaremaal, kuigi meil vastavad leiud seni puuduvad. Enamik Eesti vikatileide kuulub II aastatuhande algusse.

---

[169] AI 3895:26, 62, 88, 92, 227, 291, 325, 333, 346.

[170] Kolm Paiküla (AI K3:35, 36, K7:23) kivikalmest, Karja (K u s t i n, Karja kalmistu, tahv. III:3), Kihelkonna Loona (AI 4236:46) ja Muhu Viira (AI 1046) laibakalmistutest ning juhuleiuna Kaarmalt (T a l l g r e n, ZÄE II, joon. 146).

[171] Haimre (AI 2727:229, 3512:1) ja Kullamaa (AI 3988:50) kalmetest. A s p e l i n, nr. 2017, 2087; K r u s e, tahv. 11:5, 16:2a; B ä h r, tahv. II:7, XV:6.

[172] Vt. J. Seliranna kirjutist käesolevas kogumikus, lk. 148.

[173] Viltina (AI 3884:225, 2645, 2825, 2897, 2899, 3171, 3312, 3318, 5191, 5491), Ilpla (AI K 1:27, 28), Käku (AI 3995:656), Kaarma Randvere (AI 3822:392), Paju (AI K14:19, 20) ja Leedri (AI 3822:115) kivikalmetest, juhuleidudena Põidelt Ardla (AI K22:7) ja Suur-Paltama (AI K95:1) külast.

[174] M o o r a, EZL II, lk. 523; H. S a l m o, En handelsdepå från romersk tid från Pernå. SM LX, lk. 5—9. Latviešu kultūra senatnē, tahv. 87:8; S t u r m s, Liven, joon. 6, lk. 41; H. M o o r a, Pirmatnējā kopienas iekartā un agrā feodalā sabiendrība Latvijas PSR teritorijā. Rīgā 1952, joon. 75, 89.

Vikatina kasutati ilmselt ka tahv. XIII:8 kujutatud riista. See on väike 14 cm pikkune hambuliseks löödud teraga, mis kanna abil varde kinnitatult moodustas viimasega täisnurga. Lähemaid paralleele sellele Eestist pole leitud. Kujult meenutab ta kõige rohkem võsavikateid.[175] Võib-olla niideti sellega roogu.

Väike kirves sarnaneb oma kujult 10.—13. sajandil üldlevinud nn. lõuaga kirvestega (tahv. XIV:7). Selle pikkus on ainult 10,5 cm, laius kuni 5,5 cm. Samasuguseid esineb mitmel pool Saaremaa kivikalmetes, mõni on leitud ka mandrilt.[176] Neid kasutati arvatavasti mingi erilise töö juures, tavaliseks tööriistaks nad oma väikeste mõõtmete tõttu ei sobi. Ka ei saa neid pidada spetsiaalselt surnute jaoks tehtud votiivesemeiks, nagu neid sageli esineb kurši kalmistuis. Võrreldes mainitud kirvega, on viimased valmistatud palju hooletumalt ja tegelike tööriistadena täiesti kõlbmatud. Ka muid votiivesemeid pole Saaremaalt leitud.

Õmblusnõel (250) on luust, selle üks ots on veidi jämedam ning läbistatud ristkülikukujulise auguga, tipp on murdunud. Kuna põlemisjäljed puuduvad, siis on ta maetud ilmselt surnu põletussäilmetest eraldi. Teistest Saaremaa kalmetest neid pole leitud.

Väiksest silindrikujulisest lukust on säilinud siseosa (282). Selle mehhanism koosneb paarist vetruvast raudlehest. Vastav võti oli augulise keelega, mida läbistasid luku avamisel kokkusurutavad vedrulehekesed.[177] Võtmeid leiti kaks — suurem sõõrikujulise (tahv. XIV:2), väiksem (466) neljakandilise keelega. Võtme varre otsas on auk rõnga või vahelüli jaoks, mille abil võti rippus vöö küljes. Nagu näitavad vastavad mandri leiud, kandsid võtmeid enamasti naised. Arvatavasti lukust pärinevad ka kaks väikest obadust (28, 296). Lukud ja võtmed kuuluvad tavaliste surnuile kaasapandud tarbeesemete hulka. Saaremaa laibakalmistuist pole neid seni leitud, kivikalmetest on neid saadud tunduvalt rohkem kui mandrilt, kokku 40 ümber.[178] Suuruse järgi võib oletada, et selliseid lukke pandi kirstudele või vakkadele. Lukustamine vihjab üksikisikuile kuulunud varanduste olemasolule, mida tuli teiste eest nähtavasti juba kaitsta. Arvatavasti selle varanduse sümbolina pandi neid ka surnuile kaasa. Silindrikujulised surulukud ja sinna juurde kuuluvad võtmed levisid 11. sajandist peale kõikjal Ida-, Kesk- ja Põhja-Euroopas. Mehhanismi põhikonstruktsioon võeti kindlasti väljastpoolt üle, kuid valdav enamus neist on valmistatud eri paikkondades kohapeal. Algselt peetakse neid Idamaa päritoluga esemeiks.[179] Eriti rohkesti esines mainitud lukke Kiievi-Venes, mille seas aga varasem Idamaade prototüüp puudus. Seetõttu oletab B. A. Rõbakov, et silinderlukkude arenenum standardtüüp võis tekkida Kiievi alal 11.—12. sajandil. Vastavalt sellele nimetabki ta kõnesolevaid lukke kiievi tüüpi lukkudeks. Ida poolt levisid nad ka Eesti alale, kus neid kasutati õige laialdaselt kuni 16.—17. sajandini.[180]

---

[175] I. Manninen, Die Sachkultur Estlands, II Bd. Tartu 1933, joon. 4, lk. 40.

[176] Viltina (AI 3884:393, 3165), Ilpla (AI K 1:230), Uduvere (AI K15:216), Kaarma Loona (AI 507:5), Piila (Aspelin, nr. 1976; AI K9:23, 67) ja Paiküla (AI K3:37) kalmetest; juhuleidudena Pärni külast (AI 2501:19), Pöidelt (AI 2643:105) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K37; 38); Kaberla (joon. 19:*3* käesolevas kogumikus), Harju Jaani Perila (AI 2712:55) ja Võisiku (AI 3171:2) kalmistust mandrilt.

[177] Vt. lähemalt Б. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси. [Москва.] 1948, lk. 219—221, joon. 42; Gaerte, lk. 338, joon. 272.

[178] Mõned neist on pildistatud RK, tahv. 21:24, 26; Hartmann, tahv. I:17.

[179] Рыбаков, lk. 222 jj.; T. I. Arne, La Suède et l'Orient. Archives d'Etudes Orientales, 8. Uppsala 1914, lk. 199 jj.

[180] Näit. Otepää (AI 4036:1 1891, 1910) linnamäelt, Välgi (AI 4209:110, 136, 137) kalmistust.

Üks kringlikujuline t u l e r a u d on säilinud tervena (tahv. XI:4), teisest samasugusest rauast on alles katkend (355). Neid kandsid enamasti mehed varrasaheliku abil vöö küljes. Oma kujult esindavad sellised tulerauad Põhja- ja Ida-Euroopas üldlevinud tüüpi. Eestis kasutati neid kuni möödunud sajandini.

Kalmekivide vahelt ja põhjakruusalt leiti neli tervet ja kolm katkist k i v i m u n a k a t.[181] Need on peos hoidmiseks paraja suurusega, mõned on osaliselt siledad, mis näitab, et neid kasutati (vilja?) hõõrumiskividena. Üks poolik löögijälgedega munakas (72) on olnud ilmselt löögiriistaks. Selliseid munakaid esineb nii saarte kui ka mandri kivikalmetes juba varasematest aegadest peale. Kas neid pandi surnuile kaasa tööriistadena või mingil muul põhjusel, seda pole veel kindlaks tehtud.

5. NEEDID JA NAELAD

R a u d n e e t e leiti Randverest 35.[182] Mitmed neist on olnud tules ja katki murtud. Suurem jagu neete on 6—7 cm pikkused (tahv. XIV:3), nende seas ka kolm kahe raudplaadikesega ühendatud kaksikneeti (tahv. XI:10).[183] Väiksemaid, 1,5—4 cm pikkusi neete on vähem. Neete esines nii leiurühmades kui ka neist väljaspool ebakorrapäraselt kogu kalme ulatuses, seega on nad maetud kahtlemata koos surnu põletussäilmetega. Neetide leiukohtade asetuse ja hulga põhjal võib arvata, et neid oli vähemalt pooltes matustes. Needid on eriti Saaremaa kivikalmetele iseloomulikeks panusteks.[184] Randveres esines neid rohkem kui teistes kalmetes. Neetide rohkuselt ületab Randvere kalme ainult Viltina kivikalmistu, kust neid leiti üle tuhande. Sealsed needid on aga üldiselt lühemad, 2—4 cm pikkused ja pärinevad paadimatustest. Neete pandi surnuile kaasa ilmselt paadi või laeva sümbolitena, kusjuures selleks valiti eeskätt suuremaid neete. Samasugusteks sümboolse tähendusega esemeteks olid teatavasti ka hobuse suitsed, valjad ja sadulaosad.

Üldiselt esineb neetidega põletusmatuseid alati samades piirkondades, kus tunti ka matmist paadis. Neete on kalmetest leitud eriti Skandinaavias. Sealsetest põletusmatustest leitud needid pärinevad sagedasti ka kirstudest ja kastidest, mis on surnuga koos ära põletatud.[185] Tuleb märkida, et ka mõne Randverest leitud needi juures oli plekiribasid, mis sobiksid kirstu rautamiseks, ja lukk, mida võidi kasutada kirstu sulgemiseks,[186] kuid neetide valdav enamik ei tohiks ometi kuuluda kirstudele. Vähesel määral esineb neetidega põletusmatuseid ka paaris mandri-Eesti kivikalmes.[187] Läti ja Leedu alalt pole neid seni leitud.

R a u d n a e l u leiti kokku 24, mõned neist on katkised, paljud põle-

---

[181] AI 3895:303, 350, 500—502, 505.

[182] AI 3895:102, 151, 164, 212, 230, 299, 313, 358, 360, 364, 371, 387, 395, 396, 409, 412, 422, 426, 455, 461—463, 465, 476, 479, 481, 485, 489, 490, 495, 496, 504.

[183] AI 3895:102, 358.

[184] Käku (AI 2601:2, 3995:15, 263, 353 jt.), Ilpla (AI K 1:70, 71), Uduvere (AI K15:74, 75), Oriküla (AI K4:73, 74), Karida (AI K5:25), Kogula (AI 2780:18, 38, 46, 115), Leedri (AI K24:2,3), Paju (ГИМ 44729 III отд. хр. 31/29а:4,5) kalmest.

[185] G. H a l l s t r ö m, Birka I. Stockholm 1913, lk. 27—84, tahv. 281; H. R y d h, Förhistoriska undersökningar på Adelsö. Stockholm 1936, lk. 18—158; S. L i n d q v i s t, Ynglingaättens gravskick. Fornvännen 1921, H. 2, lk. 107.

[186] AI 3895:115, 282, 361 kiviringis R.

[187] Kullamaa Laukna (AI 3913:1, 20—22), Raasiku Õhklase (AI 3505:46—50; 3602:55—59). Peale selle leiti rohkesti neete Aseri kivikalmest Viru ranniku lähedal. Sealsed needid pärinevad paadimatusest.

nud.[188] Nende hulgas on ka üks hobuseraua naela katkend (477). Suurem hulk naelu asetses mitmesuguses sügavuses kogu kalme ulatuses laiali. Naelad pärinevad ilmselt puuesemete küljest, mis koos surnuga ära põletati. Mõningaid naelu leiti koos neetidega ka leiurühmadest. Võiks arvata, et need naelad on samuti paadi asendajatena surnuile kaasa pandud nagu needidki või pärinevad nad surnuga põletatud paadi osast.

6. KAALUD, VIHID, MÜNDID JA HÕBEDATÜKIKESED

K a a l u d e s t on säilinud pronksist kolmeosaline neetidega ühendatud kang (tahv. XIV:4). See leiti kokkupandult, nagu kaale tavaliselt kapsli sees kaasas kanti. Üsna kaalukangi lähedal oli ka kaks peent, vaheldumisi ühe- ja kahekordsetest rõngaslülidest koosnevat pronksketi katkendit (369, 383). Need pärinevad ilmselt kaalukausi küljest, kuna keeketid olid teistsugused. Kaalu küljest pärineb ka üks 2—3-keermelistest spiraallülidest ketikatkend (351). See leiti hoopis kaugemalt ja on kuulunud teisele kaalule.

K a a l u v i h t e leiti 13. Need on kõik kerakujulised, kahe lapiku vastasküljega, millele on tembeldatud silmakesed või täkked (tahv. XI:3). Enamus neist on rauast,[189] kolm pronksist (387). Kahele raudvihile on valatud pronkssüdamik (173, 280). Kaalud ja vihid on Saaremaa kalmetes üsna tavaliseks leiuks — seni on siit teada seitse kaalu ja üle poolesaja vihi,[190] seega umbes kaks korda rohkem kui mandrilt. Niisuguseid kaale kasutati peamiselt hõbeda kaalumisel. 10.—14. sajandil kohtame neid kõikjal Ida- ja Põhja-Euroopas. Nende suhteliselt sage esinemine Läänemere rannikualadel — Saaremaal, Kuramaal, endises Ida-Preisis jm.[191] annab tunnistust elavast kaubavahetusest.

H õ b e m ü n t e leiti neli. Nende seas on üks Bütsantsi münt (343), vermitud Basileios II Bulgaroktonose ja Konstantinus X (VIII) Porfyrogennotose ajal (976—1025).[192] Nagu näitab pronksist kand, kanti seda münti ripatsina. Kahel mündil on katkised ääred, võimalik, et ka neid on kantud ripatsitena. Üks neist (368) on vermitud Kölni peapiiskopkonnas Andernachis keiser Heinrich II ajal (1014—1024). Teine (370) on tules tugevasti kannatanud ja pole seetõttu määratav. Kolmas (450) on araabia münt, äraraiutud äärtega ja lähemalt määramatu. Seda on ilmselt kasutatud maksevahendina kaalu alusel.

Peale selle leiti veel paar sulanud h õ b e d a t ü k i k e s t.[193] Need pärinevad mingist katkiraiutud esemest, mida kasutati maksevahendina samuti nagu ülalmainitud hõbesõlgegi.

---

[188] AI 3895:44, 110, 111, 119, 125, 141, 179, 210, 328, 389, 421, 436, 440, 447, 457, 471, 480, 482, 488, 504.

[189] AI 3895:1, 22, 66, 159, 311, 386, 387.

[190] Näit. Viltina (AI 3884:831, 1528, 3196 jt.), Uduvere (AI K15:206, 207), Paiküla (AI 2502:21), Sauvere (AI K13:23) kivikalmest.

[191] RK. tahv. 26:2, 7; Latviešu kultūra senatnē, tahv. 77; G a e r t e, joon. 269b, lk. 335; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 762.

[192] Mündid on määranud prof. U. Masing.

[193] AI 3895:170, 287, 425.

7. KERAAMIKA

Savinõukillud on kivikalmetes kõige massilisemaks leiuks. Randvere kalmistust leiti ligikaudu 750 kildu. Enamus neist on väiksed (2—3 cm²), suuremaid (5—8 cm²) kilde on umbes sadakond. Terveid savinõusid pole üldse säilinud, mõningate suuremate nõude tükke oli siiski võimalik kokku liimida.

Savinõukilde esines üle kogu kalme. Mõnikord leiti neid koos metallesemetega, enamasti aga eraldi. Enamik kilde asetses hajali, üksteisest eemal, nagu oleksid need tahtlikult laiali puistatud. Mõnelt poolt leiti aga ka üheskoos kobarikuna rohkesti sama nõu katkendeid. Üks niisugune kobar oli kiviringis F (387), teine leiurühmas S (415, 419). Viimase lähedalt leiti ka põlemata loomaluid (vt. tahv. VI, VII). Teistes leiurühmades oli savinõukatkendeid palju vähem, mitmes rühmas nad üldse puudusid. Võrreldes leiurühmadega esines savinõukilde mujal kalmealal rohkem. Nii oli rohkesti kobarana koos leitud ühe nõu kilde ruudus b/4 (314, 399, 444) ja e/5 (29, 32, 41, 42, 50). Mõningaid sama nõu kilde oli ka ruudus e/4 (3, 4, 7). Seega erinevalt metallesemeist ei koondu savinõukillud mingil määral matuseid tähistavatesse leiurühmadesse. Samuti esines neid kalmistu pealmiste kivide vahel tunduvalt rohkem kui muid leide.

Savinõukildude asend nagu ka asjaolu, et neil puuduvad põlemisjäljed näitab, et paljud neist ei kuulu surnute panuste hulka. Neid kilde, mis olid koos metallesemetega leiurühmades, võiks oletamisi pidada panusteks, mis lisati surnu säilmetele alles matmisel. Sel puhul tuleb arvata, et nõu või nõud löödi enne matmist katki ja et ainult osa kildudest pandi surnule kaasa. Enamik savinõukatkendeid, eriti need, mis olid kõrgemal asetsevate kalmet katvate kivide vahel, samuti kobaras leitud sama nõu katkendid pärinevad ilmselt toidunõudest. Seda lubavad oletada põlemata, toidujäätmetena äravisatud loomaluud, mida esines kohati savinõukildude lähedal. Pärast kalme pinnal peetud peiesid või muud tavakohast söömaaega visati tühjad nõud sinnasamasse katki, mistõttu tükid sattusid laiali, või jäeti nõud lihtsalt kalmele, kus nad ise purunesid.

Panustena surnuile kaasaantud ja toiduga või muul viisil kalmesse sattunud savinõud on oma kuju ja koostise poolest täiesti sarnased.

Savi koostise järgi võime eraldada kahesuguseid nõusid. Ühed on valmistatud koredast, kivipurdu sisaldavast savist, teised peenema liivaga segatud savist. Peale selle leiti veel üksikuid kilde arvatavasti kedral tehtud nõudest ja vähesel määral võõrapärase ornamendiga väljast sissetoodud keraamikat.

Kivipurruga segatud savist nõud

Suurima osa kogu keraamikast moodustavad koredast vähese jämedama kivipurruga segatud savist valmistatud nõude killud, mida leiti ühtekokku 631.[194] Need on kõik heledad, kollakaspruuni, mõnikord ka punaka värvusega, käsitsi vormitud, hea põletusega nõude tükid. Nõud on olnud lameda põhjaga, kaunis suured, lillepoti- või pangetaolise üldkujuga (tahv. XV:11, 12). Säilinud katkendite järgi otsustades oli põhja läbimõõt 12,5—

[194] AI 3895:1, 2, 7, 8, 20, 21, 24, 26, 38, 53, 54, 67, 71, 74 — 76, 78, 80, 85, 87, 96, 101, 117, 120, 121, 126, 127, 132, 142, 145, 155, 166, 168, 173, 176, 177, 190, 193, 202, 205, 209, 211, 214, 221, 227, 228, 241, 242, 247, 252, 256, 263, 268, 278, 295, 314, 318, 326, 331, 369, 375, 387, 389, 391, 392, 399, 415, 418, 419, 442, 444, 458, 470, 485, 490, 499.

14 cm (177, 195), suuääre läbimõõt umbes 18—22 cm, kõrgus ligikaudu paarkümmend cm (127), seina paksus 0,5—0,9 cm. Nõude seinad tõusid püstjalt, väikese kaldega väljapoole. Võrik on samuti veidi väljapoole pööratud, üldiselt aga vähe rõhutatud. Nõud on pinnalt tavaliselt hoolikalt tasandatud. Eriti sisepinda siluti sageli mingi esemega, millest on jäänud mitmesuguse suunaga paralleelsooni. Ebatasaste pindadega kilde on vähe (tahv. XV:9). Enamik kirjeldatud nõudest on ilustamata, ilustatud nõudest leiti ainult 27 kildu.[195] Savi koostise, samuti ka üldkuju poolest ilustatud nõud teistest ei erine, ainult seinad on neil pisut õhemad — 0,5—0,7 cm paksused, ka võrik on hoolikamalt vormitud. Ornament kulgeb laia vööndina võriku all õlal, nõu kõige laiemas osas. Võrik ise ja enamus nõu alaosast on ilustamata. Ilustuseks on tavaline plett- või võreornament (tahv. XV:7). Vastavad sooned on veetud pehmesse savisse mingi peene esemega, näiteks luunõela otsaga. Samalaadset ilustust kohtame Saaremaa iseloomulikel laienevate otstega käevõrudel, keekandjatel ja teistel esemetel.

Niisugustest nõudest pärinesid kõik kobarikkudena leitud killud, ka toidujäätmed leiti mainitud kildude juurest. Selle järgi võib arvata, et kirjeldatud nõusid kasutati toidu hoidmiseks ja võib-olla ka söömisel. Paistab, et toitu neis ei keedetud, kuna nõgiseid põhjatükke ei ole ja ühegi killu siseküljel pole märgata ka keetmisel tekkinud kõrbekihti.

Sellised püstjad nõud olid nii saartel kui ka mandril tuntud juba varasematest aegadest ja neid kasutati laialdaselt kuni 13. sajandini. Eriti levinud olid nad Saaremaal, moodustades valdava enamuse sealsete kivikalmete keraamikast.[196] Samasugusel viisil ilustatud savinõusid esineb sageli Lääne- ja Loode-Eestis, Kesk- ja Ida-Eestis aga väga vähe.[197] Lähemaid vasteid leidub ilustatud nõudele ka Kuramaal ja semgalite alal, mõningaid kaugemaid paralleele on teada kurši alalt Klaipeda ümbrusest, Birkast ja Lääne-Soomest.[198] Üldiselt oli savinõude ilustamine Saaremaal palju tavalisem kui mandril. See sõltus olulisel määral nõude valmistamisviisist. Mandril võeti varem kasutusele potikeder, mistõttu tekkis nn. tehniline ornament — sirged ja lainelised horisontaaljooned, nõude käsitsi kaunistamine aga jäi tagaplaanile. Saaremaal vormiti seevastu veel 13. sajandil valdav enamus savinõusid käsitsi, mistõttu ka nende ornament on rikkalikum ja omapärasem.

Peenema koostisega savist tehtud nõud

96 katkendit pärinevad nõudest, mis on vormitud käsitsi peenema liiva või vähese peene liivapurruga segatud savist. Suurem osa neist — 67 kildu — on samuti püstjate seintega lillepotitaoliste nõude katkendid. Oma vär-

---

[195] AI 3895:207, 235, 241, 256, 258, 263, 264, 392, 418. Tegelikult on neid muidugi rohkem, kuid ilustatud nõude alaosast pärinevaid kilde ei saa eraldada ilustamata nõude kildudest.

[196] Viltina (AI 3884:2759, 3111, 3213, 3865 jt.), Kogula (AI K29:11, 2780:13), Piila (AI K9:71), Käku (AI 3995:367, 432, 705 jt.), Kihelkonna Loona (AI 3822:265), Paju (AI K14:23, 24) jt. kivikalmetest, vt. ka MEL, joon. 141:2; MAL, joon. 25:1.

[197] Nissi Vardi (Friedenthal, joon. 3:32, 41, 51), Haimre (AI 3988:27 jt.), Laukna (AI 3789:37, 154 jt.), Viljandi Madi (AI 2433:14—16, 2590:6—13) kalmest, Iru, Varbola, Lõhavere (MEL, joon. 38, 119:2, 141:3) ja Rohumäe (AI 2559:1—6) linnustelt.

[198] 1936. gadā izrakto pieminekļu izstāde, joon. 1 lk. 25, joon. 2, 3, lk. 37; Hoffmann, tahv. XIV c, d, f; Arbman, Birka, tahv. 242:1—4; Kivikoski, Auraflussgebiet, tahv. XXXVIII:5, 6.

vuse, üldkuju, võriku ega seinte paksuse poolest need eelnevalt käsitletud nõudest märkimisväärselt ei erine. Nagu näitavad säilinud katkendid, oli enamus peenema koostisega savinõudest ilustatud.[199] Ornament on samasugune kui jämedama koostisega nõudelgi, kuid hoolikamalt teostatud ja pisut keerulisem — näiteks plettornamendi keskele on mõnikord vajutatud veel silmakesi (tahv. XV:3, 8). Tõenäoliselt pärinevad ilustatud nõude alaosast ka teised sama värvi ja koostisega väikesed siledapinnalised ilma ornamendita katkendid.[200]

17 hallikasmustjat katkendit pärinevad väiksematest lamedapõhjalistest, nõrgalt väljapoole kaarduva võrikuga nõudest.[201] Need on väga hoolikalt silutud pinnaga, seina paksus 0,4—0,7 cm, põhja paksus kuni 0,9 cm. Kõik mainitud killud leiti üksteise lähedalt, osa neist kuuluvad ühele nõule. Väiksel arvul on selliste tumedate siledapinnaliste savinõude katkendeid leitud ka teistest Saaremaa kalmetest.[202]

12 heledat kollakaspruuni katkendit pärinevad väikestest madalatest kausi- või liuakujulistest nõudest.[203] Neil olid lamekumer põhi, mõhkjad seinad ja kergelt väljapoole pööratud võrik. Nõud on tehtud vähese peene liivaga segatud savist ja nad on õhukeste, 0,3—0,5 cm paksuste seintega. Mainitud katkendid kuuluvad kahele nõule, millest üks oli ilustamata, teisel aga kulges võriku all ebakorrapärane võreornament (tahv. XV:10). Selle kõrguseks võib arvestada ligikaudu 7—8 cm. Kuju järgi sobiksid niisugused nõud kõige enam toidunõudeks. Madalad nõud olid üldiselt tuntud nii Saaremaal kui ka mandril ja teistel naaberaladel.[204] Võrreldes kõrgete nõudega esineb neid kõikjal palju vähem.

Kedral (?) valmistatud keraamika

Kümmekond katkendit pärinevad mustjashalli, tuhmilt läikiva välispinnaga nõudest.[205] Otsustades nende asetuse järgi kalmes, samuti ornamendi, põletuse ja seinte paksuse järgi, kuuluvad nad kahele nõule. Nagu näitavad säilinud servaosad, on teise nõu suu läbimõõt olnud ligikaudu 12 cm (tahv. XV:6). Mõlemad on tehtud vähese kivipurruga segatud savist. Seinte paksus on 0,4—0,7 cm. Võrik on pööratud väljapoole, õlg paistab olevat kumer. Niisuguse õlaga nõudel olid alati lame põhi ja püstjad seinad. Võriku välisküljel kulgevad sirged horisontaalsed sooned, nende kõrval on laineliste soonte vöönd, selle all, nõu õlaosas aga plettornament (tahv. XV:4—6). Tumehalli väga sileda välispinna poolest sarnanevad kõnesolevad killud peeneteralise liivaga segatud savist nõu katkenditega, erinevad neist aga savi koostise ja rikkaliku ilustuse tõttu.

Kirjeldatud nõudele pole päris täpseid vasteid mujalt teada. Säilinud kildude põhjal ei saa kõnesolevate nõude valmistamisviisi täie kindlusega määrata: võriku profiili ja kedrakeraamikale iseloomuliku sirge ning lainelise soonornamendi järgi võiks oletada, et nad on tehtud kedral. Ebatasane sisepind aga sarnaneb rohkem käsitsi tehtud nõude omaga.

---

[199] AI 3895:18, 25, 29, 32, 41, 42, 47, 50, 88, 140, 224, 240, 241.
[200] AI 3895:18, 23, 29, 50, 80, 118, 200, 221, 240, 369, 402, 415, 417, 499.
[201] AI 3895:198, 202, 205, 207, 211, 214, 215.
[202] Viltina (AI 3884:4244, 4261, 5005), Kihelkonna Loona (AI 3822:266) jt.
[203] AI 3895:273, 277, 281, 398.
[204] Kurevere (J. B. Holzmayer, Osiliana III. Verh. GEG X, Dorpat 1881, tahv. I:10) kivikalmest Lääne-Saaremaal ja Iru, Kuusalu ning Peedu linnusest (MEL, joon. 29, 30, 67, 82, 83), Haimre (AI 2727:159) ning Õvi (AI 3790:21) kalmest mandril; Kivikoski, EZF II, joon. 962.
[205] AI 3895:3, 4, 7, 69, 327, 499.

Importkeraamika

16 katkendit pärinevad kedral tehtud peene liivaga segatud savist nõudest.[206] Need on tumehallid sileda, tuhmilt läikiva pinnaga, ilustatud sissevajutatud kolmnurkade, ühel juhul ka nelinurkade ridade ja sirgete horisontaalsoontega (tahv. XV:1, 2). Nõude kuju pole selge, kuna kõik killud on väga väiksed. Mõned samasuguse ornamendiga katkendid leiti ka Viltina kalmest.[207] Mujal Saaremaal ega ka mandri-Eestis neid ei ole teada. Lähemaid vasteid on leitud ainult Birkast ja Haithabust, kuhu nad omakorda on sisse toodud Reini ümbrusest.[208] Haithabus on sellise ornamendiga keraamika dateeritud 9. sajandi algusesse, Birkas 10. sajandi algusesse. Arvatavasti Rootsi või Ojamaa kaudu jõudsid mõned sellised nõud ka Saaremaale. Mainitud killud asetsesid enamasti hajali kalme alumiste kivide vahel ja põhjaliiva peal teistest leidudest lahus. Kaks neist olid leiurühmades K ja M, mis sisaldasid mitmeid eriaegseid matuseid. Seetõttu ei saa kaasleidude põhjal importkeraamika matmise aega lähemalt määrata. Kuna aga kalmistust teisi 9.—10. sajandi esemeid ei leitud, tuleb arvata, et kõnesolev keraamika maeti mitte varem kui 10. sajandi lõpul või alles 11. sajandil. Asendi põhjal võiks mainitud kilde vahest suurema tõenäosusega kui kõiki teisi savinõukatkendeid lugeda surnule kaasaantud panuste hulka.

Järeldusi

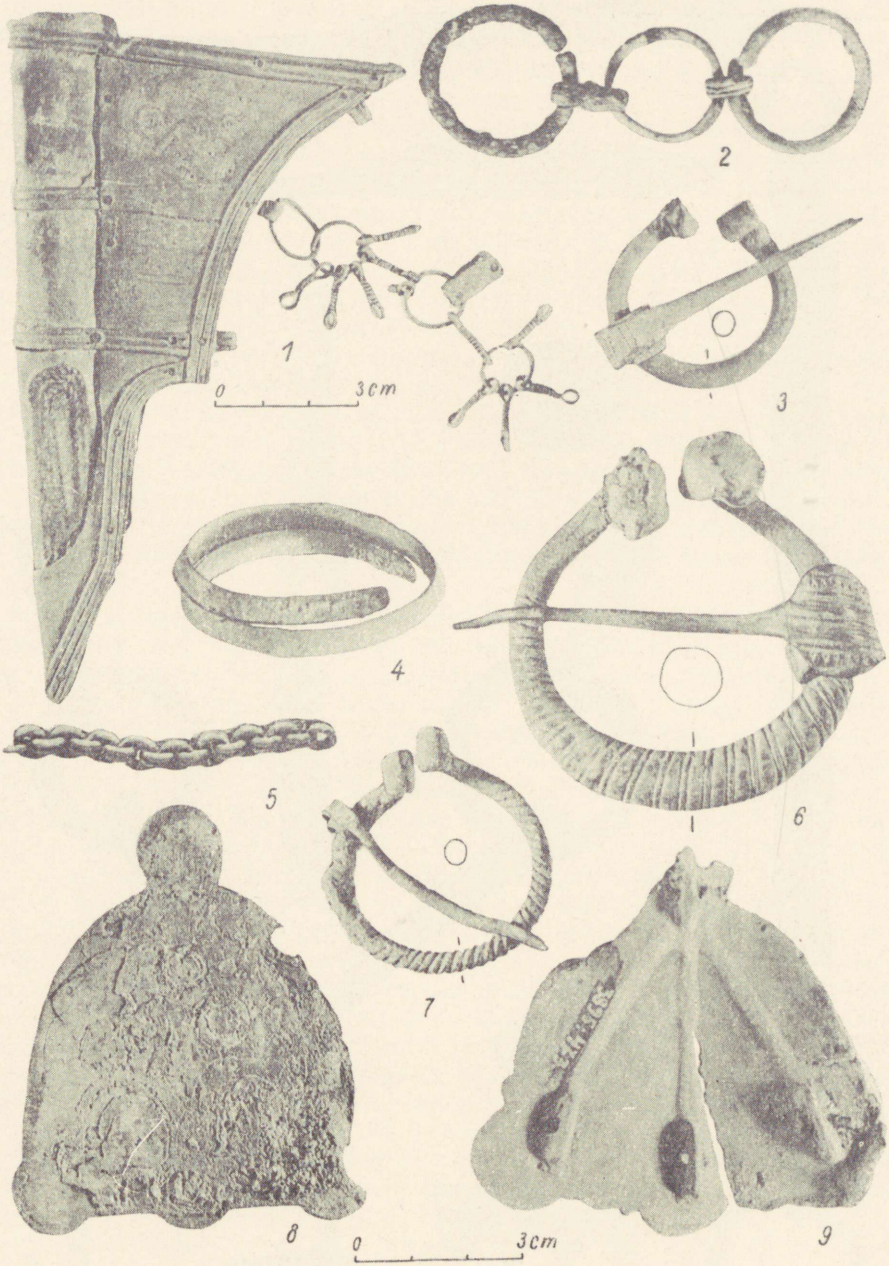
Randvere kalmistu kasutamise aega saab määrata peamiselt esemelise materjali põhjal, mis oma enamikus on küll ainult ligikaudselt dateeritav. Täpsemaid andmeid ei paku selleks ka mõned mündid, kuna müntide käibeaeg enne matmist on teadmata. Samuti ei anna kalmistu korratu siseehitus tema kujunemiskäigu ja üksikute osade vanuse selgitamiseks kindlamaid pidepunkte. Teatavasti võisime seal eraldada leiurühmi, mis tähistasid matmisi nii kiviringidesse kui ka neist väljapoole. Kummagi matmisviisi vahel aga polnud märgata olulisi ajalisi erinevusi. Üksikute leiurühmade dateerimisel kui ka kogu kalmistu kasutamise aja määramisel peame seepärast jälgima eri vanusega esemete paiknemist kogu kalme ulatuses (tahv. VII).

Leide, mida saaks dateerida 11. sajandist varasemaks, Randvere kalmistus ei ole. Nagu eelnevast selgus, kuulub varasemate, 11. sajandi leidude hulka importkeraamika. Vastavate kildude paiknemise järgi võiks arvata, et vanimad matused leiurühmades K ja M kuuluvad hiljemalt 11. sajandisse. Samasse aega on dateeritud ka rihmakeel (tahv. XIV:1), mis asetses osaliselt kiviringiga piiratud leiurühmas P. Kuna seal teisi lähemalt dateerivaid esemeid polnud, tuleks selle järgi kogu mainitud rühm asetada 11. sajandisse.

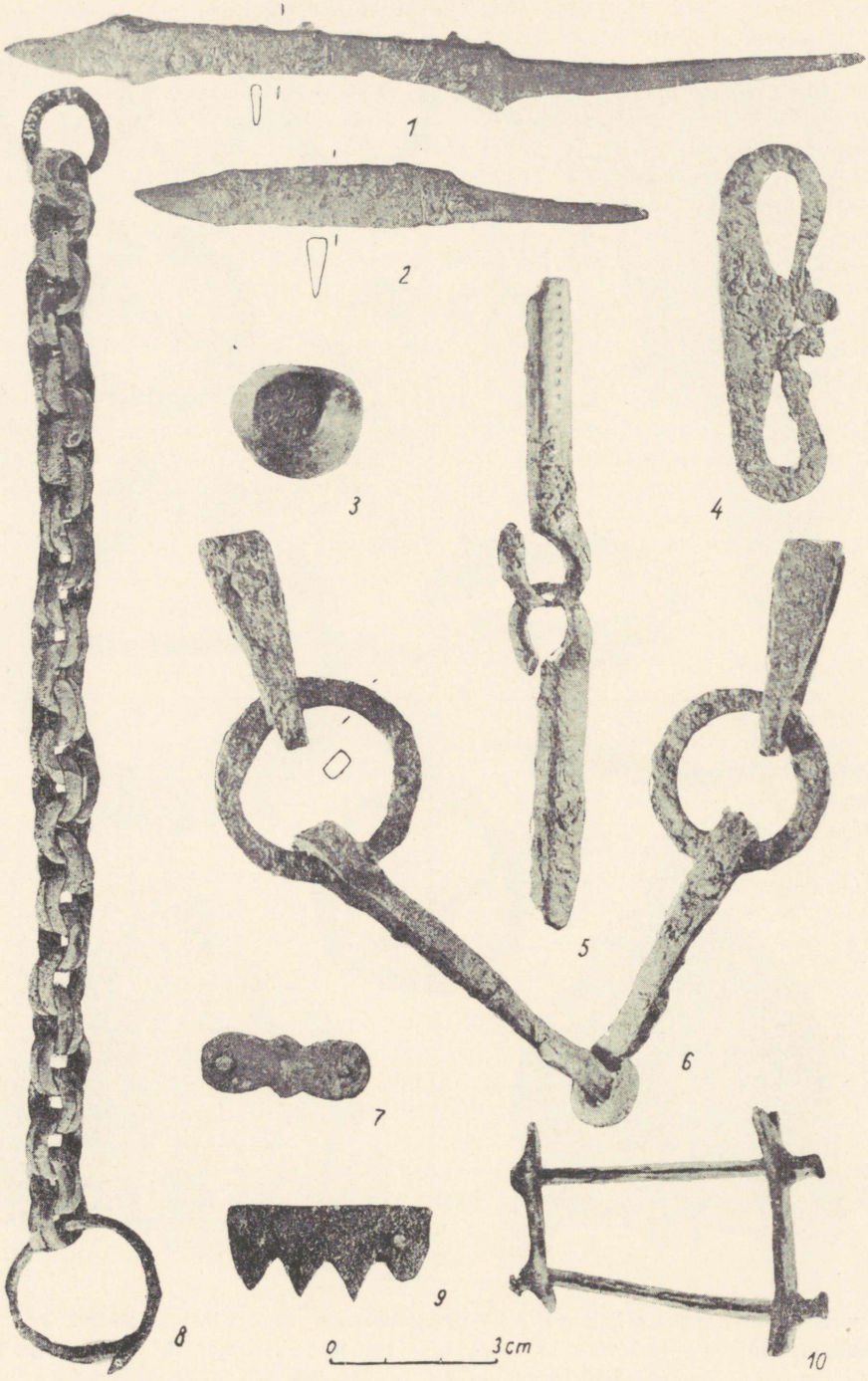
Hõbedaga ilustatud odaots (tahv. XII:1) ja samasuguse kaunistusega mõõgapideme kaitseraud (joon. 10:6) kuuluvad oma ornamendi põhjal 11. sajandi lõppu. Vermimise aja järgi (976—1025 ja 1014—1024) kuuluksid

---

[206] AI 3895:68, 69, 85, 90, 93, 96, 97, 101.
[207] AI 3884:1083.
[208] H. Jankuhn, Haithabu. Eine germanische Stadt der Frühzeit. Zweite erweiterte Auflage. Neumünster [1938], lk. 145 jj., joon. 148z, 149; H. Arbman, Schweden und das Karolingische Reich. Kungl. Vitterherts Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 43 Stockholm 1937, lk. 99 jj., tahv. 19:5, 20:1, 3, 21.

Pronksesemeid Randvere kalmest. *1* — naiste noatupp; *2* — vööketi katkend; *3*, *6*, *7* — hoburaudsõled; *4* — käevõru katkend; *5* — rinnakee katkend; *8*, *9* — keekandjad. (AI 3895:35, 59, 16, 69, 14, 184, 260, 373, 473.)

Raud- ja pronksesemeid Randvere kalmest. *1*, *2* — noad; *3* — kaaluviht (pronksist); *4* — tuleraud; *5*, *6* — suitsed; *7*, *9* — vöönaastud (pronksist); *8* — rinnakee katkend; *10* — kaksikneet. (AI 3895:331, 271, 77, 266, 197, 272, 261, 321, 232, 344.)

11. sajandisse ka kaks münti (343, 368), ripatsmüntidena on nad maetud aga tõenäoliselt hiljem, mistõttu neid võib vaevalt arvestada vanimate leidude seas. Kõik mainitud leiud paiknesid kalmistu kesk- ja idaosas, kalme äärtel ega lääneosas nende vanimate leidude hulka kuuluvaid esemeid ei olnud.

Suurema enamuse Randvere kalmistu leiumaterjalist moodustavad 11. ja 12. sajandile iseloomulikud esemed.[209] Need on ühtlasi omased kõigile Saaremaa ja Muhu kivikalmetele, hilisemais, laibakalmistuis neid ei esine. Siia arvatavaist esemeist võiks nimetada Saaremaa iseloomulikku laienevate otstega käevõru ja rinnanõelu (tahv. IX:16, 18, 19), ristikujulisi valjanaaste, pirnitaoliselt laieneva esiosaga raudpandlaid (joon. 10:1, 7), saehambulisi ja südame- ning kalakujulisi vöönaaste (tahv. IX:11, 14, XI:9), damastseeritud teraga ja Peterseni M-tüüpi odaotsi (tahv. XIII:1), loomapeakujuliste otsanaastudega rihmajagajat (joon. 10:5) jt. Neid esemeid esines üle kogu kalmistu peaaegu ühtlase tihedusega, sealhulgas leiurühmades F jaR, mis olid piiratud ringikujuliselt asetatud kividega. Selle järgi kuuluksid mainitud kiviringid 11.—12. sajandisse, hilisemaid esemeid kumbki neist ei sisaldanud. Samuti esines sellest ajast pärinevaid esemeid leiurühmades C, I, J, L, Q ja T, mis järelikult peaksid kuuluma tähendatud perioodi. Rohkesti 11.—12. sajandisse kuuluvaid esemeid leiti ka üksikult hajali, kusjuures mitmed neist tulid päevavalgele üsna kalme ääreaaladel.

Kõige hilisemad on kahtlemata esemed, mis tulid kasutusele 12. sajandil ja püsisid tarvitusel 13., osalt isegi 14. sajandil. Selliseid esemeid leidub niihästi kivikalmeis kui ka laibakalmistuis. Siia kuuluvad eriti suured ja rasked ehted, nagu vöökett, põiki soonitud kaarega hoburaudsõlg ja naiste noatupp (tahv. X:1, 2, 6), ka ojamaa-balti tüüpi pronkspandlad (joon. 10:3), ristikujulised ripatsid, laia keskkeermega spiraalsõrmused ja kühmnaastud (tahv. IX:6, 8, 9), samuti noakujulise tera ja kisuga heiteodaotsikud (tahv. XIII:4). Kogusummas leiti neid palju vähem kui eespool nimetatud 11.—12. sajandi esemeid. Hilisemad 12.—13. sajandi leiud paiknesid rohkem kalmistu äärtel nii üksikult kui leiurühmades B, E, S, U ja V. Vähem leiti kõnesolevaid esemeid kalme keskosast, leiurühmadest G, K, M ja kiviringist O. Kuna leiurühmad S ja U ei sisaldanud üldse vanemaid esemeid, siis võib neid mainitud leidude põhjal dateerida 13. sajandisse. Samasse aega kuulub kahtlemata ka osa leiurühmast V, mille me ühiseks rühmaks arvasime ainult tinglikult. Leiurühm G tuleks hoolimata sellesse kuuluvast mündist dateerida ristripatsi järgi 12.—13. sajandisse. Samasse aega kuulub vastavate esemete järgi ka leiurühm E. Leiurühmas B aga oli kaks eriaegset matust; neist mehe matus kuulub ilmselt 12. sajandisse, naise oma aga võib pärineda ka 13. sajandi algusest. Leiurühmas K pärineb vanim (tõenäoliselt naise) matus nähtavasti 11. sajandist, mehe oma aga 12. või 13. sajandist. Samasse aega tuleks arvata ka naise matus leiurühmas M, millega paistab olevat üheaegne mehe matus samas leiurühmas. Lähemalt dateerivaid leide viimases ei olnud. Kiviring O sisaldas münte ja 12.—13. sajandi esemeid kahest eri matusest. Mehe matus kuulub tõenäoliselt 11.—12. sajandisse, naise matus pärineb 12. sajandi lõpust või 13. sajandi algusest. Arvatavasti kuuluvad 12. sajandisse kiviring H ja leiurühmad D ning N, milles lähemalt dateeritavad esemed puudusid. Leiu-

[209] Kumbagi sajandisse kuuluvaid esemeid pole seni veel õnnestunud täie selgusega eraldada.

rühma A ei saa samuti täpsemalt määrata, see võib kuuluda nii 12. kui ka 13. sajandisse.

Nagu näitas vanimate leidude paiknemine kalmes, rajati Randvere kalmistu 11. sajandil, kusjuures matmist nähtavasti alustati kesk- ja idaosast. Sel ajal ehitati vähemalt üks kiviring (P), võib-olla ka mõned teised kiviringid (O). Samal ajal maeti muist surnuid ka väljapoole kiviringe. Kõige rohkem on surnuid maetud 11. sajandi lõpul ja 12. sajandil. Sellest ajast pärineb enamus teadaolevaist kiviringidest, samuti ilma kiviringita leiurühmadest. Nagu näitab vastavate leidude paiknemine, laienes kalmistu 12. sajandi vältel tunduvalt põhja, lõuna ja lääne suunas. Samal ajal aga jätkus surnute matmine ka kalme keskossa. Viimased matused pärinevad 13. sajandist. Kiviringe sel ajal enam ei ehitatud. Surnud maeti nagu ennegi kalme äärtele ja keskele, ühel juhul isegi varem ehitatud kiviringi (O). Kalme äärtel võis üksikuid matuseid eraldada kõige kindlamini (leiurühmad U, S), kuna nad seal varasemate matustega enam ei segunenud, nagu see toimus mujal (leiurühmad K, M). Surnute matmine lakkas hiljemalt 13. sajandi keskpaiku, olles kestnud ümmarguselt 200 aastat. Matmiskombed selles ajavahemikus märkimisväärselt ei muutunud.

Leiurühmade, samuti hajali paiknenud esemete ja luude hulga järgi võib umbkaudu arvata, et Randvere kalmesse on maetud üle 60 surnu. Antud leiuainese põhjal ei ole võimalik seda arvu täpsustada, mistõttu ei saa ka kuigi kindlalt määrata kalmet kasutanud elanikerühma suurust. Siiski pidi kirjeldatav kalmistu olema väikesearvulise kollektiivi matusepaik. Terve külakogukonna kalmistule, mida oleks kasutatud paari sajandi vältel, see kalme oma suuruse ja maetute hulga poolest ei vasta.

Nagu näitas Randvere vanem kivikalme, oli selle ümbruskond asustatud juba I aastatuhande esimesel poolel (joon. 9). I aastatuhande teisest poolest pole seni leide teada. Seevastu on rohkesti muistiseid II aastatuhande algusest. Neist tuleks nimetada esmajoones Viltina kivikalmistut, mis on Randvere kalmega enam-vähem samaaegne. Viltina kalmistu asetseb samanimelise küla põllul, umbes 2 km Randvere kalmest ida pool. 1940. aastal kaevati see kalme täies ulatuses läbi.[210] Randvere kalmest on ta umbes 6,5 korda suurem. Surnud olid maetud põletatult, muist kiviringidesse, millest üks oli tervelt ja kuus-seitse osaliselt säilinud. Enamikul matuseil polnud kiviringe, nad asetsesid lihtsalt õhukese korratu kivikatte all nagu paljud matused Randvere kalmeski. Leiud paiknesid Viltina kalmistus samuti rühmiti, kusjuures tihedad leiualad vaheldusid leiutühjade kohtadega. Mõni surnu oli põletatud paadis ja maetud koos paadi jäänustega. Viltina esemeline materjal sarnaneb Randvere leidudega, on aga suurema kalme tõttu arvurikkam ja mitmekesisem. Kalmistu suurus näitab, et selle kasutajaks pidi olema rohkearvuline kollektiiv, arvatavasti suurem suguvõsa või külakogukond. Paadimatused vihjavad mereretkede suurele osatähtsusele Viltina muistsete elanike majanduselus. Viltina kalme lähedale ulatuvas kitsas merelahes võib suure tõenäosusega oletada ka muistset valgmakohta. Kas Viltina ja Randvere rahva vahel valitses mingi sugulusside, on teadmata.

Randvere lähedalt Kõigustest on teada mündiaare, mis sisaldas 71 anglosaksi ja saksa münti ning ühe araabia mündi.[211] Kõigustest on peale

---

[210] Vt. lähemalt A. Vassara ja M. Schmiedehelmi kaevamisaruanded (AI-s). Leiud: AI 3884:5588.

[211] Vt. E. Tõnissoni kirjutist käesolevas kogumikus, lk. 206.

selle leitud väike pajulehekujuline odaots ja Karjalasma ohvriallikast kaks saaremaa eritüüpi kolmnurkpäist rinnanõela koos kee katkenditega.[212] Lähikonnast on teada veel rida juhuleide, mis ilmselt pärinevad lõhutud kalmetest. Nii on Audlas päevavalgele tulnud ristpeaga rinnanõel, Mustlas odaots, Laimjalas tuleraud ja muid esemeid, mille leiuolude kohta täpsemad teated puuduvad.[213] Muististe rohkuse järgi võib Pöide lõunapoolset osa, Kõiguste ehk Randvere neeme pidada II aastatuhande alguses üheks tihedamini asustatud paikkonnaks kogu Saaremaal. Asustuse tihedus seletub mullastikutingimustega, mis olid siin põlluharimiseks soodsamad kui mujal.

Põletusmatustega kivikalmed olid I aastatuhande lõpul ja II aastatuhande alguses Saaremaal ja Muhus valitsevaks kalmekujuks. Neid on seni teada umbes sadakond, millest aga teaduslike nõuete kohaselt on kaevatud vaid väheseid. Välise kuju poolest jagunevad nad põhiliselt kahte tüüpi: väikeste kivikuhelikkude või -kangrutega kalmistud ja lamedad kividega kaetud kalmeväljad.[214] Kivikuhelikud, mida saarlased ka raunadeks nimetavad, on vana kalmekuju, mis ulatub tagasi meie ajaarvamisele eelnenud aega ja püsib kuni II aastatuhande alguseni. I aastatuhande esimesest poolest on peale nimetatud Randvere vanema kivikangru lähemalt uuritud veel nelja Tansi-Jaani kalmistu rauna Valjalas.[215] Välise kuju poolest sarnaneb nendega rida I aastatuhande teise poolde kuuluvaid kalmeid. Nii on kangruid teada Kurevere kalmistus Saaremaa lääneranniku ja Mäla ning Päälda kalmistus Muhus. Kureveres on maapinnale kuhjatud umbes ühe meetri kõrgused kivikuhelikud. Nende all on leitud kiviring, millesse surnud on maetud põletatult.[216] Vanimad sealsetest matustest kuuluvad 7. sajandisse, kuid matmine on kestnud kuni 12. sajandi lõpuni. Mäla kalmes on tähele pandud kangru jalamit piiranud kiviringi. Mäla kalmistu kuulub 8.—9. sajandisse. Päälda kalmistus olid samuti kivikuhelike all põletusmatustega kiviringid. Sealsed leiud pärinevad 12.—13. sajandist.[217]

Kalmeväljad seevastu on lamedad, ebakorrapäraselt suuremate ja vähemate kividega kaetud alad, mille ulatus pole tavaliselt väliselt määratav. Kalmeväljad on tekkinud I aastatuhande teisel poolel ja püsinud kuni 13. sajandini. Vanimatena neist tuleks nimetada Kärla Oriküla ja Kihelkonna Leedri kalmistut. Leedril on arvatavasti olnud ka kivikangruid.[218] Lähemad andmed selle kalmistu ehituse kohta siiski puuduvad. Oriküla kalmistus võis R. Hausmanni arvates täheldada mõnes kohas ebaselgeid kiviringe.[219] Ta oletab, et laiba põletamine toimus kalmes, mille järel põletuskoht kaeti kividega. Hilisematest kalmeväljadest on peale Randvere ja Viltina kaevatud osaliselt veel Kaarma lähedal asuvaid Käku ja Loona kalmistut. Esimene neist on suur õhukese kivikattega kal-

---

[212] AI K47, 436:1, 2.

[213] AI K49:1, 2712:38, 3503; H. Moora, Saaremaa muinasaeg. Äratrükk koguteosest «Eesti», VI. Tartu 1933, lk. 43.

[214] RK, lk. LXXIII jj.; R. Hausmann, Übersicht über die archäologische Forschung in den Ostseeprovinzen im letzten Jahrzehnt. Arbeiten des Ersten Baltischen Historikertages zu Riga 1908, Riga 1909, lk. 21.

[215] Vt. E. Ariste ja M. Schmiedehelmi aruandeid kaevamistest Valjala Tansi-Jaani kivikalmel 1941. a. (AI-s).

[216] Holzmayer, lk. 16—20; Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 66.

[217] Holzmayer, lk. 31—37, tahv. I:23; Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 133.

[218] Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 67; Hausmann, Übersicht, lk. 21.

[219] R. Hausmann, Der Aschenfriedhof auf dem Kalmomäggi in Orriküll (Kp. Kergel). Sb. GEG 1889, lk. 122—129.

meväli. Seal on tähele pandud ka madalaid, kuni 20 cm kõrgusi kühme.[220] Käkul on seni välja kaevatud kümmekond peaaegu tervet kiviringi. Kiviringid on korralikult ehitatud ja asetsevad peaaegu ridamisi üksteise lähedal. Kiviringide sees on tavaliselt põletusmatused, ringidest väljapoole on surnuid maetud harva. Loonal on lahti kaevatud üks samasugune kiviring, milles J. B. Holzmayeri järgi olevat olnud põletusmatus.[221] Mõlemad kalmistud kuuluvad umbkaudu 11.—12. sajandisse.

Ajalist erinevust on kirjeldatud kalmetüüpide vahel raske kindlaks määrata. Nii kivikuhelikega kalmistuisse kui ka kalmeväljadele maeti surnuid rööbiti kuni 12. sajandi lõpuni. Kiviringid kuulusid algselt kivikuhelikesse. Vanimaid kiviringitaolisi moodustisi esines juba Tansi-Jaani kalmistus I aastatuhande esimesel poolel. Oma ehituselt olid kiviringid seal üsna ebakorrapärased (kui see ei olenenud nende halvast säilivusest) ja kõik surnud ei olnud maetud ringi. Mõnes raunas kiviringid koguni puudusid. Kurevere kalmistus olid kiviringid samuti kivikuhelike all. Vanim neist kuulus, nagu öeldud, 7. sajandisse. Kõige korrapärasemaid kiviringe on seni leitud 11.—12. sajandi kalmeväljadel. Siingi kuhjati kiviringi peale algselt nähtavasti rohkem kive, kuid aja jooksul need kivikühmud lamenesid ega ole praegu enam muust kalmistu kiviladest eraldatavad. Surnud on tolle aja kalmeväljadel, seevõrra kui senistel uurimistel on võidud tähele panna, maetud reeglipäraselt kiviringidesse, väljapoole ainult erandjuhtumeil. 12. sajandist peale ei ehitatud alati enam kiviringe ja kalmete siseehitus muutus korratumaks. Kiviringid on sel ajal üldiselt hooletult laotud, sageli on nad poolikuks jäetud, surnuid hakati ikka enam ja enam matma väljapoole ringe. Kivikuhelikest pole neis kalmetes enam mingeid jälgi. Sellised kalmistud on nimelt Randvere ja Viltina, mis seega esindavad Saaremaa kivikalmete kõige hilisemat astet. Nendega osalt paralleelselt püsis aga ka varasem kalmekuju — kiviringide ja -kuhelikega kalmistud (Kurevere, osalt Käku).

Põletusmatustega kivikalmed olid I aastatuhande lõpul ja II aastatuhande algul levinud ka Eesti mandril. Mandri kivikalmistud on aga Saaremaa omadest tunduvalt monumentaalsemad. Üksikuid väikseid kivikuhelikke mandril ei püstitatud, ka ei ehitatud seal kiviringe. Vastavalt ümbritseva looduse tingimustele kasutati Kesk- ja Lõuna-Eestis kalmete ehitamisel suuri raudkive, mis asetati kalmele ilma igasuguse korrata. Nii tekkisid väliselt lamedad, ümbrusest enamasti selgelt esiletõusvad kivivared nagu näiteks Kõola kalmistu Jõgeva rajoonis.[222] Põhja- ja Lääne-Eestis kasutati paekive. Eriti Lääne-Eesti lamedad õhukese paekivikattega kalmed on väliselt Saaremaa kalmistutega väga sarnased. Kõige lähemate paralleelidena Randvere kalmele võiks neist nimetada Märjamaa Lümandu, Nissi Vardi ning Karuse ja Kullamaa Laukna kalmeid.[223] Panused ja surnute põletussäilmed asetsesid rühmiti kivide all ja alumiste kivide vahel nagu Randvere kalmeski, ainult matuseid piiravad kiviringid puudusid. Ka nimetatud kalmete esemelises materjalis on Randvere kalmistu leidudega palju ühist, nagu näiteks samasuguse ornamendiga käsitsi vormitud keraamika. Mainitud kalmed kuuluvad 12.—13. sajandisse. Laukna kalmistus esines peale põletusmatuste ka terve rida hilisemaid laibahaudu.

---

[220] Vt. lähemalt L. Metsari Käku kivikalme kaevamisaruanded 1948.—1949. a. (AI-s).

[221] Holzmayer, lk. 10—13.

[222] Tallgren, ZAE II, joon. 64. Vt. ka H. Moora Laiuse kihelkonna muististe kirjeldust 1921. a. ja A. Pärsi aruannet Kõola kivikalme kaevamisest 1950. a. (AI-s).

[223] Friedenthal, lk. 147—160, vt. ka tema aruannet Lümandu kivikalme kaevamisest 1937. a. ning A. Vassara aruannet Laukna kalmistu kaevamisest 1939. a. (AI-s).

Teatud paralleele esineb Saaremaa kivikalmetele Kuramaa liivlaste alal. Seal jätkus I aastatuhande lõpul matmine lamedatesse korratu siseehitusega kivikalmetesse. Samal ajal olid seal levinud ka kivikuhelike või -kangrutega kalmistud.[224] Erinevalt Saaremaa kivikalmetest esines aga liivi kalmistuis põletusmatuste kõrval ka laibamatuseid. Kiviringe pole Kuramaa liivlaste alalt leitud. F. Kruse ja J. Bähri andmetel olnud kiviringitaolisi moodustisi Väina liivlaste kalmistus Aizkraukles.[225] Seda küsimust on hiljem uurinud V. Ginters.[226] Tema kaevas 10.—12. sajandi liivi kalmistus (Salaspils Laukskola Väina paremal kaldal) lahti suure kiviringi. See asetses aga haudadest täiesti eraldi ega sisaldanud üldse matuseid. Gintersi järgi oli Laukskola kiviring nagu ka sellele täpselt vastavad Aizkraukle ringid mitte otseseks kalmeehitiseks, vaid kultuse või matustega seotud rituaalsete toimingute kohaks.

Kivikalmeid on mainitud ajajärgust teada ka Soome mandri lääne- ja lõunaosast.[227] Need on suurtest kividest kokku kantud lamedad, ilma kindla sisestruktuurita kalmistud, millesse surnud on maetud põletatult. Lähemaid ühisjooni Eesti saarte ja Lääne-Soome kalmete vahel pole siiski märgata.

Mujal naaberaladel ei esine üleni kividest ehitatud kalmistuid. Ka Eesti mandril, Kuramaal ja Lääne-Soomes polnud kusagil kivikalmed vaadeldaval perioodil sedavõrd valitsevaks kalmekujuks kui Saaremaal. Mandri-Eestis, Soomes ja lõuna pool oli kõnesoleval ajal rohkem levinud laibamatmine maa-alustesse haudadesse. Edela pool, kurššidel, valitses küll põletusmatus — surnud põletati seal maasse kaevatud lohkudes ja maeti sinnasamasse.[228] Kurššidel oli tavaks matmisel kõik tulest säilinud suuremad esemed katki murda, nagu seda võis tähele panna ka Saaremaa kivikalmete panuste suhtes. Sama nähtusega puutume juba varasematelgi perioodidel kokku ka mandri-Eesti kivikalmete inventaris, kuigi seal panuseid alati nii järjekindlalt pole katki murtud nagu kurši alal ja Saaremaal.

Ka kaljuses ja kividerikkas Kesk- ning Põhja-Rootsis olid mullast ehitatud kääbaste kõrval levinud mitmesugused kividest kalmed, mille all või jalamil oli kividest laotud ring või ruut.[229] Surnud maeti neisse kalmetesse nii põletatult kui ka põletamata. Olgu tähendatud, et Ölandi saarel valitses rohkem põletusmatus, kuna Ojamaal oli ülekaalus laibamatus.[230] Rootsi kalmed olid aga arenenud oma teed ega ole sellel hilisel perioodil lähemalt võrreldavad Saaremaa kalmistutega.

Kui kõrvale jätta Rootsi kivikalmed või mitmel viisil kividega tähistatud kalmed, siis leiame viimasest aastatuhandest e. m. a. kuni kõnesoleva hilise perioodini traditsiooni matta surnuid kividest laotud kalmetesse peaasjalikult läänemeresoome hõimudel, eestlastel, Kuramaa liivlastel ja soomlastel. Üksikasjades arenesid aga need igal pool mõnevõrra omamoodi. Oma teed arenesid kivikalmed ka Saaremaal. Kuna mandri-Eestis kivikalmistud hiljemgi üldiselt nagu juba meie ajaarvamise I aastatuhande

---

[224] Sturms, Liven, lk. 32 jj.

[225] Kruse, tahv. 59:XI, lk. 9; Bähr, tahv. I:1, lk. 2.

[226] V. Ginters, Rituelle Steinkreise auf livischen Gräberfeldern der jüngeren Eisenzeit. ÕES Toim. XXX 1, lk. 118—125.

[227] Kivikoski, Auraflussgebiet, lk. 8; A. M. Tallgren, Suomen esihistorialliset ja ajaltaan epämääräiset kiinteät muinaisjäännökset. Helsinki 1918, lk. 50.

[228] Sturms, Liven, lk. 42 jj.

[229] O. Almgren, Sveriges fasta fornlämningar från hednatiden. Uppsala [1923,] lk. 50—53; Rydh, lk. 48—51, 165—166, 175—176.

[230] M. Stenberger, Öland under äldre järnåldern. Stockholm 1933, lk. 75 jj.

algul ühise kompaktse ehitusena suuremaist kividest suhteliselt väiksele alale kokku laoti, omandasid nad Saaremaal sama aastatuhande teisel poolel väiksemate kivikuhelikkude või varede hajusa rühma kuju. Surnute matmise jätkumisega nii uutesse varedesse kui nende vahele kujunesid säärased kalmistud mõnikord üsna laialdaseks pidevaks lamedaks kivistikuks, mida siin nimetame kalmeväljaks. Väliselt sarnanevad Saaremaa lamedate kivikalmistutega kõige enam mõned Läänemaa rannikul asetsevad kivikalmed. Sarnasus tuleb eelkõige võib-olla samasugusest, enamasti paest koosnevast kivimaterjalist. Saaremaa kalmistuile omaseid kiviringe pole Läänemaal, nagu öeldud, tähele pandud.

Varasemate kompaktselt ehitatud kollektiivse matmisviisiga kalmete asemele üksikuist väiksemaist, sageli kiviringiga omaette eraldatud varedest koosnevate kalmistute ilmumine oli arvatavasti ühenduses üksikperede suuremaist kollektiividest eraldumise protsessiga, mida samal ajal võib jälgida kõikjal Baltimail ka leiuainese iseloomu muutumise järgi. Kui meie tähelepanek, et aegapidi kiviringidega kalmevarede piiramine korrapäratumaks muutus, ei peaks olema juhuslik, võiks selles vahest näha tähendatud üksikperede eristumisprotsessi süvenemise märki.

Lõpuks aga oli ühiskondlik-majandusliku baasi muutumisega ka põline kivikalmete traditsioon end üle elanud. 12.—13. sajandil muutuvad kivikalmed ehituselt korratuks ja annavad aset uuele matmisviisile — maa-alustele laibakalmistuile. 13. sajandi lõpul muutuvad maa-alused laibakalmistud juba üldiseks nähtuseks. Neist on seni läbi uuritud Karja ja Kihelkonna Loona kalmed Saaremaal ning osaliselt samasugune matusepaik Viiral Muhu saarel.[231] Näib, et selle uue matmisviisi omandas ristiusu tavast kõigepealt jõukas ülikkond, milles tohib ilmselt näha uue, feodaalsele ühiskonnale omase ideoloogia omandamist.

Saaremaa rahvastiku materiaalse kultuuri arenemist oma erineval teel näitab ka kivikalmete rikkalik inventar. Randvere kalmistu leiuaines sisaldab enam-vähem kõigile teistelegi saarte kivikalmetele omaseid esemeid. Märkimisväärseid erijooni see teistega võrreldes ei näita. Selliste, eeskätt Eesti saarte kivikalmetele iseloomulike leidudena tuleks nimetada kõigepealt kohalikku tüüpi esemeid, nagu suuri kolmnurkse, plettornamendis ilustatud peaga rinnanõelu (tahv. IX:16, 18), jämedaid rinnakeesid (tahv. XI:8), laiu, laienevate otstega käevõrusid (tahv. IX:19) ja kahekordse esiosaga kaelavõrusid. Enamasti kõik mainitud rasked, toretsevad ehted on kohalikud tüübid, mujal väljaspool Saaremaad ja Muhut neid peaaegu ei esine. Seega tuleb neid pidada saarte materiaalse kultuuri kõige iseloomulikumaiks elementideks. Nimetatud esemete väljakujunemisele on avaldanud teatud mõju saarlaste tihe suhtlemine balti hõimude, eeskätt meresõitu ja kaubandust harrastavate kurššidega, kellega saarlastel oli väga tihedaid ühendusi. Kurši ehetele oli omane samasugune massiivsus, nagu see hiljem avaldus saaremaa eritüüpi ehetel. Kurššidelt pärineb ka terve rida pronksehete tüüpe, mis Saaremaal arenesid edasi, muutudes siinse ainelise kultuuri oluliseks koostisosaks. Neist võiks nimetada põiki soonitud kaare ja moonikujuliste nuppudega hoburaudsõlgi ning poolovaalseid keekandjaid (tahv. X:6, 8, 9), mis kujunesid saartel oma liigis ainuvalitsevaks tüübiks. Baltipäraste ehete levik on loomulik, kuna pronksi saadi just lõuna ja edela poolt, ja vastavalt sellele omandati muidugi ka sealseid ehtetüüpe. Kurši alal oli pealegi pronksivalamine üsna arenenud. Sellest annavad tunnistust muuhulgas pronksist mõõgapidemed, mida seal

[231] Kustin, Karja kalmistu lk. 47—57; Holzmayer, lk. 1—2, 21—24.

valmistati ka müügiks. Üks niisugune kurššidelt sissetoodud mõõgapideme kaitseraud leiti ka Randvere kalmest (joon. 10:4).

Saarlastel oli sagedasi kokkupuuteid ka teiste balti hõimudega, eriti semgalitega, mis aga Randvere kalmistu piiratud materjalis otseselt ei kajastu ja millest meil seepärast siin pole põhjust üksikasjalisemalt kõnelda.

Tihedasti puutusid saarlased kokku liivlastega. Seda näitavad Kuramaa liivlaste kalmistuist leitud saaremaa tüüpi kolmnurkpeaga rinnanõelad. Väina ja Koiva liivlastelt pärineb eeskuju saaremaa naiste noatuppedele (tahv. X:1). Mainitud suhtlemist soodustas Väina veetee, mida mööda peeti sidet idapoolsete aladega. Eeskätt Väinat pidi on Saaremaale tulnud tõenäoliselt bütsantsi ja araabia mündid. On võimalik, et ka ristripatsid (tahv. IX:9) on toodud sama teed kaudu Vene linnadest, kus neid sel ajal massiliselt valmistati.

Tihe ühendus oli Saaremaal naabersaare Ojamaaga. Sellest kõnelevad mitmed ühised esemetüübid nagu näiteks nn. ojamaa-balti pronkspandlad (joon. 10:3). Ojamaa oli Läänemerel üheks vahendajaks Lääne- ja Ida-Euroopa kaubanduses, eriti relvade osas. Skandinaaviasse läänest toodud mõõgaterad varustati seal toredate käepidemetega ja müüdi osalt edasi ida poole. Randvere kalmistus kohtasime Skandinaavia poolt tulnud relvaosadest hõbedaga ilustatud mõõgapidet, mõõgatupe otsanaastu ja odaotsa (joon. 10:2, 6 ja tahv. XII:1), mis on valmistatud Ojamaal. Sealtkaudu on ilmselt tulnud ka damastseeritud odaots, võib-olla ka «Ulfberth»-teraga mõõk (tahv. XII:2). Sealtkaudu on Saaremaale rännanud Lääne-Euroopas valmistatud keraamika (tahv. XV:1, 2). Ojamaalt või Skandinaavia teistest osadest pärinevad mõned relvade juurde kuuluvad esemed, pirnikujulise kontuuriga raudpandlad ja loomapeakujuliste otsa-aasadega rihmajagajad (joon. 10:1, 5). Viimati mainitud esemeid hakati aga valmistama ka kohapeal Saaremaal.

Lääne poolt on muuhulgas toodud ratsaniku varustust. Sellest annavad tunnistust Randverest leitud hobusevaljaste ja sadulate osad (joon. 10:7, tahv. XIII:6, 9), mis on omamoodi toredusesemeiks. On tõenäoline, et hobuseriistu ja ratsanikuvarustust toodi sisse osalt koos paremat tõugu hobustega, mida ratsudena kasutasid jõukad ülikud. On teada, et vene ülikud ostsid välismaadelt tõuhobuseid. Hobuste impordist kõnelevad ka 13. sajandi lõpust pärineva Riia linna võlaraamatu andmed. Toredusrelvad, ratsahobused ja ratsanikuvarustus, samuti hinnalised hõbe- ja pronksesemed olid peamiselt jõukate saarlaste toomakaubaks. Kirjalikest allikatest kuuleme, et kaubaks, mida vahetati, müüdi ja osteti, olid ka lambad ja teised kariloomad, samuti orjad. Üldiseks rahakaubaks oli tol ajal hõbe. Osaliselt vahendasid saarlased ka mandri-Eesti ja idapoolsete naaberalade kaupu teisel pool Läänemerd olevatesse maadesse. Kauba- ja ühtlasi röövretkedega tegeles eeskätt jõukas ülikkond, kellele see oli kõige suuremaks lisatuluallikaks. Ülikkond oli ka peamiseks sissetoodud luksusesemete tarbijaks.

Nagu eelnevast nägime, on Saaremaa kohalik materiaalne kultuur kujunenud tiheda läbikäimise tulemusena teiste Läänemere rannikualadega. Vastavalt sellele sisaldab saarte leiuaines rohkesti ühiseid sugemeid eriti Riia lahe ümbruse ja Kuramaa muinasleidudega. Võib isegi öelda, et saared seisid kultuuriliselt neile aladele mõneski suhtes lähemal kui mandri-Eestile.

Mandri-Eestist seisis Saaremaale oma ainelise kultuuri poolest, nagu oodata võibki, kõige lähemal Läänemaa, mis ka oma looduslikelt ja majan-

duslikelt oludelt tihedalt liitus saartega. Eespool mainisime juba, et saarte ja Lääne-Eesti kalmed sarnanevad kujult, samuti ka esemelise inventari poolest. Ka mandri kaugemaist osadest omandati terve rida esemetüüpe, mis saartel said laia leviku osaliseks. Randvere kalmistu leidudest võiks selliste esemetena nimetada prillspiraalotsiseid, samuti laia keskkeermega spiraalseid sõrmuseid (tahv. IX:5, 8). Vähemalt osalt on mandri kaudu Saaremaale teed leidnud ka novgorodipärased mitmest traadist keeratud käevõrud. Kuid valdav enamus Saaremaa kivikalmetele ja ühtlasi teistele Läänemere rannikualadele iseloomulikest esemetest puudub mandri-Eestis või on seal väga nõrgalt esindatud. See asjaolu näitab veel kord Saaremaa eriasendit võrreldes Eesti teiste maakondadega.

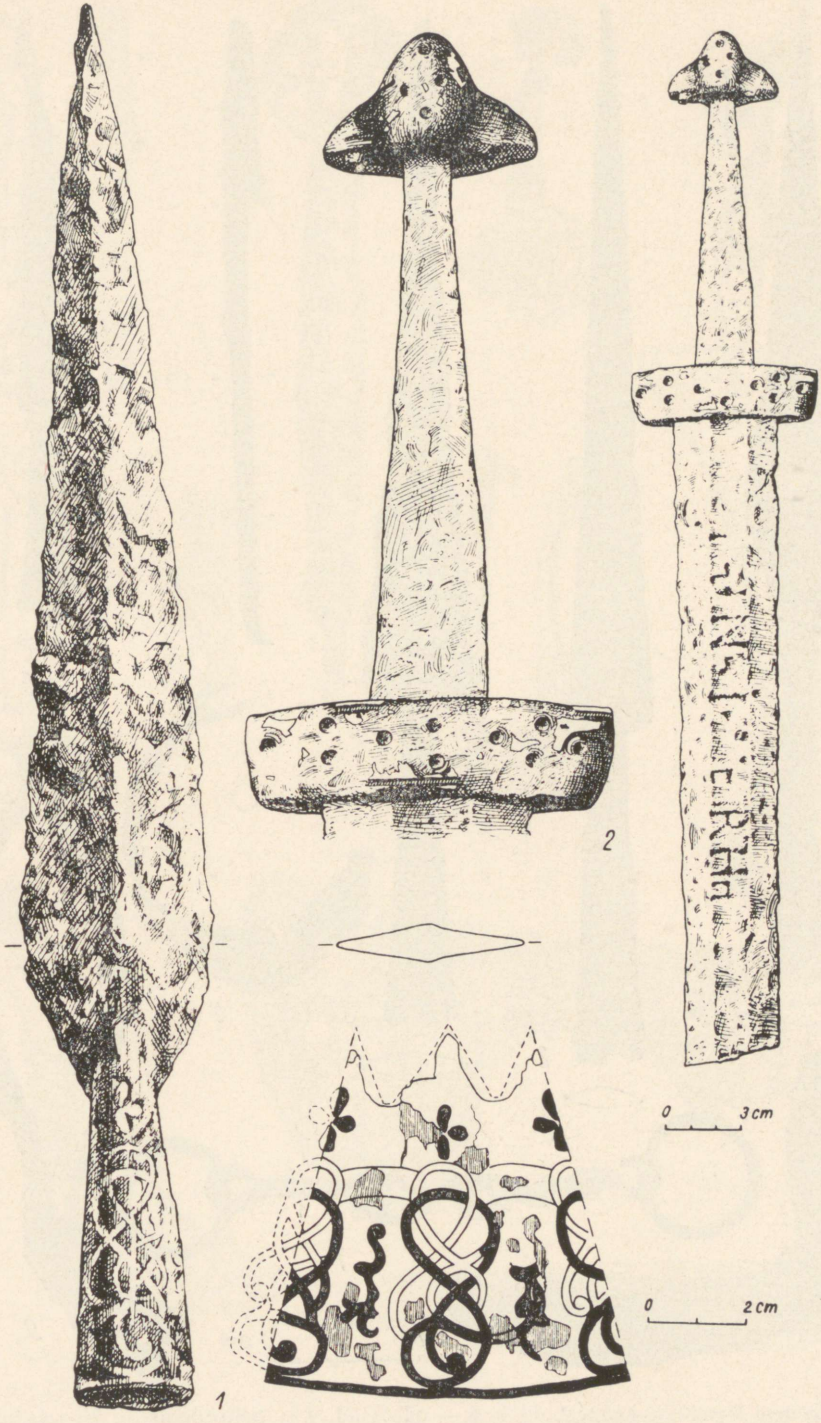
Eelnevast selgub, kuivõrd tähtis saarlaste kultuurielule ja muidugi ka selle eelduseks olevale majanduslikule ja ühiskondlikule arenemisele oli läbikäimine mitmesuguste naabritega, meresõit ja kaubitsemine. Kuid saarlaste majanduselu aluseks polnud siiski meriretklemine ja kaubandus, vaid maaharimine ja loomakasvatus. Maaharimisest otseselt meie leiuaines ei kõnele, kalmeis pole leitud ei vilja ega põllutööriistu. Küll aga lubab viljakasvatust kui põhilist elatuseandjat järeldada muististe levik. Kõik Saaremaa arvurikkad muistised ja leiukohad ning järelikult ka asustus koonduvad peaaegu eranditult viljakasvatuseks sobivaile maadele, mida Saaremaal oli ja on suhteliselt vähe, — võrreldes kogu pindalaga umbes poole vähem kui mandri-Eestis. Saaremaa ja Muhu laialdastelt viljelemiseks sobimatuilt kadakastelt loopealsetelt pole peaaegu ühtegi muistist teada. Saarlaste eluasemete ja kogu elu aluseks oli nagu mandri-eestlastelgi eelkõige viljakasvatuseks sobiv maa. Ka Randvere kalmistu asetseb keset põllumaad (joon. 9). Põide, sealhulgas ka Randvere neeme keskosas olevatel suhteliselt paksu moreenkattega seljandikel on teatavasti Saaremaa kõige viljakam mullastik.

Maaviljelus oli tihedalt seotud loomakasvatusega, milleks Randvere ümbruskonnas levivad looduslikud karjamaad pakkusid soodsaid eeldusi. Loomakasvatusest, nimelt loomadele talveks vajaliku sööda varumisest kõnelevad ka meie kalmest leitud heinaniidu vikatid. Need on pikemad ja seega tõhusamad tööriistad kui varasemad Baltimail esinevad vikatid.

Arenenud käsitööst, eelkõige metallide töötlemisest annavad tunnistust paljud kalmest leitud kohapeal valmistatud tööriistad, relvad ja ehted. Rauast ja terasest riistad ja relvad näitavad sellist oskuse taset, millest võib järeldada, et vähemalt sepatöö pidi olema kujunenud juba teataval määral omaette, põllutööst eralduvaks käsitööharuks. Naiste käsitööst, hinnaliste kangaste ja kaunistatud rõivaste olemasolust kõnelevad paljud kalmest leitud pronkstraadist spiraaltorukesed, kuna riided ise on loomulikult hävinud.

Kuigi meie kalmeleiud sellest ei kõnele, on vaevalt põhjust kahelda, et saarte elanikkond sai kõnesoleval ajal nagu juba palju varemail, samuti hilisemail aegadel oma elatusele lisa ka kala- ja hülgepüügist.

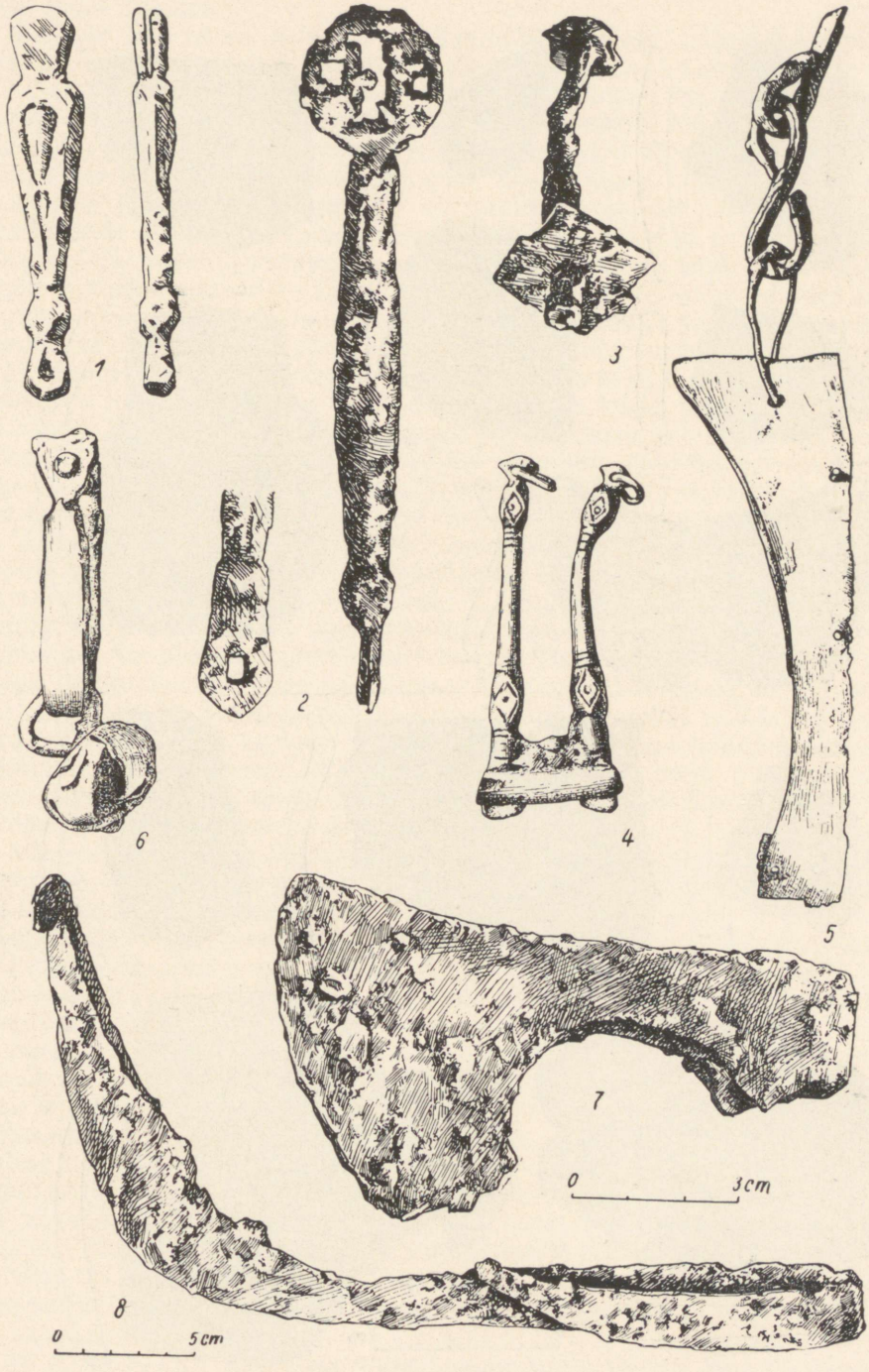
Nagu kogu Baltimaade rahvastikul, tuleb niisiis ka saarlastel peaelatusalaks pidada põllumajandust. Siingi määras iga üksiku pere suhtelist jõukust tema päralt oleva maavalduse suurus. Kuid ühtlasi ei jäta arheoloogilised ega kirjalikud allikad kahtlust selles, et saarlased said suuremal määral kui mandri-eestlased lisajõukust kaubitsemisest, nimelt ülemerekaubandusest, millega tol ajal tihti seltsis ka meretagustel maadel toimuv rööv. Kaubitsemise ja meriretklemisega tegeles eriti jõukas ülikkond, kelle rikastumisele ja seega üha kasvavale ühiskondlikule eristu-

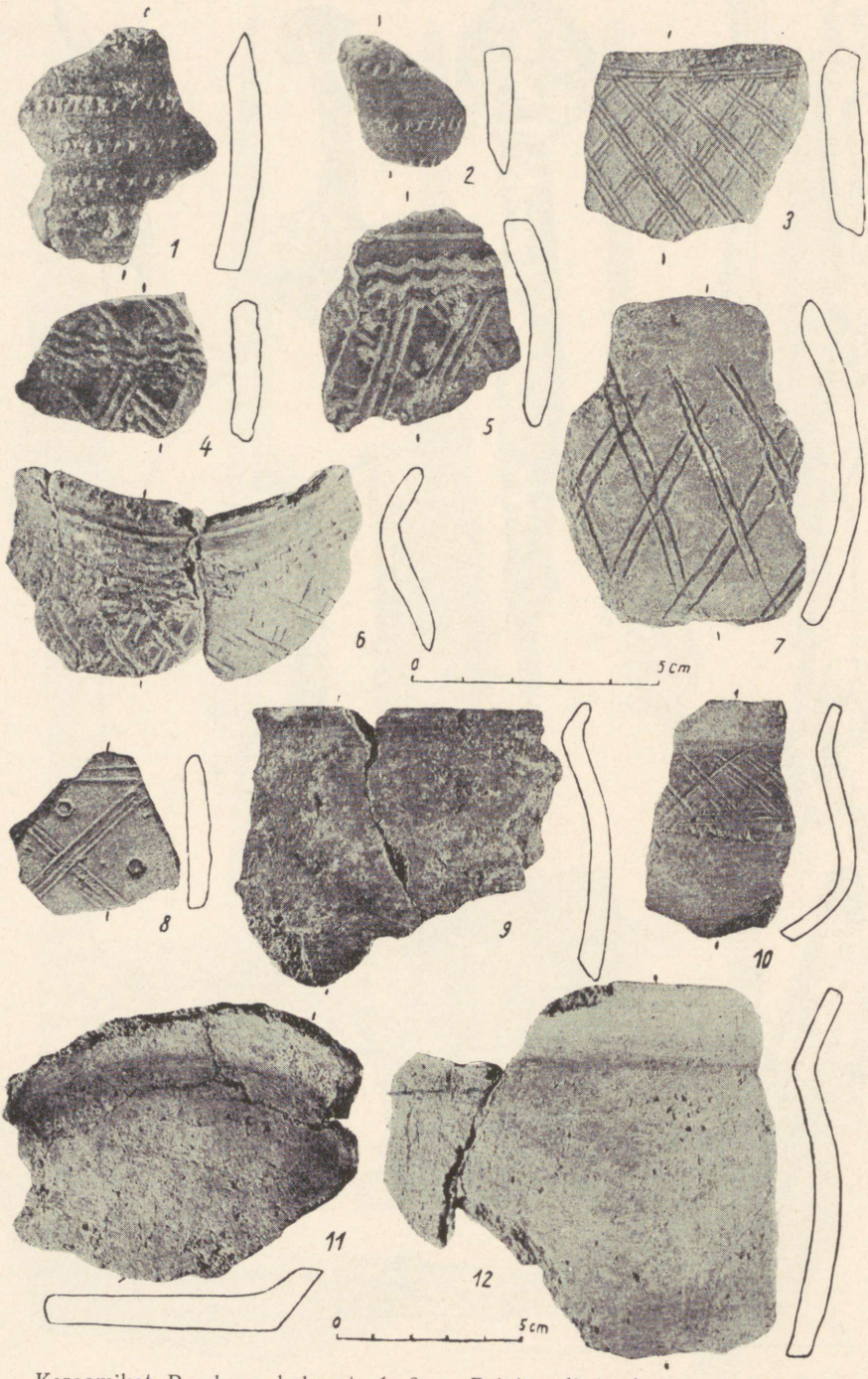
Odaots (*1*) ja mõõk (*2*) Randvere kalmest. Odaotsa õõne hõbekattel on kullatud ornamendiosad tähistatud mustaga. (AI 3895:242; 2643:108.)

Raudesemeid Randvere kalmest. *1—3, 5* — odaotsad; *4* — heiteodaots; *6, 9* — sadulajalused, katki ja kokku murtud; *7* — suitsed; *8* — vikat? (AI 3895:410, 43, 388, 329, 459, 181, 86, 194, 446.)

Raud- ja pronksesemeid Randvere kalmest. *1* — rihmakeel (pronksist); *2* — võti; *3* — laevaneet; *4* — kaalukang (pronksist); *5* — noatupe pronksnaast rauast ketilülidega; *6* — kuljus; *7* — kirves; *8* — vikat. (AI 3895:355, 31, 129, 385, 218, 145, 451, 400.)

Keraamikat Randvere kalmest. *1*, *2* — Reinimaalt toodud nõude killud; *4—6* — kedral valmistatud nõude killud; *3*, *8*, *10* — peeneteralise liivaga segatud savist, teised jämedama kivipurruga segatud savist käsitsi vormitud nõude killud. (AI 3895:85, 69, 240, 3, 69, 7, 235, 241, 76, 273, 195, 127.)

misele see tegevus suhteliselt kasinate põllumaadega Saaremaal märgatavat mõju avaldas.

Sellesse Saaremaa jõukasse ülikkonda on ilmselt kuulunud ka pered, kelle mälestusmärgiks on Randvere kalmistu. Randvere kalmest leitud esemeist tuleb pidada silmapaistva jõukusega ülikute tunnuseks mõõgaosi ja hinnalist hõbeda ja kuldamisega ilustatud odaotsa. Niisugused odad ja mõõgad (või ka nende asendajatena kaasapandud osad) olid tüüpilised ülikute relvad, mida on leitud nii vene družinnikute kui ka liivi ülikute haudadest. Ainult jõukailt ülikuilt või pealikuilt võivad pärineda ka mitmed toredad sadulaosad ja ornamendiga suitsed. Paistab, et need on nagu mõõgaosadki maetud kujutluses, et osa võib esindada kogu asja, mõõgaosad — mõõka, suitsed — ratsut. Pealikute ja ülikute matmine koos neile kuulunud hobustega oli laialt levinud. Mitmel pool, näiteks Leedus ja Skandinaavias, eriti aga stepirahvastel, maeti koos surnuga üks või mitu, isegi kümneid temale kuulunud hobuseid. Ülikute-kaubitsejate matustest kõnelevad ka kaaluosade ja vihtide ning hõbeda leiud, mida mõnelgi korral esineb koos ratsamehe varustusega, mitmeti koos relvadega. Kohapeal valmistatud hinnaliste esemetena võiks nimetada rohkete spiraalilustustega rõivaid, naiste noatuppe, rinnakeesid ja vöökette. Üksikutele kuulunud vara olemasolust annavad tunnistust lukud ja võtmed.

Ülikuist, arvatavasti laevkonna pealikuist kõnelevad tõenäoliselt ka needid, mis Randvere kalmes nagu mõnedes teisteski Saaremaa kalmistuis paistavad esindavat laeva või paati. Laevadega matsid oma pealikuid mõnikord venelased, eriti aga skandinaavlased (Vendeli ja Tuna hauad Upplandis, tuntud kuningate hauad Norras Osebergis, Gokstadis jne.).[232] Kõigil neil puhkudel kuulus laev ilmselt vastavale kuningale või pealikule. Kui arvestada, et Saaremaalgi on surnule kaasa pandud eeskätt ta isiklik vara, siis paistab, et ka laev, mille «esindus» neetidena leidub kalmes, on kuulunud maetule, seega jõukale pealikule. Teiselt poolt oli Randveres neete väga paljude, peaaegu poolte matuste juures. Sellest võiks järeldada, et maetud võisid olla ka laevade osanikud.

Võrreldes Randvere kalmistu leiuinventari teiste Saaremaa kivikalmete leidudega, on selles silmapaistvalt rohkesti eriti hinnalisi esemeid. Mainitud toredusesemete rohkuse järgi iseendast väikeses kalmistus tuleb seda pidada ühe tähelepanuväärselt jõuka ülikupere matusepaigaks. Kuid peale eriti hinnaliste panustega varustatud matuste esines siin ka tavaliste, lihtsate panustega surnuid. Need olid ilmselt sama pere või suguvõsa liikmed, kes muidugi kõik ei tarvitsenud olla ühtemoodi rikkad.

Seega kajastavad Randvere kalme leiud küllalt selgesti sügavale juurdunud varanduslikku ja järelikult ka vastavat ühiskondlikku diferentseerumist. Jõuka ja mõjuvõimsa ülikkonna olemasolu näitab, et saarlaste tolleaegne ühiskond oli juba selgelt jagunemas antagonistlikeks klassideks. Sellest hoolimata paistab, et oli tavaks matta surnuid ühte kalmistusse sugulussuhete alusel. Teatavasti säilisid vanad sugukondlikud traditsioonid väga kaua. Isegi sellises kõrgelt arenenud klassiühiskonnas nagu Rooma riik, maeti surnuid veel sugukondliku iseloomuga kalmistuisse. Seetõttu oli Randvere kalmistu kõigi tunnuste järgi pigem ühe jõuka ülikupere või väikese suguvõsa kui külakollektiivi matusepaigaks.

---

[232] C. M. Frähn, Ibn Foszlan's und anderer Araber Berichte über die Russen in älterer Zeit. St. Petersburg 1823, lk. 11 jj.; Hj. Stolpe, T. J. Arne, Graffältet vid Vendel. Stockholm 1912; T. J. Arne, Das Bootgräberfeld von Tuna in Alsike Uppland. Stockholm 1934; A. W. Brøgger, Hj. Falk, H. Schetelig, Osebergfundet- utgit av den Norske stat. Bd. I—V, Kristiania—Oslo 1917—1928.

Nagu näitavad kõnesoleva ja teiste kalmete leiud, kuulusid kirjeldatud tüüpilised kohalikud massiivsed ehted, mida järgmise perioodi laibakalmistuis enam ei esine, eeskätt ülikkonnale, kes seega peaasjalikult oligi Saaremaa omalaadse kultuuri kandjaks. Laibakalmistuis on küll üksikuid rikkaid haudu ülikutele omaste esemetega, kuid need on standardsed ega väljenda enam endisel määral kohalikku omapära. Saksa vallutusega kaotasid saarlased oma sõltumatuse, vähenes järsult meriretklemine — üks ülikkonna jõukuse peamisi allikaid, ja algas selle langus. Ülikkonna languse järelduseks oli ka saarte senise kultuurilise elu soikumine, mis avaldub järgnevail sajandeil nende esemelise kultuuri omapära kahvatumises.

LEIUNIMESTIK

(AI 3895:*1—505*).

Lühendid t. ja j. viitavad vastavalt tahvlitele ja joonistele tekstis; murrujoonega eraldatud väike täht ja number tähistavad vastavat ruutu kalme plaanil; s. märgib leiu sügavust sentimeetrites, arvatud mullakamarast; suur täht näitab leiurühma; rd. = rauast, pr. = pronksist, hb. = hõbedast; ktk. = katkend.

1 — kaaluviht, rd.; savinõukild nagu t. XV:12, c/4, s. 34. *2* — keti ktk. nagu t. X:5; spiraali ktk. nagu t. IX:12, kuid peenem; pronksitükike, sulanud; savinõukilde, kolm, nagu t. XV:12, d/4, s. 25—35. *3* — savinõukilde, üks t. XV:4, kaks sarnased, e/4, s. 25. *4* — savinõukilde, üks nagu eelmine, teine liimitud kokku nr. 7-ga, e/4, s. 25. *5* — keti lüli nagu t. X:5; spiraaltorukesed, kaks, d/4. *6* — raudpannal nagu j. 10:1; savinõukild, e/4, s. 7—15. *7* — savinõukilde, üks kokku liimitud, t. XV:6, kaks sarnased, neli nagu t. XV:11, 12, e/4. *8* — ketilülid, kolm, nagu t. XI:8; spiraaltorukesed; varraslüli ktk., rd.; pronksitükikesi, sulanud; savinõukilde, neli, nagu t. XV:12, d/5, s. 20. *9* — spiraaltorukesed, neli; rõngakesed, kaks, nagu t. IX:10; savinõukild, d/5, s. 15—25. *10* — ketilülid, kaks, nagu t. X:5; vööketi lüli nagu t. X:2; varraslüli ktk., rd., mässitud pronkstraadiga, pr.; pronks- ja raudesemete ktk., d/5, s. 15—20. *11* — spiraalkäevõru ktk. nagu t. X:4, f/3, s. 25. *12* — ketilülid, neli, nagu t. X:5; pronksitükid, sulanud, d/5, s. 20—25. *13* — pronkshelmes nagu t. IX:1; rõngakesed, kaks, nagu t. IX:10, d/5, s. 30. *14* — keti ktk. t. X:5, e/6, s. 12. *15* — spiraalkäevõru ktk. nagu t. X:4; savinõukilde, kaks, nagu t. XV:12, e/4, s. 20. *16* — hoburaudsõlg, t. X:3; rõngake nagu t. IX:10, e/4, s. 17. *17* — keti ktk. nagu t. X:5, XI:8; spiraali ktk. nagu t. IX:12, kuid peenem; kaelavõru ktk., punutud kuuest pronkstraadist, e/4. *18* — savinõukilde, üks, nagu t. XV:3, kaks sarnased, kuid ilustamata, e/4. *19* — käevõru ktk., keeratud kahest traadist; ketilülid, viis, nagu t. XI:8; pronksitükke, e/6, s. 35. *20* — spiraal nagu nr. 17; spiraaltoruke; savinõukilde, üks nagu t. XV:12, teine nagu t. XV:9, d, e/5, s. 35, *21* — savinõukilde, kolm, nagu t. XV:11, kaks nagu t. XV:12, d/5, s. 25. *22* — kaaluviht, rd., e/6, s. 35. *23* — savinõukild nagu t. XV:3, kuid ornamendita, e/5, M. *24* — savinõukild nagu t. XV:12, e/4, s. 25. *25* — savinõukild nagu t. XV:3, s. 21. *26* — keti ktk. nagu t. X:5; noatupe kandeketi ktk. nagu t. X:1; savinõukild nagu t. XV:12, s. 23. *27* — spiraalsõrmus nagu t. IX:12; spiraaltoruke, c/6, s. 18, J. *28* — obadus, e/6, s. 18. *29* — savinõukilde, üks nagu t. XV:3, kaks sarnased, kuid ornamendita; rauatükike, e/5. *30* — käevõru, t. IX:17, e/6, s. 25, J. *31* — võti t. XIV:2, f/3, s. 30. *32* — savinõukild nagu t. XV:3, c/5, s. 20. *33* — mõõgapideme kaitseraud, j. 10:6, rd., e/4, s. 33. *34* — käevõru ktk. nagu t. IX:17; spiraali ktk. nagu t. VII:12, aga peenem; keti ktk. nagu t. X:5, e/6, s. 30, N. *35* — noatupp

t. X:1; spiraaltorukesed; spiraalkäevõru ktk. nagu t. X:4, e/5, s. 24, M. *36* — spiraalkäevõru ktk., nagu eelmised, e/5, s. 24, M. *37* — spiraalsõrmuse ktk. nagu t. IX:12, c/5, s. 35, J. *38* — savinõukild, kokku liimitud, nagu t. XV:9, c/6, s. 32. *39* — spiraaltoruke nagu t. IX:10, c/6, s. 30. *40* — spiraaltorukesed, kaks, nagu eelmised, e/4, s. 20. *41* — savinõukild, nagu t. XV:3, e/4, 5, s. 20. *42* — savinõukilde, kaks nagu t. XV:3, e/5, s. 20. *43* — odaots, t. XIII:2, e/5, s. 20. *44* — nael, f/5, s. 25. *45* — noa ktk., f/4, s. 25. *46* — käevõru ktk. nagu t. IX:17, f/4, s. 20. *47* — savinõukilde, kolm, nagu t. XV:3, e/4, s. 20. *48* — pronksitükk, sulanud, e/4, s. 20. *49* — pronkshelmes, nagu t. IX:1, d/6, s. 18, K. *50* — savinõukilde, üks nagu t. XV:3, kolm sarnased, kuid ilustamata, e/5, s. 20. *51* — käevõru ktk. nagu t. IX:17, f/4, s. 20. *52* — vöönaast, nagu t. XI:7, d/6, s. 24, K. *53* — spiraaltorukesi, kuusteist; rõngakesi, kakskümmend kaks, nagu t. XI:10; pronkseseme ktk.; savinõukilde, kuus, nagu t. XV:12, c/6, s. 25, J. *54* — ketilüli nagu t. XI:8; savinõukilde, kaksteist, nagu eelmised, e/6, s. 23. *55* — vöönaast t. IX:11, hb., f/4, s. 10, L. *56* — spiraalsõrmus nagu t. IX:12, e/5, s. 30, M. *57* — sõrmus, t. IX:8, e/5, s. 30. M. *58* — naast t. IX:13, d/6, s. 25. *59* — vööketi ktk. t. X:2, e/5, s. 18, M. *60* — pronkspandla ktk. nagu j. 10:3, d/6, s. 25, K. *61* — naastu ktk., d/6, s. 25, K. *62* — noatupe kandeketi ktk. nagu t. X:1, c, d/6, s. 25, J. *63* — Varraslüli ktk., mille raudsüdamik on mässitud pronkstraadiga, c/6, s. 17, J. *64* — vöönaastud, üks nagu t. IX:13, teine nagu t. XI:9, d/6, s. 28, K. *65* — kuljuse naastu ktk. nagu t. XIV:6, rd., f/3, s. 25. *66* — kaaluviht, rd., f/3, s. 25. *67* — spiraaltoruke nagu t. IX:10; klaashelmes kuldfooliumiga; spiraalkäevõru ktk. nagu t. X:4; savinõukilde, kaks, nagu t. XV:12, e/5, s. 27, M. *68* — spiraalkäevõru ktk.; spiraaltoruke nagu eelmised; savinõukild nagu t. XV:1, f/3, s. 27. *69* — spiraalkäevõru ktk., nagu t. X:4; spiraaltorukesi, kaks, nagu t. IX:10; spiraal nagu t. IX:12, aga peenem; pronksitükikesi; savinõukilde, üks t. XV:2, teine sarnane, üks t. XV:5, kaks samasugused, e/6, s. 10. *70* — spiraalsõrmus, nagu t. IX:12, e/6, s. 10. *71* — vöönaast nagu t. XI:9; savinõukild nagu t. XV:12, d/6, s. 30, K. *72* — kivimunak löögijälgedega, poolik, d/6, s. 10, K. *73* — rõngakesed, kolm, nagu t. IX:10, neljas suurem, lamekumera ristlõikega, pr.; pronksitükid, sulanud, s. 10. *74* — savinõukilde, kuus, nagu t. XV:12, d/6, s. 10, K. *75* — mõõgapideme kaitseraua ktk., j. 10:4, pr.; pronksitükk; savinõukild nagu t. XV:12, d/6, s. 22. *76* — savinõukilde, üks t. XV:9, teine sarnane, d/6, s. 31, K. *77* — kaaluvihid, kaks, üks t. XI:3, teine sarnane, kuid rd., f/3, s. 30. *78* — savinõukilde, neli, nagu t. XV:9, s. 28. *79* — spiraalsõrmus nagu t. IX:12, d/6, s. 32, K. *80* — savinõukilde, üks nagu t. XV:12, teine nagu t. XV:3, kuid ilustamata, d/6, s. 23, K. *81* — vöönaast nagu t. XI:7, d/6, s. 23, K. *82* — vöönaastud, kaks, nagu t. XI:9, d/6, s. 23., K. *83* — klaashelmes, helesinine, d/6, s. 20, K. *84* — spiraaltoruke nagu t. IX:10; spiraal nagu t. IX:12, aga peenem., e/5, s. 22, M. *85* — savinõukilde, üks t. XV:1, teine nagu t. XV:12, e/5, s. 20, M. *86* — suitsed t. XIII:7, e/5, s. 24, M. *87* — savinõukild nagu t. XV:12, d/6, s. 25. *88* — noatupe kandeketi ktk. nagu t. X:1; spiraalsõrmus t. IX:12; savinõukilde, kaks, nagu t. XV:3, s. 27. *89* — rinnanõela varre ktk., rd., e/5, s. 25. *90* — pronksitükid, sulanud; savinõukild nagu t. XV:1, e/5, s. 18. *91* — spiraaltoruke nagu t. IX:10; spiraal nagu t. IX:12, aga peenem. e/5, s. 22. *92* — spiraaltorukesi, kaks, nagu t. IX:10, teine peenem; noatupe kandeketi ktk. nagu t. X:1, e/5, s. 30. *93* — savinõukild nagu t. XV:1, e/5, s. 22. *94* — spiraalkäevõru ktk. nagu t. X:4, f/3, s. 22. *95* — spiraalkäevõru ktk. nagu eelmine, e/5, s. 15, M. *96* — savinõukilde, kaks nagu t. XV:1, kaks nagu t. XV:12, s. 20. *97* — savinõukilde, kaks, nagu t. XV:1, e/5, s. 15, M. *98* — ketilüli ktk. nagu t. XI:8, e/5, s. 30, M. *99* — spiraaltorukesed, kolm, nagu t. IX:10, e/5, s. 14, M. *100* — klaashelmes, osalt sulanud, valkjas, e/5, s. 22, M. *101* — savinõukilde, kolm nagu t. XV:1, seitse nagu t. XV:12, e/4, s. 13. *102* — obadus; kaksikneet nagu t. XI:10; neet nagu t. XIV:3, f/4, s. 22, L. *103* — spiraaltoruke; keti ktk.; rõngakesed, kolm, nagu t. IX:10, h/3, s. 20. *104* — spiraaltorukesed, kaks, nagu eelmised, h/3, s. 32. *105* — kaelavõru ktk., keeratud kolmest pronkstraadist, g/3, s. 22. *106* — rauatükike, g/3, s. 20. *107* — vöönaastud, kaks, ristkülikukujulised; pronksi-

tükikesi, g/3, s. 18. *108* — hoburaudsõle nupp, moonikujuline; ketilüli nagu t. XI:8, f/3, s. 20. *109* — valjanaast, j. 10:7, g/3, s. 20. *110* — nael, g/3, s. 18. *111* — nael; rõngakese ktk. nagu t. IX:10, g/3, s. 18. *112* — vööketi ktk. nagu t. X:2, g/3, s. 17. *113* — pronksitükke, kaks, sulanud, g/3, s. 15. *114* — spiraalkäevõru ktk. nagu t. X:4, g/3, s. 15. *115* — raudpleki tükk, kahekordne, f/4, s. 33, O. *116* — pronksitükk, g/3, s. 19. *117* — spiraaltorukesed, kolm; rõngakesed nagu t. IX:10; pronksitükke; savinõukilde, kolm, nagu t. XV:12, h/3, s. 37. *118* — keti ktk. nagu t. X:5; spiraaltorukesed, üheksa; rõngakesed, viis, nagu t. IX:10, pr.; savinõukilde, kaks, nagu t. XV:8, kuid ilustamata, h/3, s. 28. *119* — nael, g/3, s. 10. *120* — savinõukilde, neli, nagu t. XV:12, h/4, s. 10. *121* — pronksitükke; savinõukilde, kaks, nagu eelmised, g/3, s. 30. *122* — varraslüli ktk. nagu nr. 63, g/4, s. 14, P. *123* — rinnanõelavarre ktk., pr., g/5, s. 12. *124* — naastu ktk., h/4, s. 28. *125* — nael, g/4, s. 20, P. *126* — spiraalsõrmuse ktk. nagu t. IX:12; spiraaltoruke nagu t. IX:10; savinõukild nagu t. XV:12, g/4, s. 15. *127* — savinõukilde, üks t. XV:12, kolm sarnased, f/4, s. 20, L. *128* — rõngas, pr., h/4, s. 10. *129* — neet, t. XIV:3, e/5, s. 22. *130* — vööketi lüli nagu t. X:2, e/5, s. 38. *131* — käevõru ktk. nagu t. IX:17, f/4, s. 25. *132* — savinõukild nagu t. XV:12, d/7, s. 20. *133* — spiraalkäevõru ktk. nagu t. X:4, s. 25. *134* — spiraalkäevõru ktk., nagu eelmine; spiraali ktk. nagu t. IX:12, kuid väiksem, g/5, s. 28. *135* — spiraalkäevõru ktk., e/5, s. 20, M. *136* — sõrmuse ktk. nagu t. IX:5, e/5, s. 25, M. *137* — spiraali ktk., kaks, nagu t. IX:12, kuid väiksemad, e/5, s. 30, M. *138* — keti ktk. nagu t. X:5, e/5, s. 30, M. *139* — kaelavõru ktk. nagu nr. 17; vöönaast nagu nr. 107; keti ktk. nagu t. X:5, XI:8; spiraaltorukesi, kolm, nagu t. IX:10; vööketi lüli ktk. nagu t. X:2, e/5, s. 30, M. *140* — savinõukild nagu t. XV:3, f/5, s. 15. *141* — nael, s. 30. *142* — keti ktk. nagu t. X:5, XI:8; spiraaltorukesi, kolm, nagu t. IX:10; pronksitükke; savinõukilde, kaks, nagu t. XV:12, e/5, s. 28, N. *143* — keti ktk. nagu t. X:5, f/5, s. 30. *144* — vööketi lüli nagu t. X:2, f/5, s. 10. *145* — naastud, kaks, katkised, rd.; spiraalsõrmus, nagu t. IX:12; kuljus t. XIV:6, rd.; savinõukilde, neli, nagu t. XV:12, h/4, s. 15, T. *146* — spiraaltoruke nagu t. IX:10, kuid pikem, e/5, s. 10, M?. *147* — spiraaltorukesi, kaks, nagu eelmised, muist sulanud; keti lülid, kolm nagu t. XI:8, neli nagu t. X:5. *148* — vikati kannaosa, nagu t. XIV:8, d/6, s. 12. *149* — spiraaltorukesi, kolm, nagu t. IX:10; keti lülid, kaks, nagu t. X:5, üks nagu t. XI:8, e/6, N. *150* — spiraaltorukesi, kaks, nagu t. IX:10, üks peenem, muist sulanud; pronkstükikesi, e/6, s. 28, N. *151* — neet nagu t. XIV:3, e/6, s. 8, N. *152* — suitsed nagu t. XIII:7, d/7, s. 25. *153* — spiraaltorukesi, kolm, nagu t. IX:10, e/6, s. 25, N. *154* — spiraal nagu nr. 137, d/7, s. 15. *155* — savinõukilde, kolm, nagu t. XV:12, d/7, s. 15. *156* — spiraaltorukesi, üks nagu t. IX:10, teine jämedam; pronkshelmes nagu t. IX:1; keti lülid nagu t. X:5, e/6, s. 30, N. *157* — spiraaltoruke nagu t. IX:10; keti lülid nagu eelmised, d/7, s. 15. *158* — raudpandlad, üks j. 10:1, kolm sarnased, g/3, s. 8—10. *159* — kaaluviht, rd., g/3, s. 12. *160* — spiraalsõrmused, kaks, nagu t. IX:12; noa ktk., f/5, s. 18. *161* — suitsed nagu t. XIII:7, s. 20. *162* — odaots nagu t. XIII:5, kuid leht damastseeritud, tipp murdunud, f/4, s. 20. *163* — pronkspleki ktk., f/5, s. 15. *164* — needi ktk. nagu t. XIV:3, d/5, s. 15. *165* — naast, kahekordsest pronksplekist, g/4, s. 10. *166* — savinõukild nagu t. XV:12, h/4, s. 30. *167* — vöönaast t. IX:7; pronkseseme ktk., d/6, s. 20, K. *168* — savinõukilde, neli, nagu t. XV:12, f/4, s. 23, L. *169* — vöönaast nagu t. IX:7, d/6, s. 15, K. *170* — hõbepleki ribake, f/4, s. 28. *171* — sadulajalus nagu t. XIII:6, g/4, s. 12, P. *172* — hoburaudsõlg, poolik, tahulise nupu ja ristlõikes rombilise kaarega, g/4, s. 18. *173* — kaaluviht, rd. südamik pr.; savinõukild nagu t. XV:12, f/4, s. 28, O. *174* — naast, rd.; spiraalsõrmus nagu t. IX:12, d/6, s. 20, J. *175* — hoburaudsõle nõela ktk., d/6, s. 20, J. *176* — savinõukilde, seitse, nagu t. XV:12, f/4, s. 11, O. *177* — savinõukild nagu t. XV:11, f/5, s. 17. *178* — vöönaast nagu t. IX:7; ketilülid nagu t. X:5; spiraaltoruke nagu t. IX:10, d/5, s. 20. *179* — nael, f/4, s. 32. *180* — savinõukilde, uusaegsed, s. 12. *181* — sadulajaluse osa t. XIII:6, g/4, s. 10—12, P. *182* — sadulajaluse osa nagu t. XIII:6, f/4, s. 20, L. *183* — kuljuse ktk., pr., f/5, s. 30. *184* — hoburaudsõlg t. X:6, f/6, s. 10—12. *185* — spiraalsõrmus nagu t. IX:12, g/4, s. 10, P. *186* — pronkspleki tükike, s.

22. *187* — sadulajaluse ktk. nagu t. XIII:6, f/4, s. 30, O. *188* — noatupe ktk., h/4, s. 20, T. *189* — varraslüli nagu nr. 63, f/5, s. 12—15. *190* — spiraalkäevõru ktk. nagu t. X:4; savinõukilde, kaksteist, nagu t. XV:12, h/4, s. 20, T. *191* — varraslüli ktk., keeratud kolmest raudtraadist, h/4, s. 15, T. *192* — rauatükike, e/6, s. 30. *193* — kuljus nagu t. XIV:6, rd.; savinõukilde, kolm, nagu t. XV:12, d/5, s. 32. *194* — vikat? t. XIII:8, h/4, s. 25, T. *195* — savinõu põhjaosa t. XV:11, f/4, s. 30, L. *196* — noa ktk., s. 29. *197* — suitsete ktk. t. XI:5; raudpannal nagu j. 10:1; pronksitükikesi, h/4, 5, s. 20, T. *198* — pronksitükikesi; savinõukild, mustjashall, siledapinnaline, b/4, s. 27, D. *199* — spiraaltoruke, nagu t. IX:10, kuid jämedam, b/4, s. 15, D. *200* — savinõukild nagu t. XV:3, kuid ornamendita, d/5. *201* — vöönaastu ktk. nagu t. IX:7; ketilülid nagu t. XI:8, b/4, s. 32, D. *202* — savinõukilde, üks nagu t. XV:10, üks nagu nr. 198, kümme nagu t. XV:12, b/4, s. 35, D. *203* — sõrmus, t. IX:4, b/4, s. 30, D. *204* — klaasikild, uusaegne, d/5. *205* — spiraaltorukesi, viis, nagu t. IX:10; ketilüli nagu t. X:5; savinõukilde, üks nagu t. XV:12, teine nagu nr. 198, c/5, s. 20. *206* — spiralatorukesi, viis; rõngake nagu t. IX:10, c/5, s. 20. *207* — savinõukilde, seitse, nagu t. XV:7; neli nagu t. XV:10, aga ornamendita, üks sarnane nr. 198-ga, s. 30. *208* — spiraaltorukesi, kolm, nagu t. IX:10; ketilüli nagu t. XI:8; rõngakesi, kaksteist; pronksitükike, c/5, E. *209* — savinõukilde, kaheksa, nagu t. XV:12, c/5, s. 30, E. *210* — nael, c/5, s. 32, E. *211* — spiraaltoruke nagu t. IX:10; ketilülid, kaks nagu t. XI:8; savinõukilde, üks nagu nr. 198, teine nagu t. XV:12, c/5, s. 27, E. *212* — neet nagu t. XIV:3, c/5, s. 30, E. *213* — spiraaltorukesi, t. IX:10, mõni sulanud ja katkine; ketilüli nagu t. XI:8; hoburaudsõle nõel; rõngakesi, neli; pronksitükike, c/5, s. 30, E. *214* — savinõukilde, viis nagu nr. 198, kolm nagu t. XV:12, b, c/5, s. 34, E. *215* — spiraaltorukesi, kuus, nagu t. IX:10; savinõukilde, kolm, nagu nr. 198, b/5, s. 30, E. *216* — pronkspandla raam, g/4, O. *217* — kaelavõru ktk. nagu nr. 17; hoburaudsõle nõel; rõngakesi, neli, f/4, O. *218* — noatupe ktk. t. XIV:5, g/4, P. *219* — savinõukild; puutükk, kõdunenud, b/5, E. *220* — pronksitükike, sulanud, c/4. *221* — savinõukilde, üks nagu t. XV:3, teine sarnane, kuid ilustamata, kümme nagu t. XV:12, c/4. *222* — ketilülid, kaksteist nagu t. XI:8; spiraaltorukesi, neli, nagu t. IX:10, c/5, s. 35, E?. *223* — needi ktk. nagu t. XIV:3; spiraalsõrmus nagu t. IX:12; rõngake nagu t. IX:10, c/5, s. 27. *224* — savinõukild nagu t. XV:3, s. 25. *225* — spiraaltoruke nagu t. IX:10; pronksitükk, sulanud, c/5, s. 18, I. *226* — pronkspannal nagu j. 10:3; spiraali ktk. nagu nr. 137, b/5, s. 35, E. *227* — noatupe kandeketi ktk. nagu t. X:1; vöönaast nagu t. IX:7; savinõukild nagu t. XV:12, b/5, s. 32, E. *228* — spiraal nagu t. IX:12, kuid peenem; rõngake; spiraaltoruke nagu t. IX:10; savinõukild nagu t. XV:12, c/5, s. 25. *229* — nooleots, rootsuga, tipp murdunud, s. 27. *230* — needi ktk. nagu t. XIV:3; naastu ktk., b/5, s. 30. *231* — raudpannal nagu j. 10:1, c/4. *232* — vöönaast t. XI:9, b/5, s. 30, E. *233* — spiraalsõrmus nagu t. IX:12; spiraaltoruke nagu t. IX:10, s. 20. *234* — vöönaastud, kaks, nagu t. IX:7; rõngas, rd., s. 30. *235* — savinõukilde, üks t. XV:7, teine sarnane, g/5. *236* — raudpannal, umbes nagu j. 10:1; spiraaltorukesi nagu t. IX:10; ketilülid nagu t. X:5, h/5, s. 23. *237* — spiraalsõrmus nagu t. IX:12; spiraaltoruke nagu t. IX:10; keti ktk. nagu t. X:5, c/5, s. 20, E. *238* — nuga nagu t. XI:2, d/5, s. 15. *239* — prees, keskaegne, e/2, s. 27. *240* — savinõukilde, üks t. XV:3, teine sarnane, aga ornamendita, c, d/5, s. 20. *241* — savinõukilde, üks t. XV:8, kuus sarnased, üks põhjaosa nagu t. XV:11, kakskümmend üks nagu t. XV:12, h/5, s. 30. *242* — odaots, hõbedaga ilustatud, t. XII:1; savinõukilde, kaks, nagu t. XV:12, e/4, s. 30. *243* — kuljus nagu t. XIV:6, rd., c/4, s. 17. *244* — nuga, h/5, s. 23, U. *245* — pronkstraadi tükike, s. 23. *246* — vikati ktk. nagu t. XIV:8. *247* — savinõukilde, üks nagu t. XV:9, kuus nagu t. XV:12, f/5. *248* — spiraali ktk. nagu t. IX:12, kuid peenem, f/5, s. 18. *249* — hoburaudsõlg nagu nr. 172; pronkspannal j. 10:3; vöönaast nagu t. IX:11, f/5, s. 18. *250* — õmblusnõel, luust, katkine, f/4. *251* — kuljus nagu t. XIV:6, rd., h/4, s. 20, T. *252* — Savinõukilde, viis nagu t. XV:12, h/5, s. 35. *253* — naast t. IX:6, e/3, s. 18. *254* — naastu ktk. nagu eelmine, i/6, s. 15. *255* — valjanaastu ktk. nagu j. 10:7, h/5, s. 30, T. *256* — savinõukilde, kaks nagu t. XV:7, kolm nagu t. XV:12, h/6, V. *257* — rinnanõela pea, t. IX:16; spiraaltoruke nagu t. IX:10; pronkshelmes nagu

t. IX:1, h/6, V. *258* — spiraaltorukesi, seitse, nagu eelmine; rõngakesi, kolmkümmend neli, nagu t. IX:10; rauatükk; savinõukilde, kaks, nagu t. XV:7, f/3, s. 35, O. *259* — sõrmus, t. IX:3, hb., f/3, s. 30, O. *260* — hoburaudsõlg, t. X:7, h/6, s. 35, V. *261* — vöönaast, t. XI:7, h/4, s. 15, T. *262* — ripats nagu t. IX:9, h/5, s. 60, U. *263* — savinõukilde, üks nagu t. XV:7, viis nagu t. XV:12, h/5, U. *264* — spiraaltorukesi, kaks, nagu t. IX:10; savinõukild nagu t. XV:7, h/6, s. 25, V. *265* — spiraaltorukesi, neli; rõngakesi, viis, nagu t. IX:10, d/4, s. 20. *266* — tuleraud, t. XI:4, *267* — käevõru ktk. t. IX:19, c/5, s. 35, I. *268* — savinõukilde, kolm, nagu t. XV:12. *269* — keti ktk. nagu t. X:5, XI:8, muist sulanud; rinnakee vahelüli, t. IX:15, d/4, s. 27. *270* — suitsed nagu t. XIII:7, g/5, s. 38. *271* — odaots nagu t. XIII:5, tipp murdunud; nuga, t. XI:2, f/5, s. 40. *272* — suitsed, t. XIII:7; odaots nagu t. XIII:5; nuga nagu eelmine, f/5, s. 40. *273* — savinõukild, t. XV:10, g/5, s. 38. *274* — spiraalsõrmus nagu t. IX:12, f/5, s. 35. *275* — vööketi lüli nagu t. X:2, s. 30. *276* — noa ktk., d/4. *277* — savinõukilde, neli, nagu t. XV:10, g/5. *278* — keti ktk. nagu t. X:5; pronksitükike; nuga; savinõukild nagu t. XV:12, g/5, s. 34. *279* — sõrmus, t. IX:5; noa ktk., kaks, g/5. *280* — kaaluviht nagu nr. 173, d/4, s. 35. *281* — rõngas, pr.; savinõukilde, neli, nagu t. XV:10, g/5. *282* — luku ktk., d/4, s. 23. *283* — vöönaast nagu t. IX:14; spiraal nagu t. IX:12, aga väiksem, g/5. *284* — spiraalsõrmus nagu t. IX:12, g/5. *285* — vöönaast nagu t. IX:7, g/6, s. 37. *286* — naastukesi, kolm, väikesed, h/5, 6, s. 38, R. *287* — spiraaltorukesi, kaks, nagu t. IX:10; hõbedatükike, sulanud, h/6, s. 33, R. *288* — spiraaltorukesi, kolm, muist sulanud, nagu eelmised, h/5, 6, R. *289* — nuga nagu t. XI:1, kuid sirge seljaga, e/3, s. 35. *290* — rinnanõela varre ktk., pr., h/5, s. 29, R. *291* — rinnanõela ktk.; noatupe kandeketi ktk. nagu t. X:1; rõngas, rd., h/5, s. 30, R. *292* — naast, rd., g/6, Q. *293* — varraslüli ktk. nagu nr. 63, g/6, s. 22, Q. *294* — vöönaastud, neli nagu t. IX:7, h/6, s. 30, R. *295* — savinõukilde, viis, nagu t. XV:12, g/5, s. 25, Q. *296* — obadus, g/6, Q. *297* — nuga nagu nr. 289, h/5, s. 38, R. *298* — spiraaltorukesi, kaks, nagu t. IX:10, muist sulanud, h/5, s. 38, R. *299* — neet nagu t. XIV:3, h/6, s. 37, R. *300* — spiraalkäevõru ktk. nagu t. X:4; spiraaltoruke nagu t. IX:10, f/5, s. 24. *301* — spiraalkäevõru ktk. nagu eelmised, h/6, s. 35, R. *302* — vöönaast nagu t. IX:14, h/5, R. *303* — hõõrumiskivid, kaks, d/4, H. *304* — spiraalkäevõru ktk. nagu t. X:4; pronksitükk, sulanud, h/6, R. *305* — klaashelmes, t. IX:2, g/6, s. 27, R. *306* — naastud, kaks, rd., g/6, s. 30, S. *307* — spiraalkäevõru ktk., nagu t. X:4, s. 27. *308* — noatupe naast; varraslüli ktk. nagu nr. 191. *309* — nuga nagu nr. 289, s, 27. *310* — võru, pr., g/5, s. 23. *311* — kaaluviht, rd. g/6, s. 25, Q. *312* — naastu ktk.; spiraaltoruke nagu t. IX:10; spiraalkäevõru ktk. nagu t. X:4, f/4. *313* — needi pea nagu t. XIV:3, d/6, K. *314* — savinõukilde, üksteist, nagu t. XV:12, b/4. *315* — rihmakeel nagu j. 10:5; vööketi lüli ktk. nagu t. X:2; spiraalkäevõru ktk., kaks, nagu t. X:4, d/6, K. *316* — raudpannal nagu j. 10:1, e/4, s. 15. *317* — vöönaastud, kaks, nagu t. IX:7, d/6, K. *318* — savinõukilde, neliteist nagu t. XV:12, g/6, S. *319* — spiraalsõrmus nagu t. IX:12, g/4, s. 30, P. *320* — spiraaltoruke nagu t. IX:10, g/5, s. 24. *321* — kett, t. XI:8, g/5, s. 21. *322* — spiraalsõrmus nagu t. IX:12, g/6, s. 25. *323* — hoburaudsõlg nagu nr. 172, h/5, s. 30, U. *324* — spiraalsõrmus nagu t. IX:12, d/6, s. 25, K. *325* — noatupe kandeketi ktk. nagu t. X:1, d/3, s. 25. *326* — savinõukild nagu t. XV:12, d/4, s. 25, H. *327* — savinõukild nagu t. XV:5, d/3, s. 10, H. *328* — nael, d/4, s. 22, H. *329* — heitodaotsik, t. XIII:4, d/6, s. 25, K. *330* — rihmajagaja, rõngakujuline, pr. d/3, s. 15, H. *331* — nuga, t. XI:1; savinõukild nagu t. XV:12, d/6, s. 25, K. *332* — nuga nagu nr. 289, d/6, s. 26, K. *333* — spiraaltoruke nagu t. IX:10; noatupe kandeketi ktk. nagu t. X:1, d/3, s. 24, H. *334* — klaashelmes nagu t. IX:2; spiraali ktk. nagu t. IX:12; ketilüli nagu t. XI:8, d/3, s. 25, H. *335* — klaashelme ktk., sinine, soonitud; spiraaltorukesi, kaks, nagu t. IX:10, d/3, s. 20, H. *336* — spiraali ktk. nagu t. IX:12, aga väiksem, d/3, s. 18, H. *337* — klaashelmed, sulanud; käevõru ktk., keeratud kahest traadist, d/3, s. 25, H. *338* — vöönaast nagu t. IX:7; hoburaudsõle kaare ktk. nagu nr. 172; pronksitükikesi, d/6, s. 22, K. *339* — keti ktk. nagu t. X:5, d/5, s. 25. *340* — spiraaltorukesi, üksteist, nagu t. IX:10, d/3, s. 25—28, H. *341* — klaashelme ktk., sinine; spiraaltorukesi, kaks, nagu eelmised; spiraalkäevõru

ktk. nagu t. X:4; pronksitükike, d/3, s. 10—25, G. 342 — raudpannal nagu j. 10 : 1, e/4, s. 15. *343* — hõbemünt; spiraaltorukesi, kuus, nagu t. IX:10, muist sulanud, d/3, 15, G. *344* — kaksikneet, t. XI:10; neet nagu t. XIV:3, c/4, s. 15. *345* — klaashelmes, sinine; spiraali ktk. nagu nr. 137, d/3, s. 20, G. *346* — klaashelme ktk., sinine, soonitud; spiraaltoruke nagu t. IX:10; noatupe kandeketi ktk. nagu t. X:1, d/3, s. 23, G. *347* — pronkstraat, kokku keeratud, d/2, s. 15. *348* — naast, rd.; keti ktk. nagu t. X:5, c/4, s. 25. *349* — spiraal nagu t. IX:12; spiraaltorukesi, neli nagu t. IX:10, d/6, K. *350* — hõõrumiskivi ktk. *351* — keti ktk. kaalukausi küljest, d/3, s. 20, G. *352* — ripats nagu t. IX:9, pr.; klaashelmes, sinine; spiraaltorukesi, kaheksa, nagu t. IX:10; pronksitükke, d/3, s. 10, G. *353* — kuljus, pr., d/3, s. 20, G. *354* — klaashelmes, sulanud, s. 25. *355* — rihmakeel, t. XIV:1; tuleraua ktk. nagu t. XI:4, g/4, P. *356* — rihmajagaja nagu nr. 330, g/4, P. *357* — noatupe ktk. nagu t. XIV:5; rõnga ktk. rd., c/4, s. 21, F. *358* — kaksikneet nagu t. XI:10. *359* — spiraalsõrmus nagu t. IX:12, s. 27. *360* — neet nagu t. XIV:3, d/4, s. 27, H. *361* — raudriista ktk., c/4, s. 20, F. *362* — vöönaastud, neli, nagu t. IX:7, e/6, s. 27, N?. *363* — nuga nagu nr. 289, d/4, s. 15. *364* — neet nagu t. XIV:3, kuid väiksem, c/3, s. 22, F. *365* — naastu ktk., c/4, s. 25. F. *366* — klaashelme ktk. sinine; spiraaltorukesi, kaks, nagu t. IX:10, s. 24. *367* — spiraal nagu t. IX:12, kuid peenem, d/3, s. 32, G. *368* — hõbemünt, f/4, O. *369* — keti ktk. nagu nr. 351; pronksitükid; savinõukilde, neli, nagu t. XV:12, üks nagu t. XV:3, kuid ilustamata, c/4, F. *370* — hõbemünt, f/4, O. *371* — neet nagu t. XIV:3, c/4, s. 27. *372* — naast kahekordsest pronksplekist; vööketi lüli ktk. nagu t. X:2, c/4, s. 15. *373* — keekandja, t. X:8, h/5, s. 20, U. *374* — ripats nagu t. IX:9, s. 32. *375* — savinõukild nagu t. XV:12, s. 22. *376* — spiraal, väljavenitatud, b/4, D. *377* — spiraaltorukesi, viis, nagu t. IX:10; rauatükike, b/4, s. 15, D. *378* — ripats, t. IX:9, h/5, s. 60, U. *379* — spiraali ktk. nagu t. IX:12, c/4, s. 20, F. *380* — heiteoda otsik nagu t. XIII:4, h/5, s. 40, U. *381* — valjanaast nagu j. X:7, c/4, s. 20, F. *382* — hoburaudsõlg, katkine, nagu nr. 172, hb., s. 20. *383* — keti ktk. nagu nr. 351, d/4, s. 23, F. *384* — odaotsa ktk. nagu t. XIII:2. *385* — kaalukang, t. XIV:4, d/3, 4, s. 23, F. *386* — kaaluviht, rd., c/4, s. 25, F. *387* — kaaluvihid, kaks pr., kaks rd.; spiraal nagu nr. 137; suitsete ktk.; noa ktk.; valjanaastu ktk. nagu j. 10:7; neet nagu t. XIV:3; raudpannal nagu j. 10:1; savinõukilde, nelikümmend seitse, nagu t. XV:12, c/3, 4, s. 25, F. *388* — odaots, t. XIII:3, f/5. *389* — nael; spiraalkäevõru ktk. nagu t. X:4; pronkshelmes nagu t. IX:1; rõngakeste ktk. nagu t. IX:10, sulanud; savinõukild nagu t. XV:12, s. 20. *390* — naastu ktk., b/4 s. 18, D. *391* — spiraaltorukesi, kaks, nagu t. IX:10; vöönaast nagu t. IX:7; savinõukilde nagu t. XV:12, b/4, s. 17, D. *392* — savinõukilde, kaks nagu t. XV:7, kaheksateist nagu t. XV:9, 11, 12, h/5, s. 30. *393* — kuljus, pr., d/3, s. 32, H. *394* — spiraalsõrmus nagu t. IX:12, h/5, s. 35, R. *395* — spiraaltorukesi, viis nagu t. IX:10, üks jämedam; sõrmuse ktk. nagu t. IX:4; needi ktk. nagu t. XIV:3, s. 17. *396* — neet nagu t. XIV:3, c/3, s. 20, F. *397* — raudpleki tükk, d/3, s. 10. *398* — savinõukilde, üks nagu t. XV:12, kaks nagu t. XV:10, kuid ornamendita, g/4, P. *399* — rõngas, pr.; spiraaltorukesi, kaks, nagu t. IX:10; pronkshelmes nagu t. IX:1; savinõu servaosa nagu t. XV:12, b/4, s. 20. *400* — vikat, t. XIV:8, g/4, P. *401* — spiraaltorukesi, kolm, nagu eelmised; traadi tükke, pr. b/4, s. 20. D. *402* — rihmanaaste, pr.; savinõukilde, üks nagu t. XV:3, kuid ornamendita, kaks nagu t. XV:12, h/6, V. *403* — mõõga tera ktk., a/4, 5. *404* — vikati ktk., g/5, R. *405* — vöönaast, nelinurkne, keskelt kummis, e/1. *406* — vöönaast nagu t. IX:7; pronkstraadi tükid, g/5. *407* — raudpannal nagu j. 10:1, e/1, s. 15. *408* — vöönaast nagu t. IX:7, g/6, Q. *409* — neet nagu t. XIV:3, kuid väiksem, a/4, s. 17. *410* — odaots, t. XIII:1, g/6, Q. *411* — naast nagu t. IX:6, e/2. *412* — neet nagu t. XIV:3, kuid väiksem, e/2. *413* — ripatsi ktk.; naast, pr., e/2, s. 25. *414* — naastud, kaks, nagu t. IX:6, kuid väiksemad; e/2, s. 20. *415* — pronkshelmes, t. IX:1; savinõukilde, üks nagu t. XV:3, kuid ornamendita, seitsekümmend kuus nagu t. XV:11, 12, g/6, s. 17, S. *416* — spiraaltorukesi, neli nagu t. IX:10, kaks jämedamad, neli peenemad; naastu ktk., g/6, s. 26, S. *417* — savinõukilde, kümme nagu t. XV:12, viis nagu t. XV:3, kuid ilustamata, g/6, S. *418* — savinõukilde, kaks nagu t. XV:7, kolm

nagu t. XV:12, g/6, S. *419* — nuga nagu nr. 289; savinõukilde, nelikümmend neli, nagu t. XV:9, 11, 12, g/6, S. *420* — sõrmuse ktk. nagu t. IX:8; spiraaltorukesi, kaks, nagu t. IX:10, g/6, s. 26, S. *421* — naelad, kaks, b/4, s. 20, D. *422* — neet nagu t. XIII:3, kuid väiksem, b/4, s. 17, D. *423* — naast, pr., s. 22. *424* — vöönaast nagu t. IX:7; sõrmuse ktk. nagu t. IX:4; ketilüli nagu t. XI:8, s. 25. *425* — spiraalkäevõru ktk. nagu t. X:4; hõbedatükike, b/4, s. 18, D. *426* — naast; needi ktk. nagu t. XIV:3, b/4, s. 18, D. *427* — spiraal nagu t. IX:12, c/5, I. *428* — sõrmus nagu t. IX:4; pronkseseme ktk., e/3, s. 32. *429* — hoburaudsõle kaare ktk. s. 18. *430* — spiraaltorukesi, viis, nagu t. IX:10, üks välja venitatud, üks peenem, b/4, s. 24. *431* — nuga nagu t. XI:2, c/5, s. 31, I. *432* — nuga nagu nr. 289; naela ktk., c/5, I. *433* — spiraalsõrmus nagu t. IX:12, c/5, s. 24, I. *434* — heiteoda otsiku varre osa nagu t. XIII:4. *435* — hoburaudsõle ktk. nagu nr. 172, c/5, I. *436* — nael, c/5, s. 27, I. *437* — vöönaast nagu t. IX:11, hb., c/3, s. 10. *438* — vöönaastud, kaks nagu t. XI:7; pronkstraadi ktk., a/4, s. 16. *439* — spiraaltorukesi, kaheksa, nagu t. IX:10, d/2, s. 17. *440* — naelu, kaks, b/4, s. 20, D. *441* — spiraaltorukesi, kolm, nagu t. IX:10, a/1, s. 10. *442* — savinõukilde, neli, nagu t. XV:12, c/4. *443* — klaashelme ktk., sinine, soonitud; pronksitükikesi, d/3. *444* — savinõukilde, viiskümmend seitse, nagu t. XV:9, 11, 12, b/4. *445* — spiraaltoruke nagu t. IX:10, d/3, G?. *446* — sadulajalus, t. XIII:9, d/3. *447* — nael, c/4. *448* — vöönaast nagu t. IX:7, a/4, s. 25. *449* — varraslüli nagu nr. 63, b/4, s. 20. *450* — araabia mündi ktk., hb., a/1. *451* — kirves, t. XIV:7; suitse rõngas, c/5, I. *452* — spiraal nagu t. IX:12, kuid väiksem, a/4, s. 26, C. *453* — noa ktk.; spiraalsõrmuse ktk. nagu t. IX:12, c/5, I. *454* — rihmajagajad, üks j. 10:5; teine katkine, samasugune, a/4, s. 26, C. *455* — neet nagu t. XIV:3, c/6. *456* — heiteoda otsiku rootsu osa nagu t. XIII:4, c/4, s. 20. *457* — nael, s. 10. *458* — spiraaltoruke nagu t. IX:10; savinõukilde, kaks, nagu t. XV:12, b/5. *459* — odaots, t. XIII:5, a/4, s. 28, C. *460* — sõrmus nagu t. IX:5, b/3, B. *461* — needi pea nagu t. XIV:3, b/3, s. 15. *462* — needi pea nagu eelmine, b/3, s. 18. *463* — rõnga ktk., pr.; spiraal nagu nr. 137; needi ktk. nagu t. XIV:3, b/3, s. 18. *464* — keti ktk. nagu t. X:5, a/4, s. 25, C. *465* — needi pea nagu t. XIV:3, b/3, s. 16. *466* — võtme keel, c/5. *467* — vöönaast, t. IX:14; spiraaltoruke; rõngakesed, neli, nagu t. IX:10, muist sulanud, b/3, s. 25, B. *468* — odaotsa ktk. nagu t. XIII:2, b/3, s. 27, B. *469* — ripatsi ktk., b/3, B. *470* — spiraaltoruke nagu t. IX:10; spiraalsõrmuse ja spiraali ktk. nagu t. IX:12; savinõukild nagu t. XV:12, s. 29. *471* — nael, b/3, s. 25. *472* — vöönaastud, kaks, nagu t. IX:11; spiraalkäevõru ktk. nagu t. X:4, a/3, s. 20, B. *473* — keekandja nagu t. X:9, a/3, s. 10, *474* — varrasaheliku ktk. nagu nr. 191, b/3, s. 15. *475* — spiraalkäevõru ktk. nagu t. X:4; vöönaastu ktk. nagu t. IX:7, b/3, s. 20. *476* — spiraalkäevõru ktk. nagu eelmine; needi ktk. nagu t. XIV:3, a/2, A. *477* — kabjanael, b/2, s. 23. *478* — spiraalid, kaks, nagu t. IX:12, kuid väiksemad; traaditükk, pr. a/2, A. *479* — needi ktk., kaks, nagu t. XIV:3; nael, s. 25. *480* — nael, a/2, A. *481* — neet nagu t. XIV:3, kuid väiksem, a/2, s. 27, A. *482* — nael, a/3. *483* — varraslüli nagu nr. 63, a/2, A. *434* — suitse rõngas, a/3, s. 20, B. *485* — needid, kaks, nagu t. XIV:3; savinõukild nagu t. XV:12, b/3, s. 27. *486* — mõõgatupe otsanaast j. 10:2, pr. a/4, s. 23, C. *487* — noa ktk. b/3, s. 10. *488* — nael, a/3, s. 20. *489* — neet nagu t. XIV:3, kuid väiksem, a/2, s. 20, A. *490* — neetide ktk. nagu eelmised; savinõukild nagu t. XV:12, a/2, s. 20, A. *491* — naaskli ? ktk.; rauatükike, b/2, s. 15. *492* — varraslüli nagu nr. 63, a/3, s. 22, A. *493* — spiraalkäevõru ktk. nagu t. 10:4, b/2, s. 10. *494* — vöönaast nagu nr. 405; pronksplekitükikesi, a/3, A. *495* — neet nagu t. XIV:3, a/2, s. 12. *496* — needi ktk. nagu eelmine; nael, a/1. *497* — naastu ktk. nagu t. IX:6, kuid väiksem. *498* — spiraalkäevõru ktk. nagu t. X:4. *499* — savinõukilde, sada kuus, nagu t. XV:9, 11, 12, kaks nagu t. XV:3, kuid ilustamata, üks nagu t. XV:5. *500* — hõõrumiskivi ktk. *501* — kivimunak. *502* — kivimunak. *503* — spiraaltorukesi, kakskümmend, nagu t. IX:10, muist sulanud; spiraalkäevõru ktk. nagu t. X:4; rihmajagaja ktk. nagu j. 10:5; keti ktk. nagu t. X:5; pronksitükikesi. *504* — needi ktk. nagu t. XIV:3; nael. *505* — kivimunak.

КАМЕННЫЙ МОГИЛЬНИК В РАНДВЕРЕ НА ОСТРОВЕ САРЕМАА

А. Э. КУСТИН

Резюме

Рандвереский поздний каменный могильник с трупосожжениями является одним из примерно ста памятников этого типа на о-ве Сааремаа. Он расположен в восточной части острова на Кыйгустеском или Рандвереском мысе (рис. 9). Центральная часть мыса представляет собой плоскую, простирающуюся с северо-запада на юго-восток моренную возвышенность. Могильник находится несколько западнее деревни Рандвере и окружен пашенными полями.

Рандвереский могильник был целиком раскопан в 1940 году.[4]* Края его были раньше несколько потревожены вспашкой. При этом были найдены некоторые предметы и кальцинированные кости. Сохранившаяся часть могильника занимала площадь ок. 300 м^2 (табл. VI). По форме она представляла неправильный овал, длиной в направлении с северо-запада на юго-восток в 33 м и шириной до 27 м. Толщина культурного слоя в западной части могильника достигала 27—36 см, в восточной части — 30—40 см, а на юго-востоке местами даже 60 см. Поверхность могильника была покрыта слоем битого плитняка и земли, в котором кое-где также встречались валуны (табл. VIII : 1). Ниже шли, большей частью без какой-либо системы, валуны разных размеров и обломки известнякового плитняка. Многие камни уходили в грунт. Земля между камнями была углистая и более темного цвета, чем на соседнем поле. В культурном слое встречались кое-где и отдельные более крупные угли. Между камнями были найдены остатки трупосожжений и предметы могильного инвентаря. На западном и юго-западном конце могильника, а также на небольшом участке в его южной части под могильной насыпью залегал тонкий (5—6 см) углистый слой, оставшийся по-видимому, от выжигания участка под могильник с целью его «очищения».

Свыше половины общего количества вещественного материала, также большинство костей и угля были обнаружены в могильнике в виде скоплений в пределах небольших участков. Судя по характеру предметов, а также количеству и местоположению кальцинированных костей, некоторые из этих скоплений можно считать отдельными погребениями. Скопления вещественного материала помечены буквами А, В, С и т. д. и очерчены на табл. VII прерывистой линией.

Скопление А принято за таковое на основании одного лишь тесного сравнительного расположения ряда предметов на небольшом участке

* Сноски см. в эстонском тексте.

датирующих вещей в нем не было. Судя по количеству предметов, здесь, возможно, находились остатки двух перемешавшихся погребений.

Скопление B содержало остатки поясных бляшек, браслета и нагрудного украшения из бронзовых цепочек, как видно, происходящих из женского погребения 12—13 веков. Найденные там же наконечник копья и обломки удил принадлежат, очевидно, мужскому погребению того же периода.

Скопление C включало наконечник копья, поясное кольцо и наконечник ножен для меча, принадлежавшие мужскому погребению 11—12 в. Входившие в то же скопление части нагрудного украшения свидетельствуют о том, что здесь была захоронена и женщина.

Скопление D, судя по большому количеству кальцинированных костей, содержало остатки погребений 2—3 женщин. Перстень, спиральные пронизки и поясные бляшки датируют эти погребения 12 веком.

Скопление E также содержало остатки женского погребения — спиральные пронизки, нагрудные украшения и остатки ножен для ножа, который женщины обычно носили на поясе. Указанные вещи датируются 12 или 13 веком.

Скопление F, судя по наконечнику копья, бляшки от удил, коромыслу весов и железной пряжке, относится к мужскому погребению 11—12 веков.

Скопление G содержало крестовидную подвеску, монету-подвеску и спиральные пронизки, принадлежавшие женскому погребению 12 века.

Скопление H включало бусины, перстень и фрагменты браслета, принадлежавшие женскому погребению 12 века.

Скопление I содержало предметы как мужского, так и женского погребения: широкий браслет сааремаского типа, подковообразную пряжку, топор и кольцо от удил, датируемые 11—12 веками.

Скопление J явно принадлежало детскому погребению 11—12 веков. Это скопление содержало небольшой браслет и другие находки.

Скопление K, судя по наконечнику дротика, происходит от мужского погребения 12—13 веков; найденные же там фрагменты нагрудного украшения, спиральные пронизки и привозная керамика принадлежали женскому погребению более раннего периода, по-видимому, 11 века.

Скопление L содержало сердцевидную поясную бляшку и стремя — предметы мужского погребения 11—12 веков.

Скопление M, в котором представлено большое количество кальцинированных костей и ряд вещей, принадлежало двум женским погребениям; части нагрудного украшения и поясной цепи, а также ножны для женского ножа и другие находки датируют это скопление 12—13 веками.

Скопление N, судя по фрагментам спиральных пронизок и нагрудного украшения, происходит от женского погребения; найденная же там гиря от весов принадлежит, по-видимому, другому погребению.

Скопление O относится к мужскому погребению 11—12 веков. Однако, входящие в него серебряный перстень, части нагрудного украшения и спиральные пронизки говорят о том, что в 12—13 веках там была погребена и женщина.

Скопление P содержало язычек от ремня, стремя, кресало, части ножен для большого боевого ножа и прочие вещи, свидетельствующие об их принадлежности мужскому погребению 11 века.

Скопление Q, судя по наличию наконечника копья и обломка косы, также относится к мужскому погребению 11—12 веков.

Скопление R содержало нагрудную булавку, части браслета и спиральные пронизки, принадлежащие женскому погребению 11—12 веков.

Скопление S также содержало спиральные пронизки, бусины и спиральный, расширяющийся посередине перстень; эти вещи принадлежат женскому погребению 12—13 веков.

Скопление T состояло из предметов, характерных для мужского погребения 11—12 веков — железной пряжки, бляшки от удил и железного бубенчика.

Скопление U включало мужское и женское погребение; первому принадлежал наконечник дротика, а второму — 2 крестовидные подвески и бляшки для нагрудных цепочек. Оба погребения датируются 12—13 веками.

Скопление V содержало спиральные пронизки и подковообразную пряжку, принадлежавшие женскому погребению 12—13 веков.

Скопления H, O, P и R были окружены довольно крупными валунами и положенными плашмя известняковыми плитами, образовавшими более или менее регулярные круги диаметром 2,8—3,5 м (табл. VIII : 2). Отдельные, выложенные в виде круга камни окаймляли и скопление F, а, вероятно, и скопление E. У других скоплений находок каменные круги не прослеживались (табл. VIII : 3).

Перечисленные скопления предметов отмечают общим числом 33—36 погребений, из них 15 мужских, 18—20 женских и одно детское. Последних было, несомненно, больше, но одежда и могильный инвентарь в погребениях детей и взрослых сходны между собой, поэтому число детских погребений не всегда поддается точному определению. Прочий могильный инвентарь (36%) был найден в разбросанном виде и не может быть увязан с определенными погребениями. Судя по количеству предметов и костей, можно полагать, что эта часть инвентаря принадлежала примерно 25 погребениям, среди которых, исходя из характера найденных вещей, было примерно 11 мужских и 11 женских. Таким образом, в сохранившейся части могильника были в общем счете погребены остатки более 60 трупосожжений. Число это, конечно, ориентировочное, так как количество предметов не было одинаково во всех погребениях, а варьировало в зависимости от пола и возраста, имущественного и социального положения умершего, от характера его занятий при жизни и т. д. Не всегда предметы и остатки трупосожжения укладывались в одном месте, зачастую их рассыпали среди камней, частично они были разбросаны более поздними погребениями.

На основании топографии наиболее ранних предметов (табл. VII), можно заключить, что первые погребения располагались в центральном и восточном участках могильника и относились к 11 веку. В этот период был сооружен по крайней мере один каменный круг (P), а, возможно, и некоторые другие. С самого начала покойников погребали как в каменных кругах, так и на участках между ними. Сравнительно большое число погребений относится к концу 11 и к 12 веку. Постепенно пределы могильника расширялись в северном, южном и западном направлениях, но продолжались захоронения и в центральной его части. Последние погребения относятся к первой половине 13 века. Каменных кругов в то время уже не строили. В целом погребения в рассматриваемом могильнике охватывают период примерно в 200 лет.

Предназначенный под могильник участок был предварительно «очищен» огнем. Крупные валуны, находившиеся на участке могильника, были оставлены на месте. Трупосожжение происходило в стороне. Боль-

шинство предметов могильного инвентаря также подвергалось действию огня. Многие предметы помимо того ломали или изгибали. В процессе погребения или даже позднее в могилу дополнительно клали еще отдельные орудия труда. Кости и предметы покрывались камнями различных размеров, поэтому каменная насыпь получалась неравномерная. В верхнем горизонте насыпи наряду с керамикой найдены также кости животных. Они представляют собой, по-видимому, следы поминок, устраивавшихся на могильнике либо во время погребения, либо позднее.

Рандвереский могильник дал обильный археологический материал (508 номеров). Большую часть его составляют предметы украшения и принадлежности одежды, в меньшем количестве в нем представлено оружие и снаряжение всадников; меньше всего в могильном инвентаре орудий труда.

Подковообразных пряжек найдено 14 экземпляров. Одна из них, серебряная, разрублена, а все остальные бронзовые. Часть пряжек имеет ромбовидную в сечении дужку и граненые пуговки на концах. Первоначально подобные пряжки появились возможно на о-ве Готланде.[13] В 11—13 веках они очень часто встречались также на о-ве Сааремаа. Одна крупная пряжка с дугой плоско-выпуклого сечения, украшенной поперечными линиями (табл. X : 6), и фрагмент другой с пуговками на концах в виде плодов мака, представляют куршский тип, также широко распространенный на о-ве Сааремаа в тот период. Две фибулы имеют завитые в трубочки концы (табл. X : 3, 7) и принадлежат к типу, распространенному в 11—14 веках во всей Прибалтике.[18]

К нагрудным украшениям принадлежали две булавки с треугольной головкой (табл. IX : 16, 18). Этот местный сааремаский тип сложился в 11 веке на базе аналогичных булавок, бытовавших в 8—9 веках у куршей. За пределами Сааремаа булавки этого типа встречаются только в северо-западной Латвии, на древней куршской и ливской территории.[28] Две бляшки (табл. X : 8, 9) для подвешивания нагрудных цепочек происходят от двух разных украшений и также представляют собой сааремаский тип. Они датируются 12—13 веками и образуют местный вариант куршского исходного типа.[36] Характерны для Сааремаа также сравнительно массивные бронзовые цепочки (табл. XI : 8). Среди наших находок имеется довольно много фрагментов и обычных, более легких цепочек (табл. X : 5) и одна бляшка от нагрудного украшения (табл. IX : 15). 4 подвески-крестика (табл. IX : 9) относятся к 12—13 векам и привезены из русских городов. Носили их подвешенными к нагрудному украшению или на шее.

Шейная гривна с удвоенной передней частью, замыкающаяся крючком и петлей, сохранилась только в фрагментах. Этот тип шейных гривен был наиболее распространенным на островах Сааремаа и Муху в 11—13 веках. От шейных украшений происходят и 8 стеклянных бусин (табл. IX : 2) и некоторые монеты, среди них одна византийская (976—1025), одна рейнская (Андернах 1014—1024), третья — неопределенного происхождения и еще фрагмент одной арабской монеты, также неопределимой.

Браслет, воспроизведенный на табл. IX : 17, принадлежал ребенку. Другой браслет, плоский с расширяющимися концами, представляет местный сааремаский тип (табл. IX : 19). Браслеты этого типа весьма обычны в инвентаре каменных могильников о-ва Сааремаа. В Рандвере было найдено также большое количество фрагментов спиральных браслетов (табл. X : 4), бытовавших в Прибалтике до начала 14 века.

Перстней найдено всего 33, из них один серебряный, с утолщением в середине (табл. IX : 3). Из бронзовых перстней — два тонких, также с утолщением в середине (табл. IX : 4), два — с раздвоенными и закручивающимися спиралью концами (табл. IX : 5) и два — спиральных, с расширяющимся средним витком (табл. IX : 8). Последний тип перстней часто встречается среди находок 12—13 веков на материке Эстонии. Кроме того, найдены 23 простых спиральных перстня, свитых из круглой проволоки (табл. IX : 12).

Пронизки и маленькие колечки из бронзовой проволоки (табл. IX : 10) представляют остатки характерной для древних эстонцев нашивки женской и детской, реже мужской одежды.[70] Среди находок имеются две бронзовые поясные пряжки (рис. 10 : 3) и 11 железных поясных бляшек (рис. 10 : 1). Поясные пряжки этого типа характерны для о-ва Готланда в первой половине 11 века,[79] откуда они распространились на все побережье Балтийского моря; особенно часто их носили вплоть до 13 века на Сааремаа.

Бронзовые поясные бляшки представлены в Рандвере 57 экземплярами. 25 из них украшены рельефным крестиком (табл. IX : 7). Особенно часто бляшки этого типа встречаются в каменных могильниках островов Сааремаа и Муху, в других местностях их обнаружено меньше.[88] Шесть экземпляров, сходных с изображенными на табл. IX : : 13, XI : 7 бляшками, имеют параллели в материковой части Эстонии и в центральной Латвии; 5 бляшек с зубчатым краем (табл. XI : 9) и 5 круглых выпуклых бляшек (табл. IX : 6) принадлежат к типу, распространенному как в Прибалтике, так и на о-ве Готланде и в других частях Скандинавии. 5 серебряных сердцевидных бляшек (табл. IX : 11) и 3 бронзовые бляшки, напоминающие рыбку (табл. IX : 14), завезены, очевидно, извне. Оба эти типа бытовали в 11—12 веках на обширной территории в пределах северной и восточной Европы.[101]

Из трех поясных колец два простые, а одно (рис. 10 : 5) с тремя отверстиями. Из этого кольца исходят три язычка, заканчивающиеся стилизованными звериными головками. Кольцо с язычками представляет собой готландский тип, который, однако, в 11—13 веках получил широкое распространение в пределах всего побережья Балтийского моря.[109] Поясные кольца служили для подвешивания при помощи ремней (портупеи) к поясу меча,[110] К поясу относится бронзовый язычек, воспроизведенный на табл. XIV : 1 и датируемый 11 веком. Аналогичные язычки от ремней найдены в соседнем Вилтинаском могильнике и в могильниках западной Финляндии.[115]

Поясная цепь, представленная в описываемом могильном инвентаре несколькими фрагментами (табл. X : 2), относится к местному типу. Бочковидные бронзовые бусины, изображенные на табл. IX : 1, принадлежали, по-видимому, к украшениям женского пояса или возможно, к нагрудному украшению.

Наконечники копий представлены в археологическом материале из Рандвере 14 экземплярами. Один из них имеет перо из узорчатой дамасской стали. Наконечники такого рода бытовали в Западной Европе вплоть до 12 века. Другой наконечник имеет покрытую серебряным листом втулку; на посеребренной втулке прочерчен узор скандинавского типа, прочерченные линии заполнены чернью и часть узора позолочена (табл. XII : 1, позолота показана черным). Этот наконечник изготовлен, по-видимому, на о-ве Готланд и датируется второй половиной 11 века. Великолепные наконечники этого рода были оружием бо-

гатой знати. Наконечник копья, изображенный на табл. XIII : 1, принадлежит к типу M по классификации Яна Петерсена.[128] Он представляет скандинавский тип и датируется на своей родине первой половиной 11 века; в Прибалтике же он удерживался до конца 12 века.[129] 5 наконечников с длинным узким пером относятся к местным типам (табл. XIII : 2, 3), равно как и три наконечника меньших размеров (табл. XIII : 5). Аналогичные наконечники копий нередко встречаются в 11—13 веках у куршей и ливов. 4 наконечника дротиков или метательных копий с односторонним ножевидным пером и зазубриной (табл. XIII : 4) весьма характерны для Прибалтики в 11—13 веках.[134] В небольшом количестве подобные наконечники найдены также в Приладожье и Финляндии.

Один из мечей имел клинок с надписью «Ulfberht», (табл. XII : 2) перекрестия его рукояти были покрыты серебряным листом. По форме рукояти и ее орнаменту меч относится к 11 веку. Перекрестие рукояти другого меча (рис. 10 : 6) также покрыто серебром и украшено прочерченным орнаментом в зверином стиле. Происхождение, время бытования и ареал распространения подобных мечей те же, что и у наконечников копий с тем же орнаментом. Среди находок имеется также часть бронзовой рукояти меча с простым линейным орнаментом (рис. 10 : 4). Рукояти этого типа изготовлены, вероятно, на Куршской территории в 12—13 веках.[147] Кроме того, в Рандвере были найдены еще небольшой обломок клинка и фрагмент бронзового наконечника ножен меча (рис. 10 : : 2). Подобные наконечники ножен появились на о-ве Готланде в конце 11 века и оттуда распространились по всему побережью Балтики, продолжая бытовать здесь до конца 13 века.[150]

Найденные в Рандвере удила двух- и трехсоставные (табл. XI : 6; XIII : 7), некоторые из них были орнаментированы (табл. XI : 5). Среди находок имеются также крестовидные бляшки от узды (рис. 10 : 7). Первоначально бляшки этого типа появились в Скандинавии, но они получили широкое распространение и на о-ве Сааремаа в 11—13 веках; в материковой части Эстонии их почти не знали. Четыре железных бубенчика относятся также к уздам (табл. XIV : 6), К снаряжению всадника относятся далее стремя треугольной формы (табл. XIII : 9) и четыре обломка от пары кольцевидных стремян (табл. XIII : 6), которые, судя по узору и материалу, являются привозными предметами.

Ножи представлены в инвентаре Рандвереского могильника 23 экземплярами, в том числе 4 миниатюрными (табл. XI : 1, 2); последние встречаются на островах чаще, чем в материковой части Эстонии. На табл. X : 1 изображены небольшие ножны 12—13 веков с накладкой из бронзового листа. Нож с ножнами этого типа носили обычно ливские женщины.[171] Два фрагмента бронзовой накладки (табл. XIV : 5) относятся, вероятно, к ножнам больших боевых ножей.

В число находок входят одна целая и две представленные обломками косы-горбуши (табл. XIV : 8). Назначение небольшого напоминающего косу предмета (табл. XIII : 8), остается неясным. Косы встречаются на о-ве Сааремаа в инвентаре почти всех каменных могильников. Маленький топорик (табл. XIV : 7) употреблялся, по-видимому, для какой-то специальной цели. На табл. XI : 4 воспроизводится одно из двух найденных в Рандвере кресал. Найдены были еще часть цилиндрического замка и два ключа (табл. XIV : 2), коромысло весов (табл. XIV : 4) и 13 гирек (табл. XI : 3). Особо следует упомя-

нуть 35 железных ладейных заклепок (табл. XIV : 3), три из которых двойные (табл. XI : 10). К ладьям относятся, вероятно, и гвозди.

Керамика богато представлена в инвентаре нашего могильника. Кое-где керамика была обнаружена целыми скоплениями, большей же частью она была разбросана по всему могильнику. Перечисленные выше скопления вещественного материала обычно не содержат керамики. В то время как металлические предметы большей частью были обнаружены в нижней части могильной насыпи, керамика встречалась по преимуществу в ее верхних горизонтах. Бо́льшая часть сосудов изготовлена от руки из теста с небольшой примесью дресвы. Эти сосуды имеют плоское дно и отвесные стенки (табл. XV : 9, 11, 12); плечики у некоторых из них покрыты прочерченным решетчатым орнаментом (табл. XV : 7). Судя по находкам возле этих сосудов остатков пищи, можно полагать, что именно в таких сосудах на могильник приносили пищу. Керамики, изготовленной из теста с примесью мелкозернистого песка, было меньше. Большая часть керамики этого типа имела узоры (табл. XV : 3, 8). Среди нее встречались низкие сосуды с тонкими стенками, блюдо- и чашеобразной формы (табл. XV : 10). Отдельные черепки принадлежат, по-видимому, гончарной керамике. Эта керамика была украшена, как обычно, волнистыми и прямыми горизонтальными линиями, в некоторых же случаях, также решетчатым орнаментом (табл. XV : 4—6). В небольшом количестве была найдена привозная рейнская керамика, орнаментированная рядами вдавлений треугольной или четырехугольной формы (табл. XV : 1, 2). Рейнская керамика обнаружена на о-ве Сааремаа еще лишь в одном могильнике, а именно в Вилтина, пососедству с Рандвере. В остальной Эстонии она пока не известна. Сосуды того же типа были найдены в ранних скандинавских городах Гайтабу и Бирка и датированы 9—10 веками.[208] В Рандвереский могильник они могли попасть не раньше 11 века. Инвентарь Рандвереского могильника в общем не отличается от вещественного материала других сааремаских могильников. Материальная культура древних сааремасцев свидетельствует о их тесных связях с населением других стран побережья Балтики. Она стоит в некоторых отношениях ближе к культуре этих соседей, чем к культуре населения материковой части Эстонии. Особенно важную роль в формировании культуры сааремасцев сыграло их тесное общение с куршами и ливами. На о-ве Сааремаа найден целый ряд предметов украшения куршских и ливских типов. Через о-в Готланд на Сааремаа поступало в основном оружие и прочие предметы вооружения.

В инвентарь Рандвереского могильника входит сравнительно много исключительно ценных предметов. Мечи и наконечники копий из дамасской стали или украшенные серебром были характерным для богатой знати оружием. Богатой же знати принадлежало и обнаруженное в нашем могильнике роскошное конское снаряжение. Значительное количество привозных предметов, серебряные украшения и монеты, а также весы и ряд гирь свидетельствуют, очевидно, о том, что древнее население Рандвере занималось мореходством и торговлей. О мореходстве говорят и найденные в разных частях могильника ладейные заклепки.

Рандвереский могильник, судя по его ограниченным размерам и по небольшому количеству найденных в нем кальцинированных костей и учитывая, с другой стороны, сравнительно продолжительный период его существования, был, очевидно, некрополем богатого знатного семейного коллектива. Местоположение могильника среди старых пашенных полей

и наличие кос в его инвентаре показывает, что основными средствами существования погребенных здесь людей были земледелие и скотоводство. О ремесленном производстве свидетельствует большое количество изготовленных на месте предметов. Не может быть сомнения и в том, что известное значение для экономики населения Сааремаа имели рыболовство и охота на тюленей, хотя в нашем могильном инвентаре эти занятия и не отражаются.

Местность, в которой расположена деревня Рандвере, была уже заселена в первой половине I тысячелетия. Об этом говорит небольшой каменный могильник, располагавшийся непосредственно возле рассмотренного нами некрополя и датируемый началом I тысячелетия (рис. 9). Вторая половина I тысячелетия пока не представлена археологическими памятниками. Зато в этом районе имеется много памятников начала II тысячелетия. Примерно в 2 км к востоку от Рандвере расположен крупный Вилтинаский каменный могильник, относящийся к тому же периоду, что и Рандвереский. По своим размерам он примерно в 6,5 раза превосходит Рандвереский могильник и, следовательно, представляет собой памятник более крупного коллектива. В Кыйгусте, недалеко от Рандвере, найден клад, содержавший 71 англосаксонскую и немецкую, а также одну арабскую монету. В этом же районе выявлены и многие случайные находки. Таким образом, судя по обилию археологических памятников, окрестности Рандвере можно считать одним из наиболее густо заселенных районов о-ва Сааремаа в начале II тысячелетия. Это было между прочим обусловлено тем, что данная местность, по сравнению с другими частями о-ва Сааремаа, обладает наиболее плодородной почвой.

Сааремаские каменные могильники можно разделить на два типа: могильники, состоящие из группы небольших плоских каменных курганов и большие могильники со сплошной каменной кладкой. Рандвереский и Вилтинаский могильники относятся ко второму типу. Из древнейших памятников этого типа на Сааремаа можно назвать могильники в Лээдри и в Орикюла, которые относятся ко второй половине I тысячелетия и к началу II тысячелетия. Тем же примерно временем датируются каменные курганы у деревни Куревере (западная часть Сааремаа), а также в Пяэлда и в Мяла на о-ве Муху, Один из обнесенных каменным венцом или кругом курганов в Куревере относился к 7 веку. Курганные могильники следует, очевидно, считать наиболее древним типом рассматриваемых сааремаских погребальных памятников. Весьма регулярные по форме каменные венцы были обнаружены и на большом сплошном могильнике 11—12 веков в Кяку (центральная часть о-ва Сааремаа). Как правило, покойники погребались в Кяку только в пределах каменных венцов или кругов. Погребения, расположенные вне кругов представляют исключение. В 12 веке каменные круги начинают исчезать, структура могильников становится менее регулярной и погребения все чаще располагаются на участках между кругами. Рандвереский и Вилтинаский могильники представляют именно эту, самую позднюю стадию развития каменных могильников на о-ве Сааремаа.

Из могильных памятников материковой части Эстонии наибольшим сходством с сааремаскими могильниками имеют большие плоские западноэстонские могильники с каменной кладкой, примерами которых могут служить, например, некрополи 12—13 веков в Люманди Мярьямаского района и в Варди близ поселка Нисси. Но в отличие от сааремаских

могильников они не имеют каменных кругов. Могильники, состоящие из маленьких каменных курганов, в материковой части Эстонии пока не известны. Некоторое сходство с сааремаскими могильниками имеют отдельные каменные могильные сооружения курземских ливов.[224] Но последние содержат не только трупосожжения, но и трупоположения, чего на о-ве Сааремаа не было. Плоские каменные могильники беспорядочной конструкции встречались и в западной Финляндии, но каких-либо особых общих черт с сааремаскими могильниками они не имеют. На других соседних территориях сплошные каменные погребальные сооружения не известны.

Таким образом, сложившийся в течение I тысячелетия на островах тип каменных могильников является характерной особенностью древней материальной культуры сааремаского населения. Своего расцвета эта культура достигла в начале II тысячелетия. К этому периоду и относится большинство сааремаских каменных могильников. В 13 веке новых могильных сооружений этого типа больше не возникает и они постепенно прекращают существовать. В конце 12 века начинают распространяться некрополи нового типа — грунтовые могильники с трупоположениями, которые в 13—14 веках становятся господствующими. Примечательно, что эти могильники (например, в Карья и Лоона на о-ве Сааремаа и Вийра на о-ве Муху)[231] характеризуются также явно отличным от вещественного материала каменных могильников инвентарем. В них мы не находим больше ряда украшений местных саремаских типов, в них нет оружия, орудий труда и некоторых других обычных для каменных могильников предметов. В сопровождающий инвентарь грунтовых могил входят по преимуществу предметы украшения тех же типов, которые бытовали и в материковой части Эстонии. Таким образом, с появлением нового погребального обряда инвентарь сааремаских могильников по своему характеру все более сближается с вещественным материалом, обнаруживаемым в могильниках материковой части Эстонии. Это явилось, по-видимому, результатом немецко-датской агрессии, вследствие которой связи сааремасцев с населением других частей Балтийского бассейна стали ослабевать.

DAS STEINGRÄBERFELD VON RANDVERE AUF DER INSEL SAAREMAA

A. KUSTIN

Zusammenfassung

Die Begräbnisstätte von Randvere ist ein typisches spätes Brandgräberfeld, deren auf der Insel Saaremaa (Ösel) etwa ein hundert gezählt werden. Es liegt im östlichen Teil der Insel auf der Landzunge von Kõiguste oder Randvere (Abb. 9). Den mittleren Teil dieser Landzunge bildet ein flacher, in nordwest-südöstlicher Richtung verlaufender Moränenrücken, der gegenwärtig als Acker genutzt wird. Der Begräbnisplatz befindet sich inmitten dieser Felder links vom Dorf.

Die Begräbnisstätte wurde im J. 1940 aufgedeckt.[1]* Sie war in früheren Jahren durch den Pflug angeschnitten worden, wobei einige Gegenstände und Brandknochen zum Vorschein gekommen waren. Der erhaltene Teil zeigte einen unregelmässig ovalen Grundriss, seine Länge betrug in der Richtung WNW — OSO 33 m bei einer Breite von 27 m und einer Fläche von ungefähr 300 m² (Taf. VI). Die Mächtigkeit der Kulturschicht betrug im westlichen Teil des Begräbnisplatzes 27—36 cm, im östlichen 30—40 cm, im Südosten erreichte sie stellenweise sogar 60 cm. Der Begräbnisplatz war von einer dünnen Schicht Kalksteintrümmer und Erde bedeckt, worunter auch kleinere Granitfindlinge vorkamen (Taf. VIII:1). Unter dieser oberen Schicht fanden sich meist ohne bestimmte Ordnung gelagerte Granitblöcke und Kalksteine, von denen mehrere in den gewachsenen Boden hineinreichten. Zwischen den grösseren Steinblöcken lagen kleinere Steine und Erde, die wegen Kohlengehalts dunkler war, als der umgebende Ackerboden; auch vereinzelte grössere Kohlenstücke kamen vor. In diesem unteren Teil der Kulturschicht traten die Leichenbrandreste sowie die meisten Grabbeigaben auf. Am West- und Südostrand wie auch auf einer kleineren Fläche im südlichen Teil des Gräberfeldes wurde unter der Steinpackung eine 5—6 cm dicke Kohlenschicht beobachtet, die offenbar vom Feuer herrührte, das zwecks «Reinigung» des Bodens vor der Anlage des Gräberfeldes angemacht worden war.

Mehr als die Hälfte der Gesamtzahl der Metallfunde wie auch viele Knochenreste und Kohlenstücke traten in der Kulturschicht gruppenweise beisammenliegend auf. Je nach dem Charakter der Gegenstände, nach der Menge und Lage der Brandknochen können wir eine Reihe dieser Knochen- und Fundanhäufungen, wenigstens bedingt, für die Reste einzelner Bestattungen halten. Diese Fundanhäufungen oder -gruppen wur-

* Die Fussnoten s. im estnischen Text.

den von uns mit den Buchstaben A, B, C ... bezeichnet und auf Tafel VII mit unterbrochenen Linien umrissen.

Die Fundgruppe A ist nur auf Grund der geringen Abstände zwischen den einzelnen Fundstücken zu einer gemeinsamen Gruppe zusammengefasst worden; datierbare Gegenstände fehlten in dieser Gruppe. Aus der Menge der Gegenstände dürfte man vielleicht auf zwei miteinander vermischte Bestattungen schliessen.

B enthielt Gürtelbeschläge sowie Teile von einem Armring und einem Brustgehänge, die aller Wahrscheinlichkeit nach zu einer Frauenbestattung gehören und aus dem 12.—13. Jh. stammen. Die in derselben Gruppe befindliche Lanzenspitze und die Bruchstücke einer Pferdetrense müssten jedoch einer Männerbestattung aus etwa der gleichen Periode angehören.

C enthielt eine Lanzenspitze, einen Riemenverteiler und ein Schwertortband, die zu einer Männerbestattung des 11.—12. Jahrhunderts gehören. Teile eines Brustgehänges zeugen aber davon, dass hierselbst auch eine Frau bestattet war.

D umfasste, nach der grossen Anzahl von Brandknochen zu urteilen, 2—3 Frauenbestattungen; ein Fingerring, eine Anzahl von Spiralröhrchen und Gürtelbeschlägen verweisen sie ins 12. Jahrhundert.

E enthielt gleichfalls die Beigaben einer Frau, und zwar Spiralröhrchen, ein Brustgehänge und Bruchstücke einer von Frauen getragenen Messerscheide, die alle dem 12. oder dem 13. Jh. angehören.

F entstammt, nach der Lanzenspitze, einem Beschlag von Pferdezeug, den Teilen einer Waage und einer eisernen Schnalle zu urteilen, einer Männerbestattung aus dem 11.—12. Jh.

G gehörte einer Frauenbestattung aus dem 12. Jahrhundert an. Die Gruppe enthielt einen Kreuzanhänger, eine als Anhänger getragene Münze und Spiralröhrchen.

H enthielt Perlen, einen Fingerring, ein Schloss sowie Bruchstücke eines Armringes und entstammt auf Grund dieser Funde einer ins 12. Jh. zu datierenden Frauenbestattung.

I enthielt sowohl für Frauen- als auch für Männerbestattungen kennzeichnende Gegenstände: einen Armring von einer für Saaremaa eigenen Art, eine Hufeisenfibel, eine Axt und einen Trensenring, die alle ins 11.—12. Jh. gehören.

J entstammt offensichtlich einer Kinderbestattung, was sich aus einem kleinen Armring und anderen Funden, die allesamt dem 11.—12. Jh. angehören, folgern lässt.

K gehörte, nach einer Wurfspeerspitze zu urteilen, zu einer Männerbestattung aus dem 12.—13. Jh; die daselbst gefundenen Teile eines Brustgehänges, Spiralröhrchen und die Scherben rheinländischer Keramik müssen einer früheren Frauenbestattung aus dem 11. Jh. entstammen.

L gehört, dem herzförmigen Gürtelbeschlag und dem Steigbügel nach zu schliessen, einer Männerbestattung aus dem 11.—12. Jh. an.

M stammt wohl, wie es auf Grund der grossen Anzahl von Knochen und Funden anzunehmen ist, von zwei Frauenbestattungen. Nach den Teilen eines Brustgehänges und einer Gürtelkette, einer zur Frauenausstattung gehörenden Messerscheide und anderen Funden zu urteilen sind beide Bestattungen ins 12.—13. Jh. zu datieren.

N entstammt auf Grund der Spiralröhrchen und der Bruchstücke eines Brustgehänges einer Frauenbestattung; daselbst wurde auch ein Gewicht gefunden, das wohl zu einer anderen Bestattung gehört.

O gehört einer Männerbestattung aus dem 11.—12. Jh. an. Funde aber,

wie ein silberner Fingerring, Teile eines Brustgehänges und Spiralröhrchen, zeugen davon, dass im 12.—13. Jh. an derselben Stelle auch eine Frau bestattet wurde.

P enthielt eine Riemenzunge, einen Steigbügel, einen Feuerschlag, Teile einer Messerscheide für Männer u. a., was auf eine Männerbestattung des 11. Jahrhunderts schliessen lässt.

Q enthielt eine Lanzenspitze und ein Senseifragment, die ebenfalls auf eine Männerbestattung aus dem 11.—12. Jahrhundert hinweisen.

R enthielt eine Gewandnadel, Teile eines Armringes und Spiralröhrchen, die von einer Frauenbestattung aus dem 11.—12. Jh. herrühren.

S bestand ebenfalls aus Spiralröhrchen, Perlen und einem Spiralfingerring mit breiter mittlerer Windung, woraus auf eine Frauenbestattung aus dem 12.—13. Jh. zu schliessen ist.

T enthielt für eine Männerbestattung des 11.—12. Jahrhunderts charakteristische Gegenstände, wie eine eiserne Schnalle, Riemenbeschläge von Pferdegeschirr und eine eiserne Schelle.

U entstammt einer Männer- und einer Frauenbestattung. Zur ersteren gehört eine Wurfspeerspitze, zur letzteren zwei Kreuzanhänger und ein Kettenträger. Beide Bestattungen sind ins 12.—13. Jh. zu datieren.

V enthielt Spiralröhrchen und eine Hufeisenfibel, die beide einer Frauenbestattung entstammen und ins 12.—13. Jh. gehören.

Die Fundgruppen H, O, P und R waren von grösseren Feldsteinen und flach hingelegten Kalksteinplatten eingefasst, die mehr oder weniger geschlossene Kreise (Taf. VIII:2) mit einem Durchmesser von 2,8—3,5 m bildeten. Einzelne kreisförmig gesetzte Steine umgaben ferner die Fundgruppe F, und auch für die Fundgruppe E ist ein Steinkreis anzunehmen. Bei den übrigen Fundgruppen sind keine Steinkreise nachweisbar (Taf. VIII:3).

Die Zahl der durch die Fundgruppen angedeuteten Bestattungen dürfte sich auf 33—36 belaufen, davon 15 Männer- und 18 (resp. 20) Frauenbestattungen, sowie eine Kinderbestattung. Die Zahl der Kinderbestattungen liegt zweifellos höher, da sich aber die Kleidung und die Beigaben der Kinder in vielen Fällen von denen der Erwachsenen nicht unterscheiden lassen, fällt hier eine Abgrenzung schwer.

Der übrige Teil des Fundmaterials (36%) lag zerstreut und war mit den obengenannten Bestattungen in keinerlei Verbindung zu bringen. Die Zahl der Knochen und Gegenstände gestattet jedoch zu schliessen, dass die zerstreuten Funde zu wenigstens 25 Leichen gehören, von denen, nach der Art der Beigaben zu urteilen, 11 Männer und 11 Frauen waren. Es wäre also im erhaltenen Teil der Begräbnisstätte mit den Brandresten von mehr als 60 Toten zu rechnen. Diese Zahl ist natürlich nicht als feststehend anzusehen, da die Menge der jedem Toten beigegebenen Gegenstände verschieden war und von der Vermögenslage sowie der gesellschaftlichen Stellung des Begrabenen, von seiner Tätigkeit im Leben, von verschiedenen Bräuchen usw. abhing. Auch scheint es, dass die Brandreste und Beigaben eines Toten nicht immer zusammen beigesetzt, sondern häufig zwischen den Steinen verstreut wurden; auch wurden die früheren Brandreste und Grabbeigaben durch Nachbestattungen verstreut.

Wie es aus der Lage der frühesten Beigaben ersichtlich ist (Taf. VII), sind die ersten Toten im 11. Jh. im mittleren und östlichen Teil der Begräbnisstätte beigesetzt worden. Aus dieser Zeit stammt sicher wenigstens einer der Steinkreise (P); auch die übrigen mögen um dieselbe Zeit

entstanden sein. Die Leichenreste wurden von Anfang an sowohl innerhalb der Steinkreise als auch zwischen denselben begraben. Der grösste Teil der Bestattungen entstammt dem Ende des 11. Jahrhunderts und dem 12. Jh. Nach und nach wurde der Begräbnisplatz nach Norden, Süden und Westen hin erweitert, wobei aber Bestattungen auch im mittleren Teil fortgesetzt wurden. Die letzten Bestattungen stammen aus der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts. Neue Steinkreise wurden dann aber nicht mehr angelegt. Die Benutzung der Grabstätte erstreckt sich also über einen Zeitraum von rund 200 Jahren.

Der Boden unter dem Begräbnisplatz ist, wie bereits erwähnt, mit Feuer «gereinigt» worden. Die dort auf der ursprünglichen Erdoberfläche befindlichen grossen Steine hat man an Ort und Stelle belassen. Die Leichenverbrennung fand ausserhalb des Begräbnisplatzes statt. Auch viele Totengaben sind im Feuer gewesen. Viele Beigaben sind ausserdem vorsätzlich zerbrochen oder verbogen worden. Während der Bestattung, doch auch später, sind noch zusätzlich verschiedene Gegenstände dem Bestatteten ins Grab gelegt worden. Die Knochenreste und Beigaben wurden mit Steinen und Erde unregelmässig bedeckt. Die verschiedentlich in der obersten Steinschicht gefundenen Tierknochen und Tongefässscherben rühren aller Wahrscheinlichkeit nach von den während der Beisetzung oder auch später auf der Begräbnisstätte abgehaltenen Leichenmahlen her.

Das Fundmaterial des Begräbnisplatzes von Randvere ist reichhaltig; an Funden ergab die Grabung insgesamt 508 Nummern. Den weitaus grösseren Teil davon bilden Schmucksachen und Kleidungszubehör, weniger häufig sind Waffen und Reiterausrüstung vertreten, am seltensten sind Arbeitsgeräte.

Von Hufeisenfibeln wurden 14 Exemplare gefunden, darunter eine zerhackte silberne Fibel. Die übrigen Fibeln waren aus Bronze. Darunter befanden sich einige Hufeisenfibeln, deren Bügel rautenförmigen Querschnitt aufweist und fazettierte Endknöpfe hat. Solche Fibeln, die ursprünglich wohl von Gotland herrühren,[13] waren auf Saaremaa im 11.—13. Jh. sehr verbreitet. Eine grössere Fibel, deren Bügel plankonvexen Querschnitt hat und mit schräglaufenden Riefen verziert ist (Taf. X:6), sowie das Bruchstück einer Fibel mit Mohnknopfenden repräsentieren den kurischen Typ, der auf Saaremaa ebenfalls sehr beliebt war. Zwei Fibeln haben eingerollte Enden (Taf. X:3, 7). Dieser Typ war im 11.—14. Jh. im ganzen Baltikum in Gebrauch.[18]

An Gegenständen, die von Brustgehängen stammen, liegen zwei Gewandnadeln mit dreieckigem Kopf von einem für Saaremaa eigenen Typ vor (Taf. IX:16, 18). Dieser Nadeltyp entstand im 11. Jh. in Anlehnung an die kurischen Nadeln mit dreieckigem Kopf, die bereits in 8.—9. Jh. auftraten. Ausserhalb Saaremaas sind diese Nadeln nur noch in Nordwestlettland auf kurisch-livischem Gebiet anzutreffen.[28] Die zwei Kettenträger (Taf. X:8, 9) stammen von zwei verschiedenen Gehängen und repräsentieren ebenfalls einen für Saaremaa charakteristischen Typ. Sie gehören ins 12.—13. Jh. und sind an Ort und Stelle aus einer ursprünglich kurischen Ausgangsform hervorgegangen.[36] Typisch für Saaremaa sind auch die schweren, dicken bronzenen Brustketten (Taf. XI:8). Ausserdem wurden eine Menge Bruchstücke gewöhnlicher dünnerer Ketten (Taf. X:5) und ein Zwischenglied eines Brustgehänges gefunden (Taf. IX:15). Die vier kreuzförmigen Anhänger (Taf. IX:9) gehören dem 12.—13. Jh. an. Solche Kreuzchen wurden massenhaft in russischen Städten gefertigt; auch

unsere Anhänger sind von dort eingeführt worden. Sie wurden entweder am Brustgehänge oder um den Hals getragen.

Ein Halsring mit doppeltem Vorderteil, Öse und Haken ist nur in Bruchstücken erhalten. Dieser Typ scheint von den auf den Inseln im 11.—13. Jh. getragenen Halsringen der üblichste gewesen zu sein. Zu einem Halsschmuck gehören 8 Glasperlen (Taf. IX:2) und einige Münzen. Unter den letzteren fand sich eine byzantinische Münze (976—1025) und eine deutsche (Andernach 1014—1024), während eine dritte unbestimmbar war. Ausserdem fand sich ein Bruchstück einer arabischen Münze, die ebenfalls nicht mehr bestimmbar ist.

Der Armring (Taf. IX:17) ist ein Kinderring. Ein zweiter Ring mit verbreiterten Enden repräsentiert einen lokalen, auf Saaremaa sehr gewöhnlichen Typ (Taf. IX:19). In grosser Anzahl traten Bruchstücke von Spiralarmringen auf (Taf. X:4). Spiralarmringe wurden im Ostbaltikum bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts getragen.

Fingerringe fanden sich insgesamt 33, darunter ein silberner mit verdicktem mittlerem Teil (Taf. IX:3). Von den bronzenen Ringen haben zwei einen dünnen, breiten Mittelteil (Taf. IX:4), zwei sind Brillenspiralringe (Taf. IX:5) und zwei Spiralringe mit breiter mittlerer Windung (Taf. IX:8). Fingerringe vom letztgenannten Typ sind auf dem estnischen Festland unter den Funden des 12.—13. Jhs. häufig anzutreffen. Einfache, aus rundem Draht gefertigte Fingerringe gab es unter den Funden 23 Exx. (Taf. IX:12).

Spiralröhrchen und Ringe aus feinem Bronzedraht (Taf. IX:10) stammen von den für das Baltikum charakteristischen gestickten Verzierungen der Frauen- und Kinderkleidung; seltener kommen solche Verzierungen auch auf Männerkleidung vor.[70] 11 eiserne (Abb. 10:1) und zwei bronzene Gürtelschnallen (Abb. 10:3) hatten sich erhalten. Solche Schnallen kamen auf Gotland in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts auf und drangen von dort ins ganze Ostseegebiet ein[79]; besonderer Beliebtheit erfreuten sie sich auf Saaremaa, wo sie bis zum 13. Jh. in Gebrauch blieben.

Bronzene Gürtelbeschläge liegen insgesamt in 57 Exx. vor; davon sind 25 mit einem Kreuzmotiv in erhabener Arbeit verziert (Taf. IX:7); solche Beschläge sind vornehmlich in Steingräbern zu finden, anderswo kommen sie selten vor.[88] 6 Beschläge von der Art, wie sie auf Taf. IX:13 und XI:7 zu sehen sind, besitzen Gegenstücke auf dem estländischen Festland und in Mittel-Lettland, 5 Beschläge mit sägezahnartig gezacktem Rand (Taf. XI:9) und 5 Buckelbeschläge (Taf. IX:6) repräsentieren einen sowohl im Baltikum als auch auf Gotland verbreiteten Typ. Die 5 herzförmigen silbernen Beschläge (Taf. IX:11) und die 3 fischähnlichen Bronzebeschläge (Taf. IX:14) sind als Einfuhrgut anzusehen. Beide Typen waren im 11.—12. Jh. sowohl in Ost- als auch in Nordeuropa in Gebrauch.[101]

Von den drei bronzenen Riemenverteilern waren 2 ringförmig, während der dritte drei Speichen aufwies und in Tierköpfe auslaufende Riemenzungen (Abb. 10:5) besass. Dieser Typ ist skandinavischer Herkunft, er ist in den Küstengebieten der Ostsee im 11.—13. Jh. weit verbreitet.[109] Derartige Riemenverteiler wie auch eiserne Schnallen gehörten wahrscheinlich zum Schwertriemen.[110] Zu einem Gürtel gehörte wohl auch die mit Kerbschnitt verzierte Riemenzunge (Taf. XIV:1), die Gegenstücke auf dem benachbarten Begräbnisplatz von Viltina und im westlichen Finnland besitzt und aus dem 11. Jh. stammt.[115]

Die Gürtelkette, von der einige Bruchstücke (Taf. X:2) gefunden wurden, vertritt einen für Saaremaa lokalen Typ. Die tonnenförmigen Bronzeperlen (Taf. IX:1) stammen vermutlich von einem Frauengürtel oder Brustgehänge.

Lanzenspitzen gab es unter den Funden 14 Exemplare. Unter ihnen befindet sich eine mit damasziertem Blatt, wie sie in Westeuropa bis zum 12. Jh. gefertigt wurden. Die mit Silbertauschierung und zum Teil mit vergoldeten skandinavischen Tierornamenten verzierte Lanzenspitze (Taf. XII:1, die vergoldeten Teile des Ornaments schwarz) stammt aus Gotland, sie gehört der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts an. Lanzen mit solchen Spitzen waren Prunkwaffen der reichen Oberschicht der Bevölkerung.

Eine Lanzenspitze (Taf. XIII:1) ist vom Petersenschen M-Typ [128] und skandinavischen Ursprungs. Dort wird dieser Typ in die erste Hälfte des 11. Jahrhunderts datiert, während er sich im Ostbaltikum bis zum Ende des 12. Jahrhunderts erhalten hat.[129] Die fünf für Saaremaa typischen Lanzenspitzen vom Typ Taf. XIII:2, 3 sind lokaler Herkunft, ebenso wie die drei kleinen Lanzenspitzen (Taf. XIII:5). Lanzenspitzen von der gleichen Art treffen wir bei den Kuren und Liven im 11.—13. Jh. an. Die vier Wurfspeerspitzen mit messerartigem Blatt und Widerhaken (Taf. XIII:4) gehörten im 11.—13. Jh. zu den für das Ostbaltikum typischen Waffen.[134] In geringer Anzahl sind sie auch in Finnland und im Ladogagebiet gefunden worden.

Von den Schwertern besass eins eine «Ulfberht»-Klinge (Taf. XII:2) und mit Silbertauschierung verzierte Griffteile. Nach der Form des Griffes und der ornamentalen Ausstattung gehört dieses Schwert dem 11. Jh. an. Die Parierstange des in Abb. 10:6 wiedergegebenen Schwertgriffes ist mit Silbertauschierung und Tierornamenten verziert. Ursprung, Alter und Verbreitungsgebiet dieser Schwertgriffe sind die gleichen wie die der auf dieselbe Art verzierten Lanzenspitzen. Der bronzene, mit einem einfachen Linienornament verzierte Schwertgriffteil (Abb. 10:4) besitzt genaue Gegenstücke aus dem 12.—13. Jh. auf kurischem Gebiet,[147] von wo dieser Typ von Schwertgriffen sich zu uns verbreitet haben dürfte. Ausserdem wurden ein kleines Bruchstück einer Schwertklinge und ein fragmentarisches bronzenes Ortband gefunden (Abb. 10:2). Solche Ortbänder sind gegen Ende des 11. Jahrhunderts auf Gotland entstanden und haben sich von dort über das ganze Ostseegebiet verbreitet, wo sie bis zum Ende des 13. Jahrhunderts in Gebrauch blieben.[150]

Von den zwei- und dreigliedrigen Pferdetrensen (Taf. XI:6, XIII:7) waren einige verziert (Taf. XI:5). Die kreuzförmigen Zaumzeugbeschläge (Abb. 10:7) sind westlichen Ursprungs und auf Saaremaa vom 11.—13. Jh. sehr verbreitet; auf dem Festlande waren sie so gut wie unbekannt. Am Zaumzeug waren eiserne Schellen befestigt (Taf. XIV:6), von denen 4 erhalten sind. Ein dreieckiger Steigbügel (Taf. XIII:9) und 4 Fragmente eines Paares ringförmiger Bügel (Taf. XIII:6) sind, nach Ornament und Material zu urteilen, importiert.

Messer fand man 33, darunter vier ganz kleine Exemplare und zwei Messer mit eckigem Übergang vom Rücken zur Klinge (Taf. XI:1, 2). Solche Messer sind auf den Inseln häufiger als auf dem Festland. Auf Taf. X:1 ist eine kleine von Frauen getragene Messerscheide mit Bronzeblechbeschlag dargestellt, die aus dem 12.—13. Jh. stammt. Dieser Typ geht auf Saaremaa auf das Vorbild der livischen Messerscheiden zurück.[171] Von grösseren, von Männern getragenen Messerscheiden mit

schmalem Randbeschlag haben sich zwei Bruchstücke (Taf. XIV:5) erhalten.

Von Sensen wurden ein intaktes (Taf. XIV:8) und Bruchstücke von zwei weiteren Exemplaren gefunden; ausserdem wurde ein kleines sensenartiges Gerät gehoben (Taf. XIII:8), dessen Zweck nicht geklärt ist. Sensen sind in fast allen Steingräbern Saaremaas gefunden worden, woraus zu schliessen ist, dass sie zu den gebräuchlichsten Arbeitsgeräten zählten. Die ganz kleine Axt (Taf. XIV:7) diente wohl zu einem besonderen Zweck. Von den zwei Feuerstählen ist einer in Taf. XI:4 dargestellt. Zu erwähnen wären noch das Bruchstück eines zylinderförmigen Schlosses und zwei Schlüssel (Taf. XIV:2), ein Waagebalken (Taf. XIV:4) und 13 Gewichte (Taf. XI:3). Eiserne Schiffs- bzw. Bootsnieten wurden in 35 Exx. gehoben (Taf. XIV:3), darunter liegen 3 Doppelnieten vor (Taf. XI:10). An einigen Stellen lagen neben den Nieten auch Nägel, die wohl ebenfalls von Booten herrühren.

Keramik trat reichlich auf. An einigen Stellen lagen die Tongefässscherben nestartig beieinander, meist fanden sie sich jedoch zerstreut. Die Keramik lag aber in der Regel nicht in den oben aufgezählten Fundgruppen, auch war sie in der oberen Steinschicht häufiger als die Metallgegenstände anzutreffen. Die Mehrzahl der Gefässe bestand aus porösem, von gröberen Quarzkörnchen durchsetztem Ton. Alle hierhergehörenden Gefässe waren handgeformt, mit flacher Standfläche und fast gerade aufsteigenden Wandungen (Taf. XV:9, 11, 12); der Oberteil einiger Gefässe war mit Gitter- oder Flechtornament (Taf. XV:7) verziert. In diesen Gefässen ist augenscheinlich Speise zum Begräbnisplatz getragen worden, wie man dies aus einigen in ihrer Nähe gefundenen Speiseresten folgern kann. Seltener fanden sich Gefässe aus mit feinerem Sande durchsetztem Ton; die meisten dieser Gefässe waren verziert (Taf. XV:3, 8); darunter fanden sich auch solche mit dünnerer Wandung sowie auch niedrige, schalen- oder schüsselförmige Gefässe (Taf. XV:10). Einzelne Scherben dürften von Gefässen herrühren, die auf der Scheibe gearbeitet waren. Diese Gefässe waren gleichfalls mit Flechtornament und mit für die Scheibenkeramik charakteristischen gewellten und geraden Horizontalrillen (Taf. XV:4—6) verziert. In einigen Scherben wurde auch rheinländische Tonware angetroffen. Diese Scherben waren mit Reihen von Dreiecken und Vierecken verziert (Taf. XV:1, 2). Keramik dieser Art wurde bisher nur auf dem Begräbnisplatz in Viltina gefunden, sonst war sie bisher in Estland unbekannt. Gleichartige Gefässe sind in Haithabu und Birka gefunden worden und lassen sich ins 9. und 10. Jh. datieren,[208] für Randvere dürften sie aber nicht vor dem 11. Jh. anzusetzen sein.

Verglichen mit den Funden aus den übrigen, bisher auf Saaremaa erforschten Steinsetzungen, weist der Fundstoff der Begräbnisstätte von Randvere keine bemerkenswerten Unterschiede auf. Wie aus unseren Funden ersichtlich ist, weist die materielle Kultur der Bevölkerung von Saaremaa auf enge Beziehungen zu den Bewohnern der übrigen Küstengebiete der Ostsee hin. Ihrer Kultur nach stand Saaremaa den letzteren in mancher Beziehung sogar näher als dem estnischen Festlande. Die wichtigste Rolle spielten bei der Gestaltung dieser Kultur die Beziehungen zu den Kuren und Liven, was sich in einer Reihe gemeinsamer Bronzeschmucktypen äussert. Über Gotland gelangten nach Saaremaa hauptsächlich Waffen und andere Ausrüstungsgegenstände.

Relativ gross ist auf der Begräbnisstätte von Randvere die Zahl von Prunkgegenständen, was von einem beträchtlichen Wohlstand der Beige-

setzten Kunde gibt. Die Schwertteile wie auch die Lanzenspitzen mit Silberverzierung gehören zu den kennzeichnenden Waffen der Vornehmen, denen auch das Reitzeug zuzuschreiben ist. Verschiedenes Einfuhrgut, sowie Silbersachen, Waagen und Gewichte zeugen davon, dass die Bewohner von Randvere sich mit Seefahrt und Handel beschäftigten. Auch die an vielen Stellen des Gräberfeldes angetroffenen Schiffsnieten deuten auf Seefahrt hin.

Die verhältnismässig geringe Ausdehnung der Begräbnisstätte wie auch die im Vergleich zur Benutzungsdauer geringe Anzahl von Knochenresten zeigt, dass wir es hier wohl mit dem Begräbnisplatz einer kleineren Gemeinschaft, den Beigaben nach zu urteilen einer wohlhabenden, vornehmen Familie oder kleinen Sippe zu tun haben. Die Lage der Begräbnisstätte inmitten von Ackerland wie auch die den Toten beigegebenen Sensen zeugen davon, dass die Gemeinschaft sich vor allem von Bodenbau und Viehzucht ernährte. Von der Entwicklung des Handwerks legen die zahlreichen an Ort und Stelle gefertigten Gegenstände Zeugnis ab. Es braucht nicht bezweifelt zu werden, dass die Inselbewohner sich auch mit Fisch- und Seehundsfang beschäftigten, obwohl die Funde darüber nichts Direktes aussagen. Die angeführten Funde weisen ausserdem deutlich auf die Quellen hin, aus denen die gehobene Schicht der Inselbewohner ihren Reichtum schöpfte — auf die Seefahrt und den Handel.

Die Gegend von Randvere war spätestens in der ersten Hälfte des 1. Jahrtausends besiedelt, was aus einer kleinen, aus der erwähnten Zeit stammenden Steinsetzung hervorgeht, die sich in nächster Nähe unserer hier geschilderten jüngeren Begräbnisstätte befand (Abb. 9). Bisher liegen aus der zweiten Hälfte des 1. Jahrtausends keine Funde vor. Dagegen ist der Anfang des 2. Jahrtausends durch reichliche Bodenfunde belegt. Etwa 2 km östlich von Randvere liegt das grosse Steingräberfeld von Viltina, das der gleichen Periode angehört wie die Grabstätte von Randvere, an Umfang jedoch die letztere mehr als um das sechsfache übertrifft und somit die Begräbnisstätte einer grösseren Gemeinschaft gewesen sein muss. In Kõiguste, unweit Randvere, ist ein Münzfund gehoben worden, der 71 angelsächsische und deutsche sowie eine arabische Münze enthielt. Aus derselben Gegend stammen ferner mehrere Einzelfunde. Nach der Menge der Funde kann man annehmen, dass die Umgebung von Randvere am Anfang des 2. Jahrtausends zu den dichtestbesiedelten Teilen der Insel zählte. Die Dichte der Besiedlung war da insbesondere dadurch bedingt, dass die Böden dieser Gegend zu den fruchtbarsten der Insel Saaremaa gehören.

Die Steingräber von Saaremaa lassen sich ihrer äusseren Form nach in zwei Gruppen einteilen, und zwar: in Begräbnisstätten, die aus einer Reihe kleiner, flacher Steinhügel bestehen und in zusammenhängende, mit flachen Steinpackungen gedeckte Gräberfelder. Die Begräbnisstätten von Viltina und Randvere sind Vertreter des letztgenannten Typs. Von den ältesten Gräberfeldern dieser Art sind auf Saaremaa die Begräbnisplätze von Leedri und Orikülą zu nennen, die der zweiten Hälfte des 1. Jahrtausends und dem Anfang des 2. Jahrtausends angehören. Steinhügelgräber ungefähr der gleichen Periode gibt es in Kurevere, im westlichen Küstenstreifen von Saaremaa, sowie in Päälda und Mäla auf der Insel Muhu. Einer der Steinhügel in Kurevere war von einem Steinkreis umgeben und gehörte ins 7. Jahrhundert. Die regelmässigsten Steinkreise fanden sich aber auf dem flachen, dem 11.—12. Jh. entstammenden Steingräberfeld von Käku, im mittleren Teil der Insel. Auch dort waren die durch Steinkreise umringten

Gräber ursprünglich höher und traten als flache Hügel hervor, doch sind diese Steinhügel im Laufe der Zeit abgeflacht. In Käku befanden sich die Bestattungen regelmässig innerhalb der Steinkreise und nur in Ausnahmefällen ausserhalb derselben. Im 12. Jahrhundert verschwinden die Kreise, die Struktur der Steingräber wird unregelmässiger, und immer häufiger kommt es zu Bestattungen zwischen den Steinkreisen. Diese jüngste Entwicklungsstufe der Steinsetzungen auf Saaremaa wird gerade durch die Begräbnisplätze in Viltina und Randvere vertreten.

Von den Grabanlagen des estnischen Festlandes stehen die aus dem 12.—13. Jh. stammenden flachen Steingräberfelder Westestlands (z. B. Lümandu Ksp. Märjamaa und Vardi Ksp. Nissi) den Gräberfeldern Saaremaas am nächsten. Im Unterschied von den Grabanlagen Saaremaas fehlen dort aber die Steinkreise. Begräbnisstätten mit flachen Steinhügeln sind auf dem Festlande völlig unbekannt. Eine gewisse Ähnlickeit mit den für Saaremaa charakteristischen Grabanlagen ist bei einigen Steinsetzungen der kurzemen (kurländischen) Liven festzustellen,[224] doch wurden die Leichen dort nicht nur verbrannt, sondern auch unverbrannt beigesetzt, was für Saaremaa nicht nachgewiesen ist. Steinkreise zu Bestattungszwecken kennen die Liven nicht.[226] Wohl sind bei den Daugava-(Düna)-Liven (z. B. auf dem Begräbnisplatz von Laukskola, auf dem rechten Ufer der Daugava) Steinkreise angetroffen worden, doch hat man diese für Kultstätten gehalten. Flache, aus Steinen unregelmässig gesetzte Grabanlagen gab es auch im westlichen Finnland, doch fehlen ihnen andere mit den Gräberfeldern von Saaremaa gemeinsame Züge. In den übrigen benachbarten Gebieten waren ganz aus Steinen gebaute Grabanlagen unbekannt. Auch waren anderweitig die Steinsetzungen nicht so dominierend wie auf Saaremaa.

Diese eigenartigen und zahlreich auftretenden Steinsetzungen mit ihrem reichen Inventar gehören somit zu den kennzeichnendsten Kulturdenkmälern der frühgeschichtlichen Bewohner der Insel Saaremaa. Ihre Kultur erreichte den Höhepunkt in den ersten Jahrhunderten des 2. Jahrtausends, aus welcher Zeit die meisten Steingräberfelder stammen. Im Laufe des 13. Jahrhunderts wurden keine neuen Steinsetzungen mehr angelegt und allmählich hört die Totenbestattung auf den bisherigen Begräbnisstätten auf. Gegen Ende des 12. Jahrhunderts kam die Sitte auf, die Toten in Gruftgräbern beizusetzen. Diese Bestattungsart wurde im Laufe des 13.—14. Jh. allgemein üblich. Es ist beachtenswert, dass das Inventar der Gruftgräber (z. B. in Karja, sowie in Loona, Ksp. Kihelkonna, ferner in Viira auf der Insel Muhu [231]) sich deutlich von dem der Steinsetzungen unterscheidet. In den Gruftgräbern finden sich weder Waffen noch Arbeitsgeräte, auch fehlen unter ihren Beigaben so manche besonders für die Insel Saaremaa kennzeichnende Schmucktypen. Das Inventar der Grüfte besteht überwiegend aus denselben Schmucksachen, die auch auf dem estnischen Festland anzutreffen sind. Somit gleichen sich die Gräberfunde auf Saaremaa mit dem Aufkommen der neuen Bestattungsweise denen des Festlandes an, was seinen Grund wohl in der Lockerung der Beziehungen der Inselbewohner zu den übrigen Ostseeländern infolge der deutsch-dänischen Eroberung im 13. Jh. hat.

KABERLA MAA-ALUNE KALMISTU (13.—17. SAJAND)

J. SELIRAND

Eesti mandriosa arheoloogiliste mälestusmärkide seas, mis pärinevad meie ajaarvamise II aastatuhande esimestest sajanditest, kuulub silmapaistev koht kalmetele. Tänapäeval on Eesti mandrilt teada mainitud perioodist 155 muistset matusepaika, milliste kohta on olemas kindlamaid andmeid. Sellest arvust ümmarguselt $^1/_3$ moodustavad maa-alused laibakalmistud.

Üldiselt valitses eestlastel II aastatuhande alguses samalaadne surnutekultus nagu varemgi. Nii jätkus endiselt surnute matmine põletatult, kuid selle kõrval hakkas järjest sagenema laibamatmine, mis eelmise aastatuhande lõpul oli põletusmatuste kõrval vähem levinud.

Esimesed maa-alustest laibakalmistutest talletatud leiud on muuseumidesse toodud 19. sajandi esimesel poolel, ajajärgul, mil hakati esmakordselt huvi tundma arheoloogiliste mälestusmärkide vastu. Kirjanduses olevate teadete kohaselt on esimesed sellised leiud Paide rajoonis asuvast Esna laibakalmistust (nr. 34) muuseumisse toodud 1830. aastal.[1] Sellele järgnesid 1839. aastal leiud Kullamaa laibakalmistust (Märjamaa rajoon, nr. 9),[2] 1847. aastal laibakalmistust Jõelähtmes (Harju rajoon, nr. 22),[3] Küti laibakalmistust (Rakvere rajoon, nr. 30)[4] jt.

Kuigi teadaolevate maa-aluste laibakalmistute arv koos arheoloogilise töö arenemisega pidevalt suurenes, on nende matusepaikade uurimine toimunud äärmiselt juhuslikult, nagu kõnealuse perioodi muististe uurimine üldse on kaua olnud nõrk.

Baltisaksa arheoloogid, kes püüdsid tõestada germaani asustuse olemasolu Eestis juba kaua enne ristirüütlite sissetungi, tundsid peamist huvi meie ajaarvamise esimeste sajandite rikkalike hauapanustega kalmete vastu, milliseid nad omistasid gootidele, kuna hilisemad kalmed — sealhulgas ka maa-alused kalmistud — ei köitnud nende tähelepanu.[5] Nii võib

---

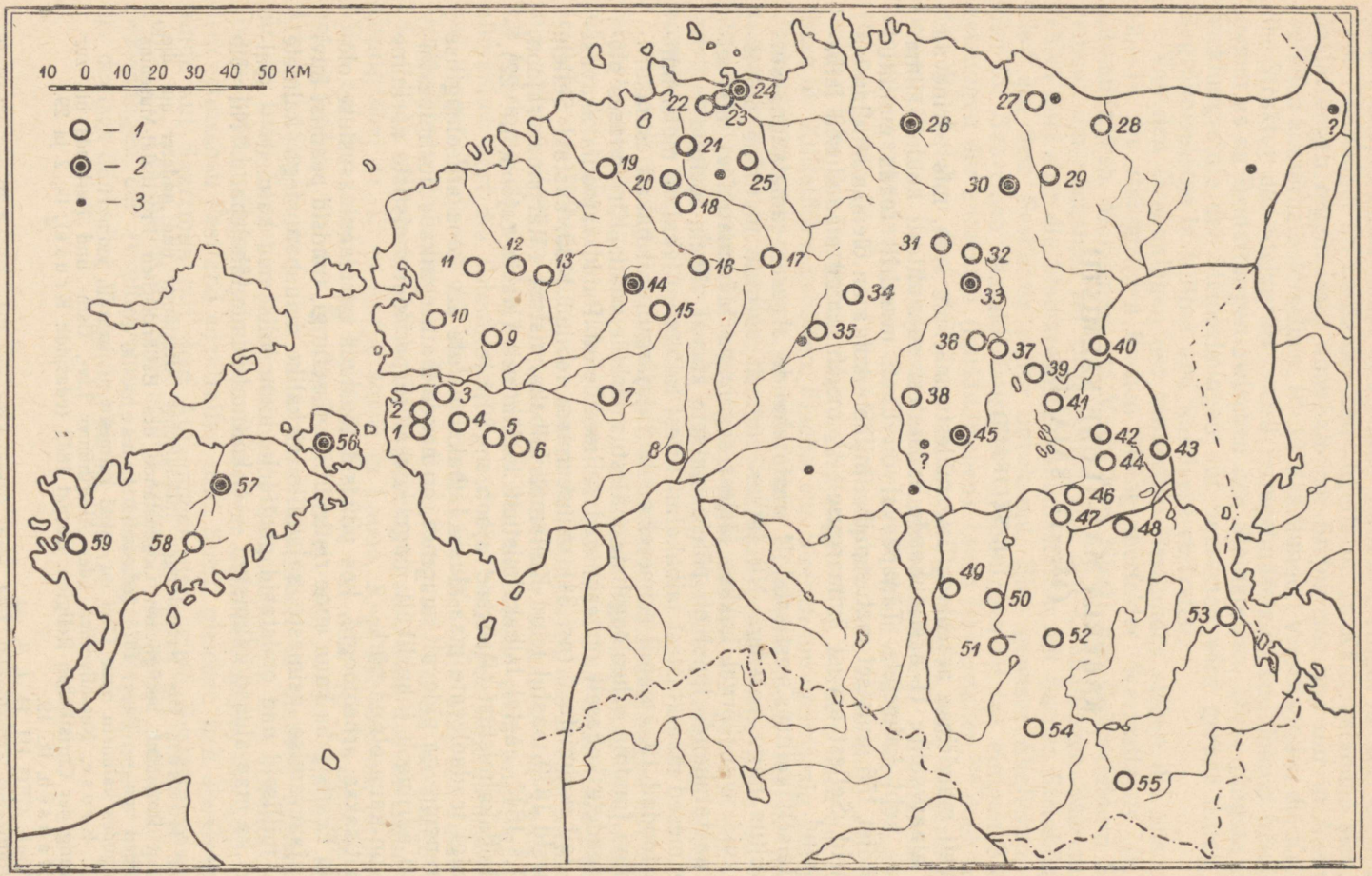
[1] G. Hansen, Die Sammlungen inländischer Altertümer und anderer auf die baltischen Provinzen bezüglichen Gegenstände des Estländischen Provinzial-Museums beschreiben von —. Reval 1875 (edaspidi: Hansen), lk. 20.
Sulgudes kalmistu nime järel on antud kalmistu nr. kaardil, joon. 11.

[2] F. Kruse, Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Kurlands bis zur Einführung der Christlichen Religion. Dorpat 1842 (edaspidi: Kruse), lk. 2 ja 29.

[3] Hansen, lk. 19.

[4] Verh. GEG III, H. 1, lk. 44.

[5] Baltisaksa arheoloogide töid (eriti varasemate muististe uurimisel) on lähemalt iseloomustanud M. X. Шмидехельм, Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э. — V в. н. э.). Таллин 1955, lk. 6—10.

Joon. 11. Maa-aluste laibakalmistute levik. *1* — kalmistud; *2* — kalmistud väikeste ristpeaga rinnanõeltega; *3* — üksikud väikesed ristpeaga rinnanõelad.

19. sajandist märkida ainult kaht lühiajalist maa-aluste laibakalmistute kaevamist: Fr. Kruse poolt toimetatud kaevamisi Kullamaa laibakalmistul 1839. aastal[6] ja R. Hausmanni kaevamisi Laheperas (Tartu rajoon, nr. 43).[7]

Kokkuvõtlikke töid, kus oleks käsitletud 11.—13. sajandisse kuuluvaid kalmeid, baltisaksa arheoloogid ei kirjutanud. Kõnealusesse perioodi kuuluvaid kalmeid on riivamisi puudutatud vaid üksikutes üldistavates arheoloogilistes töödes, kuid laibakalmistute kohta pakuvad need väga vähe materjali. See kehtib näiteks R. Hausmanni kohta, kes andis küll ülevaate Eesti arheoloogilistest mälestusmärkidest kuni 13. sajandini, kuid kalmete osas piirdus peamiselt üksikute 9.—11. sajandisse kuuluvate kalmete märkimisega.[8]

---

[6] Kruse, lk. 2, 29 ja tahv. 63:4.
[7] Sb. GEG 1896, lk. 38, 53—57.
[8] R. Hausmann, Einleitung zur Abtheilung Archäologie. RK, lk. LX—LXXXI.

11.—13. SAJANDIL TEKKINUD MAA-ALUSTE LAIBAKALMISTUTE NIMESTIK

(kaardi joon. 11 juurde)

Kaardile on kantud kalmistud, kust on saadud muuseumides säilitatavaid leide. Sulgudes on antud leidude inventarinumbrid. *1* — Mäense, Haapsalu raj. (AI 2774). *2* — Poanse, Haapsalu raj. (AI 2770). *3* — Kloostri, Haapsalu raj. (AI 3752). *4* — Lihula, Haapsalu raj. (Kruse, tahv. 51, 52). *5* — Rabavere, Pärnu ln. p. (AI 3316:1). *6* — Võitra, Pärnu ln. p. (P 2055). *7* — Lehtmetsa, Pärnu ln. p. (AI 2516:6a). *8* — Vana-Masso, Vändra raj. (P 2047, 2048). *9* — Kullamaa, Märjamaa raj. (AI 2732; 2819; 3913). *10* — Kirimäe, Haapsalu raj. (AI 2548:1—3; 2643:202—215). *11* — Väänla, Haapsalu raj. (AI 3532). *12* — Ellamaa, Haapsalu raj. (AI 4201). *13* — Lehetu, Harju raj. (AI 2569:2, 3). *14* — Torna, Rapla raj. (AI 2513:15). *15* — Kalbuküla, Rapla raj. (P 36, 90—92). *16* — Juuru, Rapla raj. (AI 4202). *17* — Ardu, Harju raj. (AM 73). *18* — Sõmeru, Harju raj. (AM 42). *19* — Tapi, Harju raj. (AI 2643:79). *20* — Lehtse, Harju raj. (AM 37). *21* — Vaskjala, Harju raj. (AM 11). *22* — Jõelähtme, Harju raj. (Aspelin, nr. 1935, 1936). *23* — Jägala, Harju raj. (AM 273, 274:16, 20; 279). *24* — Kaberla, Harju raj. (AM 2515, 3220; AI 4116). *25* — Kiviloo, Harju raj. (AI 3904). *26* — Kadrina, Paide raj. (AI 2560). *27* — Pada, K.-Järve ln. p. (P 1848, 1862). *28* — Kalmeistri, K.-Järve ln. p. (AI 2824, 4183). *29* — Anguse, Rakvere raj. (AI 2643:370—375). *30* — Küti, Rakvere raj. (AI 2731, 2670:2—6; 3901, 3992), *31* — Vao, Rakvere raj. (AI 3204). *32* — Kurtna, Rakvere raj. (AI 2643:88—92). *33* — Tammiku, Rakvere raj. (AI 4200). *34* — Esna, Paide raj. (AM 118). *35* — Türi, Paide raj. (AM 121). *36* — Kõola, Jõgeva raj. (AI 4106). *37* — Rohe, Jõgeva raj. (AI 3515). *38* — Kanavere, Põltsamaa raj. (AI 1869, 1870). *39* — Imukvere, Jõgeva raj. (AM 147). *40* — Kasepää, Jõgeva raj. (AI 2512:19). *41* — Kudina, Jõgeva raj. (Tartu Linnamuuseum). *42* — Välgi, Tartu raj. (AI 4209, kivikattega hauad). *43* — Lahepera, Tartu raj. (AI 1893, 1894, 1978, 1978a, 2524:4—10). *44* — Kaltri, Tartu raj. (AI 1646, kivikattega hauad). *45* — Pikknurme, Põltsamaa raj. (AI 2524:61—65). *46* — Raadi, Tartu raj. (AI 2544, 2545). *47* — Tartu (AI 3413, 3782). *48* — Mäksa, Tartu raj. (AI 2341). *49* — Ervu, Elva raj. (AI 2512:17; 2670:12—13). *50* — Kahu, Elva raj. (AI 2512:8; 3539, 4146). *51* — Arula, Elva raj. (AI 2512:41). *52* — Pikkjärve, Elva raj. (AI 1536b). *53* — Tooste, Põlva raj. (AI 4108). *54* — Antsla, Võru raj. (AI 4167). *55* — Viitina, Võru raj. (AI 2513:75). *56* — Viiraküla, Kingissepa raj. (AI K 36). *57* — Karja, Kingissepa raj. (AI 4115). *58* — Laadjala, Kingissepa raj. (K 65). *59* — Loona, Kingissepa raj. (AI 4129).

Kodanlikus Eestis olid arheoloogilised uurimistööd kaua väikeseulatuslikud ja juhusliku iseloomuga. II aastatuhande esimeste sajandite ajalugu käsitleti nagu varemgi peamiselt kirjalike allikate põhjal ega uuritud sügavamalt mainitud perioodi muistiseid. Nii teostati ka arheoloogilisi kaevamisi vaid kahel maa-alusel laibakalmistul: Raadil (Tartu rajoon, nr. 46; kaevati B. Nermani poolt 1923. aastal) ja Kirimäel (Haapsalu rajoon, nr. 10; kaevas H. Moora 1923. a.).[9]

Kuna kalmete kaevamistööd olid juhusliku iseloomuga, siis ilmus ka kodanlikus Eestis nende kohta vähe kirjandust. Lühidalt on käsitlenud I ja II aastatuhande vahetusse kuuluvaid kalmeid eesti arheoloogia rajaja A. M. Tallgren.[10] Ta pööras siiski rohkem tähelepanu põletuskalmetele, kuna maa-alustest laibakalmistutest peatus vaid Lahepera matusekohal. Koos viimasega kirjeldas ta ka mõnda laibamatustega kivikalmet, milliseid oleks olnud õigem eraldada omaette kalmerühmaks. Vastavalt töö esemeuurimuslikule iseloomule piirdub A. M. Tallgren peamiselt kalmete kirjeldusega, mingeid sügavamaid järeldusi ta olemasolevast kasinast materjalist teha ei suutnud.

Meie poolt käsitletavasse perioodi kuuluvail kalmeil on peatunud oma kahes varasemas, kodanliku Eesti perioodil kirjutatud töös ka H. Moora.[11] Konkreetset käsitlust ei leia kalmed aga kummaski töös, kuigi teises on juba püütud piiritleda erinevate kalmetüüpide levikut — ühtlasi on seal eraldi esile tõstetud maa-aluseid laibakalmistuid kui 9.—13. sajandil ilmunud uut kalmetüüpi.

Ainukese põhjalikuma trükis avaldatud materjalina tuleb kodanliku Eesti perioodist ära märkida M. Schmiedehelmi tööd 11. sajandisse kuuluva Rakvere rajoonis asuva Iila kivikalme kohta.[12] Kirjutatuna kodanliku korra tingimustes piirdub artikkel samuti leidude kirjeldusega ja kaldub oma järeldustes läänepoolsete kultuurisuhete osa ilmselt üle hindama. Artiklis on siiski täpsemalt dateeritud rida esemetüüpe, mille poolest töö on hinnatav.

Pärast nõukogude võimu taaskehtestamist meie vabariigis algas Eesti vanima ajaloo plaanipärane uurimine. Feodaalsuhete tekke ja arengu küsimuste valgustamiseks keskendasid eesti arheoloogid peamise tähelepanu eelkõige mainitud perioodi kuuluvatele linnustele ja asulakohtadele. Nii võime ka sel ajal esialgu ära märkida vaid üksikuid maa-aluste laibakalmistute kaevamisi, nimelt Kullamaal (A. Vassara kaevamised 1941. a.) ja Kütil (kaevas E. Ariste 1948. a.).

Kuna suurte ja keskseте probleemide — käesoleval juhul feodaalsuhete tekke ja arengu küsimuste — uurimine nõuab võimalikult mitmekülgset materjali, siis on Eestis viimastel aastatel hakatud järjekindlamalt uurima ka kõnealuseid laibakalmistuid. Mitmel suvel on kaevatud järgnevas lähema vaatluse alla võetavat Kaberla kalmistut; peale selle on uuritud Välgi kalmistut Tartu rajoonis (Nr. 42; A. Kustin 1958. a.) ja Tammiku kalmistut Rakvere rajoonis (nr. 33; E. Tõnisson 1958. a.).

Kui viimastel aastatel on suurenenud maa-aluste laibakalmistute arv,

---

[9] Kaevamisaruanded säilivad AI arhiivis.

[10] Tallgren, ZAE II, lk. 36—56.

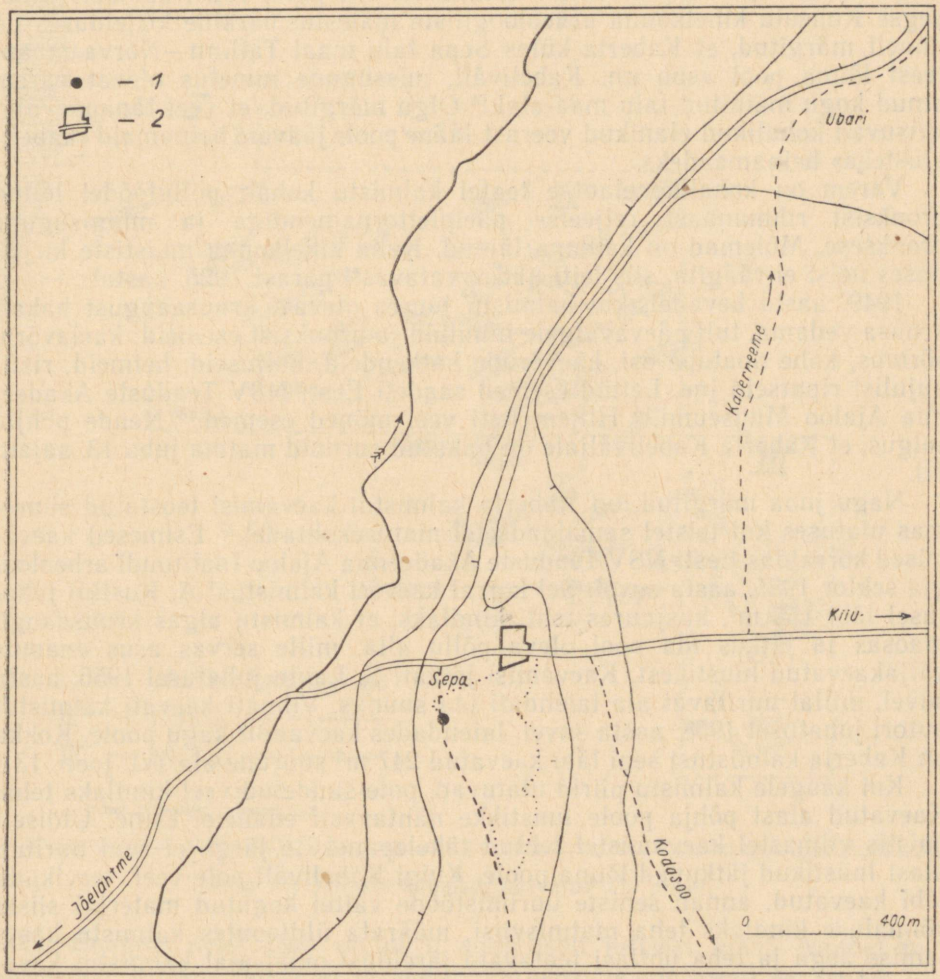
[11] H. Moora, Eestlaste kultuur muistsel iseseisvusajal. Tartu Ülikooli Arheoloogia kabineti toimetused, IV. Tartu 1926 (edaspidi: Moora, Eestlaste kultuur), lk. 104—108. H. Moora, Die Vorzeit Estlands. Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti toimetused, VI. Tartu 1932 (edaspidi: Moora, Vorzeit), lk. 61—67.

[12] M. Schmiedehelm, Ein münzdatierter jungeisenzeitlicher Grabfund aus Iila. ÕES Toim. XXX (Liber saecularis), lk. 633—652.

kus on teostatud arheoloogilisi kaevamisi, siis on samal ajal uurimistöö tulemuste trükis avaldamiseni seni jõutud ainult Saaremaa osas, kust on ilmunud Karja laibakalmistu materjal.[13] Mandri-Eesti osas on aga käesolev artikkel esimeseks katseks süstematiseerida ühe laibakalmistu materjale ja teha selle põhjal mõningaid järeldusi nende kalmistute levimisega seotud küsimuste kohta.

I

Kaberla maa-alune laibakalmistu (nr. 24) asub Harju rajoonis, Kuusalu külanõukogus, V. Kingissepa nimelise kolhoosi piirides Kaberla küla (end. Sepa talu) maal. Praegu on siin madala, ligikaudu põhja — lõuna suunas

Joon. 12. Kaberla kalmistu ümbrus. *1* — kalmistu; *2* — Kaberla küla asend möödunud sajandi keskel.

[13] A. Kustin, Kalmistu XIII—XIV sajandist Karjas, Saaremaal (edaspidi: Kustin). TA Toim. 1958, lk. 48—57.

kulgeva pikliku kõrgendiku veerul kruusaauk, millest ida poole maapind tõuseb, lääne poole aga langeb (vt. joon. 12). Veeru kõrgem osa on kasutusel põlluna, kuna sellest lääne pool asuvad heinamaad.

Kasutades võrdluseks Kaberla ümbruse kaarti, mis on valmistatud 17. sajandi lõpul, selgub, et kalmistu on algselt asunud põllu ja heinamaa vahelisel veerul; põllu mõningane nihkumine lääne suunas algas alles kõnealusel ajal. Jalgtee, mis tänapäeval läheb üle kalmistu mööda kruusaaugu serva, läks 17. sajandi lõpul arvatavasti läbi põllu ja mööda kalmistu idaäärt. Seega on kalmistu alla valitud koht asunud külast veidi väljas ja põldude ääres. Tuleb öelda, et sellist võrdlust vanade kaartidega on vaja rakendada teistegi kalmete juures, sest siis aitaksid kalmed teatud määral jälgida ka asustusloolist arengupilti Eesti territooriumil.

Esmakordne teade Kaberla kalmistust on pärit 1925. aastast. Omaaegse Kuusalu kihelkonna arheoloogiliste mälestusmärkide kirjelduses on nimelt märgitud, et Kaberla külas Sepa talu maal Tallinn—Narva maanteest lõuna pool asub nn. Kabeliväli, missugune nimetus olevat varem olnud kogu mainitud talu maa-alal.[14] Olgu märgitud, et veel tänapäevalgi kutsuvad kohalikud elanikud veerust lääne poole jäävaid heinamaid «kabelialusteks» heinamaadeks.

Varem on kohalike elanike teatel kalmistu kohalt põllutöödel leitud pronksist rihmanaast reljeefse paelplettornamendiga ja mingisugune pronksese. Mõlemad on kaduma läinud. Kuna kihelkonna muististe kirjelduses neist ei räägita, siis leiti nad arvatavasti pärast 1925. aastat.

1949. aasta kevadel, kui kalmistu juures olevast kruusaaugust hakati kruusa vedama, tuli päevavalgele inimluid ja pronksist esemeid: kaelavõru, sõrmus, kahe noatupe osi, käevõrude katkendeid, kuljuseid, helmeid, ristikujulisi ripatseid jne. Leitud esemed saadeti Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Muuseumi.[15] Hiljem leiti veel mõned esemed.[16] Nende põhjal selgus, et Kaberla Kabeliväljale on hakatud surnuid matma juba 13. sajandil.

Nagu juba märgitud, on Kaberla kalmistul kaevamisi teostatud suuremas ulatuses kui teistel samalaadsetel matusekohtadel.[17] Esimesed kaevamised korraldas Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi arheoloogia sektor 1955. aasta suvel. Sel korral kaevati kalmistust A. Kustini juhatusel läbi 155 m^2, kusjuures tehti kindlaks, et kalmistu algas kruusaaugu idaosas ja jätkus ida pool oleva põllu alla, mille servas asus enamus väljakaevatud luustikest. Kaevamisi jätkati S. Laulu juhatusel 1956. aasta suvel, millal uuritavat ala laiendati ida suunas. Viimati kaevati kalmistut autori juhatusel 1958. aasta suvel, laiendades kaevandit kagu poole. Kokku on Kaberla kalmistust seni läbi kaevatud 247 m^2 suurune ala (vt. joon. 13).

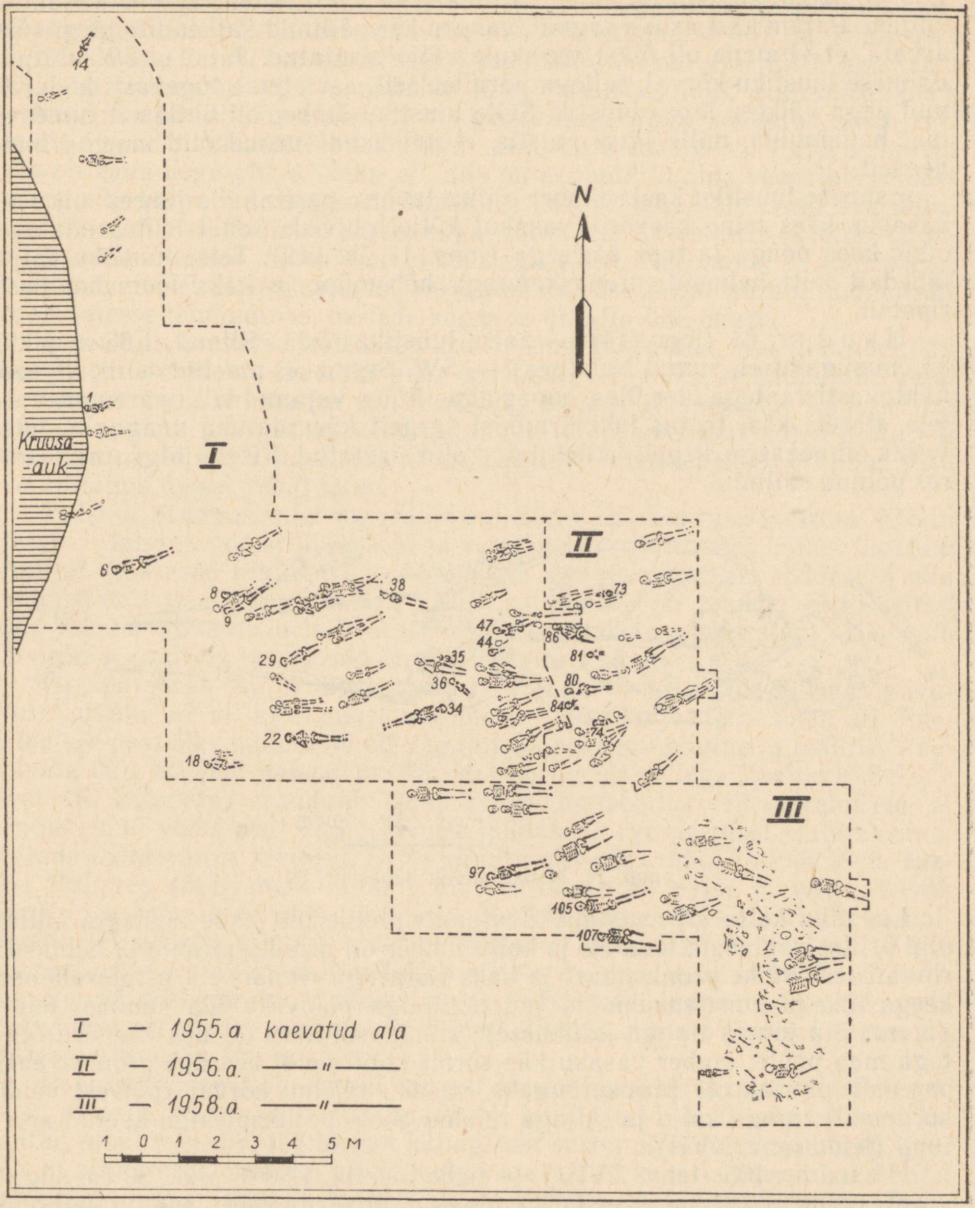
Kui kaugele kalmistu piirid ulatuvad, pole suudetud veel kindlaks teha. Kaevatud alast põhja poole luustikke nähtavasti enam ei esine. Üldiselt paistis viimastel kaevamistel tehtud tähelepanekute järgi, et seni uuritud alast luustikud jätkuvad lõuna poole. Kuigi Kabeliväli pole veel tervikuna läbi kaevatud, annab seniste uurimistööde vältel kogutud materjal siiski võimaluse kindlaks teha matmisviisi, määrata üldjoontes kalmistu kasutamise aega ja teha ühtlasi teatavaid järeldusi omal ajal kalmistut kasutanud külaühiskonna kohta. Kokku on leitud Kaberla kalmistust 115 luus-

[14] O. Parmas, Kuusalu muistised. 1925 (edaspidi: Parmas), lk. 103. Käsikiri AI arhiivis.

[15] AM 2515:1—9.

[16] AM 3220:1—5.

[17] Kaberla kalmistu kaevamisaruanded AI arhiivis.

Joon. 13. Kaberla kalmistu kaevatud ala plaan.

tikku. Enamus neist (92) on pärit suhteliselt hilisest ajast. Nendel me käesolevas artiklis lähemalt ei peatu. Varasemaid matuseid on arvult 23; nendesse haudadesse oli maetud 4 naist, 6 meest ja 13 last.[18] Ettekujutuse saamiseks omal ajal kalmistus kasutatud matmisviisist olgu antud kolme matuse üksikasjaline kirjeldus.

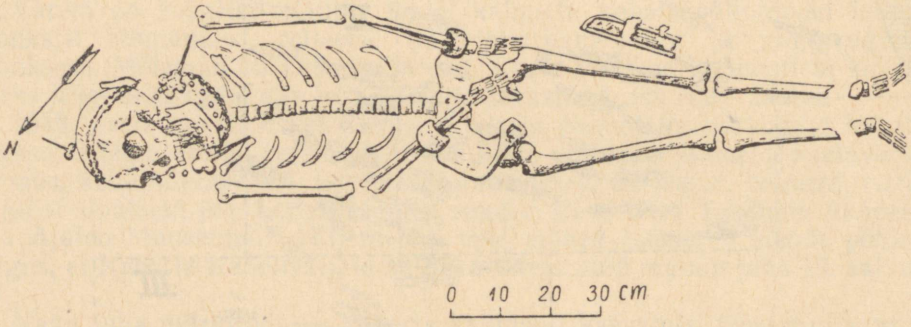
H a u d nr. 18. (joon. 13) — kaks lapse luustikku. Esimese pikkus

[18] Maetute soo määras bioloogiakandidaat K. Mark.

1,20 m, 42 cm sügavusel, suund W(pea) — O. Kolju oli vajunud vasakule küljele. Parem käsi asus vaagnal, vasaku käe säilinud katkendite järgi võis arvata, et viimane oli õlast vasakule välja sirutatud. Jalad olid sirutatud. Esimese luustiku kõrval, sellega paralleelselt, asus teine tugevasti kõdunenud väga väikese lapse luustik. Selle luustiku ümber oli ühtlaselt tumedamat hauamulda, mille järgi paistis, et mõlemad surnud olid maetud üheaegselt.

Esimese luustiku kaela ümber oli kaelavõru, parema õla juures oli üks, vasakus käes teine käevõru, vasakul küljel põlvede kohal leidus noatupe otsik koos noaga ja tupe äärisega (joon. 17, lk. 149). Teise luustiku kolju lähedalt leiti helmeid, pronkskannaga hõbemünt ja kaks loomahambast ripatsit.

H a u d nr. 34 (joon. 14) — naise luustik, hästi säilinud, 1,65 m pikk, 55 cm sügavusel, suund NO (pea) — SW. Surnu oli maetud selili, algselt nähtavasti vaatega otse üles, hauas aga oli pea vajunud viltu paremale küljele. Parem käsi toetus küünarnukist kergelt kõverdatuna vaagnaluudele, vasak oli peaaegu sirgelt küljel, jalad olid sirutatud. Kirstu jälgi surnu juures polnud säilinud.

Joon. 14. Naise luustik hauas nr. 34.

Luustiku kolju all asus kokkuvajunult pronkskett kahe nõelaga, millel olid prillspiraalpead; lõua all ja kolju ümber oli pronksspiraale ja helmeid; rinnalt leiti väike pronksnaast ja kaks ristpeaga rinnanõela nendevahelise keega (üks nõeltest vasaku õla juures tipuga poolviltu õla suunas, teine parema õla juures tipuga jalutsisse); kummaski käes oli üks käevõru otstega maa poole; ümber vasaku käe sõrmede oli veidi keerdus pronkstraat; paremal puusal oli pronksrõngake, vasaku reieluu kõrval (põlvest veidi kõrgemal) tipuga kolju ja seljaga reieluu poole pronksplekiga kaetud noatupp (leiud tahv. XVII).

H a u d nr. 105 (tahv. XVI:1) — mehe luustik, 1,80 m pikk, 90 cm sügavusel, suund WSW (pea) — ONO. Maetud oli surnu selili, pea oli vajunud viltu paremale. Parem käsi lebas küljel, kuna käelaba luud leiti paremalt vaagnaluult, sõrmeluud ulatusid sellest üle reieluude vahele. Vasak käsi ja vasak vaagnaluu puudusid, mis oli tingitud nähtavasti hilisemast pealematmisest. Jalad olid sirutatud. Kirstu jälgi polnud märgata.

Peast vasakul asus rauast heiteoda otsik rootsuga keha suunas; paremal pool rinnal pronksist hoburaudsõlg; parema rangluu all pronkssõrmus; vaagna all reieluude vahel nuga, teraga keha poole, rootsu ulatudes parema käe sõrmeluude lähedale; parema põia lähedal jalaluude peal oli pronksspiraale koos nahatükikestega, kuna põidade vahel leidus käe- resp. jalavõru (leiud joon. 18, lk. 151).

Luustikud leiti Kaberlas üldiselt 37—90 cm sügavusel praegusest põllupinnast arvates: 37—50 cm sügavusel oli 7 luustikku, 51—80 cm sügavusel 12 luustikku, üle 80 cm sügavusel 4 luustikku. Samal ajal tuleb aga märkida, et palju omaaegsete matuste jälgi (üksikuid luid, koljutükke jne.) esines juba künnikihis alates 20 cm sügavuselt. Nagu märgitud, asub kalmistu muust ümbrusest esilekerkiva veeru kõrgemas osas. Kuna kalmistu ala on kaua aega olnud künni all, siis on aegapidi mulda veeru kõrgemast osast alla valgunud. Seega on luustikke katnud mullakiht osalt ära uhtunud, mistõttu me haudade algset sügavust ei tea. Arvestades luustike sügavust mullas teistes laibakalmistutes, nagu Kütil, Kullamaal ja Laheperas, tuleb arvata, et maa-alustesse laibakalmistutesse maeti surnud suhteliselt madalatesse haudadesse, millede sügavus oli alla ühe meetri.

Hauad on kaevatud heledasse kruusasesse maapinda. Neil juhtudel, kui oli võimalik määrata kindlaks haua piirjooni, võis näha, et hauad olid veidi ovaalse kujuga (hauad nr. 8, 9, 18, 22, 44 jt.). Kõnealustel juhtudel oli hauamuld ümbritsevast kruusast tunduvalt tumedam. Haua põhja profiil oli määratav vaid kahel juhul (haud nr. 1 ja 14): esimesel juhul oli haua põhi veidi nõgus, teisel juhul lame.

Paistab, et varasemad surnud on enamuses maetud ilma kirstuta. Kirstu jälgi — kirstulaudade jäänuseid ja raudnaelu — leiti vaid kolme luustiku juurest (matused nr. 73, 81 ja 86). Kuna aga on võimalik, et kirstud olid valmistatud naelu tarvitamata (Küti kalmistust on teadete järgi leitud üks luustik künataoliselt õõnestatud kahe poolega puukirstus), siis võib arvata, et osalt on kunagised kirstud jäägitult hävinud.

Omapäraseks osutus lapsehaud nr. 47. Luustik asus siin 56 cm sügavusel, luustiku all oli kaks suurt paeplaati — üks kolju, teine keha all. Paeplaatide peal olev hauamuld oli väga must, peaaegu nõgine ja määriv. Paeplaate leiti ka veel hauast nr. 95, kus surnu oli sellega kaetud.[19] Selline Kaberla kalmistus erandnähtusena esinev hauaehitus viib arvamisele, et antud juhul võiks meil olla tegemist jäänusega varasemast traditsioonist rajada kalmeehitus kividest. Selle kinnituseks olgu märgitud, et 1948. aastal Haimres (Märjamaa rajoon) uuritud hauas oli naise ja lapse luustik maetud paeplaatidest ehitatud kirstu. Paekiviplaate on leitud ka Järise kalmistu (Haapsalu rajoon) paarist hauast, kuna Õvi kalmistus (Tartu rajoon) oli surnuid maetud välistunnusteta maa-alusesse kalmistusse, milles hauad olid piiratud raudkividega. Peale selle tunneme feodaalsuhete tärkamise perioodist laibamatuseid kivikalmetes, näiteks Enivere Haapsalu rajoonis, Saunja Harju rajoonis jt.

Paeplaatide peal olev muld, mis oli söesisalduse tõttu must, kõneleb sellest, et enne surnu asetamist hauda oli tehtud tuld. Võib-olla on meil ka antud juhul tegemist jäänusega kunagisest surnu põletamise kombest. Kestis ju surnute põletamine edasi teatud aja vältel koos laibamatuste leviku algusega, nagu näitavad kalmed ühiste põletus- ja laibamatustega (Pikavere Harju rajoonis, Laukna Märjamaa rajoonis jt.). Öeldut näib kinnitavat tugevasti põlenud kirstu jäänuste leidmine Kütist koos kahe naise luustikuga 1948. aastal.

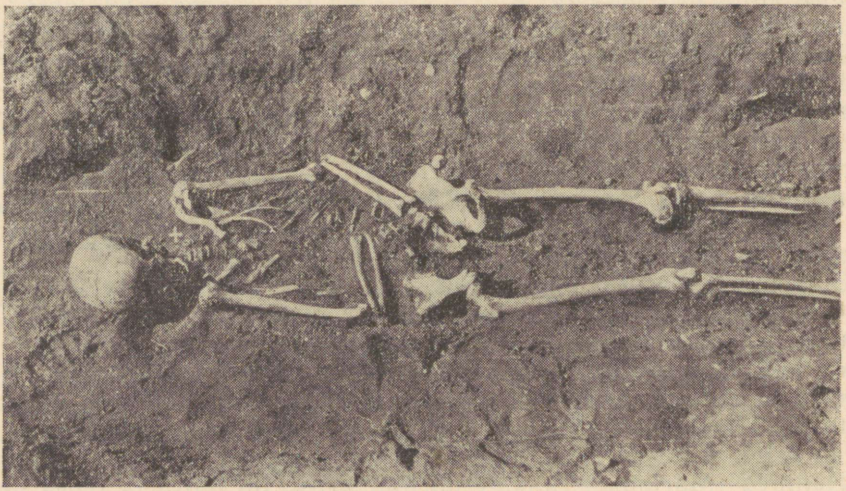
Kaberlas on surnud maetud tavaliselt üksikhaudadesse. Varasemate matuste puhul võib ainult ühel juhul (matus nr. 18) märkida kahe surnu üheaegset matmist samasse hauda. Väga lähestikku asusid ka luustikud nr. 7, 8 ja 9. Kuna aga siin oli muld künni läbi tugevasti segatud ja luus-

[19] Kuna luustiku nr. 95 juures puudusid panused, mis oleksid lubanud teha oletusi haua vanuse kohta, pole luustikku arvatud varasemate matuste hulka.

tikke ümbritsev hauamuld polnud ühtlaselt tume, siis pidid luustikud algselt olema maetud eraldi. Hõredamalt oli luustikke kaevatud ala lääne- ja loodeosas, kruusaaugu servas, kus nende kaugus üksteisest oli kuni 2 meetrit. Tavaliselt asusid varem maetud luustikud ülejäänud kalmistus üksteisest 0,50—1 meetri kaugusel (joon. 13).

Varasemate matuste juures on surnud asetatud hauda selili, kusjuures vaade on algselt olnud nähtavasti üles, jalad on olnud sirutatud (tahv. XVI:3). Ainult ühel juhul (matus nr. 1) olid surnu jalad põlvist vasakule kõverdatud (joon. 13).

Mõlema käe asend oli määratav 13 luustiku juures. 4 juhul olid surnu mõlemad käed asetatud risti üle keha (tahv. XVI:2), kuna 2 juhul asetses parem käsi vaagnal, vasak oli aga sirutatud õlast välja (matused nr. 18 ja 36 — viimasel vasak käsi tõstetud üle pea). Ülejäänud juhtudel oli käte

Joon. 15. Naise luustik hauas nr. 97.

asend iga matuse juures erisugune: mõlemad käed sirgelt küljel (matus nr. 47); parem käsi küljel, vasak vaagnal (matus nr. 29); mõlemad käed vaagnal (vt. tahv. XVI:3); parem käsi vaagnal, vasak kõrval (vt. joon. 14); parem käsi asetatud lõua alla rinnale, vasak käsi risti üle keha vöö kohal (matus nr. 1); mõlemad käed asetatud ristamisi lõua alla (matus nr. 9); parem käsi kõhul, vasak vaagnal (vt. joon. 15). Selline käte mitmesugune asend on omane ka teistele maa-alustele laibakalmistutele (nagu näiteks Kütile) ja ulatub edasi kuni 17. sajandisse (näiteks Otepää keskaegne kalmistu).

Luustiku suunda hauas ei saadud varasemate matuste juures määrata 4 juhul; määratava suunaga hauad kulgesid üldiselt pikiteljega läänest itta, kusjuures surnu asus peaga läänekaarte poole (joon. 13 ja tabel lk. 142, 143). Suunaga läänest itta oli maetud 6 ja lääne-edelast ida-kirdesse 7 surnut. Edela—kirdesuunaliselt oli maetud 2 surnut, loode—kagusuunaliselt 1 ja põhja-loode—lõuna-kagusuunaliselt 1 surnu. Vastupidiselt teistele surnutele olid maetud 2 surnut: luustik nr. 34 peaga kirdesse, kuna luustiku nr. 73 pea asus otse idas.

Kui Läti kalmetest on teada, et seal maeti 7.—13. sajandil erinevaid

sugupooli vastassuundades, siis Eesti alale on see nähtus võõras.[20] Eesti mandri varasemates laibamatustega kalmistutes on nii mehed kui ka naised maetud peaga ühes suunas. Nii on see näiteks Enivere kalmistus, kus 1947. aasta kaevamistel leitud luustikud (naiste ja meeste omad) asusid peaga põhja poole.

Varasemate haudade panustest annab ülevaate kokkuvõtlik tabel (lk. 142, 143). Tabelisse on kantud 84 eset (kokku on kalmistust saadud esemeid 103 numbrit). Ei ole toodud mõningaid leide hilisemate matuste juurest, kuna artikkel pidi käsitlema peamiselt kalmistu varasemaid matuseid. Samuti on leidude tabelist välja jäetud mõned ebaolulised juhuleiud segatud haudadest.

Nagu näeme, ei ole naiste hauad Kaberlas leiurikkad, välja arvatud matus nr. 34, kus hauapanuste arv ulatub üheteistkümneni. Ülejäänud kolmest hauast saadud panuste arv on poole võrra vähem. Naiste haudadest leiti peamiselt ehteid ja rõivaste osi. Meeste haudadest saadi kokku ainult mõni ese rohkem kui naiste haudadest. Võrreldes naiste omadega on meeste hauapanused lihtsamad ja koosnevad peamiselt tarberiistadest; ehteid leiti vaid üksikuid (sõlg, käevõru ja sõrmus). Peaaegu täielikult puudusid panuste seas relvad (ainult üks heiteodaots).

Kuna varasematest haudadest on leitud laste luustikke rohkem kui meeste ja naiste luustikke, siis on sellele vastavalt ka laste haudadest saadud leidude arv suurem, ulatudes 28-ni. Ka siin ei olnud eriti panusterikkaid matuseid. Peaaegu poole leitud ehetest moodustavad mitmesugused ripatsid, rõivastest pole jälgi säilinud. Naiste haudadest erinevalt leiti laste haudadest rohkem tarberiistu, kusjuures nende seas olid tööriistadest ka kirves ja vikat. Tarberiistade kaasapanek laste haudadesse lähendab viimaseid meeste haudadele nende lihtsa hauainventariga, kuigi enamuse laste haudadest saadud leidudest moodustavad samuti ehted.

Enamus Kaberla kalmistust leitud luustikest on pärit suhteliselt hilisest ajast. Seda lubab väita nende surnute matmine vastavalt ristiusu kommetele. Nad olid maetud üldiselt lääne—idasuunaliselt, peaga läänekaarte (SW kuni NW) poole. Paljude juures oli säilinud veel puujäänuseid ja naelu kirstudest, surnud olid maetud selili, käed asetatud risti rinnale, jalad välja sirutatud (joon. 13). Hauapanuseid nende luustike juures peaaegu ei olnud. Mõne luustiku juurest leiti siiski üksikuid münte, mis aitavad määrata kalmistu kasutamise lõpuaega.

1958. aasta kaevamistel leiti paari luustiku juurest rootsi vaskmündid aastaarvudega 1660 ja 1667 (70, 71, 81).[21] Kuna hilisemaid münte seni pole saadud, võib öelda, et kõige hilisemad matused Kaberla kalmistus on pärit 17. sajandi lõpust. Üldse oli 1958. aasta kaevandi idaosas (vt. joon. 13), kust leiti ka mainitud mündid, jälgi tihedast matmisest; luustikud olid sageli maetud üksteise peale või ka siis ühte hauda, mis osutab samaaegsele surmale. Kõik see lubab oletada, et kalmistu selles osas on meil vähemalt osalt tegemist 1695.—1697. aasta suure nälja ajal surnute matustega.

Üldse tuleb aga märkida, et ka nende hilisemate matuste juures võib veel täheldada jälgi surnule panuste kaasaasetamise kombest. Nimelt leiti 1958. aasta suvistel kaevamistel luustiku nr. 114 juurest peale rootsi mündi veel auguga luu (teadmata otstarbega) ja tuleraud (83, 84).

---

[20] Э. Д. Шноре и Т. Я. Зейд, Нукшинский могильник. Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР, I. Рига 1957, (edaspidi: Шноре и Зейд) lk. 20 jj.

[21] Kaberla kalmistu leidude peanumber AI kogus on 4116. Sulgudes on antud leidude alanumbrid.

Kaberla kalmistu leidude

	Luustiku number	Luustiku suund hauas (pea—jalad)	Ehted ja: Kaelavõrud	Helmed	Ripatsid	Rinnakee ristpeanõeltega	Hoburaudsõled	Vitssõlg	Käevõrud	Sõrmused	Tupenoad
Naised	IX	WSW—ONO									
	XXXIV	NO—SW		25		1			2	1?	1
	XCVII	WSW—ONO		50				1			
	CVII	WNW—OSO					1				
Mehed	VI	WSW—ONO									
	XXII	W—O									
	XXIX	SW—NO									
	LXXIV	määramata									
	LXXXVI	W—O					1				
	CV	WSW—ONO					1		1	1	
Lapsed	I	WSW—ONO									
	VIII	W—O								1	
	XIV	määramata			4 kuljust						
	XVIII	W—O	1						2		1
	numbrita	väga kõdunenud		12	münt 2 hammasripatsit						
	XXXV	määramata		10	kuljus						
	XXXVI	NW—SO			kuljus						
	XXXVIII	W—O									
	XLIV	WSW—ONO	1						2		
	XLVII	WSW—ONO									
	LXXIII	O—W									1
	LXXXI	W—O									
	LXXXIV	SW—NO							1		
	Juhuleiud segatud haudadest		1	23	9				12	2	3
		Kokku:	3	5 juhul	18	1	3	1	23	5?	6

II

Luustiku nr. 34 juurest leitud kahest pronkskeest on üks kolmerealine ja valmistatud kahekordsetest peenikestest rõngakestest. Ta on mõlemas otsas kinnitatud prillspiraalpeaga pronksnõela külge (tahv. XVII:1). Ühe nõela peaosa on murdunud. Nõelad on väikesed, 7 cm pikad, märksa peenemad ja nõrgemad rinnanõeltest.

Nagu näitavad leiud teistest mandri-Eesti kalmetest, on prillspi-

jagunemine haudade järgi

riietuse osad						Tarberiistad ja relvad									
Linikukee nõeltega	Pronksspiraalid	Pronksrõngakesed	Naastud	Vööpannal	Väike pronkspannal	Noad	Kirves	Vikat	Luust viisuluda	Raudrõngas	Rauakatkendid	Tulekivitükid	Heiteoda ots	Luust nooleots	Kokku leide
	2	1													2
1	15	1	1								1				11
															2
															1
					1	1				1	3	2			8
				1											1
						1									1
									1						1
															1
	10					1							1		6
														1	1
															1
											1				2
															4
															3
															2
															1
							1								1
								1							4
						1									1
			1												1
															1
															1
			1							1					30
1	3 juhul	2	3	1	1	4	1	1	1	2	5	2	1	1	

raalpeaga nõelad olnud 11.—13. sajandil üsna tüüpiliseks eesti naise ehteks. Neid on leitud Küti laibakalmistust, Haimre kalmistust, Lahepera maa-alustest haudadest, Riuma kivikalmest (Viljandi rajoon)[22] jne. Nõelte pikkus on tavaliselt 6—8 cm. Kõige pikem teadaolev prillspiraalpeaga nõel (pikkus 10,6 cm) on leitud Võtikvere Ookatkult (Jõgeva rajoon),

[22] AI 2670:2; 2731:10; 3992:42 — Küti; 3988:44 — Haimre; 1978a:1 — Lahepera. Riuma nõelad RK 669:2 ja Aspelin, nr. 1992.

kõige lühem (4,5 cm) Karuse Pajumaalt (Haapsalu rajoon).[23] Prillspiraalpeaga nõelad paistavad olevat tuntud kogu Eesti mandril, kusjuures neid Lääne-Eestist on siiski suhteliselt vähem leitud; saartelt nende leiud puuduvad.

Kuna prillspiraalpeaga nõelad on üldiselt väikesed ja nõrgad ning neid on leitud peale Kaberla teistestki kalmistutest kolju alt kukla tagant (Haimre) või siis kolju lähedalt (Küti), siis selline nõelte ja kee asend viib arvamisele, et nendega kinnitati kuklast peakate, arvatavasti sel ajal tavaline olnud abielunaise linik. Nõelte küljes olev kee moodustas seega linikukee. Kuna nõelte külge on kinnitatud ainult üks ketirida, teised kaks aga ripuvad alla esimese küljest, siis oli viimastega arvatavasti linik kukla taga kokku tõmmatud, nagu on arvatud Pikavere ja Haimre kalmeleidude põhjal.[24]

Kaberla kalmistust leitud luustiku linik on nähtavasti olnud otsaesisele asetatavast äärest kaunistatud pronksspiraalidega (22), mida leiti kolju ümbert ja lähedalt. Ka 1948. aastal Haimrest leitud luustikul oli kolju ümber pronksspiraale ja -rõngakesi, mis peaksid samuti pärinema linikust.[25]

Eesti naistele iseloomulikuks oli ka r i n n a k e e koos kahe pronksist ristpealise r i n n a n õ e l a g a (tahv. XVII:2). Nende asend laseb oletada, et nõelad on olnud kinnitatud rõivaste külge õlgade kohal. Võrreldes eelmise linikukeega on rinnakee valmistatud suurematest kahekordsetest rõngaslülidest (rõngaste läbimõõt 0,5 cm). Nõelte pikkus on 11 ja 12,5 cm. Nad on valatud peadega, millede kettakujulised laiendid on ühendatud sirge vaheprossiga ja ilustatud kahe kontsentrilise ringiga (pea suurus 3,6 cm). Need väikesed ristpealised nõelad on puht eestipäraseks ehteks. Väljastpoolt Eesti NSV territooriumi on tuntud ainult mõned üksikud sellised rinnanõelad Leningradi oblastist, Pihkva oblastist ning Põhja- ja Lääne-Lätist.[26]

Eesti territooriumilt on autorile esialgu teada 29 tervet nõela, nendest 5 on leitud saartelt.[27] Nõelu omavahel võrreldes torkab silma nende enamuses täpne sarnasus. Kuigi mõni nõelapea detailides teistest veidi erineb (osal nõeltel on vahepross väljapoole kergelt kumer, peadel osalt erinev joonornament jne.), on nad põhiliselt üksteise täpsed vasted: peade kokkukasvanud laiendid on orneeritud kontsentriliste ringidega, keskel on nõelte pead läbistatud neljast augukesest, peade suurus on kõigil 3,5 cm ümber. Nad erinevad üksteisest ainult nõelte pikkuselt, mis kõigub 10—13 cm vahel. See kõik tekitab arvamuse, et antud juhul on meil tegemist suhteliselt vähestes keskustes valmistatud rinnanõeltega, mis on sealt levinud ka kaugemale teistesse maakohtadesse. Öeldut näib kinnitavat väikeste ristpeaga rinnanõelte levik Eesti territooriumil (joon. 11).

Enamik kõnealustest nõeltest (24 nõela) on leitud Eesti mandrilt, kust tuleb eeldada ka nende levikut saartele. Kõige rohkem on neid leitud muistselt Virumaalt, kokku 13 eksemplari. Leiukohad on järgmised: Narva ümbrus (täpset leiukohta pole teada) — 1 nõel, Tamme kalme (Kohtla-Järve linnapiirkond) — 1 nõel, Kadrina laibakalmistu (nr. 26,

---

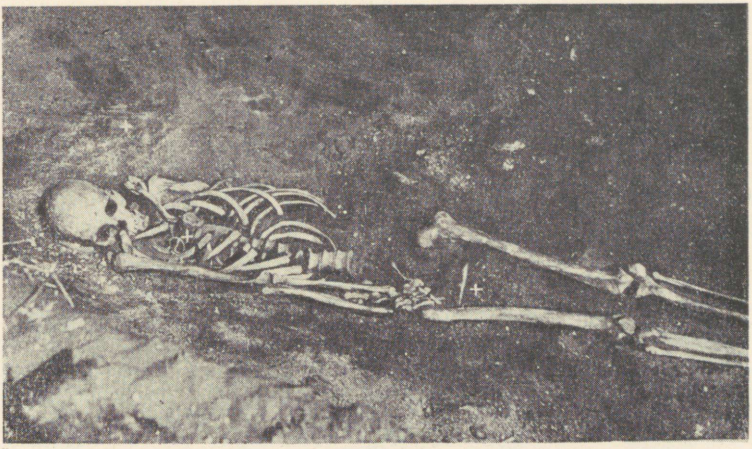
[23] AI 2513:16; AM 134:17.

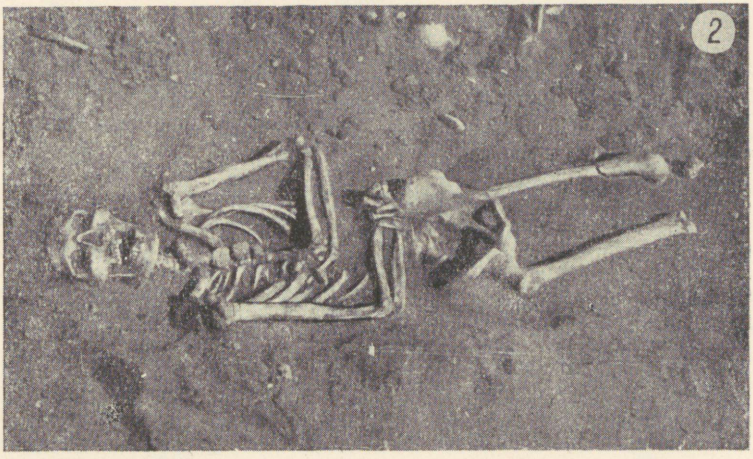
[24] Vt. H. M o o r a, Eesti rahvarõivaste arenemise ajaloost. Eesti rahvarõivaid XIX sajandist ja XX sajandi algult. Tallinn 1957, joon. 7b, lk. 15.

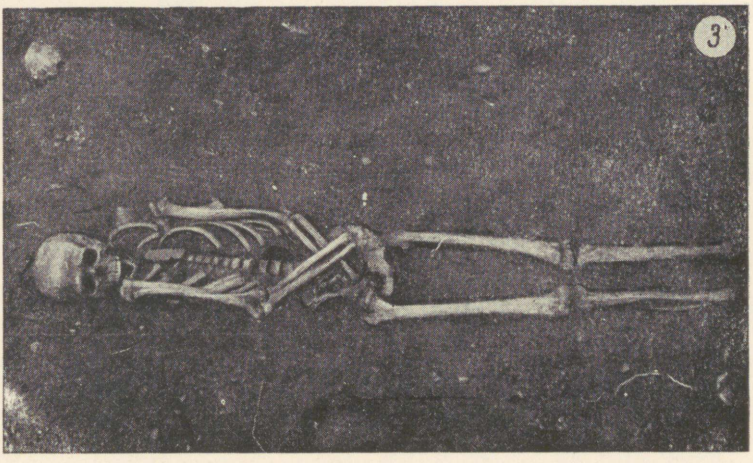
[25] E. A r i s t e, Kaevamisaruanne Haimrest. AI arhiiv.

[26] K u s t i n, lk. 50.

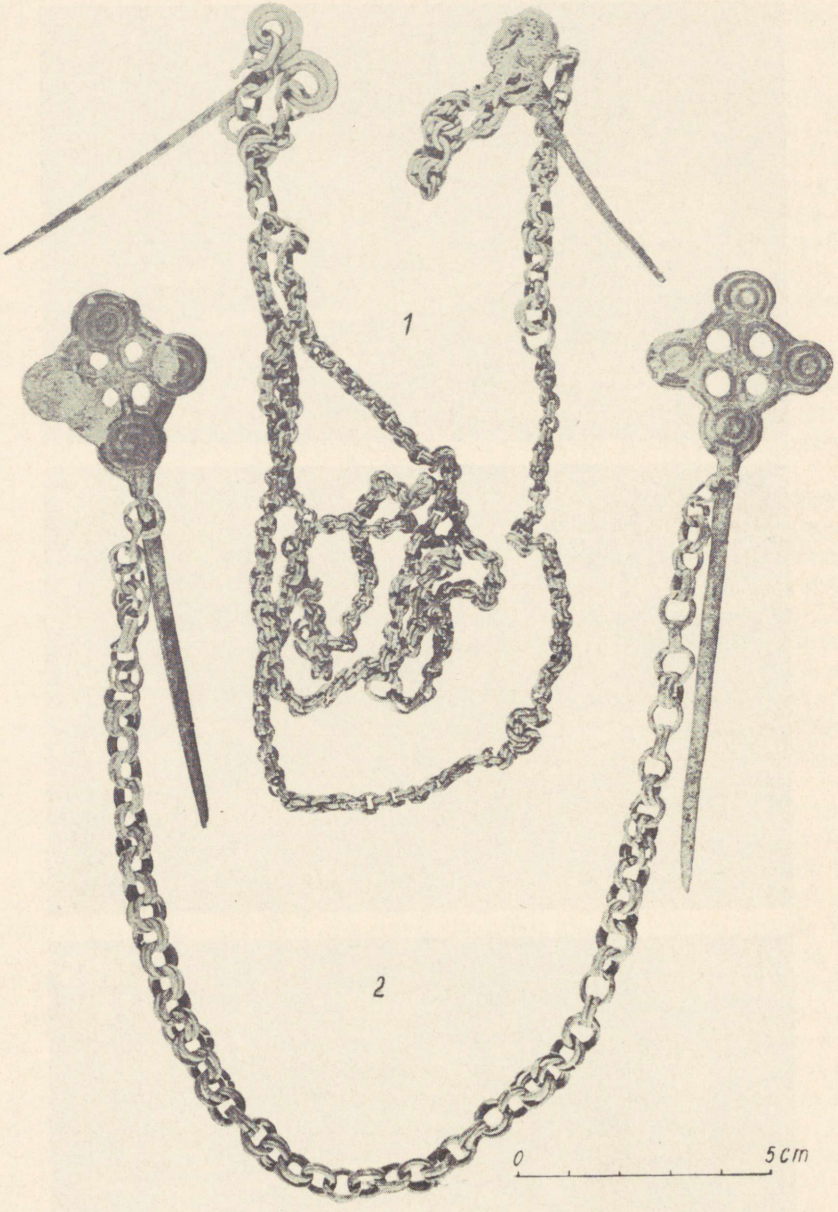
[27] 2 eksemplari Muhu Viirakülast (AI 1044:1) ja 3 Karja kalmistust (AI 4115:15a, 54, 55); viimastest on üks kujutatud K u s t i n, tahv. II:6.

1 — mehe luustik hauas nr. 105. *2* — lapse luustik hauas nr. 86. *3* — naise luustik hauas nr. 96. (Leiud luustikul nr. 105 ja 96 tähistatud ristikesega; luustik nr. 86 panusteta.)

Leide hauast nr. 34. *1* — linikukee prillspiraalpeaga nõeltega; *2* — rinna kee ristpeanõeltega (AI 4116:30, 27).

Paide rajoon) — 1 nõel, Küti kalmistu — 4 nõela, Tammiku kalmistu — 4 nõela ja Pühtitsa kääpad (K.-Järve ln. p.) — 2 nõela.[28] Muistselt Harjumaalt ja Sakalast on leitud nõelu võrdselt: Harjumaalt Torna kalmest (Rapla rajoon, nr. 14) 1 ja Pikaverest 2 nõela; Sakalas on väikeste rinnanõelte leiukohaks Naanu (1 nõel) ja Lõhavere linnamägi (2 nõela).[29] Rävala maakonnas on väikesed ristpeaga rinnanõelad esindatud meile juba tuntud nõeltega Kaberlast. Lõpuks on leitud neid nõelu ka väiksemaist muistseist maakondadest. Alempoisist on leitud väike ristpeaga rinnanõel Türilt, muistsest Mõhust — Pikknurme kalmistust (Põltsamaa rajoon, nr. 45), kuna Nurmekunna piiridest leitud nõelal puudub täpne leiukoht.[30]

Seega kõigist muistseist maakondadest ei ole väikesi ristpeaga rinnanõelu teada, mis on kahtlemata osalt seotud asjaoluga, et maa-aluseid kalmistuid, kust nende leidmist võib eeldada, tuntakse veel vähe. Ühtlasi rõhutame, et autorile tuntud nõelte arv pole küllaldane selleks, et täie kindlusega määrata nende lähtepiirkonda Eesti mandriosas. Esialgsete andmete kohaselt näivad väikesed ristpeaga rinnanõelad olevat levinud Kirde- ja Kesk-Eestis, kusjuures nende tarvitamise peamiseks piirkonnaks võib oletada Virumaad — eriti just selle maakonna loodepoolset osa.

Kadrina laibakalmistust saadud väike ristpeaga nõel on leitud koos hoburaudsõle ja laiateralise sõjakirvega ning kuulub selle põhjal 12. sajandi lõppu või 13. sajandi algusesse.[31] Samasse aega on dateeritud ka Karja kalmistust leitud nõelad.[32] Antud dateerimist kinnitavad väikeste ristpeaga rinnanõelte leiud Naanu ja Lõhavere linnamäelt, mis olid kasutusel kaitseehitustena lühikese ajavahemiku vältel 12. sajandi lõpul ja 13. sajandi alguses.

Arvukama rühma Kaberlast saadud ehetest moodustavad käevõrud. Luustiku nr. 34 juurest leiti kaks õhukesest hõbeplekist valmistatud käevõru (joon. 16:2,3), mis on läbilõikelt ööneskumerad, lahtiste ahenevate otstega. Laiemas osas on võrud servadelt ilustatud sissepressitud geomeetrilise mustriga, keskosa on ilma ornamendita; otsad on ilustatud punktikestest joontega, mis eraldavad ka otsi laiemast keskosast.

Lähemaid vasteid kirjeldatud käevõrudele on leitud Eesti mandri aaretest: Timmistest (Harju rajoon), Suislepast (Viljandi rajoon), Tõrmast (Rakvere rajoon) ja Mõigust (Harju rajoon).[33] Sellised hõbedast käevõrud on iseloomulikud eriti Rävala-Harju alalt leitud aaretele.[34] Koos teiste hõbeehetega paistavad mainitud käevõrud olevat feodaalsuhete tärkamise perioodil ülikkonna tunnuseks. Ajaliselt kuuluvad nad ülalmainitud aardeleidude põhjal otsustades 12.—13. sajandisse.[35]

Oma tüübilt on Kaberlast leitud hõbekäevõrud eestipärased. Tolleaegsetes vene aaretes puuduvad neile vasted.[36] Üksikuid selliseid tuntakse Lenin-

[28] AI 3746; 3779:29; 2560:1; 3992:15, 55; 4200:7, 8, 32, 44; ГИМ 28972—81, III отд., хр. 43/41б.

[29] AI 2513:15; 4109:2; 4062:305 (avaldatud H. Moora, Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. MAL, lk. 78, joon. 24:1); 3578:336 (avaldatud H. Moora, O. Saadre, Lõhavere linnamägi. MEL, lk. 172, joon. 122) ja 4133:1204. Lõhavere linnamäelt leiti 1961. a. veel kaks nõela.

[30] AI 1101; 2524:61; 2513:82.

[31] Vt. H. Moora, O. Saadre, Lõhavere linnamägi. MEL, lk. 172 jj.

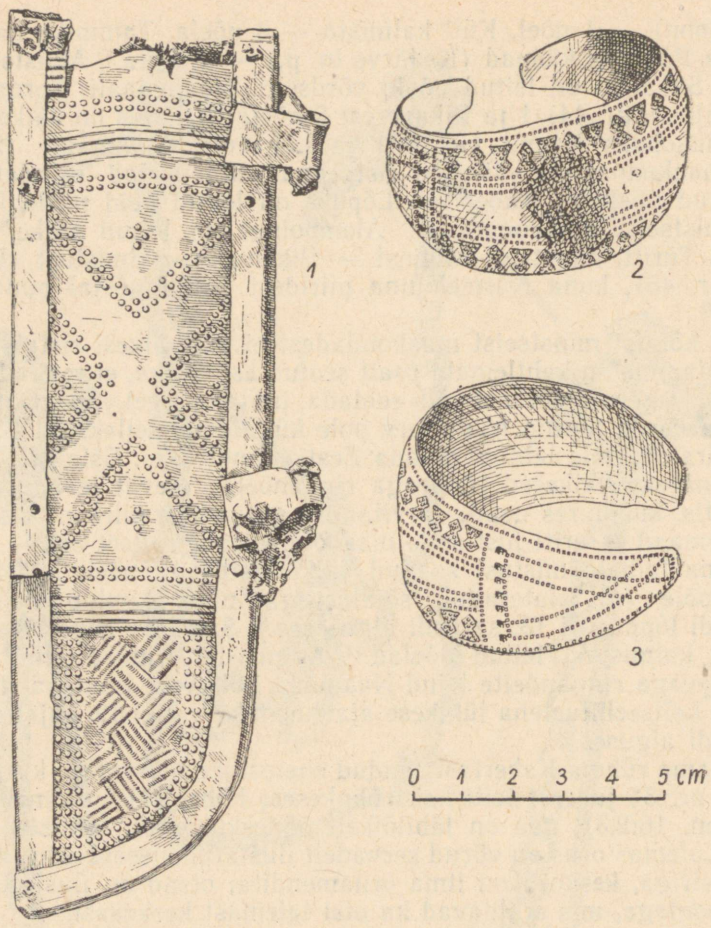
[32] Vt. Kustin, lk. 55.

[33] Tallgren, ZAE II, tahv. VII:11; AI 14:1, 2; 2660:2; RK, tahv. 28:13.

[34] Vt. E. Tõnissoni artikkel käesolevas kogumikus, lk. 214 jj.

[35] Vrdl. Tallgren, ZAE II, lk. 142 jj.

[36] Vrd. Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII вв. Москва—Ленинград 1954.

Joon. 16. Leide hauast nr. 34. *1* — noatupp; *2, 3* — käevõrud (AI 4116:25, 23, 24)

gradi oblastist, kunagisest vadja-novgorodi segaasustusega piirkonnast ja ka Lätist liivlaste aladelt.[37] Arvestades nende rohket esinemist eesti aardeleidudes, samuti aga ka samalaadsete käevõrude valmistamist pronksist,[38] näivad nad olevat olnud Eesti alal võrdlemisi levinud käevõrutüübiks.

Ülejäänud käevõrud on valmistatud pronksist. Neist üks on paelataoliselt kitsas ja lõpeb lahtiste kalasaba-kujuliste otstega (joon. 19:1). Käevõru on servadel ilustatud hundihammasornamendiga. Kalasabaotstega käevõrud on Eestis ilmunud tarvitusele 11. sajandil, kusjuures need valmistati võrdlemisi massiivsed.[39] Samasuguseid käevõrusid nagu Kaberla oma on leitud veel Küti kalmistust, mis sealt saadud mündi põhjal on dateeritav 13. sajandisse. Raadi kalmistust leitud kalasabaotstega käevõrudel on seevastu ornament tunduvalt erinev.[40] Kaberla käevõru peaks Küti leidude järgi otsustades kuuluma 13. sajandisse.

[37] Ermitaaž 869:12; AI 2578:2.

[38] AI 4200:3, 47; 3992:20 jt. Üksikuid sellelaadseid pronksist käevõrusid on leitud ka Leningradi oblastist — Ermitaaž 856:37, ГИМ 35322, III отд., хр. 40/246.

[39] Tallgren, ZAE II, lk. 96 (joon. 125, lk. 97).

[40] AI 2731:1, 2; 2544:7, 8.

Teised käevõrud on lahtiste otstega ja keeratud kolmest pronkstraadist. Neist kuuel (13, 38, 52, 61, 78) on mõlemad otsad järsult ära murtud (joon. 17:2), kuna kahel (69) on ühte otsa, kust keeramist on alustatud, aas alles jäänud (joon. 18:3).[41] Sellised kolmest traadist keeratud käevõrud on iseloomulikud Novgorodi aladele, kus nende tsentrum näib asuvat praeguses Leningradi oblastis ja Gdovi rajooni kääbaste alal, kuna siit ida poole nad enam ei levi. Kasutusel on nad olnud 11.—13. sajandil.[42] Sealt on kõnealused käevõrud levinud ka Eestisse, kust neid on leitud arvukalt eelkõige vene-vadjapärastest kalmetest Jõugal (Kohtla-Järve ln. p.), Kusma Kaltril (Tartu raj.). jne. Kuid neid on leitud ka eestlaste kalmistutest, nagu Kütilt, Tammikult (nr. 30, 33) jm.[43] Lääne-Eesti aladelt on neid üldiselt leitud vähem kui Ida-Eestist,[44] kuna viimane oli keeratud käevõrude põhilisele kasutuspiirkonnale lähemal ja sellega ka tihedamais kokkupuuteis. Kuna keeratud käevõrusid valmistati Novgorodi alal massiliselt, siis on nende rohkearvuline levik Eestis nähtavasti seotud sealpoolsete väikekaubitsejate liikumisega Eesti territooriumile, kusjuures Lääne-Eesti aladele on nende retked ulatunud harvemini.

Mehe luustiku nr. 105 jalgade juurest leitud keeratud võru (joon. 18:3) asend ja kuju viib arvamisele, et antud juhul võiks meil tegemist olla jalavõruga. Nimelt olevat Pühtitsa kääpaist leitud 3 sellist võru jalaluude ümber, kuna 4 võru puhul on arvatud nende laiemaks venitatud kuju järgi, et need on leidnud samasugust kasutamist.[45] Oleks mõeldav, et Kaberlaski on tegemist sama, Eesti aladel harva nähtusega, kuid on siiski tõenäolisem, et siin oli hauda asetatud käevõru.

Leitud pronksplekist noatuppede pealististest on kaks ühtlaselt laiad (41 ja joon. 16:1).[46] Need pealistised katsid omal ajal nahast või puukoorest valmistatud noatuppe kogu ta ulatuses. Pealistised on hoolikalt ilustatud seestpoolt väljakummitud mustriga. Kõrgemale kummitud joontega on ornament jagatud noatupel kahte ossa: noatupe suupoolse osa ornament on moodustatud kühmukestest, kuna kitsam tipuosa on ilustatud punutismustriga.

Nuga pronksplekiga pealistatud tupes kuulus muiste nagu hilisemailgi aegadel eesti naiste piduliku ülikonna juurde. Selliseid noatuppi on leitud ka teistest kalmistutest. Lähemaid paralleele Kaberla tuppedele on Küti, Pikavere ja Lahepera kalmistust.[47] Samasugune, kuid suupoolses osas kaheks väljaks jagatud ornamendiga noatupp on leitud ka Kuningamäelt (Põltsamaa rajoon).[48] Peale nende on aga mandri-Eestist tuntud ka teistsuguse ornamendiga laiu noatuppi. Nii on leitud Tammiku kalmest noatupp, millel on ornament (üleskummitud joontest) jagatud kolme ossa: suupool-

---

[41] 1949. a. leiti Kaberlast 9 samasuguste võrude katkendit (AM 2515:4). Otste kuju nende puhul ei saa määrata.

[42] V. Trummal, Vene-Eesti vastastikused suhted IX sajandist kuni XIII sajandi alguseni. Dissertatsioon ajalookandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu 1955 (edaspidi: Trummal), lk. 303 (Käsikiri AI kogus).

[43] AI 4008:66, 67, 76, 77 jt.; 1646:49—62; 3992:21, 22 jt. 4200:21, 34;

[44] Haimrest 4 käevõru (AI 2727:149, 165, 224, 225); Saaremaalt seni teada 18 tervet ja 12 katkendit (vt. A. Kustini artikkel käesolevas kogumikus, lk. 73 jj.).

[45] П. Висковатов, Пюхтицкое древнее кладбище. Временникъ Эстляндской губернии, кн. I, 1893 г. Ревель 1894 г., lk. 242—244.

[46] 1949. a. leiti Kaberlast kaks samasuguse noatupe katkendit (AM 2515:3).

[47] AI 3992:17, 58; 4109:6; 1893:12.

[48] Tallgren, ZAE II, tahv. VIII:2; sama Moora, Eestlaste kultuur, joon. 14:1, lk. 17.

ses osas on rombikujulised, keskmises ringikujulised ja tipuosas kaheksakujulised punutised.[49]

Mandri-Eestile olid omased ühtlaselt laiad noatuped, kuna saartel olid seevastu levinud liivipärased noatuped laiendiga suupoolses osas.[50] Esimest tüüpi noatuppedest on Injust (Rakvere rajoon) leitud eksemplar samast saadud mündi põhjal dateeritav 11. sajandisse.[51] Kaberla noatupest on see aga ornamendi poolest põhjalikult erinev. Üldiselt tuleb arvata, et ühtlaselt laiad pronksplekiga pealistatud noatuped on kasutusel olnud kuni 13. sajandini, kuna neid hilisemast ajast pole teada. Samal ajavahemikul, 11.—12. sajandil, on selliseid noatuppi olnud kasutusel ka Soomes.[52]

Oma enamuses on sellised noatuped hoolikalt valmistatud ja kaetud hästi kujundatud ornamendiga. Neid on leitud peamiselt naiste haudadest, kuid mitte eriti arvukalt. Seepärast tuleb arvata, et pronksplekiga pealistatud hoolikalt töödeldud ornamendiga noatuped kuulusid 11.—13. sajandi eesti ühiskonna jõukamatesse peredesse kuuluvate naiste ehete hulka.

Luustiku nr. 18 juurest leiti ainulaadse ornamendiga ja kujuga pronksist noatupe otsik ja ääris (joon. 17:1). Tupp ise on olnud valmistatud nahast, nagu näitavad äärise vahel säilinud üksikud nahatükikesed. Nii otsik kui ka ääris paistavad silma oma puhta töötlusega. Tupe otsikule on kantud hoolikalt sisselõigatud joontest geomeetriline muster, kuna äärisel jookseb serval sisselõigatud joon, keskel aga grupeeruvad kolmekaupa lainelised jooned. Samasugune otsik leiti Kaberlast ka 1950. aastal.[53]

Täpseid vasteid mainitud noatupele mujalt Eesti territooriumilt ei ole teada. Ligilähedaste vastetena võib märkida üht otsikut Pühtitsast, teist Karuse Pajumaalt; Saaremaalt on leitud kolm otsikut Kihelkonnalt ja kaks otsikut koos ääristega Karja kalmistust.[54] Kaberla noatuppedest erinevad nad peaasjalikult oma ornamendilt. Pühtitsa otsik on kaunistatud väikestest täketest joontega, kaks Kihelkonna otsikut on ilma ornamendita, kolmanda äärtel on aga kaks rida nelinurkadest jooni. Ka kujult ja suuruselt on nad erinevad, kuuludes meeste sõjanugade tuppedele.

Kirjeldatud noatupele pole teada täpseid vasteid ka väljaspool meie vabariigi piire. Läti NSV kirdeosast on teada ühe samasuguse kujuga noatupe jäänused Gulberise kääbaskalmetest Gulbene rajoonis. Sellel koosneb ornament lihtsatest seest väljapoole kummitud muhukestest.[55] Kolm Kaberla tupega kujult sarnanevat otsikut on leitud Leningradi oblastist. Nende ornament on aga tunduvalt lihtsam.[56]

Võib arvata, et Kaberlast leitud noatupe tüüp kui selline pärineb algselt muistselt vadja alalt. Nimelt on leitud praegusest Leningradi ja Pihkva oblastist üle kolmekümne noatupe, mis meenutavad Kaberlast leituid; samasuguseid tuntakse ka Karjalast.[57] Tuped on olnud valmistatud nahast; pronksist otsik ja ääris on sarnased Kaberla omadega, kuna nahast tuppe on ümbritsenud suupoolses osas, keskel ja tipu lähedal orneeritud pronks-

---

[49] AI 4200:50. Samasugune noatupp Karuselt on kujutatud Tallgren, ZAE II, joon. 144, lk. 113.

[50] Vt. Kustin, lk. 51.

[51] Tallgren, ZAE II, lk. 114.

[52] Kivikoski, EZF II, tahv. 113:916.

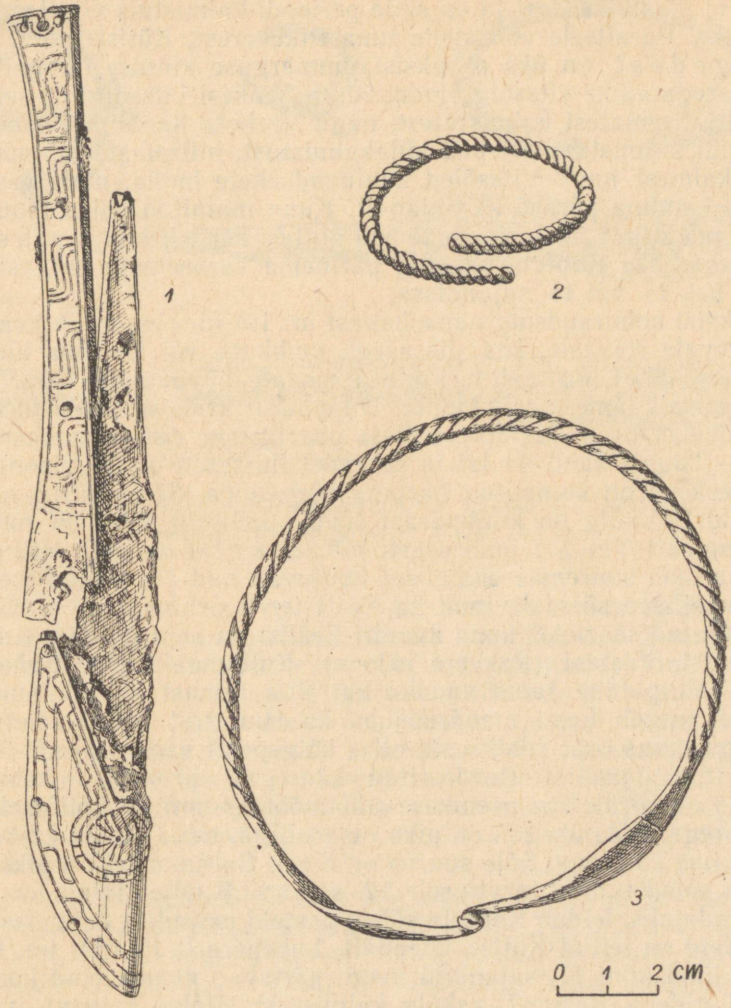
[53] AM 3220:5.

[54] ГИМ 932, III отд., хр. 43/38а—39а; AM 134:76; AI 3822:188, 189, 293; Kustin, lk. 54 ja tahv. V:1.

[55] AI 1390:2, 67.

[56] ГИМ 35322, III отд., хр. 33/47б—33/55б ja 70/I.

[57] Ermitaaž 710:1; 873:6, 7; ГИМ 35322, III отд., хр. 40/27а, 70/1; MAP, 14, tahv. XII:1, 2, 13; MAP, 20, tahv. XIX:26; Kivikoski, EZF II, tahv. 151:1158, 1159.

Joon. 17. Leide hauast nr. 18. *1* — noatupe osad koos noaga; *2* — käevõru; *3* — kaelavõru (AI 4116:15, 16, 14, 12).

plekist pealisnaastud (kokku 3—5). Nii hoolikalt kujundatud ornamenti, nagu see esineb Kaberla noatupel, ei esine neist ühelgi.

Kuna äsja kirjeldatud noatuped kuuluvad 11.—12. sajandisse, Kaberlast kaevamistel leitud noatupp aga samast hauast leitud mündi põhjal 13. sajandisse,[58] siis võib arvata, et viimane on esimese tüübi hilisem variant, mis on nähtavasti (arvestades ainulaadset ornamenti) valmistatud kohapeal.

Klaasmassist valmistatud h e l m e i d leiti kahest naise ja kahest lapse hauast (17, 22, 32, 68). Helmed pärinevad 11.—15. sajandil tütarlaste ja

[58] Münt on kahjuks kaduma läinud, nii et täpsemat vermimise aega ei saa määrata ja tuleb piirduda mündi esialgsel määramisel kindlakstehtud ajaga.

nooremate naiste keedest ja on selle perioodi kalmistuis võrdlemisi tavaliseks leiuks. Paralleele võib neile tuua Pikaverest, Kütist jne.[59]

Sõlgedest on üks pronksist ümmarguse kinnise, kergelt lamekumera kaarega väike vitssõlg (joon. 20:3). Väikesi vitssõlgi on leitud Eesti mandrilt hilisematest kalmistutest, nagu Varbola linnamäel asuvast 16.—17. sajandi kalmistust, Otepää külakalmistust, hilisemate matuste juurest Tamme kalmest jne.[60] Vitssõled kuuluvad ehete hulka, mida eesti naised hakkasid kandma pärast 13. sajandit. Kuna mainitud sõled muutusid aja jooksul oma kujult laiemaks ja tõusid ühtlasi kergelt kuhja, siis selle järgi otsustades peaks Kaberla vitssõlg pärinema varasemate hulgast ja võiks kuuluda kas 14. või 15. sajandisse.

Pronksist hoburaudsõlg naise hauast nr. 107 oli olnud nähtavasti maetu seljas olevate rõivaste, kas siis särgi, umbkuue või ka sõba kinnituseks. Sõlg (joon. 20:5) on nelinurksete lamedate nuppudega, kaar (paksus 0,5 cm) on alt lame, pealt kumer. Nuppudest keskosa poole kaar laieneb ja on laiemas osas ilustatud sellest paarikaupa risti ülejooksvate täkkjoontega. Tilguti kand on lai ja servadel ilustatud punktiirjoonega, kuna kanna keskosa on kummitud harjana kõrgemale. Sõle suurus on 4,8 cm.

Kirjeldatud sõlg on kuršipärast tüüpi. Selliseid sõlgi on rohkesti leitud Kuramaalt Vindavi ümbrusest; mitmel korral on neid leitud ka Riia linnast ja oma suuremas enamuses kuuluvad nad 14. sajandisse.[61] Lõuna poolt on sellised sõled levinud ka Eesti territooriumile. Eriti rohkesti on neid kasutatud saartel,[62] kuna mandri-Eestist on neid leitud peale Kaberla veel Tartust, Vastast (Rakvere rajoon), Kullamaalt jm.[63] Kaberla sõlge võib üldiselt pidada sama vanaks kui Riia linnast leituid, kuigi taolist ornamenti esineb Eesti mandril juba ka Haimrest leitud sõlel; viimane erineb aga muus osas tunduvalt, olles kõigepealt väga väike.[64]

Väänatud traadist (tordeeritud kaarega) pronksist hoburaudsõlg (joon. 21) on võrdlemisi peenikese (läbimõõt 0,4 cm) ja läbilõikelt ümmarguse kaarega. Sõle üks ots on pika otsarulliga, teine ots on katkenud. Tilguti on kitsa kannaga. Sõle suurus on 5 cm. Baltimaadel on pikkade otsarullidega sõled tulnud tarvitusele 12. sajandil.[65] Olles laialt levinud sõletüübi esindajaks, leidub Kaberla sõlele vasteid paljudest kalmetest mandri-Eestis. Neid on leitud Kütist, Otepäält, Laheperast, Jõugalt jm. Kasutusel on nad olnud kuni 17. sajandini, nagu näitavad nende leiud koos 17. sajandi müntidega Raiste-Tagaküla kalmistust (Põlva rajoon) jm.[66]

Viimasel hoburaudsõlel (joon. 18:1) on otstes fasseteeritud nupud, mille servadel jookseb peenike joon. Sõle kaar on otste poolt peenem ja läbilõikelt ümmargune, kuna keskosas kaar laieneb ja on läbilõikelt lamerombiline. Kaare pealmisel küljel on laiemas osas vaevalt märgatavad jäljed kunagisest punktiir- ja pidevatest joontest koosnenud ornamendist. Tilguti on laia kannaga, mis on orneeritud punktiirjoonega. Sõle suurus on 4,5 cm.

Vasteid leidub sellele sõlele Haimrest, Kütist, Kadrinast jt. kalmistu-

---

[59] AI 4120:125; 3992:64.

[60] AI 3720:106; 2515:8; 3963:99, 131, 145, 165.

[61] ГИМ 35129, III отд., хр. 29/18a, 38a jt.; RK, tahv. 19:25. Samasugused sõled on kujutatud ka М. Р. Вилсоне. Археологические раскопки в городе Риге. КС ИИМК, XLII, Москва 1952, lk. 125 joon. 41 (ülemine) ja lk. 130 joon. 46.

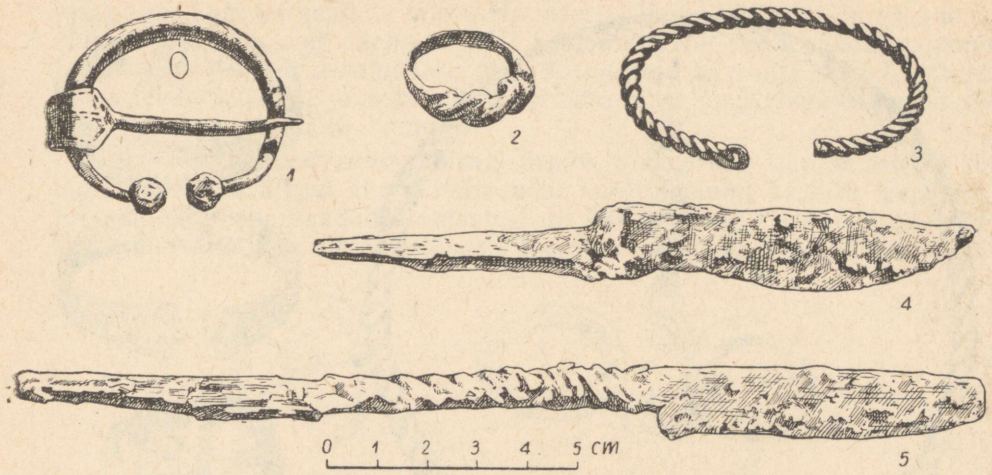
[62] Vt. A. Kustini artikkel käesolevas kogumikus, lk. 68.

[63] AI 1800:2; 2715; 3412.

[64] AI 3614:30.

[65] Vt. A. Kustini artikkel käesolevas kogumikus, lk. 69.

[66] AI 3992:53; 3680:26; 1978:VII, 1; 4008:143; 3606:1;

Joon. 18. Leide hauast nr. 105. *1* — hoburaudsõlg; *2* — sõrmus; *3* — käevõru; *4* — nuga; *5* — heiteoda ots (AI 4116:73, 77, 76, 74, 72).

test; leitud on neid ka Lõhavere linnamäelt.[67] Leiukohtade järgi otsustades kuuluvad sellised hoburaudsõled 12.—13. sajandisse. Viimati käsitletud sõle (samuti ka eelmise) leidmine mehe luustiku juurest kinnitab veelkordselt, et sõled on olnud meestelgi kasutusel rõivaste kinnitamiseks.

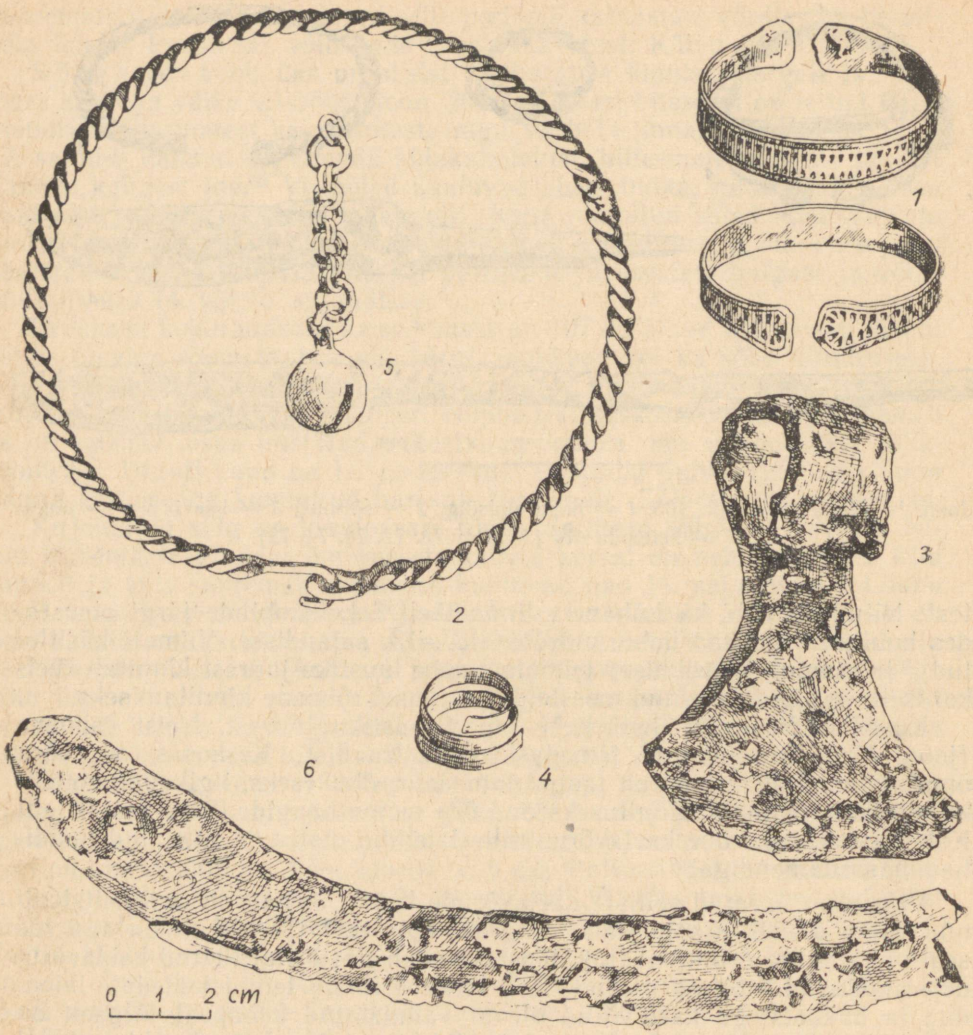
Kaelavõrusid leiti kahe lapse luustiku juurest. Neist esimene (joon. 17:3) on punutud lamedast pronkstraadist. Keskosas on võru ümmargune, kuna otsad on taotud lamedaks, õhukeseks, ligikaudu rombikujuliseks laiendiks. Kinnituseks on võru otstes haagid. 1949. aastal leiti Kaberlast samalaadne kaelavõru, mille laiendid otstes on ilustatud hundihammasornamendiga.[68]

Varem on arvatud selliste kaelavõrude kohta, et nad on arvukalt levinud vadja aladel, praeguses Leningradi oblastis.[69] Tegelikult on aga see seal väga harva esinev nähtus, täpsed vasted Eesti alalt leitud kaelavõrudele puuduvad.[70] Seega näivad Eesti territooriumilt leitud lamedate laiendite ja haakotstega kaelavõrud olevat valmistatud kohapeal. Algselt on olnud kõnealuste kaelavõrude otsalaiendid kitsad. Need on olnud kasutusel 11. sajandil, kuna 12. ja 13. sajandil on laiendid kaelavõrude otstes muutunud laiemaks. Kaberlast leitud kaelavõru dateerib 13. sajandisse samast leitud münt.

Teine kaelavõru (joon. 19:2) on punutud ümmargusest pronkstraadist, ta on ühtlase jämedusega. Kinnitamiseks on selle üks ots varustatud haagiga, teine aasaga. Eesti mandrilt on leitud paralleele Kaberla kaelavõrule Kirimäelt, Tamme kalmest, Tartu linnast jne.[71] Võrdlemisi tavalised olid sellised punutud kaelavõrud 11. sajandil Lätis ja Soomes, kusjuures kaelavõru kummaski otsas olid aasad; Lätist on leitud selliseid võrusid 11.

---

[67] AI 2727:52 ja 4003:1; 3992:24, 42; 2593; 3578:1425.
[68] AM 2515:1.
[69] H. Moora, Bemerkungen über einige ostbaltische Schmucksachen der jüngeren Eisenzeit, I (edaspidi: Moora, Bemerkungen I). ÕES Ar. 1928, lk. 164—166.
[70] Ermitaaži ja ГИМ osakondades säiliva arheoloogilise leiumaterjali põhjal.
[71] AI 2643:207; 3779:36; 3782.

Joon. 19. Leide laste haudadest. *1* — käevõru; *2* — kaelavõru; *3* — kirves; *4* — spiraalsõrmus; *5* — kuljus; *6* — vikati katkend (AI 4116:37, 36, 34, 8a, 10, 39).

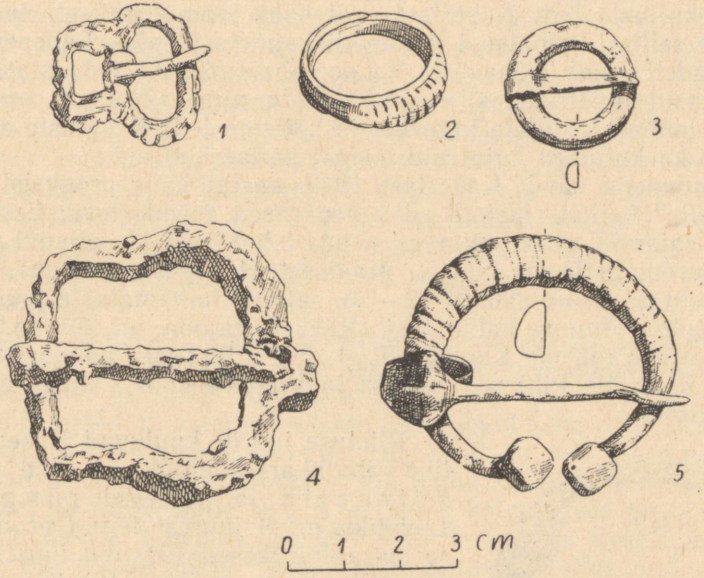
sajandist Nukšase kalmistust.[72] Üldiselt ulatuvad punutud kaelavõrud ajaliselt tagasi I aastatuhande teise poolde, kuid on tarvitusel veel ka 13. sajandil, kusjuures üks aasadest on asendunud haagiga II aastatuhande alguses.[73]

Sõrmuseid leiti Kaberlas kolmest hauast. Luustiku nr. 34 vasaku käe sõrmede ümber keeratud peenikest pronkstraati (26) võib sõrmuseks pidada vaid oletamisi. Luustiku nr. 105 juurest leitud sõrmus (joon. 18:2) on jämedama tordeeritud keskosaga, kuna lahtised otsad on keeratud vaheliti teineteise peale. Vasteid Eesti mandrilt pole sellele just palju. Sama-

[72] Tallgren, ZAE II, lk. 91; Шноре и Зейд, tahv. 1:5.
[73] Moora, Bemerkungen I, lk. 149.

laadse sõrmuse katkend on leitud Haimrest, Jõuga kääpaist on neid leitud kolm. Mujalt on neid teada eeskätt Läti alalt Kuramaalt Talsi rajoonist ja Užavast Ventspilsi rajoonist; rohkesti on neid ka vadja aladel.[74] Otsustades teiste luustiku juurest leitud esemete järgi on Kaberlast leitud sõrmus olnud kasutusel 13. sajandil.

Lamedast pronkstraadist spiraalsõrmus (joon. 19:4) kuulub selliste sõrmuste hulka, millised olid Baltimaadel laialt levinud 11.—13. sajandil.[75] Ka juhuleidudena saadud sõrmustest oli üks tavaline spiraalsõrmus (57). Vastetena võib neile tuua sõrmuseid Haimrest, Savastverest, Otepäält jm.[76]

Joon. 20. Üksikleide Kaberla kalmistust. *1* — väike pannal; *2* — sõrmus; *3* — vitssõlg; *4* — rihmapannal; *5* — hoburaudsõlg (AI 4116:4, 62, 67, 20, 79).

Teine juhuleiuna saadud sõrmus (joon. 20:2) on lahtiste vaheliti keeratud otstega, keskosa laieneb ja pakseneb ning on lamekumera läbilõikega. Keskosas on sõrmus ilustatud veidi viltuste põiki üle sõrmuse jooksvate täkkjoontega. Lähemaid vasteid sellele sõrmusele on Eesti mandrilt leitud Haimrest, rohkem on selliseid sõrmuseid teada saartelt: Viirakülast, Tumalast, Ardlast jm. Taolisi sõrmuseid on leitud ka Lätimaalt Valmiera ümbrusest ja Trikata piirkonnast (Valka rajoon).[77] Tarvitusele on tulnud sellised sõrmused 11. sajandil,[78] kuid Kaberlas näivad nad olnud kasutusel veel 13. sajandilgi.

Laste haudadest saadud leidude hulgas on kõige rohkem r i p a t s e i d.

---

[74] AI 2727:2; 4008:188, 267, 293; 686:2; 2635:25; ГИМ 35322, III отд., хр. 33/18а; Ermitaaž 868:17.

[75] Vt. A. Kustini artikkel käesolevas kogumikus, lk. 74 jj.

[76] AI 2727:177 ja 3614:9; 3355:48—55; 2652:23.

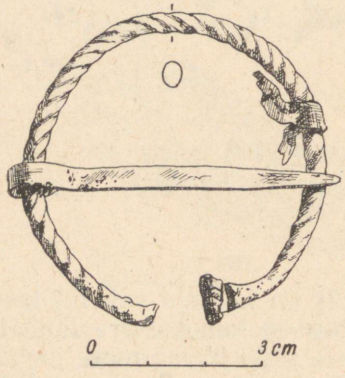
[77] AI 2727:173; 2635:1446, 1447; 2712:106; 3116; 548:1; 1857:2.

[78] T a l l g r e n, ZAE II, lk. 101.

Ripatsitena on kasutatud eelkõige väikseid pronksist kuljuseid, mida on osalt kantud samuti kahekordsetest rõngaslülidest kee küljes (joon. 19:5). Kullamaa laibakalmistust on leitud selline enam-vähem terve ehe: keskmise keti küljest lähevad kahele poole laiali lühikesed keed, mis lõpevad nende külge riputatud kuljustega.[79] Pronkskuljused ripatsitena on levinud üle kogu Eesti mandri, kust me tunneme neid peamiselt 11.—13. sajandi kalmistutest, nagu Haimrest, Eniverest, Kehrast jm.[80] Peale lihtsate kuljuste on leitud veel ka kuljuseid, mis on ilustatud joontega alumises lõhepoolses osas, väljapoole kummitud ümber keskkoha jooksva soonega või joontega, samuti nelinurkseid mitme soonega kuljuseid jne.[81]

Peale kuljuste leiti Kaberlast veel kaks loomahambast ripatsit (19). Mujalt on selliseid ripatseid leitud nii kalmetest (näit. Lahepera) kui ka linnamägedelt (näit. Lõhavere).[82] Loomahammastest valmistatud ripatsitele omistasid muistsed eestlased võlujõudu, ning neid kanti amulettidena, mis pidid andma kandjale tugevust ja kaitsma teda õnnetuste eest.[83] Võib arvata, et ka kuljused kujutasid endast kaitseripatseid.

Juhuleidudena saadi Kaberlast 1949. aastal kuus pronksist ristikujulist ripatsit.[84] Leitud ripatsid on venepärased. Nende levik Eesti mandril algab 11. sajandil, nagu näitavad nende leiud koos 11. sajandi müntidega Paimre aardest (Pärnu ln. p.), Maalsest (Haapsalu rajoon). Ristikujulisi ripatseid on leitud samuti 12.—13. sajandi laibamatuste juurest Haimrest, Kirimäelt, Anguse kalmistust (Rakvere rajoon, nr. 29) jm.[85] Selliseid ripatseid esineb rohkem Kagu-Eesti aladel, millist teed kaudu on toimunud ka nende levik üle Pihkva, Polotski ja Vitebski koos ristiusu algete levikuga Eestisse.[86]

Joon. 21. Hoburaudsõlg (AI 4116:55).

Riietuse juurde kuuluvad Kaberla kalmistust vähesel arvul leitud peened pronkspiraalid ja väikesed rõngakesed. Luustiku nr. 9 juurest leitud pronksrõngake ja spiraaltorukesed (9) olid luustiku koljust vasakul. Kuna mõned luustiku kaelalülid olid värvunud pronksesemega kokkupuutumisest rohekaks, siis võib arvata, et nende spiraaltorukestega oli ilustatud naiserõiva kaeluseosa (või ka linik). Riiete ilustamiseks kasutatud spiraale on leitud paljudest kalmistutest, nimetame siin näiteks Pikaveret ja Kütit.[87] Luustiku nr. 105 parema jala peal olnud pronksspiraalid koos nahatükikestega (75) pärinevad arvatavasti surnule hauda kaasapandud vööst.

---

[79] AI 3913:14.
[80] AI 2727:157, 159, 160; 3980:101; 3751:2.
[81] AI 1979:58, 62 (Hummuli kääpad); 1894:4 (Lahepera); 2433:12b (Madi kalme).
[82] AI 1978:III, 12; 3578:1725, 1738.
[83] H. Moora, O. Saadre, Lõhavere linnamägi. MEL, lk. 176.
[84] AM 2515:5.
[85] AI 3888; Tallgren, ZAE II, lk. 142, tahv. XI; AI 2727:237; 2643:202—206, 370—374.
[86] Trummal, lk. 313.
[87] AI 4120:120; 3992:70.

Suur raudpannal (joon. 20:4) on olnud nähtavasti kasutusel vöörihmapandlana, arvestades selle leiukohta vaagnaluude pealt. Väike, 2,5 cm suur pronkspannal (joon. 20:1), mis on servadel ilustatud kärbetega, on Eesti alalt täpsete vasteteta. Võib arvata, et antud juhul on meil tegemist läänepoolse vormiga.[88] Pannal ise leiti kolju lähedalt vasakult poolt lõua alt nõelaga vastu maad. Seepärast võib arvata, et see on olnud kasutusel särgi kinnitamiseks sõle asemel.

Relvadest saadi Kaberla kalmistust vaid üks rauast heiteoda otsik (joon. 18:5) noataolise teraosaga, mis on varustatud ühepoolse kisuga ning pika kaela- ja rootsuosaga; kael on teraosa lähedal tordeeritud. Ühepoolse kisuga ja noataolise teraga odaotsad on olnud levinud kogu muistse Eesti territooriumil. Samasuguseid tordeeritud kaelaga odaotsi on leitud Haimrest, Lahepera kalmistust, Kanavere maa-alusest kalmistust (Põltsamaa rajoon, nr. 38), Naanu linnamäelt jm.[89] Peale kirjeldatud tordeeritud kaeltega odaotste on leitud samasuguseid, kuid tordeerimata (läbilõikelt ristkülikukujulise) kaelaosaga odaotsi. Viimaseid tunneme Lõhavere linnamäelt, Laukna kalmest, Madi kalmest (Viljandi rajoon) jm. Väljastpoolt Eesti piire on neid leitud Läti NSV territooriumilt Sārumsi linnamäelt (Cēsise rajoon) jm., Soomest on neid tuntud vähemalt 14 eksemplari.[90] Otsustades leiukohtade järgi on käsitletud odaotsad Eesti alale tüüpilised 11.—13. sajandil.

Tarberiistadest moodustavad arvukama rühma noad (8, 21, 40; üks joon. 18:4), mis esinevad üldse sagedasti kalmeleidude seas 16.—17. sajandini. Nugadel on sirge selg, mis läheb astanguliselt üle rootsuks. Mujalt leitud nugadel on astang rootsule üleminekul selja pool (Kullamaa, Haimre, Küti), osal tera pool (Jõuga), tavaliselt on aga astangud mõlemal pool (Lahepera, Enivere, Otepää). On teada ka kumera seljaga nuge (Küti, Tamme) ja nuge, mille selg tipu juures kaldub tera poole (Iila).[91]

Need erinevused ei tähenda aga, et teatud piirkonnas oleksid kasutusel olnud ainult üht teatud tüüpi noad. Nagu näitavad kalmeleiud, on ühes piirkonnas tarvitatud mitut tüüpi nuge. Jõuga kääpaist on leitud peale nugade, kus astang on terapoolses osas, veel nuge astanguga mõlemal pool; sama võib öelda ka näiteks Kullamaa kalmistu kohta[92] jne. Kõige järgi otsustades on nende tavaliste nugade valmistamine olnud kohalike külaseppade ülesanne ja viimased valmistasid neid nii, nagu see kohapeal tavaks oli kujunenud.

Üksikuid tööriistu leiti Kaberlas laste haudadest. Luustiku nr. 38 paremal puusal reieluu otsa juures asus väike laia teraga raudkirves (joon. 19:3), mille tera oli suunatud kehast eemale. Kirve pikkus kannast terani on 9 cm, tera laius 6 cm. Peale Kaberla on leitud Eesti mandrilt veel kaks miniatuurset kirvest: Perila kivikalmest (Harju rajoon) ja Võisiku külakalmistust (Põltsamaa rajoon).[93] Antud juhul võib meil olla tegemist spetsiaalselt hauapanuseks valmistatud kirvega. Pole aga sugugi võimatu, et lapsele oli valmistatud kirves juba tema eluajal jõukohase tööriistana.

---

[88] Vrdl. Kivikoski, EZF II, tahv. 107:833.
[89] AI 2727:114; 1984:135 ja 2515:5; 1870:3; Vilj. 8682:137.
[90] AI 3578:146, 1162; 3789:284; 2590:17b; 1962:16; 932:32; Kivikoski, EZF II, tahv. 115:931.
[91] AI 3913:18, 26; 2727:3; 7, 19; 3992:12, 24, 34; 3713:I, 3, II, 4a, VII, 2; 3992:65; 3963:142; 3358:125.
[92] AI 4008:61, 204 jt.; 3913:12, 24.
[93] AI 2712:55; 3171:2.

Sama tuleb öelda ka luustiku nr. 44 ülakeha alt leitud vikati (joon. 19:6) kohta.

Luustiku nr. 1 juurest leiti koonilise teravikuga murdunud otsaga luust nooleots (1), mille ajalist kuuluvust on raske määrata. Ilmselt on aga luust nooleotsad (arvatavasti jahilkäimiseks) püsinud rauast nooleotste kõrval kasutusel ka veel 13. sajandil.[94] Luustiku nr. 74 juures oli hauapanusena luust viisuluda (43), mille kasutuseloleku aega samuti ei saa lähemalt määrata.

Luustiku nr. 34 juurest noatupe pealt leitud raudeseme katkend (25) võib olla varrasaheliku osa. Lahtiseks peab jääma lihtsa raudrõnga (5) otstarve (leiti luustik nr. 6 kolju kõrvalt). Kaks raudeseme katkendit (3) sama luustiku vasakult vaagnaluult pärinevad tõenäoliselt vööst, kuna koljust vasakul leiti kaks tulekivitükki koos raudeseme katkendiga (7, 6); viimane on arvatavasti jäänus tulerauast.

III

Kuigi Kaberla kalmistu varasematest haudadest leitud esemed on enamuses olnud kasutusel mitme sajandi vältel ega võimalda nende haudade täpsemat dateerimist, on meil nende leidude näol siiski olemas teatud materjal Kaberla haudade vanuse määramiseks, eriti kui samaaegselt arvesse võtta ka matmisviisi iseärasusi, just hauapanuste hulka, luustiku asendit hauas jne.

Kõige kindlamini dateeritavaks on laste kaksikmatus hauas nr. 18, mis kuulub sealt leitud hõbemündi põhjal 13. sajandisse. Nagu edasises näeme, hakati pärast Eesti ala alistamist saksa ja taani röövvallutajate poolt surnuid matma vastavalt ristiusu matmiskombele peaga läänekaarte suunas. Võib arvata, et ülalnimetatud hauda on surnud maetud 13. sajandi keskel või teisel poolel. Hauapanused (rombikujuliste laienditega haakotsine kaelavõru, ainulaadne noatupp jt.) kinnitavad, et maetud lapsed on kuulunud jõukasse perekonda.

Eelmisest vanemateks võib pidada haudu nr. 34 ja 73. Esimest neist dateerivad väikesed ristpeaga rinnanõelad, mis kuuluvad 12. sajandi lõppu ning 13. sajandi algusse ja 13. sajandisse kuuluvad laiad õhukesed hõbeplekist käevõrud; teiste esemete (prillspiraalpeaga nõelad, noatupp, helmed) kasutamisaeg kestis mitu sajandit. Kuna surnu ei ole maetud ristiusu matmiskombele vastavas suunas, siis tuleb pidada tõenäoliseks, et haud pärineb 13. sajandi algusest. Panuste järgi otsustades on seegi surnu kuulunud jõukasse perekonda. Eelmisega samasse aega peaks kuuluma ka haud nr. 73. Kuigi sellest hauast leitud esemed (tupenuga) ei luba täpset dateerimist, näib esitatud arvamist kinnitavat luustiku halb säilimine, matmine samuti mitte ristiusu tava kohases suunas ja sellest hauast leitud noatupe üsna täielik sarnasus hauast nr. 34 leitud tupega.

13. sajandi teisest poolest peaksid pärinema hauad nr. 44 ja 105. Surnud on asetatud neisse haudadesse vastavalt ristiusu kombele peaga läänekaarte suunas. Mõlemast hauast leitud esemed kuuluvad põhiliselt 13. sajandisse.

Luustiku nr. 107 dateerib selle juurest leitud hoburaudsõlg 14. sajandisse, kuna luustik nr. 97 kuulub kas 14. või 15. sajandisse. Ülejäänud haudade (nr. 1, 6, 8, 9, 14, 22, 29, 35, 36, 38, 47, 74, 81, 84, 86) vanust ei ole

[94] Vt. H. Moora, Peedu Kerikmägi. MEL, lk. 115.

võimalik panuste põhjal määrata. Kuna nad aga oma suunalt vastavad ristiusu matmiskombele ja neis panuseid on vähe, siis kuuluvad nad arvatavasti 14.—15. sajandisse.

Hilisematest matustest on müntide põhjal täpsemalt dateeritavad 17. sajandi lõppu nr. 101, 114 ja 115; samasse aega kuulub pitsatsõrmuse järgi ka luustik nr. 80. Kaberla kalmistu on seega tekkinud 13. sajandi alguses. Kalmistut on matusepaigana kasutatud pidevalt viie sajandi jooksul.

Paistab, et varasemad hauad on rajatud veeru kõrgemasse ossa, kruusaaugu idaserva kohale ja sellest ida poole jäävale praegusele põllule. Esimesed surnud on maetud kalmistusse üksteisest kaugele kaevatud haudadesse. Nii oli luustike nr. 34 ja 73 vahe 10 meetrit, matus nr. 18 asus esimesest vastassuunas 8 meetri kaugusel (joon. 13). Alates veeru kõrgemast osast on aegade jooksul võetud kalmistu alla järjest laiem maaala, kuid samaaegselt on surnuid maetud ka varasemate haudade vahele ja peale. Kuna aga kalmistut pole tervikuna uuritud, siis on võimalik, et siin on ka veel teisi haudade rühmi.

Nagu märgitud, kuulusid Kaberla kalmistu varasematesse haudadesse maetud surnud omal ajal jõukasse perekonda. Arvatavaid vaesematele külaühiskonna liikmetele kuuluvaid matuseid kalmistu alguseperioodist pole avastatud. Sama nähtus on iseloomulik ka Küti laibakalmistule, kus varasemad matused 13. sajandist näivad samuti kuuluvat rikastele. Seepärast tuleb arvata, et Kaberla kalmistule pani esimeste matustega aluse teatav jõukam pere. On mõeldav, et see kalmistu hiljem sai kogu küla matusepaigaks.

Kaberla küla elanikkond polnud eriti arvukas. Taani Hindamisraamatu andmeil oli Kaberla külal 13. sajandi alguses 14 adramaad.[95] Kui arvestada iga adramaa (pere) kohta 6—8 elanikku, siis saame Kaberla kohta 84—112-pealise elanikkonna. Võrreldes Kaberlat sama piirkonna teiste küladega — Valkla — 46 adramaad, Kiiu — 30, Kuusalu — 25, Sigula — 22, Kahala — 21, Uuri — 14, Hirvli — 8, Kullamäe — 8, Kalamäe — 5 ja Rummu — 5 adramaad[96] — siis näeme, et ta kuulus keskmise suurusega külade hulka. Siinjuures tuleb märkida, et Kaberla paistab olevat tekkinud teiste küladega võrreldes suhteliselt hilja. Nii on Kuusalu kihelkonna kesk- ja idaosast, alates Valkla külast, asustuse jälgi teada juba pronksiajast alates, kuna Kaberla ümbrus on leidudest põhiliselt tühi.[97] Kaberla kohta on säilinud ainult teade, et seal on asunud endise Ubari talu maal (joon. 12) kivikalme. See on aga hävinud[98] ja seepärast ei saa ta vanust täpsemalt selgitada.

Arvestades asjaolu, et 13. sajandist alates on Kaberlas olemas maa-alune kalmistu, võib oletada, et mainitud kivikalmet kasutasid külaelanikud vahetult enne laibakalmistu rajamist (osalt aga võib-olla jätkas suurem osa külaühiskonnast sellesse matmist ka veel maa-aluse kalmistu tekkimise järel). Oletatavasti on Kaberla küla tekkinud millalgi II aastatuhande alguses, mil Eesti alal on jälgitav märgatav tootlike jõudude kasv ja pidev asustuse tihenemine.

Kuigi Kaberla küla oli elanike arvult väike, ei elanud ta suletud elu. Nagu kirjeldatud leiud näitavad, oli tal sidemeid, mis ulatusid isegi välja-

[95] P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen—Reval 1933, lk. 337.
[96] Samas, lk. 642, 434, 459, 604, 393, 662, 389, 457, 396, 581.
[97] Parmas, lk. 1, kaart muististe leviku kohta Kuusalu kihelkonnas.
[98] Samas, lk. 40.

poole eestlaste asumisala — Novgorodi-Vadjamaa, Karjala ja Läti alade-le. Osalt on võõrapäraste esemete levik seotud nähtavasti väikekaubitsejate tegevusega (nende kaudu võisid levida näiteks kolmest traadist keeratud käevõrud), kuid võib arvata, et Kaberla küla jõukamatel meestel oli ka otseseid kaubasidemeid kaugemate naaberaladega.

Millal mindi Eesti mandril üle surnute matmisele laibakalmistutesse? Teatavasti oli 5.—9. sajandil Eestis tavaline surnute matmine põletatult, kindlatest laibamatustest puuduvad mainitud ajajärgust andmed. Põletusmatus püsis Eesti alal kasutusel ka varafeodaalsete suhete kujunemise perioodil — 9.—12. sajandil ja jätkus veel 13. sajandissegi. Nii on Läti Henriku kroonikas märgitud, et pärast Sakala rüüstamist 1208. aastal põletasid eestlased rüüstajate poolt tapetute surnukehad.[99] Üldse on II aastatuhande algussajanditest teada ümmarguselt sadakond põletusmatusega kalmet, näiteks Madi Viljandi rajoonis, Kõola Jõgeva rajoonis, Lümandu Märjamaa rajoonis jt.

Täpsemalt dateeritavateks vanimateks laibamatusteks on matused Iila kivikalmes, mis pärinevad sealt leitud mündi põhjal 11. sajandi teisest poolest. Kõige varem 11. sajandi keskpaika võib kuuluda ka üks maa-alune haud Lahepera kivikalme juures, kuna teistest haudadest leitud esemed lasevad Lahepera kalmistut üldiselt pidada Iila omast mõnevõrra hilisemaks. Üldse hakkab laibamatus 11.—12. sajandil järjest enam sagenema ning sel ajal ilmub rida kalmetüüpe, mis moodustavad ülemineku maa-alustele laibakalmistutele. Nii tunneme sellest ajajärgust vähemalt 12 kalmet, kus esineb kõrvuti põletus- ja laibamatust (Laukna, Pikavere jt.). Samast ajast on teada vähemalt 15 kivikalmet laibamatustega (Enivere, Iila Rapla rajoonis, Saunja Harju rajoonis jt.). Sel ajal on matusekohtadena uuesti tarvitusele võetud rida kivikalmeid, kuhu surnuid maeti juba I aastatuhande esimesel poolel, kuid mida vahepeal ei kasutatud (Iila, Järve Jõhvi lähedal, Pajusi Põltsamaa rajoonis). Peale selle ilmuvad nüüd laibamatused vähemalt 17 kivikalmes, millised on olnud matusepaikadeks pidevalt alates meie ajaarvamise esimestest sajanditest (Kuude Viljandi rajoonis, Kobratu Tartu rajoonis jt.). Öeldu põhjal võib seega arvata, et laibamatmine hakkas Eesti mandril uuesti sagenema 11.—12. sajandil. Ja lõpuks ilmuvad juba omaette maa-alused laibakalmistud, mis ei ole seotud kivikalmetega.

Kuna maa-aluseid laibakalmistuid on vähe uuritud, siis pole meil ka veel küllaldaselt andmeid nende vanuse kohta. Esialgu näib kõige vanemaks maa-aluseks laibakalmistuks olevat Lahepera matusekoht, mis on alguse saanud 11. sajandi teisel poolel. 12. sajandist näib pärinevat Tammiku kalmistu, 13. sajandil on tekkinud omaette maa-alused kalmistud Kaberlas ja Kütil. Nagu nägime juuresolevalt kaardilt (joon. 11), on mandri-Eestist praegu tuntud 55 laibakalmistut, mis sealt leitud esemete põhjal on oma enamuses rajatud 13. sajandil. Siinjuures juhime tähelepanu asjaolule, et varasemad laibakalmistud paistavad asuvat peamiselt Põhja- ja Ida-Eestis, kuna Lääne-Eestis näivad nad olevat eelmistest mõnevõrra hilisemad. Seega on maa-alune laibakalmistu saanud domineerivaks kalmetüübiks 13. sajandil, kujunedes sajandi lõpu poole ja 14. sajandil ainuvalitsevaks.

Omal ajal on oletatud, et laibakalmistute teke Eestis on seotud vasta-

---

[99] Генрих Латвийский, Хроника Ливонии. Введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского. Москва—Ленинград 1938, lk. 110 (XII, 6).

vate Läti eeskujude mõjuga.[100] Nimelt domineerisid Läti alal laibamatused juba alates I aastatuhande keskpaigast. Nagu aga äsja märkisime, algas maa-aluste laibamatuste levik algselt Eesti põhja- ja idapoolsetes piirkondades. Samal ajal rajati Lõuna- ja Kesk-Eestis lisaks endistele kivikalmetele ka veel uusi. Kui laibamatustele üleminek oleks toimunud vastavate Läti eeskujude mõjutusel, siis oleksid nad pidanud muutuma valitsevaks kõigepealt Lõuna- ja seejärel Kesk-Eestis, mitte aga Põhja- ja Ida-Eestis. Seega ei saa pidada laibamatustele ülemineku põhjuseks lõunapoolseid mõjusid.

Teiseks võimalikuks põhjuseks on meie ajaarvamise esimestest sajanditest (ja veel kaugemalt) pärineva laibamatuste traditsiooni jätkumine ja elustumine. Nimelt on arvatud, et laibamatus püsis põletusmatuse kõrval kasutusel ka 5.—9. sajandil.[101] Kuigi meil mainitud perioodist seni kindlad teated laibamatuste olemasolust puuduvad, näib see oletus olevat tõenäoline.

Olulise tõuke laibamatmise uuele levimisele andis aga ilmselt ristiusu mõju. Vastavalt neile suurtele muutustele, mis 9.—12. sajandil toimusid muistsete eestlaste ühiskondlik-majanduslikus korras, pidid vastavad nihked toimuma ka ideoloogia vallas. Feodaalsuhete tekkimise tingimustes ei võinud eesti ühiskonna rikkad tipud enam rahulduda vana usundiga, mis pärines sugukondlikust korrast. Seepärast hakkasid nad järk-järgult omandama feodaalse ühiskonna ideoloogia, ristiusu elemente.

Ristiusu alged omandati venelastelt. Seda tõendab nii ristiusuga seotud vene terminoloogia tungimine eesti keelde kui eespool märgitud venepäraste pronksist ja hõbedast ristikujuliste ripatsite levik Eesti mandril, mis algas 11. sajandil. Et ristiusu algete levikuga on olnud seotud ka laibamatuste sagenemine, sellele osutavad mainitud ristikujuliste ripatsite leiud nimelt laibamatuste juurest. Selliseid ripatseid esineb ka 11.—12. sajandi peitleidudes, mis näib kinnitavat, et ristiusu alged omandasid eeskätt rikkad.

Maa-aluste laibakalmistute teke Eestis paistab seega olevat seotud ristiusu algete levikuga eeskätt Venest. Sellel perioodil valitses Loode-Venes laibamatmine, millele juhtis omal ajal tähelepanu juba A. M. Tallgren.[102] Muistsete eestlaste ja nende idanaabrite vahel valitses aga tihe läbikäimine, mida käesoleval juhul tõendab ka Kaberla kalmistu materjal. Maa-aluste laibakalmistute tekkimise idapoolsetele mõjudele osutab ka vanemate maa-aluste kalmistute suurem koondumine Eesti põhja- ja idapoolsetesse piirkondadesse.

Kuna üleminek surnute matmisele maa-alustesse laibakalmistutesse Eesti mandril algas juba enne saksa ja taani röövvallutajate maale tungimist, siis on ka arusaadav, miks see matmisviis pärast Eestimaa ametlikku ristiusustamist üsna kiiresti valitsema pääses. Samaaegselt tuleb aga märkida, et vallutajate poolt muistsetele eestlastele vägivaldselt pealesurutud ristiusk ei suutnud korraga välja tõrjuda kõiki vanu uskumusi ja tavasid. Nagu maa-aluste laibakalmistute materjal näitab, võeti matmisel nüüd kõigepealt omaks surnu paigutamine hauda vastavalt ristiusu kombele peaga läänekaarte suunas. Kaua säilis aga nähtavasti veel matmine ilma kirstuta. Ka surnu käte asetamine ristiusu kombe kohaselt risti rinnale oli samuti visa levima, nagu nägime eespool. Väga visa oli kaduma komme

---

[100] Moora, Vorzeit, lk. 63.
[101] Moora, Vorzeit, lk. 48; Tallgren, ZAE II, lk. 36.
[102] Tallgren, ZAE II, lk. 37.

asetada surnule hauda panuseid. Kuigi aja jooksul panuste hulk vähenes, säilis komme ise veel pika aja jooksul (tabel lk. 142, 143). Vaadeldes lähemalt laibamatuste juurest saadud leide torkab silma asjaolu, et kõigepealt hakkab vähenema hauda pandud relvade hulk ja relvad kaovad hauainventari seast peagi täiesti. Nii on hilisemate laibamatuste juurest teada ainult mõned kisuga heiteodaotsad (Kaberla, Haimre, Lahepera), paar putkega odaotsa (Enivere, Haimre) ja üksikud mõõgakatkendid (Haimre, Kullamaa). Nuge aga (tupenuga oli ülikonna osa, ühtlasi ka maagiline ese) võib leida hauapanuste hulgas kuni hiliste sajanditeni, samuti ka üksikuid ehteid, nagu see on iseloomulik Otepää linnamäe juures asuvale 14. sajandi kalmistule või siis Otepää teisele 14.—17. sajandisse kuuluvale kalmistule. Sama nähtust võisime täheldada ka Kaberla hilisemate matuste juures.

Kuigi katoliku (hiljem protestantlik) kirik püüdis orjastatud eestlastele peale suruda valitsevate klasside ideoloogiat — ristiusku — vastandasid meie esivanemad sellele endiselt oma usulisi ettekujutusi ja pidasid kinni vanadest kommetest. Oma surnuid matsid nad külakalmistuisse, millistele olid pannud aluse 13. sajandi maa-alused laibakalmistud, ja keeldusid neid matmast kirikute ja kabelite juurde rajatud surnuaedadesse. Sellised külakalmistud püsisid kasutusel 16.—17. sajandini, mõned isegi veel 18. sajandil. Nende põhiline osa langes siiski kasutuselt ära 17. sajandi lõpul, kui Rootsi võimud tegid seoses klassivõitluse teravnemisega rea korraldusi rahvausundi väljajuurimiseks Eesti- ja Liivimaal.

ГРУНТОВОЙ МОГИЛЬНИК В КАБЕРЛА (13—17 ВЕКОВ)

Ю. Я. СЕЛИРАНД

Резюме

До второй половины I тысячелетия у эстонцев господствовало трупосожжение. С начала же II тысячелетия, наряду с трупосожжениями, начинают все чаще встречаться и трупоположения — вначале в возникших в предшествующие века каменных могильниках, в ряде случаев в грунтовых ямах, вырытых около них, а под конец на самостоятельных грунтовых могильниках.

В материковой части Эстонии известны пока 55 грунтовых могильников с трупоположениями (рис. 11 : 1 — грунтовые могильники с трупоположениями; 2 — могильники, на которых найдены небольшие нагрудные булавки с крестовидной головкой; 3 — случайные находки подобных нагрудных булавок). В число этих могильников входит и описываемый в резюмируемой статье погребальный памятник, расположенный на полях деревни Каберла Куусалуского сельсовета Харьюского района (рис. 11, № 24; на рис. 12 показана топография местности: 1 — могильник; 2 — расположение деревни Каберла в середине прошлого века).

В 1955, 1956 и 1958 годах была вскрыта часть этого памятника, охватывающая площадь в 247 кв. м, причем было найдено 115 костяков. Из этих костяков 23 (4 женских, 6 мужских и 13 детских) относятся к периоду с 13 по 15 века, остальные — к более позднему времени (рис. 13; номерами помечены только костяки указанного раннего периода).

Глубина могильных ям достигала 1 м. В большинстве могил было погребено по одному трупу, только в могиле № 18 найдены два детских костяка. Захоронения раннего периода расположены обычно на расстоянии 0,5—1 м друг от друга, причем расстояния между древнейшими захоронениями были значительно больше (так, расстояние между костяками № 34 и 73, датируемыми 13 веком, составляло 10 м, погребение № 18, относящееся к тому же веку, находилось от первого на расстоянии 8 м). Позднее стали хоронить умерших близ более ранних могил или же между ними. Большинство умерших похоронено по христианскому обычаю головой на запад, в лежачем положении, с вытянутыми ногами; положение рук — различное (ср. табл. XVI : 1 — мужское погребение № 105; табл. XVI : 2 — детское погребение № 86; табл. XVI : 3 — женское погребение № 96; рис. 15 — женское погребение № 97). Два наиболее ранних погребения (начала 13 века) имели другую ориентацию — скелет № 34 лежал головой на северо-восток (рис. 14), № 73 — головой на восток.

Вскрытые могилы, за исключением одной (№ 34), сравнительно небогаты инвентарем. В женских могилах найдены предметы украшения и остатки одежды; инвентарь мужских могил, как правило, более простой и состоит в основном из предметов домашнего обихода; оружие почти полностью отсутствует (найден только один наконечник дротика); детские же погребения, в отличие от женских, содержали наряду с украшениями и некоторые предметы домашнего обихода.

На табл. XVI и рис. 16 изображены находки из самой богатой женской могилы № 34. В ее инвентарь входит бронзовая цепочка из небольших парных колечек; цепочка соединяет две бронзовые булавки с раздвоенными и завернутыми спиралью головками (табл. XVII : 1). Это украшение лежало под черепом костяка на затылке. Оно служило, повидимому, для закрепления на затылке линика — полотенчатого головного убора замужней женщины. Из бронзовых же цепочек состояло и нагрудное украшение с маленькими булавочками, имеющими крестовидную головку (табл. XVII : 2); это также типичное украшение эстонских женщин. Небольшие нагрудные булавки с крестовидной головкой бытовали в Эстонии в конце 12 и начале 13 веков. Большинство булавок этого типа (из общего числа известных 29 экземпляров) найдено в северо-восточной Эстонии. В описываемой могиле были далее найдены: нож в ножнах с накладкой из бронзового листа (рис. 16:1), представляющих в 11—13 вв. обычный для материковой части Эстонии тип; два браслета из серебряного листа (рис. 16:2, 3), датируемые 12—13 веками, также характерные главным образом для материковой Эстонии.

На рис. 17 изображен инвентарь детской могилы № 18. Эту могилу датирует серебряная монета, относящаяся, вероятно, к 13 веку (более точной датировке она не поддается). Бронзовая накладка ножен для ножа (1) по своему орнаменту и форме не имеет пока в Эстонии параллелей. Можно полагать, что эти ножны представляют местный вариант ножен, распространенных в Водьской земле и в Карелии. Бронзовый витый браслет с обрезанными концами (2) был широко распространен в 11—14 вв. в Водьской земле Новгорода Великого, откуда он проник и в Эстонию. Бронзовые шейные гривны с плоскими расширенными концами (3), завершающимися крючками, часто встречаются в материковой части Эстонии в 12—13 веках.

Рис. 18 воспроизводит инвентарь мужской могилы № 105. Подковообразная пряжка (1) принадлежит к обычному для Эстонии в 12—13 веках типу; перстень (2) — куршского типа и датируется, вероятно, 13 веком; витой браслет (3) был найден у ног погребенного. Расположение его в могиле может вызвать предположение, не имеем ли мы дело с ножным браслетом, подобным тем, которые П. С. Висковатов нашел в Пюхтицких курганах.[45]* Учитывая, однако, что в эстонских могилах этого периода ножные браслеты пока нигде не обнаружены, следует все же полагать, что перед нами обычный ручной браслет, дополнительно положенный в могилу. Нож (4) принадлежит к обычному, долго бытовавшему типу; наконечник дротика (5) представляет в 11—13 вв. обычный для Эстонии тип.

Из предметов, изображенных на рис. 19 и найденных большей частью в детских могилах, браслет с расширенными концами (1) относится к 13 веку; шейная гривна (2) принадлежит к типу, бытовавшему в Эстонии в 11—13 вв.; миниатюрный топорик (3) изготовлен или с ритуаль-

---

* Сноску см. в эстонском тексте.

ной целью, или как предмет, предназначенный специально для детей. Аналогичные топорики найдены в Эстонии и в двух других могилах. Бронзовый бубенчик представляет собой обычную для 11—13 веков подвеску — амулет; спиральный перстень (5) принадлежит к типу, весьма распространенному в 11—13 вв. в Прибалтике. Наконец на данном рисунке изображен и обломок косы-горбуши (6).

На рис. 20 воспроизведены находки из разных мужских и женских могил. Маленькая бронзовая пряжка скандинавского типа (1) служила, по-видимому, для скрепления одежды; перстень (2, случайная находка) относится к 11—13 векам, круглая фибула (3) — к 14—15 векам; поясная пряжка (4) изготовлена из железа; подковообразная фибула куршского типа (5) относится, вероятно, к 14 веку. Изображенная на рис. 21 подковообразная фибула представляет тип 12—17 веков.

Хронологическая принадлежность найденных вещей и способ погребения умерших (количество могильного инвентаря, ориентация костяка и пр.) говорят о том, что каберлаский грунтовой могильник возник в начале 13 века и просуществовал (судя по найденным монетам) до конца 17 века.

Инвентарь наиболее ранних могил (№№ 34, 73, 18, 44 и 105) следует считать относительно богатым. Среди погребений этого периода вообще нет ни одного, которое можно было бы назвать бедным. Характерно, что такую же картину дают и другие эстонские грунтовые могильники. Богатая верхушка стала переходить к трупоположению в грунтовых могилах. Основная же масса населения продолжала придерживаться старого обряда погребения — трупосожжения в каменных могильниках. Лишь позднее, с усилением влияния церкви, новый обряд погребения стал господствующим. Эстонские крестьяне все же еще долго продолжали хоронить умерших на древних языческих могильниках, которые имелись почти у каждой деревни. Из вскрытых в Каберла могил 5 относятся к 13 веку, а 110 — к 14—17 векам.

Первые захоронения по обряду трупоположения в материковой части Эстонии датируются 11 веком. В следующем веке они не представляют уже редкости. В материковой части Эстонии пока известны 12 могильников 11—12 веков, на которых встречаются одновременно как трупосожжения, так и трупоположения; к тому же периоду относятся по меньшей мере 15 каменных могильников, в которых обнаружены только трупоположения. Следует отметить, что впускные трупоположения начала II тысячелетия встречаются и в целом ряде каменных могильников первых веков нашей эры, прекративших свое существование в середине I тысячелетия. Кроме того, обнаружены трупоположения не менее чем в 17 могильниках, где непрерывно с первых веков нашей эры господствовало трупосожжение.

Наиболее ранними трупоположениями являются впускные погребения в каменном могильнике в Ийла (Раквереский район). При этих погребениях найдена монета 11 века. Относительно ранним следует считать одно из грунтовых погребений в Лахепера (Тартуский район; рис. 11, № 43), где ряд грунтовых погребений обнаружен рядом с каменным могильником. Эти погребения относятся, вероятно, к концу 11 и к 12 веку. Большинство же отмеченных на нашей карте (рис. 11) могильников с трупоположениями в грунтовых ямах датируется второй половиной 13 века.

В некоторой степени трупоположение встречалось у древних эстонцев рядом с трупосожжением уже на протяжении всего I тысячелетия. В на-

чале же II тысячелетия этот обряд погребения, очевидно, под влиянием христианства получил более широкое распространение. В особенности имущая верхушка общества в условиях возникновения феодальных отношений стала постепенно воспринимать элементы христианства — идеологии феодального общества. Первое знакомство с христианством проникло в Прибалтику из Руси. Начиная с конца 11 века, в Эстонии получают распространение бронзовые и серебряные крестики русских типов. Начиная с того же периода, как мы видели, стал постепенно распространяться и обряд трупоположения.

В среду широких народных масс христианство проникало медленно. Сельское население еще очень долго продолжало хоронить умерших на древних могильниках по полуязыческому обычаю в праздничном наряде со многими украшениями. Правда, с 13 века орудия труда лишь редко встречаются в могилах. Погребения на деревенских могильниках держались до 16—17 веков, а в некоторых местах даже до начала 18 века.

DAS GRUFTGRÄBERFELD VON KABERLA (13.—17. JAHRHUNDERT)

J. SELIRAND

Zusammenfassung

Bis zur zweiten Hälfte des 1. Jahrtausends war bei den Esten die Brandbestattung vorherrschend. Zu Anfang des 2. Jahrtausends kam daneben die Sitte der Leichenbestattung mehr und mehr auf. In den alten, aus der ersten Hälfte des 1. Jahrtausends stammenden Steinsetzungen werden immer häufiger Nachbestattungen unverbrannter Leichen angetroffen. In einer Reihe von Fällen kommen Leichenbestattungen unmittelbar neben der alten Steinsetzung vor. Schliesslich kommen ausgedehnte, nur aus Gruftgräbern mit Inhumation bestehende Begräbnisplätze auf. Auf dem estnischen Festland kennen wir gegenwärtig an 55 Orten Gruftgräber mit Leichenbestattung (s. Abb. 11; 1 — Gruftgräber; 2 — Gräber, in denen kleine Gewandnadeln mit Kreuzkopf gefunden wurden; 3 — Einzelfunde kleiner Gewandnadeln mit Kreuzkopf). Zu diesen Gräberfeldern gehört auch der Begräbnisplatz auf dem Gelände des Dorfes Kaberla, Dorfsowjet Kuusalu, Bezirk Harju (Abb. 11, Nr. 24). Abb. 12 zeigt die Lage des Gräberfeldes: 1 — Das Gräberfeld; 2 — Lage des Dorfes Kaberla im vorigen Jahrhundert.

In den Jahren 1955, 1956 und 1958 wurde in Kaberla eine 247 m^2 umfassende Fläche freigelegt. Insgesamt wurden 115 Skelette gefunden, von denen 23 dem 13.—15. Jahrhundert entstammen. Darunter waren 4 Frauen-, 6 Männer- und 13 Kinderskelette. Abb. 13 gibt den Plan der aufgedeckten Fläche wieder. Darauf sind nur die genannten älteren Bestattungen mit Nummern bezeichnet.

Die Gräber hatten eine Tiefe bis zu 1 m. Die Mehrzahl der Leichen war einzeln bestattet, nur Grab Nr. 18 barg die Überreste zweier gleichzeitig beigesetzter Kinder. Der Abstand zwischen den früheren Bestattungen betrug in der Regel 0,50—1 m; die ältesten unter diesen Gräbern lagen jedoch noch weiter auseinander (der Abstand zwischen den Skeletten Nr. 34 und 73 war 10 m, die Bestattung Nr. 18 war von der ersten 8 m entfernt); die späteren Gräber waren näher aneinander und zwischen den früheren Bestattungen angelegt. Die meisten Leichen waren in gestreckter Rückenlage nach christlichem Brauch mit dem Kopf nach Westen beigesetzt; die Lage der Hände war verschieden (vgl. Taf. XVI:1 — Männergrab Nr. 105; Taf. XVI:2 — Kindergrab Nr. 86; Taf. XVI:3 — Frauengrab Nr. 96; Abb. 15 — Frauengrab Nr. 97). Zwei aus dem Anfang des 13. Jahrhunderts

stammende Skelette waren anders orientiert: Nr. 34 mit dem Kopf nach NO (Abb. 14), Nr. 73 — nach O.

Die Gräber von Kaberla wiesen keinen besonderen Reichtum an Beigaben auf, ausgenommen das Grab Nr. 34, in dem 11 Gegenstände geborgen wurden. In den Frauengräbern wurden Schmucksachen und Kleidungsreste gefunden; die Männergräber waren, wie zu erwarten, an Beigaben ärmer, sie enthielten einige Arbeitsgeräte, an Waffen lediglich eine Wurfspeerspitze. Die Kindergräber waren, im Gegensatz zu den Frauengräbern, ausser mit Schmuck auch mit einigen Gebrauchsgegenständen ausgestattet.

Taf. XVII und Abb. 16 zeigen die eigentümlichsten Funde aus dem Frauengrab Nr. 34. Unter dem Schädel, im Nacken, wurde ein bronzenes Kettengehänge gefunden, das aus kleinen Doppelringen besteht und von zwei Brillenspiralnadeln ausgeht (Taf. XVII:1). Es hatte wohl zur Befestigung der handtuchartigen Kopfbinde, der Kopfbedeckung der verheirateten Frau, gedient. In der Brustgegend lagen bronzene Brustketten nebst kleinen Gewandnadeln mit Kreuzkopf (Taf. XVII:2). Diese kleinen Gewandnadeln mit Kreuzkopf waren in Estland gegen Ende des 12. und am Anfang des 13. Jahrhunderts sehr verbreitet; insgesamt sind ihrer 29 Stück gefunden worden, die Mehrzahl im nordöstlichen Teil des Landes. Die breite, mit Bronzeblech beschlagene Messerscheide (Abb. 16:1) repräsentiert einen auf dem estländischen Festland im 11. bis 13. Jh. üblichen Typ. Die beiden Armringe aus Silberblech (Abb. 16:2, 3) sind ebenfalls vornehmlich für das estnische Festland typisch. Einzelne Armringe derselben Art sind auch in den slavisch-wotischen Hügelgräbern östlich des Narva-Flusses sowie in Lettland auf livischem Gebiet gefunden worden.

Abb. 17 gibt einige Funde aus dem Kindergrab Nr. 18 wieder. Das Grab wird durch eine Silbermünze datiert, die aus dem 13. Jh. stammen dürfte, deren genaues Alter aber nicht mehr ermittelt werden kann. Der End- und Randbeschlag (1) einer Messerscheide sind bisher die einzigen ihrer Art in Estland und legen die Vermutung nahe, dass wir es hier mit einer lokalen Variante der im wotischen Gebiet und in Karelien üblichen Messerscheiden zu tun haben. Der aus dreifachem Bronzedraht gewundene Armring (2) war im 11. bis 14. Jh. im slavisch-wotischen Gebiet sehr beliebt und verbreitete sich von dort aus nach Estland. Halsringe mit verbreiterten, flachen, in Haken ausgehenden Enden (3) waren im 12.—13. Jh. für das estnische Gebiet typisch und wurden aller Wahrscheinlichkeit nach an Ort und Stelle gefertigt.

Abb. 18 veranschaulicht einige Funde aus dem Männergrab Nr. 105. Die Hufeisenfibel (1) ist von einem in Estland im 12.—13. Jh. üblichen Typ; der Fingerring (2) vertritt einen kurischen Typ und dürfte ins 13. Jh. gehören; der gewundene Armring (3) wurde am Fussende des Skeletts gefunden. Seiner Lage und Form nach könnte der Ring auch ein Beinring sein, wie solche von P. Wiskowatow in den Hügelgräbern von Pühtitsa in Nordostestland angetroffen worden sind.[45]* Da uns aber Beinringe aus estnischen Gräbern unbekannt sind, ist es wahrscheinlicher, dass es sich hier um einen als Beigabe ins Grab gelegten Armring handelt. Das Messer (4) ist vom üblichen langlebigen Typ. Die Wurfspurspitze mit Widerhaken (5) vertritt eine in Estland im 11.—13. Jahrhundert verbreitete Form.

Die meisten von den auf Abb. 19 dargestellten Funden stammen aus

* Die Fussnote im estnischen Text.

Kindergräbern. Der Armring mit fischschwanzähnlichen Enden (1) gehört ins 13. Jh.; er repräsentiert einen in Estland im 11.—13. Jh. verbreiteten Typ. Die Miniaturaxt ist entweder ein Kinderwerkzeug oder ein speziell zu Begräbniszwecken angefertigter Gegenstand. Ausser in Kaberla sind derartige Äxte nur noch in zwei anderen Gräbern gefunden worden. Die bronzene Schelle war ein im 11.—13. Jh. sehr gewöhnlicher Anhänger. In Gestalt des Spiralringes (5) haben wir einen Vertreter eines im Baltikum vom 11.—13. Jh. weit verbreiteten Ringtyps. Zuletzt wird in unserer Abbildung ein Bruchstück einer Sense (6) wiedergegeben.

Abb. 20 veranschaulicht noch einige Funde aus Männer- und Frauengräbern. Die kleine Bronzeschnalle von skandinavischem Typ (1) ist wahrscheinlich als Fibel getragen worden. Der Fingerring (2), ein Einzelfund, gehört ins 11.—13. Jh. Die Ringfibel (3) entstammt dem 14. bzw. dem 15. Jh. Die Gürtelschnalle (4) ist aus Eisen. Die Hufeisenfibel von kurischem Typ (5) dürfte ins 14. Jh. zu datieren sein. Die in Abb. 21 dargestellte Hufeisenfibel mit tordiertem Bügel repräsentiert einen im 12. bis 17. Jh. üblichen Typ.

Aus dem Alter der Funde und aus der Bestattungsweise (Anzahl der Beigaben, Lage der Skelette in den Gräbern u. a.) kann man schliessen, dass das Gräberfeld von Kaberla am Anfang des 13. Jahrhunderts angelegt worden ist. Die spätesten Bestattungen stammen aus dem Ende des 17. Jahrhunderts.

Die Beigaben der frühesten Gräber (Nr. 34, 73, 18, 44 und 105) zeugen von einem relativen Wohlstand der Bestatteten. Keines der frühesten Gräber könnte als ärmlich bezeichnet werden. Das Gesagte trifft auch für die übrigen estnischen Gruftgäberfelder mit Leichenbestattung zu. Demnach scheint zuerst hauptsächlich die gehobene Schicht der Bevölkerung zur Leichenbeisetzung übergegangen zu sein, während die grosse Masse am alten Brauch der Brandbestattung festhielt und erst später, als die Kirche ihren Einfluss gefestigt hatte, die neue Bestattungsweise übernahm. Noch lange brachte die estnische Landbevölkerung ihre Toten nicht zum Kirchhof, sondern bestattete sie mit Vorliebe auf den alten Begräbnisplätzen. Im bisher durchforschten Teil des Gruftgräberfeldes von Kaberla gehören 5 Bestattungen ins 13. Jh., 110 dagegen ins 14.—17. Jh.

Die Leichenbestattung war den Esten auch früher kein völlig unbekannter Brauch. Fälle von Inhumation kamen schon während des ganzen 1. Jahrtausends neben der Feuerbestattung vor. Der Brauch der Leichenbestattung erfuhr auf dem estnischen Festlande im 11. Jahrhundert eine allmähliche Belebung und griff im darauffolgenden Jahrhundert immer mehr um sich. Bisher kennen wir auf dem Festland aus dem 11. und 12. Jh. 12 Begräbnisstätten, wo gleichzeitig Feuer- und Leichenbestattung auftraten. Aus derselben Zeit sind mindestens 15 Steinsetzungen mit Leichenbestattung bekannt. Ferner sind Nachbestattungen von Leichen in mehreren aus der ersten Hälfte des 1. Jahrtausends stammenden Steinsetzungen belegt. Ausserdem tritt seit dem 11. und 12. Jh. Leichenbestattung in mindestens 17 Steinsetzungen auf, die seit den ersten Jahrhunderten unserer Zeitrechnung ununterbrochen als Begräbnisstätten gedient hatten und wo bis dahin die Brandbestattung vorherrschend war.

Die frühesten sicher datierbaren Leichengräber der beschriebenen Art sind einige Nachbestattungen in der Steinsetzung von Iila (Bezirk Rakvere), die auf Grund einer Münze ins 11. Jahrhundert zu datieren sind. Verhältnismässig früh dürfte eines der Gruftgräber anzusetzen sein, die neben einer Steinsetzung in Lahepera (Bezirk Tartu; Abb. 11, Nr. 43)

angetroffen worden sind. Diese Gräber stammen offenbar aus dem Ende des 11. Jhs. und aus dem 12. Jahrhundert. Die meisten auf unsere Karte (Abb. 11) getragenen Gruftgräberfelder sind aber erst im 13. Jahrhundert entstanden.

Die Leichenbestattung fand seit dem Anfang des 2. Jahrtausends, wohl unter dem Einfluss der christlichen Bestattungsweise, eine immer weitere Verbreitung. In die Vorstellungen der gehobenen Schicht der Bevölkerung dringen in dieser Periode allmählich gewiesse Elemente der Ideologie der Feudalgesellschaft, des Christentums ein. Die erste Bekanntschaft mit dem Christentum machten die Völkerschaften des Baltikums durch die Vermittlung Russlands. Vom 11. und 12. Jahrhundert an werden im Baltikum in reicheren Gräbern nicht selten christliche Symbole — bronzene und silberne kreuzförmige Anhänger russischen Typs gefunden. Um dieselbe Zeit werden, wie wir sahen, die Leichenbestattung häufiger.

In die grosse Masse des Volkes drang das Christentum jedoch nur langsam ein. Die estnischen Bauern setzten ihre Toten noch lange auf den alten Begräbnisplätzen nach halbheidnischem Brauch in festlicher Tracht und mit vielen Schmucksachen bei. Allerdings findet man seit dem 13. Jh. in der Gräbern nur selten Arbeitsgerät. Beisetzungen auf den alten Dorffriedhöfen kamen noch bis zum 16.—17. Jh., manchenorts aber noch bis zum Anfang des 18. Jahrhunderts vor.

KABERLA KALMISTU ANTROPOLOOGILINE AINES

K. MARK

Tallinnast umbes 30 km ida pool asetsevast Kaberla kalmistust, mida eelnevas on kirjeldanud J. Selirand, on senistel kaevamistel (1955., 1956. ja 1958. aastal) saadud 115 luustikku. Kuna laste luustikke ega täiskasvanute luustikke, mis olid halvemini säilinud, ei saadud antropoloogilisteks mõõtmisteks kasutada, on mõõdetud 42 koljut ja 36 luustiku pikad luud.

Arheoloogilistel andmetel on Kaberla kalmistut kasutatud surnute matmiseks võrdlemisi pikka aega — 13. kuni 17. sajandini. Seetõttu osutus vajalikuks antropoloogilise materjali jaotamine kahte rühma: varasemaks ja hilisemaks. Esimesse, 13.—15. sajandist pärinevasse rühma kuulub 7 mehe ja 2 naise koljut, teise, 15.—17. sajandit hõlmavasse rühma aga 20 mehe ja 13 naise koljut.

See asjaolu, et meie käsutuses on kaks seeriat luustikke — varasem ja hilisem — samast leiukohast, annab võimaluse paremini jälgida meie rahvastiku antropoloogilise koostise muutumist vaadeldava ajavahemiku jooksul, kui seda võimaldasid meil seni kasutada olnud materjalid.

Tähendatud ainese mõõtmisandmete analüüs näitab, et 13.—15. sajandisse kuuluvad koljud nimetatud leiukohast on dolihhokefaalsed, pika, kitsa ja kõrge peaga. Laup on lai, tugevasti längus ja võrdlemisi hästi arenenud silmaülaste mõigastega. Nägu on absoluutsete mõõtmete poolest lai ja kõrge. Ülanäo indeksi järgi on nad meseensed (kesknäolised), näo indeksi järgi mesoprosoopsed (kesknäolised), kuid lähedased leptoprosoopsusele (kitsanäolisusele). Nina on kõrge ja kitsas, leptoriinne, orbiidid madalad. Nägu on ortognaatne. Näo lamedust iseloomustavad nurgad — nasomalaar- ja zügomaksillaar-nurk — on Kaberla varasematel koljudel võrdlemisi väiksed, tüüpilised europiididele. Nina juur on kõrge, nagu võib näha dakriaal- ja simootilise kõrguse, aga samuti ka vastavate indeksite andmetest. Needki mõõtmed ja indeksid on samad, mis tüüpilistel europiididel. Ka nina nurk on suur, täiesti europiidne, ja *fossa canina* sügav, mis on samuti iseloomulik europiididele (tab. 1 ja joon. 22).

Hilisemad, 15.—17. sajandist pärinevad koljud on üldiselt väga sarnased sama leiukoha varasemate koljudega. Võib ometi märgata mõningaid muutusi, mis tähendatud ajavahemikus on toimunud vaadeldavate koljude antropoloogilises tüübis. Kaberla hilisematel koljudel on pea laius suurem kui varasematel, mistõttu nad on lühipealisemad. Kolju kõrgus on jäänud samaks. Laup on püstsem ja nõrgemini arenenud silmaülaste mõigastega. Näo mõõtmed on peaaegu samad, ainult hilisematel koljudel on nad natuke väiksemad. Seda võib eriti märgata näo kõrguses, mis 15.—17. sajandi koljudel on madalam. Nina on natuke laiem, orbiidid aga samasugused madalad (tab. 1, joon. 23 ja 24).

Kaberla koljude keskmised mõõtmed

	mehed (♂)		naised (♀)	
	13.—15. saj.	15.—17. saj.	13.—15. saj.	15.—17. saj.
1. Kolju suurim pikkus	186,3 (6)	185,2 (18)	179,3 (3)	175,9 (12)
8. Kolju suurim laius	137,7 (6)	142,8 (19)	130,3 (3)	136,5 (12)
17. Basion-bregma kõrgus	137,5 (6)	137,7 (19)	145,0 (1)	125,8 (12)
5. Kolju alumikupikkus	106,5 (6)	101,8 (18)	104,0 (1)	96,3 (12)
20. Porion-bregma kõrgus	114,2 (6)	115,5 (19)	114,0 (2)	108,0 (12)
9. Lauba minimaalne laius	101,8 (6)	99,9 (18)	91,3 (3)	95,5 (12)
10. Lauba maksimaalne laius	120,0 (6)	122,4 (19)	114,3 (3)	117,7 (12)
11. Biaurikulaar-laius	125,3 (6)	125,9 (19)	113,0 (2)	118,5 (12)
12. Suurim kuklalaius	109,3 (6)	109,8 (20)	101,7 (3)	107,5 (11)
45. Näo laius	136,3 (6)	134,8 (18)	122,5 (2)	123,8 (12)
40. Näokolju pikkus	100,0 (6)	98,6 (16)	107,2 (2)	92,7 (10)
48. Ülanäo kõrgus	71,7 (6)	71,4 (16)	63,5 (2)	66,4 (10)
47. Näo kõrgus	121,0 (5)	118,3 (15)	111,0 (2)	109,2 (8)
43. Ülanäo laius	108,8 (6)	107,5 (18)	99,5 (2)	102,8 (12)
46. Kesknäo laius	97,0 (6)	98,7 (14)	89,0 (1)	89,8 (10)
55. Nina kõrgus	52,0 (6)	51,6 (16)	47,5 (2)	47,9 (10)
54. Nina laius	23,3 (6)	24,1 (15)	25,0 (2)	22,8 (10)
51. Orbitaallaius I (mf-ek)	42,7 (6)	42,8 (16)	39,5 (2)	41,1 (10)
51a. Orbitaallaius II (d-ek)	40,2 (6)	39,8 (15)	37,0 (2)	38,6 (10)
52. Orbitaalkõrgus	32,0 (6)	31,2 (16)	30,0 (2)	30,5 (10)
8 : 1. Kolju indeks	73,7 (6)	77,2 (18)	75,5 (3)	77,4 (12)
17 : 1. Kolju pikkuse-kõrguse indeks	73,7 (6)	74,7 (18)	78,4 (1)	71,0 (12)
17 : 8. Kolju laiuse-kõrguse indeks	99,0 (6)	96,4 (19)	105,8 (1)	92,6 (12)
17 : 0,5 (1+8). Kolju kõrguse sega-indeks	84,8 (6)	84,0 (18)	90,1 (1)	80,3 (12)
9 : 8. Transversaalne frontoparietaal-indeks	71,7 (6)	70,2 (18)	70,1 (3)	70,0 (12)
40 : 5. Prognatismi indeks	93,9 (6)	96,8 (15)	93,3 (1)	97,3 (10)
48 : 45. Ülanäo indeks	52,6 (6)	52,8 (16)	52,3 (1)	54,0 (10)
47 : 45. Näo indeks	88,5 (6)	87,7 (15)	93,0 (1)	88,6 (8)
45 : 8. Transversaalne kraniofatsiaal-indeks	99,1 (6)	94,6 (18)	91,3 (2)	90,9 (12)
48 : 17. Vertikaalne kraniofatsiaal-indeks	52,2 (6)	51,5 (16)	46,2 (1)	52,9 (10)
54 : 55. Nina indeks	45,0 (6)	46,8 (15)	52,6 (2)	47,7 (10)
52 : 51. Orbitaalindeks I	75,3 (6)	73,8 (16)	75,9 (2)	74,2 (10)
52 : 51a. Orbitaalindeks II	79,8 (6)	79,0 (15)	80,0 (2)	79,2 (10)
44. Bimalaar-keelik (fmo-fmo)	99,5 (6)	98,9 (18)	90,0 (2)	94,8 (11)
— Nasioni kõrgus bimalaar-keelikust	20,5 (6)	18,5 (18)	18,0 (2)	18,4 (11)
77. Horisontaalne nasomalaar-nurk	135,3 (6)	139,2 (18)	136,9 (2)	137,6 (11)
— Zügomaksillaar-keelik (zm′-zm′)	95,8 (6)	99,2 (12)	89,0 (1)	90,4 (10)
— Subspinale kõrgus zügomaksillaar-keelikust	24,8 (6)	24,0 (12)	26,0 (1)	21,8 (10)
— Horisontaalne zügomaksillaar-nurk	125,9 (6)	128,6 (12)	119,4 (1)	128,5 (10)
DC. Dakriaalkeelik	23,2 (5)	23,6 (14)	20,4 (2)	22,2 (10)
DS. Dakriaalkõrgus	15,1 (5)	13,1 (14)	12,1 (2)	11,3 (10)
DS : DC. Dakriaalindeks	65,7 (5)	56,0 (14)	59,1 (2)	51,4 (10)
SC. Simootiline keelik	11,5 (5)	9,6 (15)	9,6 (2)	9,8 (10)
SS. Simootiline kõrgus	5,7 (5)	4,7 (15)	4,1 (2)	3,7 (10)
SS : SC. Simootiline indeks	50,2 (5)	49,0 (15)	43,6 (2)	42,9 (10)

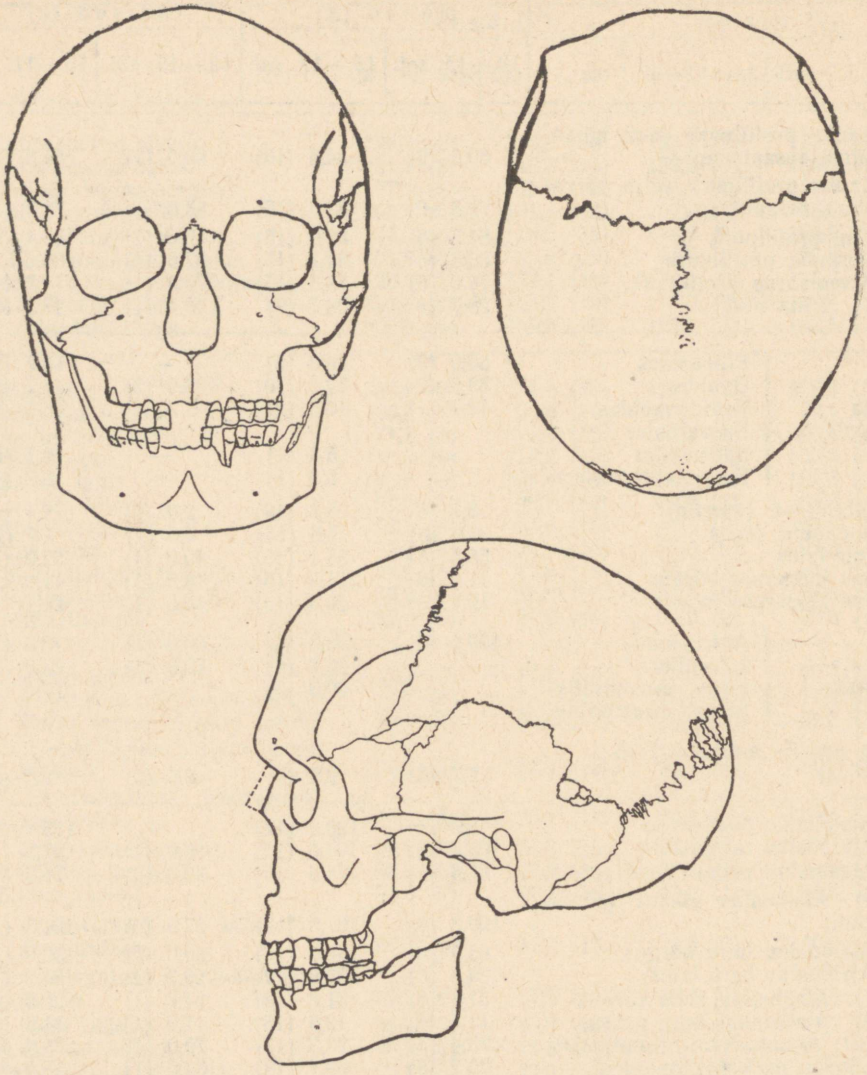
Tabel 1 (järg)

	mehed (♂)		naised (♀)	
	13.—15. saj.	15.—17. saj.	13.—15. saj.	15.—17. saj.
32. Lauba profiilnurk (n-m kõrvasilma tasapinnaga)	80,5 (6)	84,4 (16)	90,0 (1)	84,5 (10)
— Lauba profiilnurk (g-m kõrvasilma tasapinnaga)	72,8 (6)	83,8 (16)	83,0 (1)	78,3 (10)
72. Koguprofiilnurk	84,7 (6)	83,0 (15)	85,0 (1)	83,4 (9)
73. Kesknäo profiilnurk	86,3 (6)	84,1 (15)	87,0 (1)	86,6 (10)
74. Alveolaarne profiilnurk	78,0 (6)	78,8 (15)	79,0 (1)	74,3 (9)
75 (1). Nina nurk	28,7 (3)	24,7 (9)	26,0 (1)	23,2 (8)
Norma verticalis: Ellipsoides	50,0 (3)	26,3 (5)	—	16,7 (2)
Ovoides	33,3 (2)	52,6 (10)	100,0 (3)	41,7 (5)
Pentagonoides	16,7 (1)	10,5 (2)	—	16,7 (2)
Sphaeroides	—	—	—	—
Sphenoides	—	5,3 (1)	—	16,7 (2)
Eurypentagonoides	—	5,3 (1)	—	8,3 (1)
Glabella, 1—6 (Martin)	3,7 (6)	3,3 (18)	2,0 (3)	2,1 (12)
Fossa canina (mm)	6,0 (6)	5,6 (16)	4,0 (1)	4,5 (10)
Põseluu laius	55,5 (6)	55,1 (15)	49,0 (1)	52,0 (10)
Põseluu kumeruse kõrgus	11,0 (6)	11,3 (15)	8,0 (1)	11,0 (10)
Põseluu kumeruse indeks	19,7 (6)	20,5 (15)	16,3 (1)	21,1 (10)
Apertura piriformis: Antropina	100,0 (6)	53,3 (8)	50,0 (1)	70,0 (7)
Infantilis	—	26,7 (4)	50,0 (1)	20,0 (2)
Fossa praenasalis	—	20,0 (3)	—	10,0 (1)
Sulcus praenasalis	—	—	—	—
Spina nasalis anterior, 1—5 (Broca)	2,7 (3)	2,9 (9)	2,5 (2)	2,8 (8)
65. Alalõualuu põndalaius	118,0 (4)	120,2 (12)	—	115,8 (9)
66. Alalõualuu nurgalaius	105,7 (6)	104,6 (15)	89,0 (1)	97,3 (10)
68. Alalõualuu pikkus (nurkadeni).	81,6 (5)	75,4 (16)	70,0 (2)	71,8 (10)
68 (1). Alalõualuu pikkus (põntadeni)	109,8 (6)	107,5 (15)	97,5 (2)	101,5 (10)
70. Alalõualuu haru kõrgus	65,5 (6)	64,6 (16)	59,0 (2)	56,0 (10)
71. Alalõualuu haru laius	34,3 (6)	32,6 (17)	29,0 (2)	31,2 (10)
69 (1). Alalõualuu keha kõrgus	31,5 (6)	31,8 (18)	24,0 (1)	29,0 (10)
69 (3). Alalõualuu keha paksus	11,5 (6)	12,6 (18)	11,0 (1)	11,3 (10)
79 (1a). Lõuatsi nurk (gnationist)	73,4 (5)	73,3 (13)	70,0 (1)	71,9 (9)
— Lõuatsi nurk (pogonionist)	70,2 (5)	69,7 (13)	64,0 (1)	68,0 (9)
79. Alalõualuu nurk	120,0 (6)	123,3 (18)	121,5 (2)	125,3 (10)
66 : 45. Jugomandibulaar-indeks	78,4 (6)	77,8 (14)	76,1 (1)	78,5 (9)

Üldiselt on Kaberla koljudel muudatused toimunud samas suunas, nagu seda võib täheldada aegade jooksul igal pool mujalgi Nõukogude Liidu ja teiste maade territooriumil. G. F. Debets nimetab neid nähtusi ajalisteks muutusteks.[1] Siia kuulub kolju brahhikefalisatsioon ehk lühipealisemaks muutumine ja gratsilisatsioon, mida iseloomustab näo mõõtmete vähenemine, lauba püstsemaks ja kolju reljeefi nõrgemaks muutumine.

Peale selle on huvitav märkida, et kuigi kõigi esimese järgu rassi-

[1] Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, Труды Института этнографии АН СССР, новая серия, т. IV, М.—Л. 1948, lk. 292 jj.

Joon. 22. Mehe kolju Kaberlast, 13.—15. sajand (luust. nr. XXIX).

tunnuste poolest Kaberla 15.—17. sajandi koljud kuuluvad samuti europiidide hulka nagu varasemadki, erinevad nad siiski viimastest teatud kalduvuse poolest mongoliidsuse suunas. Nii on Kaberla hilisematel koljudel nägu veidi lamedam, nina juur madalam, nina nurk väiksem ja *fossa canina* vähem sügav kui sama leiukoha varasematel koljudel.

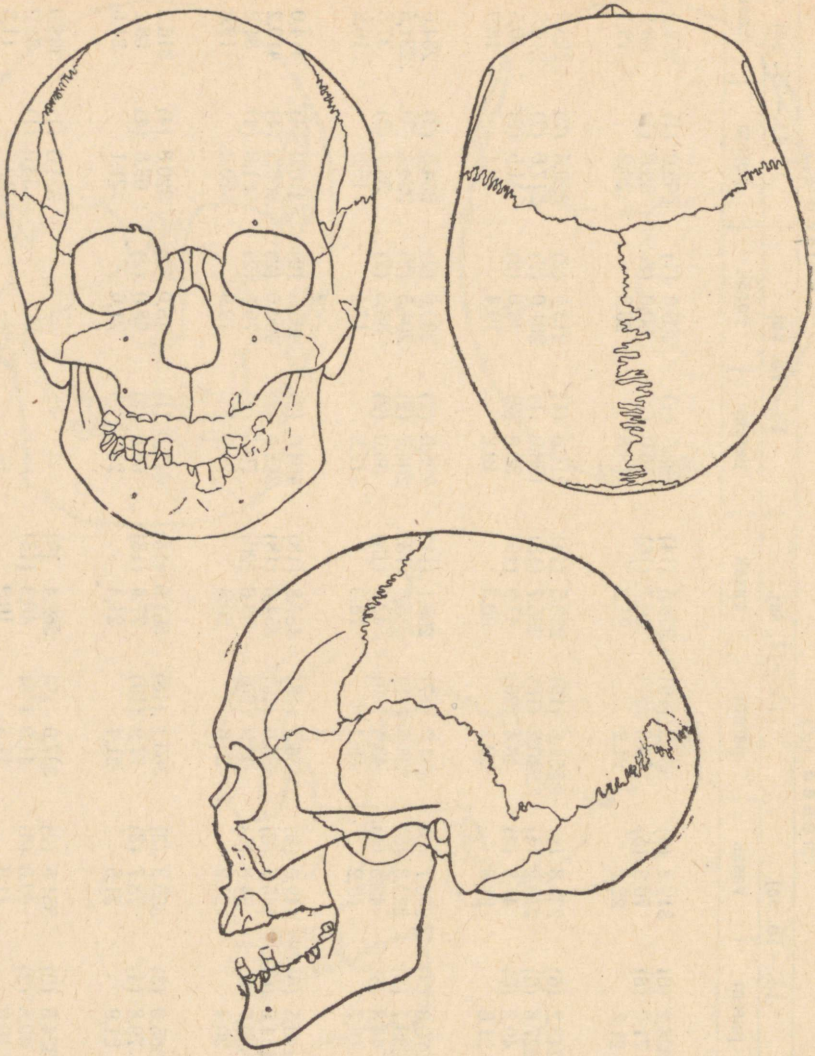
Samasuguseid muudatusi võib märgata ka naiste koljudel, kuigi neid oli võimalik mõõta vähemal arvul, eriti varasema seeria osas.

Jäsemete pikkade luude mõõtmisandmed (tab. 2) näitavad, et 13.—15. sajandil oli meestel kõikide luude pikkus üle keskmise. Naiste luustikel ulatub õlavarreluu oma mõõtmetelt samuti üle keskmise, kodarluu, küünarluu ja reieluu on aga keskmine, sääreluu koguni alla kesk-

Kaberla luustike pikkade luude keskmised mõõtmed

Tabel 2

	mehed (♂)				naised (♀)			
	13.—15. saj.		15.—17. saj.		13.—15. saj.		15.—17. saj.	
	parem	vasak	parem	vasak	parem	vasak	parem	vasak
Humerus								
(1) Suurim pikkus	328,2 (6)	319,2 (5)	333,9 (19)	328,5 (14)	298,0 (1)	288,0 (1)	292,0 (1)	298,2 (4)
(7) Diafüüsi väikseim ümbermõõt	71,2 (6)	70,6 (5)	70,8 (21)	69,7 (16)	56,0 (2)	60,0 (2)	59,0 (1)	58,8 (4)
(7 : 1) Tugevuse indeks	21,7	22,1	21,2	21,2	18,8	20,8	20,2	19,7
Radius								
(1) Suurim pikkus	243,2 (6)	233,8 (4)	252,6 (19)	253,5 (14)	211,0 (1)	213,5 (2)	229,5 (2)	226,5 (2)
(2) Füsioloogiline pikkus	227,8 (6)	219,2 (4)	240,2 (18)	235,7 (18)	198,0 (1)	201,0 (2)	217,0 (2)	214,5 (2)
(3) Ümbermõõt	49,2 (6)	47,8 (4)	48,4 (20)	47,9 (15)	38,0 (2)	39,0 (2)	41,5 (2)	40,5 (2)
(3 : 2) Tugevuse indeks	21,6	21,8	20,1	20,3	19,2	19,4	19,1	18,9
Ulna								
(1) Suurim pikkus	270,3 (3)	256,7 (3)	271,7 (17)	268,1 (11)	228,0 (2)	230,0 (2)	254,3 (3)	234,0 (1)
(2) Füsioloogiline pikkus	239,7 (3)	223,3 (3)	238,6 (18)	235,7 (13)	204,0 (2)	204,5 (2)	224,3 (3)	221,5 (2)
(3) Ümbermõõt	44,8 (4)	42,8 (4)	43,4 (20)	43,1 (13)	36,0 (2)	35,5 (2)	35,7 (3)	37,5 (2)
(3 : 2) Tugevuse indeks	18,7	19,2	18,2	18,3	17,6	17,4	15,9	16,9
Femur								
(1) Suurim pikkus	448,5 (6)	449,0 (6)	456,8 (18)	457,8 (18)	404,0 (2)	405,5 (2)	410,0 (4)	414,0 (4)
(2) Pikkus loomulikus asendis	444,8 (6)	445,7 (6)	455,6 (18)	454,6 (18)	398,0 (2)	400,0 (2)	405,5 (4)	410,2 (4)
(8) Diafüüsi keskkoha ümbermõõt	90,7 (6)	94,3 (6)	93,9 (20)	93,0 (20)	79,5 (2)	79,5 (2)	81,8 (4)	81,2 (4)
(8 : 2) Pikkuse-jämeduse indeks	20,4	21,2	20,6	20,4	20,0	19,9	20,2	19,8
Tibia								
(1) Suurim pikkus	365,0 (3)	365,3 (3)	363,1 (18)	361,6 (18)	317,0 (1)	315,0 (2)	320,8 (4)	316,3 (3)
(10b) Diafüüsi minimaalne ümbermõõt	79,8 (4)	78,7 (3)	77,9 (19)	77,4 (18)	68,0 (2)	68,0 (2)	67,8 (4)	68,2 (4)
(10b : 1) Jämeduse indeks	21,9	21,5	21,4	21,4	21,5	21,6	21,1	21,6
Fibula								
(1) Pikkus	374,5 (2)	351,5 (2)	357,0 (9)	369,4 (9)	—	—	331,0 (1)	335,0 (1)
(4a) Minimaalne ümbermõõt	40,5 (2)	42,0 (3)	41,0 (13)	40,3 (15)	—	—	33,0 (1)	38,0 (1)
(4a : 1) Tugevuse indeks	10,8	11,9	11,5	10,9	—	—	10,0	11,3
Keha pikkus								
(M. Trotteri ja G. C. Gleseri valemite järgi)	167,6		169,6		154,2		155,9	

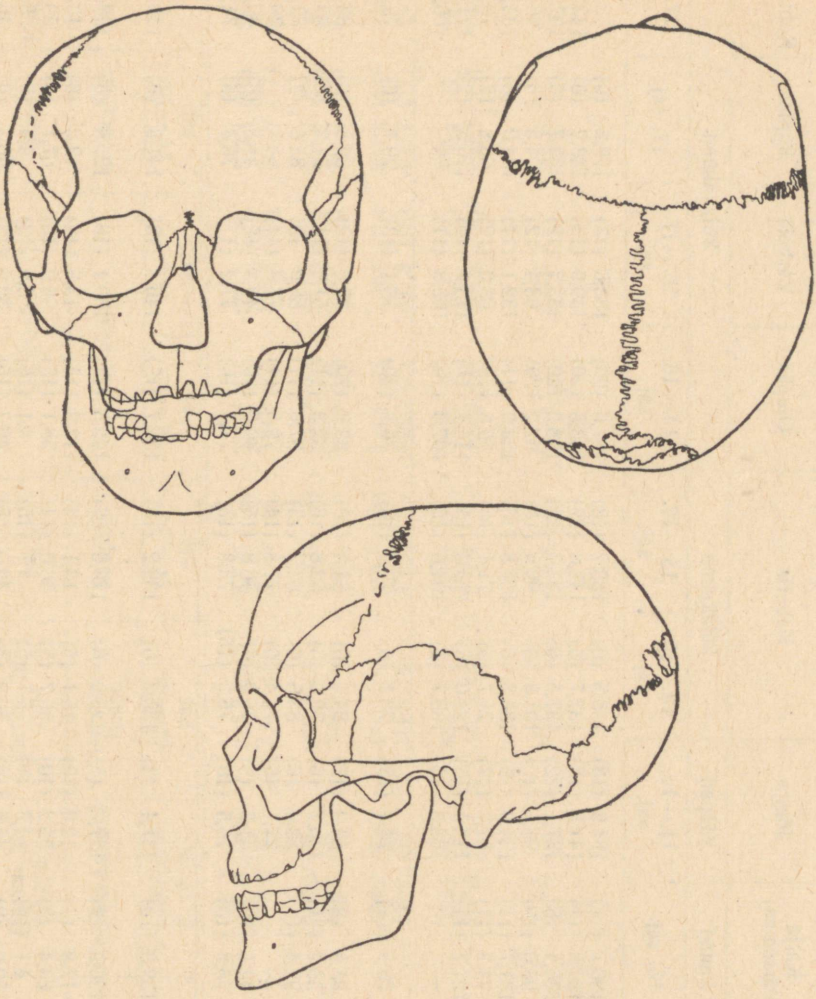

Joon. 23. Mehe kolju Kaberlast, 15.—17. sajand (luust. nr. XX).

mise. Otsustades pikkade luude ümbermõõtude ja tugevuse indeksite järgi, on Kaberla varasematel luustikel pikad luud õige tugevad, massiivsed.

15.—17. sajandi luustikel osutusid pikad luud pikemaks kui varasematel luustikel. Ümbermõõt on aga peaaegu kõikide luude juures väiksemaks läinud ja vastavalt sellele on ka tugevuse indeks väiksem. Seega hilisematel luustikel on toruluud peenemad, gratsiilsemad.

Keha pikkus on arvutatud õlavarreluu, kodarluu, reieluu ja sääreluu suurima pikkuse põhjal M. Trotteri ja G. C. Gleseri valemite järgi, mida on täiendanud G. F. Debets. Vastavalt nendele valemitele saadi 13.—15. sajandi kohta meestel keskmine keha pikkus 167,6, naistel 154,2 cm. 15.—17. sajandil oli aga meestel pikkus 169,6 ja naistel 155,9 cm Seega on keha pikkus mõlemas seerias meestel üle keskmise, naistel aga keskmine. Sealjuures on märgata, et 15.—17. sajandiks oli kasv veidi suurenenud.

Joon. 24. Naise kolju Kaberlast, 15.—17. sajand (luust. nr. CXI).

Võrreldes Kaberla luustikke teiste samaaegsete luustikega mujalt Eesti NSV territooriumilt, selgub, et nende antropoloogilise tüübi määramine ei tekita erilisi raskusi. Nagu on näidanud senised uurimused,[2] võib 11.—14. sajandit hõlmaval ajajärgul Eesti alal kindlaks teha vähemalt kaks antropoloogilist tüüpi, mis selgesti erinevad üksteisest. Mõlemad antropoloogilised tüübid on ühtlasi seotud erinevate kalmetüüpidega.

Esimesele tüübile on iseloomulik pikapealisus, suured kolju mõõtmed, kõrge nägu, kitsas nina, längus laup ja võrdlemisi tugevasti arenenud silmaülased mõikad. Esimese järgu rassitunnuste poolest kuulub see tüüp europiidide hulka. Otsustades toruluude järgi, olid selle tüübi esindajad pikakasvulised. See tüüp valitseb 11.—13. sajandi maa-alustest haudadest

[2] K. Mark, Eesti rahva etnilise ajaloo küsimusi paleoantropoloogia valgusel. Eesti rahva etnilisest ajaloost, Tallinn 1956, lk. 191.

Kaberla meeste (♂) koljude keskmised mõõtmed ja võrdlusandmed

Tabel 3

Leiukoht	Küti, Martna, Lahepera, Õvi	Karja (Pärsamaa)	Jõuga	Kaberla		Otepää	Varbola	Räpina	Kohtla-Järve
Kalme tüüp	maa-alused hauad		kääpad	külakalme		külakalmed			
Ajajärk	12.—13. saj.	13. saj.	11.—14. saj.	13.—15. saj.	15.—17. saj.	14.—16. saj.	16.—17. saj.	17. saj	17.—18. saj.
1. Kolju suurim pikkus	194,8 (6)	190,7 (11)	184,9 (18)	186,3 (6)	185,2 (18)	187,6 (20)	183,6 (13)	179,8 (6)	182,4 (19)
8. Kolju suurim laius	137,2 (6)	134,8 (11)	141,3 (18)	137,7 (6)	142,8 (19)	143,5 (20)	139,9 (13)	143,2 (6)	143,5 (20)
17. Basion-bregma kõrgus	141,8 (5)	136,4 (8)	137,1 (22)	137,5 (6)	137,7 (19)	138,0 (20)	133,7 (12)	133,7 (6)	137,2 (17)
9. Lauba minimaalne laius	96,3 (6)	96,0 (10)	98,5 (10)	101,8 (6)	99,9 (18)	97,2 (20)	98,4 (12)	94,3 (6)	96,3 (19)
45. Näo laius	130,0 (4)	131,7 (11)	134,0 (6)	136,3 (6)	134,8 (18)	134,9 (11)	132,1 (11)	134,0 (6)	133,9 (13)
48. Ülanäo kõrgus	73,8 (6)	73,3 (11)	67,9 (17)	71,7 (6)	71,4 (16)	70,6 (15)	68,0 (12)	68,8 (12)	70,5 (16)
47. Näo kõrgus	122,2 (5)	121,7 (11)	112,1 (15)	121,0 (5)	118,3 (15)	118,1 (15)	113,8 (10)	116,5 (2)	111,8 (10)
66. Alalõualuu nurgalaius	100,0 (1)	—	103,3 (3)	105,7 (6)	104,6 (15)	107,3 (16)	102,8 (11)	—	106,3 (19)
8 : 1 Kolju indeks	70,4 (6)	70,8 (11)	76,4 (18)	73,7 (6)	77,2 (18)	76,8 (20)	76,1 (13)	79,7 (6)	78,7 (19)
17 : 0,5 (1 + 8) Kolju kõrguse sega-indeks	84,7 (5)	83,9 (8)	84,9 (17)	84,8 (6)	84,0 (18)	83,2 (20)	82,6 (12)	82,8 (6)	83,9 (16)
48 : 45 Ülanäo indeks	58,1 (5)	55,7 (11)	50,7 (6)	52,6 (6)	52,8 (16)	52,3 (11)	51,9 (11)	51,3 (6)	53,7 (13)
47 : 45 Näo indeks	94,0 (4)	92,4 (11)	83,6 (6)	88,5 (6)	87,7 (15)	87,6 (11)	86,9 (9)	85,6 (2)	83,5 (10)
66 : 45 Jugomandibulaar-indeks	76,9	—	77,1 (6)	78,4 (6)	77,8 (14)	79,5 (11)	77,8 (11)	—	79,4 (13)
54 : 55 Nina indeks	46,4 (5)	44,6 (10)	51,3 (9)	45,0 (6)	46,8 (15)	49,0 (15)	49,3 (12)	48,8 (6)	49,8 (17)
52 : 51 Orbitaalindeks	76,8 (4)	75,8 (10)	76,5 (10)	75,3 (16)	73,8 (16)	77,1 (16)	77,2 (11)	76,8 (6)	74,9 (17)
77. Horisontaalne nasomalaar-nurk	136,3 (5)	139,0 (10)	137,4 (3)	135,3 (6)	139,2 (18)	139,7 (15)	140,4 (13)	141,8 (6)	139,1 (15)
— Horisontaalne zügomaksil-laar-nurk	126,4 (4)	126,9 (9)	127,0 (5)	125,9 (6)	128,6 (12)	125,5 (14)	130,4 (10)	127,9 (6)	128,4 (13)
DS Dakriaalkõrgus	14,6 (4)	12,8 (7)	12,8 (10)	15,1 (5)	13,1 (14)	13,3 (15)	13,5 (12)	13,2 (6)	13,5 (12)
DS : DC Dakriaalindeks	67,8 (4)	63,4 (7)	55,2 (10)	65,7 (5)	56,0 (14)	58,1 (15)	56,9 (13)	67,1 (6)	59,5 (12)
SS Simootiline kõrgus	5,4 (4)	4,1 (10)	4,8 (9)	5,7 (5)	4,7 (15)	4,1 (16)	3,9 (12)	4,4 (6)	5,0 (11)
SS : SC Simootiline indeks	55,6 (4)	50,0 (9)	46,6 (10)	50,2 (5)	49,0 (15)	40,7 (16)	39,6 (12)	46,7 (6)	46,0 (11)
— Glabella, 1—6 (Martin)	3,7 (6)	3,5 (11)	3,5 (19)	3,7 (6)	3,3 (18)	3,4 (20)	3,8 (13)	4,0 (6)	3,5 (18)
— Fossa canina (mm)	5,2 (4)	5,4 (10)	4,2 (4)	6,0 (6)	5,6 (16)	5,2 (16)	4,7 (11)	5,7 (6)	4,9 (19)
32. Lauba profiilnurk	82,6 (5)	81,8 (10)	84,4 (11)	80,5 (6)	84,4 (16)	84,7 (15)	83,1 (11)	83,4 (5)	83,8 (15)

Tabel 4

Kaberla meeste (♂) luustike pikkade luude keskmised mõõtmed ja võrdlusandmed

Leiukoht		Muuksi ja Napa	Martna ja Küti	Jõuga	Kaberla		Otepää	Kohtla-Järve
Kalme tüüp		Kivikirst-kalmed	maa-alused hauad	kääpad	külakalme		külakalme	külakalme
Ajajärk		I aastatuhat e. m. a.	12.—13. saj.	11.—14. saj.	13.—15. saj.	15.—17. saj.	14.—16. saj.	17.—18. saj.
Humerus, suurim pikkus (1)	parem	335,0 (3)	333,3 (3)	320,5 (6)	328,2 (6)	333,9 (19)	327,4 (10)	313,9 (21)
	vasak	338,6 (3)	330,0 (3)	324,5 (2)	319,2 (5)	328,5 (14)	324,8 (13)	316,1 (22)
Radius, suurim pikkus (1)	parem	240,0 (1)	259,7 (3)	234,0 (2)	243,2 (6)	252,6 (19)	256,8 (12)	241,6 (21)
	vasak	258,5 (2)	259,2 (4)	—	233,8 (4)	253,5 (14)	248,3 (7)	238,4 (21)
Femur, suurim pikkus (1)	parem	465,2 (4)	471,8 (4)	450,1 (15)	448,5 (6)	456,8 (18)	447,5 (11)	436,1 (26)
	vasak	470,0 (2)	471,0 (4)	450,3 (18)	449,0 (6)	457,8 (18)	445,7 (11)	438,2 (26)
Tibia, suurim pikkus (1)	parem	382,0 (2)	384,7 (3)	361,8 (9)	365,0 (3)	363,1 (18)	359,4 (7)	341,0 (18)
	vasak	387,2 (2)	387,3 (3)	353,4 (5)	365,3 (3)	361,6 (18)	358,7 (6)	340,6 (16)
Keha pikkus (M. Trotteri ja G. M. Gleseri valemite järgi)		171,6	172,4	167,5	167,6	169,6	168,6	165,2

väljakaevatud luustike seas. Siia kuulub kõigepealt luustike seeria Karja-Pärsamaalt Saaremaal ja rida üksikuid koljusid mitmelt poolt Eesti mandrilt (Küti, Haimre, Õvi, Martna, Lahepera).

Teisel tüübil on kolju lühipealisem ja väiksemate mõõtmetega, nägu on madalam, nina laiem, laup püstisem ja silmaülased mõikad nõrgemad, teiste sõnadega see on gratsiilsem kui esimese tüübi kolju. Teisel tüübil on kolju samuti europiidne, kuid eelmisega võrreldes on tal siiski nägu veidi lamedam. Kasv on seda tüüpi luustikel väiksem. Kirjeldatud antropoloogilist tüüpi esindavad Eesti kirdeosas Jõuga ja Pühtitsa kääbaskalmetest leitud luustikud, aga ka teisel pool Peipsi järve asuvatest samasugustest slaavi ja vadja kääbastest saadud luustikud.

Kaberla 13.—15. sajandi luustikud kuuluvad kahtlemata esimesse tüüpi (tab. 3). Hilisematel luustikel on aga palju sarnasust Otepäält väljakaevatud 14.—16. sajandi luustikega, mis kujutavad endast mainitud pikapealise ja kõrgenäolise tüübi hilisemat varianti. Nendel luustikel on aga ühtlasi sarnasust ka meie teise tüübi esindajatega (tab. 3). Nähtavasti hakkavad hilisemal perioodil, umbes 15.—16. sajandil, erinevused mõlema tüübi vahel vähenema, mis oli tõenäoliselt rahvastiku segunemise tulemuseks. Kui osa erinevusi Kaberla varasemate ja hilisemate luustike vahel, nagu lühipealisemaks muutumine või nii kolju kui toruluude gratsilisatsioon, võiks seletada lihtsalt ajaliste muutustega ja mõnevõrra ka segunemisega, siis esimese järgu rassitunnuste muutumine mongoliidsuse suunas oli nähtavasti seotud eeskätt segunemisega teise antropoloogilise tüübi esindajatega.

Tabel 5

Keha pikkus meestel (♂)

		Põhja-Eesti		Kirde-Eesti	
M. a. 1 aastatuhat		Muuksi ja Napa 171,6			
II aastatuhat	11. saj.				
	12. saj.	Martna ja Küti	172,4	Jõuga	167,5
	13. saj.				
	14. ssj.	Kaberla	167,6		
	15. saj.				
	16. saj.	Kaberla	169,6		
	17. saj.			Kohtla-Järve	165,2
	18. saj.				
	19. saj.				
	20. saj.	Harjumaa	172,3	Virumaa	171,3

Hilisemal ajal, 16.—17. sajandil olid mõlemad antropoloogilised tüübid Eesti alal teineteisega veelgi rohkem segunenud, nii et erinevused nende tüüpide vahel muutusid juba üsna väikesteks.

Mis puutub keha pikkusesse, siis on praeguste andmete põhjal raske teha kindlaid järeldusi selle kohta, millises suunas need muutused toimusid. Seni meil käepärast olevad andmed näivad esialgu olevat üksteisele vastu-

rääkivad. Kaberlas paistab talurahva kasv hilisemal ajal veidi suurenenud olevat, kuid samal ajal võib Kirde-Eestis täheldada vastupidist nähtust — kasvu väiksemaks muutumist. 11.—14. sajandil oli meeste keha pikkus Kirde-Eestis (Jõuga) keskmiselt 167,5 cm, 17.—18. sajandil (Kohtla-Järve) oli see aga ainult 165,2 cm. Tänapäeval on maaelanikkonnal Kirde-Eestis (Virumaa) kasv jälle suurem, nimelt 171,3 cm.[3] Samasuguse pildi saame ka, võrreldes mõlemaid Kaberla seeriaid ühelt poolt Eesti muudest varasematest maa-alustest haudadest saadud luustikega ja teiselt poolt tänapäeva kohalike elanikega. Mujalt 11.—13. sajandi haudadest leitud luustike kasv oli pikem kui Kaberla vastava aja luustikel, nimelt 172,4 cm. Tänapäeval on endise Harjumaa piirides meeste keskmine pikkus 172,3 cm,[4] seega samuti suurem kui 15.—18. sajandil (tab. 4 ja 5).

Nii ei ole võimatu, et umbes 16.—18. sajandil, võib-olla ka juba varem oli keha pikkus Eesti maaelanikkonnal üldiselt väiksem kui enne seda ja tänapäeval. Seda nähtust võiks väga hästi seletada tolleaegse eesti talurahva raske majandusliku olukorraga, mis kahtlemata mõjus keha pikkust kahandava tegurina. Kuid alles edaspidised uued materjalid peaksid seda küsimust põhjalikumalt valgustama.

[3] J. Aul, Anthropologische Forschungen in Eesti. Tartu 1936. lk 8.
[4] J. Aul, m. t.

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ ИЗ МОГИЛЬНИКА КАБЕРЛА

К. Ю. МАРК

Резюме

Антропологический материал из могильника Каберла, расположенного примерно в 30 км восточнее Таллина и описанного Ю. Я. Селирандом в предыдущей статье, составляет 115 скелетов, добытых при археологических раскопках в 1955, 1956 и 1958 гг. Из них можно было измерить 42 черепа и длинные кости 36 индивидов. Хронологически скелеты из Каберла делятся на две группы: 1) скелеты 13—15 вв. и 2) 15—17 вв.

Черепа 13—15 вв. долихокранные, массивные, лицо широкое и высокое; по общему характеру они совершенно европеоидные (табл. 1, рис. 22). Более поздние черепа (15—17 вв.) обнаруживают большое сходство с ранними, но они более брахикранны, грациальны и плосколицы (табл. 1, рис. 23 и 24).

Длинные кости скелетов 13—15 вв. характеризуются наибольшей длиной, превышающей среднюю, и довольно большой массивностью. Те же кости у скелетов 15—17 вв. длиннее и более грациальны (табл. 2).

Скелеты 13—15 вв. несомненно относятся к тому же долихокранному массивному высоколицому типу, что и все скелеты, найденные в эстонских грунтовых могилах 11—13 вв. (Карья, Кюти, Мартна), и отличаются от другого, более брахикефального и грациального типа, характерного для курганов 11—14 вв. на северо-востоке Эстонии (Йыуга, см. табл. 3).

Каберлаские скелеты второй группы (15—17 вв.) обнаруживают большое сходство с отепяскими скелетами 14—16 вв. представляющими более поздний вариант того же длинноголового массивного типа. Эти скелеты имеют также некоторое сходство со вторым указанным выше типом (Йыуга). В этот поздний период отличия между обеими антропологическими типами стали, по-видимому, менее заметными. По всей вероятности, это результат смешения населения (табл. 3).

По имеющимся в нашем распоряжении данным трудно установить, в каком направлении шли изменения длины тела в разные периоды (табл. 4 и 5). Дальнейшие новые материалы позволяют решить этот вопрос более определенно.

DAS ANTHROPOLOGISCHE MATERIAL VOM GRÄBERFELDE IN KABERLA

K. MARK

Zusammenfassung

Das auf dem etwa 30 km östlich von Tallinn gelegenen und oben von J. Selirand beschriebenen Gräberfelde von Kaberla in den Jahren 1955, 1956 und 1958 geborgene anthropologische Material besteht aus 115 Skeletten. Davon konnten 42 Schädel und die Extremitätenknochen von 36 Skeletten gemessen werden. Zeitlich lassen sich die Skelette von Kaberla in zwei Gruppen einordnen, von denen die erste aus dem 13.—15. Jahrhundert, die zweite aus dem 15.—17. Jahrhundert stammt.

Die Schädel der ersten, früheren Gruppe vertreten einen dolichokranen massiven Typus mit breitem und hohem Gesicht. Sie sind von durchaus europäidem Zuschnitt (Tab. 1*, Abb. 22). Die späteren, dem 15.—17. Jahrhundert entstammenden Schädel haben mit dem vorigen Typus starke Ähnlichkeit, sind aber etwas brachykraner und graziler als die früheren Schädel und weisen dazu einen geringen mongoliden Einschlag auf (Tab. 1, Abb. 23 u. 24).

Die Extremitätenknochen sind ziemlich massiv und in der Mehrzahl von überdurchschnittlicher Länge. Bei der späteren Serie sind die entsprechenden Knochen länger und graziler (Tab. 2).

Die früheren Skelette von Kaberla (13.—15. Jh.) vertreten zweifellos denselben langschädeligen, hochgesichtigen Typus, dem sämtliche in den estnischen Flachgräbern des 11.—13. Jh. gefundenen Skelette angehören (z. B. Karja, Küti, Martna). Sie unterscheiden sich dabei vom zweiten, in den nordostestnischen Hügelgräbern des 11.—14. Jahrhunderts (z. B. Jõuga) vertretenen Typus (s. Tab. 3).

Dagegen zeigen die späteren Skelette von Kaberla (15.—17. Jh.) unverkennbare Ähnlichkeit mit den aus dem 14.—16. Jh. stammenden Skeletten von Otepää, die eine spätere Variation desselben dolichokranen hochgesichtigen Typus darstellen. Diese späteren Skelette weisen aber zugleich eine Reihe von Übereinstimmungen mit den Vertretern des zweiten obengenannten Typus auf. Anscheinend fangen sich in der letztgenannten Periode die Unterschiede zwischen beiden Typen zu verwischen, was durch die Vermischung der Bevölkerung eklärt werden dürfte (Tab. 3).

Das vorhandene Material lässt noch keine Schlüsse darüber zu, in welcher Richtung sich die Veränderungen der Körpergrösse vollzogen haben (Tab. 4 u. 5). Es besteht aber die Hoffnung, dass weiteres, neu hinzukommendes Material gestatten wird, auf diese Frage eine bestimmte Antwort zu geben.

* Die Nummern der Merkmale in den Tabellen sind nach R. Martin und den englischen Biometrikern gegeben.

EESTI AARDELEIUD 9.—13. SAJANDIST

E. TÕNISSON

ENSV TA Ajaloo Instituudis ja mitmetes muuseumides nii meie vabariigis kui ka väljaspool säilib suur hulk Eesti NSV territooriumilt saadud aardeleide. Vanimad nendest kuuluvad 6. sajandisse, hilisemad 16.—17. sajandisse. See ulatuslik ja mitmekesine materjal on oluliseks allikaks Eesti ajaloo rohkem kui 1000 aasta pikkuse perioodi uurimisel.

Aarete ehk aardeleidudena käsitatakse käesolevas artiklis väärismetallist, eeskätt hõbedast ehteid, hõbedakange või münte sisaldavaid leide, millede kohta võib arvata, et need muiste on sihilikult peidetud. Aareteks tuleb eelkõige lugeda mitmest esemest koosnevad leiud, millede üheaegset peitmist kinnitab nende leidmine mingis nõus. Kuid mitte alati ei ole sihilikult peitmise fakt selge. Raske on näiteks otsustada üksiku mündi puhul, kas see oli sihilikult peidetud või juhuslikult kaotatud. Seetõttu puudub aarete ja juhu- ning üksikleidude vahel kindel piirjoon. Pealegi tuleb tihti arvestada, et üksik ese võib tegelikult pärineda suuremast leiust, s. o. aardest.

Kindel piirjoon puudub ka väärismetallist ehteid sisaldavate ja pronksesemetest koosnevate aarde- ehk peitleidude vahel, sest nii ühtesid kui teisi peideti sihilikult. Ühtlasi esineb mõnes aardeleius hõbeehete kõrval ka pronksist esemeid. Kõigest sellest nähtub, et aardeleidude eraldamisel teistest muististest ei saa lähtuda ainult mingitest üldistest printsiipidest. Küsimus, millist leidu lugeda aardeks, vajab igal vastaval juhul konkreetset otsustamist.

Kõige arvukama rühma Eesti alalt leitud aaretest moodustavad 9.—13. sajandi aarded. Idamaade ja lääne-euroopa müntide kõrval sisaldavad need mitmesuguseid hõbeehteid, eelkõige kaela- ning käevõrusid, sõlgi, rinnalehti jm. Vähemal määral esineb selleaegsetes aaretes ka hõbedakange.

Võrreldes varasemate, peamiselt 6. sajandi aaretega, on 9.—13. sajandi aardeid Eesti ala käsitlevas arheoloogiakirjanduses puudutatud seni võrdlemisi vähe. Kõige ülevaatlikumaks käsitluseks 9.—13. sajandi aaretest on kuni tänaseni jäänud vastav ülevaade A. M. Tallgreni rohkem kui 30 aastat tagasi ilmunud Eesti arheoloogiale pühendatud kokkuvõtlikus teoses.[1] Seal on toodud nimekiri, milles leiame peaaegu kõik 1920-ndate aastate alguseks avastatud nimetatud sajanditesse kuuluvad ehetest koosnevad aarded. Peamine väärtus A. M. Tallgreni töös on materjali avaldamisel ja tähelepanekutel mitmete esemetüüpide leviku ja kronoloogia kohta.

---

[1] Tallgren, ZAE II, lk. 138 jj.

9.—12. sajandi mündileidudele pühendatud uurimustest tuleks nimetada eelkõige N. Baueri ning A. Friedenthali kokkuvõtlikke töid.[2] Viimati mainitud töös avaldati kõigi Eesti ja Läti territooriumilt teadaolevate mündileidude kaart ühes tabeliga, kus on märgitud ka vastav olulisem kirjandus.

1930-ndail aastail ilmunud arheoloogiaalases kirjanduses käsitletakse 9.—13. sajandi aardeid ainult väga üldiselt. Mõnevõrra jälgitakse nende geograafilist levikut ja püütakse seda siduda kaubitsemis- ja sadamakohtadega.[3] Tuleb aga märkida, et kaubitsemise osatähtsust käsitati tolle aja kirjanduses mõnevõrra liialdatult ja moderniseeritult.

Üksikud 9.—13. sajandi aarded on avaldatud ka sellekohastes lühiuurimustes. Nii avaldas R. Hausmann Kohtla-Järve linnapiirkonnas Mäetagusel leitud aarde.[4] Üht Tartu linnas avastatud aaret on käsitlenud M. Schmiedehelm.[5] Lühemaid teateid ja pilte 9.—13. sajandi aaretesse kuuluvatest hõbeesemetest on ilmunud teisteski väljaannetes.[6]

Nõukogude perioodil on marksistliku ajalookäsituse kohaselt aardeleide üha enam kasutatud varandusliku ja ühiskondliku diferentseerumise valgustamiseks muistses Eesti ühiskonnas.[7] Ometi peab ütlema, et 9.—13. sajandi ühiskondlike vahekordade kui ka välissuhete igakülgseks valgustamiseks on aardeid teiste muististe liikidega võrreldes alles suhteliselt vähe arvesse võetud. Nähtavasti on selle põhjuseks asjaolu, et suur osa 9.—13. sajandi aaretest on avaldamata või kirjanduses koguni nimetamata. Samuti ei ole nõukogude perioodil ilmunud ühtegi aaretele pühendatud eriuurimust. Vastavalt sellele on käesoleva artikli ülesandeks avaldada lühidalt kõik teadaolevad 9.—13. sajandi Eesti territooriumilt leitud aarded ja tutvustada nende esialgse läbitöötamise tulemusi. Ehetest koosnevate aarete puhul osutus ühtlasi vajalikuks käsitleda osaliselt ka hilisemaid, eriti 14. sajandist pärinevaid aardeid, kuna viimased liituvad tihedalt 13. sajandi vastavate leidudega. Müntide osas piirdub käsitlus peamiselt idamaade ja lääne-euroopa münte sisaldavate leidude loendamisega ja lõpeb sellekohaselt 12. sajandiga, peale mõne erandi 13. sajandist.

Artiklis on võrdlusmaterjalina vaadeldud ka kalmetest leitud väärismetallist esemeid, kuigi need ei kuulu aarete hulka, vaid kujutavad endast enamasti surnutele kaasaantud panuseid. Üksikutel juhtumitel on muidugi võimalik, et esemeid on kalmesse peidetud ka aaretena. Parema ülevaate saamiseks materjalist on artiklile lisatud koondtabel, kuhu on kantud võimalikult kõik teadaolevad käsitletava perioodi kindlad aardeleiud kui ka üksikult või mõnekaupa leitud mündid. Vastavalt materjali käsitlusele on tabel koostatud muistsete maakondade kaupa, alates Rävalast ja lõpetades

---

[2] N. Bauer, Die russischen Funde abendländischer Münzen des 11.—12. Jahrhunderts. Zeitschrift für Numismatik, September 1929. A. Friedenthal, Baltische Münzfunde des 9.—12. Jahrhunderts an der Hand einer Münzfundkarte. Sb. Rig. 1934, lk. 142 jj. Vanemast kirjandusest võiks eraldi ära märkida veel A. Markovi idamaade müntide loendit, milles on nimetatud terve rida Eesti alalt päevavalgele tulnud mündileide. А. Марков, Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических). С.-Петербург 1910, lk. 16—23 ja lk. 55—57.

[3] H. Moora, Die Vorzeit Estlands. Tartu 1932, lk. 67 jj.

[4] R. Hausmann, Der Silberfund von Mehntack in Estland. Baltische Studien, lk. 158 jj.

[5] M. Schmiedehelm, Ein Depotfund aus Tartu. ESA IV, lk. 263 jj.

[6] Mõigu aare Tallinna lähedalt on osaliselt piltidena avaldatud Aspelin, nr. 1926—1934. Muhu linnusest leitud aare on lühidalt avaldatud Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1895 год, Санктпетербург 1897, lk. 67 jj.

[7] Х. А. Моора, Возникновение классового общества в Прибалтике (по археологическим данным). CA XVIII, lk. 112, 119.

Saaremaaga. Igal leiul on tabelis oma järjekorranumber; sama numbriga on leiud tähistatud kaardil (joon. 25). Tabeli järjekorranumber on antud ka tekstis iga kirjeldatava leiu puhul.

Kuna mündileide käsitletakse artiklis eeskätt ainult geograafilise leviku seisukohalt, siis nende osas on piirdutud peamiselt A. Friedenthali eespool nimetatud töö (Baltische Münzfunde des 9.—12. Jahrhunderts an der Hand einer Münzkarte) andmetega. Artiklis on viidatud nimetatud teose vastavatele leiunumbritele. Ainult nende mündileidude puhul, mis on avastatud pärast Friedenthali töö ilmumist või muudel põhjustel mainitud teoses puuduvad, on viidatud eraldi kirjandusele või allikatele. Viimati öeldu kehtib ka kõigi leidude suhtes, mis peale müntide sisaldavad muid esemeid või koosnevad ainult viimastest. Mündileidude edasine põhjalikum läbitöötamine peab jääma numismaatikute ülesandeks.

Valdav enamus artiklis nimetatud aardeleidudest säilib Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi Arheoloogiamuuseumis. Arheoloogiamuuseumisse viidi 1961. aastal, pärast käesoleva artikli lõpetamist, üle ka need mündileiud, mis varemalt säilisid Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumis. Järgnevates kirjeldustes on need leiud tähistatud oma endise signatuuri (AM) ja inventarinumbriga, mis aga on asetatud sulgudesse.

Nagu aarde- ja peitleiud tavaliselt ikka, nii on ka 9.—13. sajandi aarded leitud juhuslikult. Leiuteated on väga tihti puudulikud või puuduvad hoopis. Seetõttu võib leitud aarete arvust ja nende koosseisust kõnelda ainult ligikaudu. Mitmed aarded või aaretest pärinevad esemed on jäänud üksikute inimeste kätte ja ei ole sattunud muuseumidesse.

Leiuteadete järgi on enamik aardeid leitud põldudelt, ainult üksikud on päevavalgele tulnud soodest või rabadest. Mõned aarded (näiteks Paljassaare, nr. 10, Pärnu, nr. 108 jt.) on päevavalgele tulnud muistsete sadama- või turukohtade aladel, kus liivase viljatu mullastiku tõttu ilmselt polnud alatist asustust. Siinjuures tuleb muidugi arvestada, et põldudel on muistised seoses põllutöödega kergemini avastatavad kui rabades, soodes või mujal vähem kasutatavatel maadel. Sellest ei tohi aga nähtavasti siiski järeldada, et aarete peitmisel koha valik oleks olnud täiesti juhuslik. On igati loomulik oletada, et aarete kunagised omanikud peitsid neid harilikult kui mitte vahetult elamute juurde, siis vähemalt kusagile nende lähemasse ümbrusse. Kui mitmed aarded on leitud taluhoonete lähedusest, siis võiks see osutada nimetatud talude olemasolule juba aarete peitmise ajal. Varanduste peitmist muistsete eluasemete juurde kinnitavad ka mõnede aarete ja leiukoha ümbrusest nähtavale tulnud savinõutükid ja muud eluasemeile iseloomulikud leiud. Nimetame sellistena näiteks Kehra, Lõhavere I ja Põltsamaa II mündileidu (nr. 20, 104 ja 107). Soodest või rabadest leitavatel aaretel on tõenäoliselt eriline tähendus. Võib-olla tuleb neid vähemalt osaliselt vaadelda mingite ohvrileidudena.

Aarete leiu- või peidukohtadel puuduvad harilikult nähtavad märgid. Ainult mõni üksik aare on leiuteadete järgi saadud suuremate kivide juurest või alt.[8] Kas kivid olid siinjuures aarde peitjal mõeldud märkidena aarde hilisemaks leidmiseks, on muidugi küsitav. Mingite märkide kunagist olemasolu peab eeldama vähemalt nende aarete puhul, mis peideti eesmärgil need hiljem üles leida. Sellisteks märkideks võis peale kivi olla

[8] Näiteks aarded nr. 5 (Keila Metsaküla, AI 3207) ja nr. 38 (Väike-Maarja Kurtna, AI 2396).

puu, mingi ehitus jm.,[9] mis alati ei tarvitsenud olla aarde peitmise koha vahetus läheduses. Enamik taolistest märkidest on aja jooksul loomulikult hävinenud.

Aarete sagedane leidmine põllutöödel näitab, et nad on tavaliselt künnikihi, s. o. 15—25 cm sügavusel. Erandina võib nimetada üht Essust (Rakvere rajoon) saadud väiksemat aaret (nr. 33), mis oli ligi 2 m sügavusel. See on aga üks vähestest rabadest leitud aaretest.

Kuna leiuandmed on üldiselt väga puudulikud, on ainult osa aarete kohta teada, et need olid peidetud mingis nõus. Kõige rohkem on andmeid aarete peitmise kohta savinõus. Siia kuuluvad aarded nr. 5, 6, 7, 8, 20, 36, 65, 84, 90, 91, 106, 107, 128, 135, 139. Suure osa nendest moodustavad 11., osalt nähtavasti ka 12. sajandil peidetud mündiaarded, nagu nr. 7, 8, 20, 91, 135 (Ääsmäe ja Vanamõisa Harju rajoonis, Kehra Harju rajoonis, Vaabina Võru rajoonis, Kaisvere Kingissepa rajoonis). 13.—14. sajandi aaretest on andmeid ainult ühe savinõus päevavalgele tulnud leiu kohta: aare nr. 36 (Tõrma Rakvere rajoonis).

Ka naaberaladel on aarete leidmine savinõudes võrdlemisi tavaliseks nähtuseks.[10] Eriti rohkesti on savinõusid aarete peitmisel kasutatud muistses Venes.[11] Võrreldunа vene aaretega on Eesti alal aardeid peidetud savinõudes märgatavalt vähem. Teatavasti ka muud arheoloogilised leiud näitavad meil savinõude suhteliselt vähemat kasutamist.

Vähemalt viie aarde puhul on teada, et need olid peidetud kasetohust karbikeses või kasetohusse mässitult (aarded nr. 18, 34, 43, 52, 60). Neist pärinevad nr. 18, 43 ja 52 (Kostivere Harju rajoonis, Maidla ja Järve Kohtla-Järve linnapiirkonnas) 13. sajandist, kuna nr. 34 ja 60 on 12. sajandisse kuuluvad leiud (Arkna Rakvere rajoonis, Piibe Rakvere rajoonis). Arvestades kasetohu halvemat säilivust võrreldes savist või metallist nõudega, on võimalik, et kasetohust karpe ehk vakakesi on aarete peitmisel kasutatud tegelikult rohkem. Samuti võib oletada aarete peitmist puunõus. Kõdunenud puunõu tükikesi on märgitud näiteks ühe hilisemast ajast pärineva aarde juures Paide lähedal.[12]

Rida hilisemaid, peamiselt 13.—14. sajandist pärinevaid aardeid on leitud pronksist nõudes (nr. 12, 29, 40, 53). Need on peale ühe (nr. 12, Mõigu Harju rajoonis) saadud muistse Virumaa alalt (endisest Veltsi vallast ja Kehalast Rakvere raj., Mäetaguselt Kohtla-Järve linnapiirkonnas). On huvitav, et pronksnõusid on Virumaalt saadud rohkesti omaette peitleidudena.[13] Pronksist või vasest nõusid kasutati aarete peitmisel ka hilisemal

---

[9] Huvitav on märkida näiteks aaret nr. 10 (Paljassaar), kus leiu läheduses avastati kõdunenud puuvaiade jäänused. Võib-olla olid vaiad mõeldud aarde tähistamiseks. Vt. A. Friedenthal, Der Münzfund von Karlos. Beitr. Estl. XVIII, lk. 1.

[10] Vrd. M. Stenberger, Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit I. Stockholm 1958, lk. 22, 23.

[11] Р. Ф. Корзухина. Русские клады IX—XIII вв. М.—Л. 1954, lk. 10.

[12] Paide Valgma (AI 2788).

[13] Viru-Nigula Aseri. Leid sisaldas 35 pronksnõu. Neist on kaks ENSV Ajaloo Instituudis (AI 91, 92); ülejäänud olevat Dresdenis.

Viru-Nigula Rannaküla — 1 nõu (AI 3965).

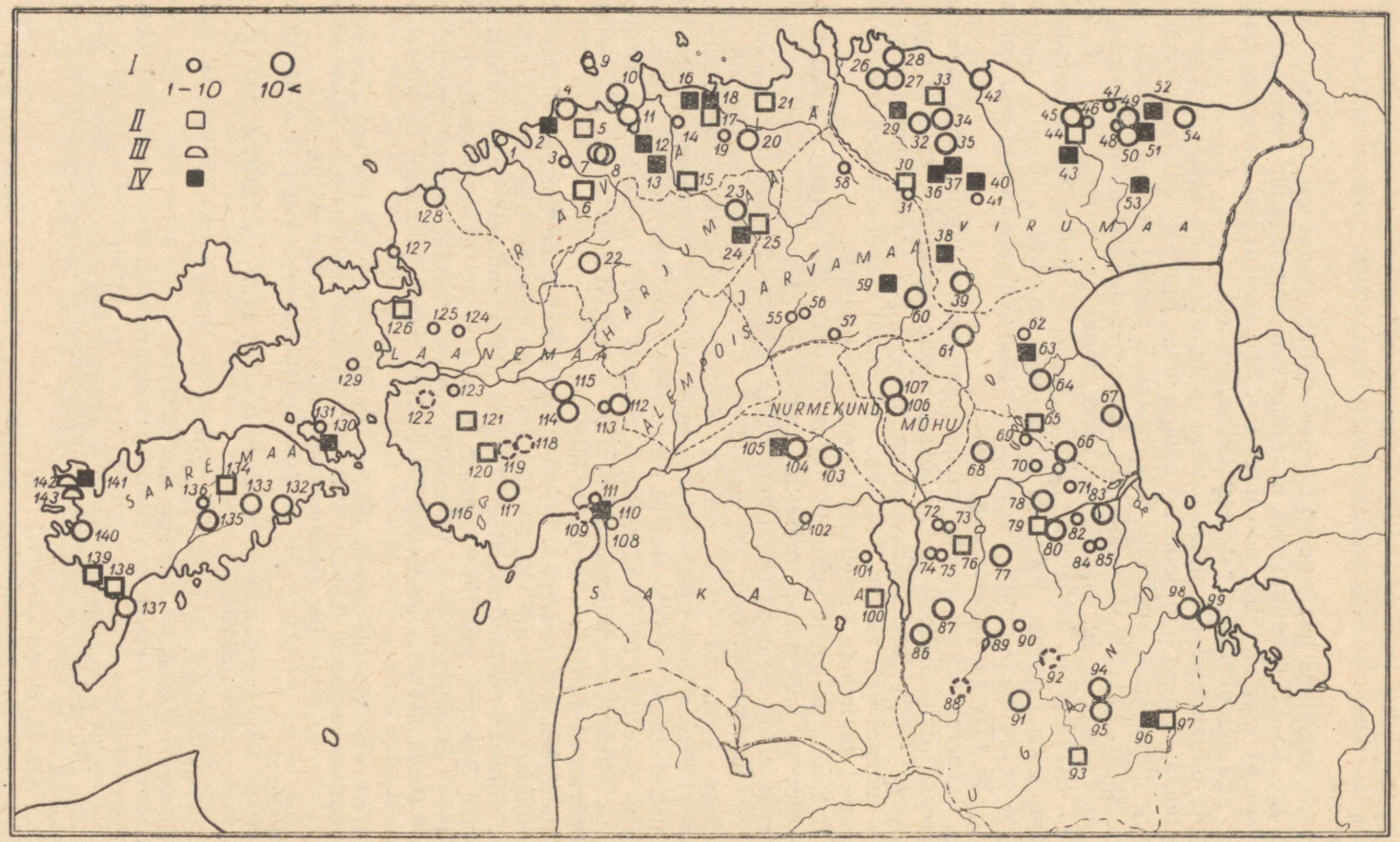
Jõhvi Sompa. Leid olevat sisaldanud 10—12 nõu, milledest üks on ENSV TA Ajaloo Instituudis (AI 3793).

Jõhvi Kahula. Leid olevat sisaldanud 38 nõu, milledest kolm on ENSV TA Ajaloo Instituudis (AI 4113:1—3), osa Rakvere Rajoonidevahelises Koduloomuuseumis, osa kaotsi läinud.

Jõhvi Kahula, 13 nõu (AI 4141).

Jõhvi Tarakuse, 8 nõu, milledest 6 on ENSV TA Ajaloo Instituudis (AI 4143).

Viru-Jaagupi Kehala. 2 leidu, milledest ühes oli 2, teises 16 nõu (osa nõudest säilib AM 177).

Joon. 25. 9.—13. (14.) sajandi aardeleidude levik Eesti NSV territoorumil. I — 9.—12. sajandi mündileiud; II — müntidest ja ehetest või ainult ehetest koosnevad 9.—12. sajandi aarded; III — hõbedakangidest koosnevad aarded; IV — 12. sajandi lõpuosa — 13. (14.) sajandi aarded.

ajal, nagu seda näitavad mitmed 16. sajandist pärinevad aarded.[14]

Metallnõudes peidetud aaretega seoses tuleb nimetada ka Tartu aaret (nr. 79), mis muude esemete hulgas sisaldas hõbedast rikkalike ilustustega nõu.[15] Kahjuks ei selgu puudulikest leiuandmetest, kas sellesse aardesse kuuluvad muud esemed leiti nimetatud nõu sisse asetatult. Arvestades nõu väikseid mõõtmeid (suurim läbimõõt 12,2 cm, kõrgus 11 cm) ja teiselt poolt aardesse kuulunud esemete küllaltki suurt hulka, on see siiski küsitav. Sama küsimus on selgitamata ka Haapsalu lossivaremete alalt leitud aardes (nr. 126) olnud filigraanilustustega hõbenõu kohta.

Mõnedest aaretest on öeldud, et need olevat leitud mingis metallkarbikeses (aarded nr. 23, 30, 48; Voose Harju rajoonis, Porkuni Rakvere rajoonis, Kohtla Kohtla-Järve linnapiirkonnas). On säilinud pronkskarp, milles leiti mündiaare nr. 49 (Kohtla). Erandina tuleb nimetada aaret nr. 15 (Vaida Harju rajoonis), mis olemasolevail andmeil oli peidetud mingis raudnõus. Ainulaadse juhtumina tuleb märkida ka aaret nr. 138 (Lõmala Kingissepa rajoonis), mis olevat leitud tumerohelises klaasnõus.[16] Osa aardeid on olnud nähtavasti peidetud riide sisse mähitult. Enamasti on riie muidugi jäljetult kõdunenud või ei ole selle jäänuseid tähele pandud. Ainult ühe aarde — nr. 93 (Rõuge Võru rajoonis) [17] — juures on leidja märganud linase riide jäänuseid.

Lõpuks tuleks nimetada veel aaret nr. 97 (Loosi Võru rajoonis), mis tõenäoliselt pärineb 14. sajandist. Sellesse aardesse kuuluvad mündid olid peidetud mingis sarves, millest oli säilinud üksikuid tükke. Ühel juhul on teada sarve kasutamine aarete peitmisel ka hilisemal ajal.[18]

*

Kuigi 9.—13. sajandi aardeleidude levik sarnaneb üldiselt teiste vastava perioodi muististe levikuga, võib siin lähemal vaatlusel märkida siiski teatud erinevusi. Rävala, Virumaa ja Ugandi osas ei ole vahed veel kuigi suured. Siin võib jälgida ainult aarete suhteliselt tihedamat koondumist Tallinna, Rakvere, Kohtla-Järve ja Tartu ümbrusse. Rohkete muististega Sakalas ja Järvamaal on aga aardeid leitud silmapaistvalt vähe. Lahkuminekud esinevad ka mandri lääneosas. Kui muistiseid on üldiselt rohkem Läänemaa keskosas (tänapäeva Märjamaa rajoon ja osaliselt Haapsalu rajoon) ja sellega liituvas läänepoolses Harjus, siis aarded esinevad peamiselt selle ala läänepoolses, s. o. rannikuosas. Eriti mainimisväärne on rea aarete esinemine tänapäeva Pärnu ümbruses, kus muud samaaegsed muistised peaaegu puuduvad. Saaremaal, mis 9.—13. sajandi muististe poolest on kõige rikkamaks maakonnaks, on aardeleide avastatud suhteliselt vähem.

9.—13. sajandi aarded jagunevad ajaliselt kahte rühma. Esimese rühma moodustavad 9.—12. sajandi aarded. Suurem osa nendest on mündileiud;

---

15 pronksnõu sisaldas Mäetaguse aare (nr. 53) (lisaks ühele nõule, milles esemed olid peidetud).

Mujalt Eesti alalt on nimetada ainult üks leid Muhust, endise Tamse mõisa maalt (AI 2635:1453). Leius olevat olnud 34 pronksnõu.

14 Nõo Pangodi (AI 487); Urvaste Antsla (AI 2503) jt.

15 Vt. lähemalt nõu kohta A. V. Banki kirjutist käesolevas kogumikus.

16 Tallgren, ZAE II, lk. 147. ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivis on andmeid, millede järgi nimetatud leid võis olla savinõus.

17 Linase riide tükke olevat leitud ka Kehala aarde (nr. 40) juures.

18 Vändra (AI 2574).

alles 12. sajandist on teada suuremal arvul hõbeehteid sisaldavaid aardeleide. 9.—12. sajandi aarete levik hõlmab peaaegu ühtlaselt kogu ala, kus üldse esineb käsitletava perioodi aardeid (joon. 25). Teise rühma moodustavad 12. sajandi lõpuosa ja 13. sajandi ning nendega liituvad 14. sajandi aarded. Neid iseloomustab hõbeehete rohkus ja müntide vähesus või puudumine. Valdav enamik nendest on leitud Põhja-Eesti alalt — muistsest Rävalast ja Virumaalt. Mujalt on seni teada ainult üksikud 13.—14. sajandi aarded.

Rävala

Rävala alalt on koos üksikutest müntidest koosnevate leidudega teada 21 aaret (nr. 1—21). Nendele tuleb lisada veel 2 aaret (nr. 144, 145), millede leiukoht pole täpsemalt teada. Valdav enamik aaretest on leitud maakonna keskosast (see vastab üldjoontes tänapäeva Harju rajooni keskosale). 9—12. sajandi aarete hulgas on 11 mündileidu (nr. 1, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 19, 20). Suurematena tuleks nimetada Vanamõisa (nr. 7, 8) ja Paljassaare (nr. 10) leide. Mõned 10.—12. sajandi aarded sisaldavad müntide kõrval üksikuid muid hõbeesemeid, esemete katkendeid või hõbedakange (nr. 5, 6, 15, 17, 21, 145).

13. sajandi leide on Rävalast kuus (nr. 2, 12, 13, 16, 18, 146). Erilist mainimist nende hulgas väärib Kostivere II aare (nr. 18). Rohkete esemete — kaelavõrude, sõlgede jm. kõrval sisaldas see leid veel 121 12. sajandist ja 13. sajandi algusest pärinevat münti ja brakteaati, olles sellekohaselt oluliseks pidepunktiks teiste samalaadseid esemeid sisaldavate aarete dateerimisel.

1. Paldiski. 2 anglosaksi münti ajavahemikust 978—1016. Leitud Paldiski lähedalt enne aastat 1859.
Friedenthal, nr. 25.

(2) Liikva (Harju rajoon). Sisaldas 6 rinnalehte ja (2) õhukest, võrdlemisi laia käevõru. Hõbeehete kõrval oli leius rida pronksist esemeid: 2 käevõru (keeratud kolmest traadist), 2 luunulakujulist keekandjat jm. Rinnalehed, laiad õhukesed käevõrud, samuti kolmest traadist keeratud pronkskäevõrud kõnelevad sellest, et aare on peidetud 13. sajandil.
Leitud endisest Vääna vallast, Liikva külast, Timmiste talu mingist kivivarest kaevikute kaevamisel 1915. a. (A. M. Tallgrenil on leiukoht antud Timmiste talu järgi).
AI 2505. Tallgren, ZAE II, lk. 142 ja tahv. V:15—19 ning tahv. VII:11.

3. Keila. 1 araabia münt 10 sajandist (aastast 938/39).
Leitud Keila kiriku lähedal raudtee ääres olevast kruusaaugust võetud kruusas 1931. a.
Friedenthal, nr. 26.

4. Muraste (Harju rajoon). 11 saksa ja 3 anglo-saksi münti. Hilisemad mündid kuuluvad 12. sajandi teise poolde.
Lähemad leiuteated puuduvad. ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivi andmeil oli leius 12 münti.
Friedenthal, nr. 30.

5. Metsaküla (Harju rajoon). Sisaldas 51 münti; nendest on 25 araabia 20 hedeby, 1 böömi, 1 itaalia, 4 saksa münti. Mündid kuuluvad 9.—10. sajandisse. Lisaks müntidele oli leius hõbeesemete katkendeid mõnede traaditükkide ja ühe rinnalehe osa näol, samuti 3 spiraalse hõbedakangi katkendit ja 2 katkendit lamedast neljakandilise ristlõikega taotud hõbedakangist. Aare on peidetud tõenäoliselt 11. sajandil.
Leitud endise Laiatee talu põllult 1929. a. kivilõhkumisel suure kivi kõrval savinõus.
AI 3207. Friedenthal, nr. 27. Vt. ka A. Friedenthal, Der Münzfund von Kumna. Beitr. Estl. XVIII, lk. 5 jj.

6. Ääsmäe (Harju rajoon). 355 araabia münti ajavahemikust 8. sajandi lõpust kuni 10. sajandi lõpuni. Peale müntide oli leius spiraalne hõbedakang. Müntide, samuti spiraalvõru vanuse järgi otsustades on aare peidetud kas 10. sajandi lõpul või 11. sajandil.

Leitud 1845. a. liiva seest savinõus. 2 münti on leitud 1874. a.

AM 70. Friedenthal, nr. 28.

7, 8. Vanamõisa (Harju rajoon). A. Friedenthalil on nimetatud kokku 996 münti, milledest hilisemad kuuluvad 10. sajandi lõppu.

Kirjanduse ja arhiiviandmed leiu resp. leidude kohta ei ole päris selged. Kirjanduses on leiukoht tuntud üldiselt endise Saue (saksa keeles Friedrichshof) mõisa järgi. 1922. a. koostatud G. Niggoli Keila kihelkonna kirjelduses aga nimetatakse leiukohta Vanamõisa küla järgi. A. Friedenthali andmeil on mündid leitud kahel korral 1913. a. raadiojaama ehitamisel Surnumäe-nimelisel künkal, mis kujutab endast muistset matusekohta. Keila kihelkonna kirjelduses mainitakse sama küngast Surnumäe põllu nime all, mis asetseb Vanamõisa külas valla koolimaja läheduses. Sealt olevat 1913. a. raadiojaama ehitamisel leitud münte. Vähemalt ühe leiu mündid olevat olnud kahes savinõus. Hilisemate andmete järgi ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivis nimetatakse müntide leiukohta Liivikumäeks, mis paikneb Saue vallas, Lehmja asunduses, Saue koolimaja läheduses. Müntide kõrval olevat sealt leitud 8 hõbekäevõru. Kõigest sellest võib järeldada, et tegemist on kahe mündileiuga, mis avastati 1913. a. seoses raadiojaama ehitamisega kruusakünkal Vanamõisa külas endise Saue vallakoolimaja läheduses. Käesolevas töös nimetatakse leide mitte Saue mõisa vaid Vanamõisa küla järgi.

Üks leidudest sattus muide Ermitaaži. R. Vasmer loendab selles 915 münti ja mündikatkendit ning 7 hõbekäevõru.

Friedenthal, nr. 29. Vt. ka Friedenthal, Der Münzfund von Kumna, lk. 12, 13. R. Vasmer, Der kufische Münzfund von Friedrichshof in Estland. ÕES Ar. 1925, lk. 26 jj.

9. Naissaar. 1 araabia münt. Lähemad andmed leiukohast ja mündist puuduvad.

Fridenthal, nr. 31.

10. Paljassaar (Tallinna linn). 127 münti; nendest on 97 saksa, 19 anglosaksi, 8 araabia, 2 bütsantsi münti. Hiliseimad mündid kuuluvad 11. sajandi algusesse.

Leitud Paljassaare loodetipust, otse mere äärest 0,3 m sügavuselt 1926. a. Mündid olid kahe täiesti kõdunenud puuvaia vahel. Võib oletada, et vaiad oli siia asetanud peitja müntide ülesleidmiseks.

Friedenthal, nr. 32.

11. Tallinn. Tallinnast on mitmel korral münte leitud, kuid leidude ja leitud müntide täpsem arv on teadmata. ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivis nimetatakse vähemalt kolme leidu. Neist esimene, mis leiti a. 1900 «Tallinna juurest», sisaldas araabia ja lääne-euroopa münte. Teine olevat leitud savipotis «Tallinna juurest» ja olevat sisaldanud 12 araabia münti ajavahemikust 716—942. Kolmas leid olevat avastatud «vist 1842—1859. a. vahel Tallinna juurest», kusjuures selles olevat olnud saksa 11. sajandi mündid. A. Friedenthal mainib aga ainult üht leidu, mis peale araabia müntide (nende arv on teadmata), olevat sisaldanud 11 anglosaksi ja 8 saksa münti. Teisi mündileide Tallinnast Friedenthal ei nimeta. Võimalik, et ta pidas teateid nendest ebakindlateks.

ENSV TA Ajaloomuuseumis säilivad 2 bütsantsi ja 2 anglosaksi münti, mis olevat leitud kusagilt mere äärest. Võib-olla kuulusid needki mingisse suuremasse leidu.

AI (AM 13751:305.) Friedenthal, nr. 33.

12. Mõigu (Harju rajoon). Aardesse kuulus: 6 kaelavõru punutud kaare ja plaatotstega; 4 samalaadsete kaelavõrude katkendit; 9 õhukest, võrdlemisi laia käevõru; 6 katkendit taolistest käevõrudest; 5 hoburaudsõlge rombilise või ümarrombilise ristlõikelise kaare ja tahuliste nuppotstega (nendest on ühel kaarel pahk ristiga); 5 hoburaudsõle katkendit (nendest 4 sõlenõela). Aardesse kuuluvad veel mõned pronksist esemed: mõõga käepideme nupp lõvipea kujutusega, 4 käevõru katkendit ja 2 kaelavõru katkendit. Esemete, eriti Kostivere II aardega (nr. 18) sarnanevate kaelavõrude, aga samuti hoburaudsõlgede ja laiade käevõrude järgi otsustades on Mõigu aare enam-vähem samaaegne Kostivere II ja Padi aardega (nr. 14) või mõne aastakümne võrra hilisem. Sellekohaselt võiks Mõigu aarde dateerida 13. sajandi teise poolde.

Leitud endise Mõigu mõisa põllult 1867. a. Esemed olid pronksnõus, mis olevat olnud kiviga kaetud.

AM 12. RK, 707. Esemed on osaliselt avaldatud Aspelin, nr. 1926—1934.

13. Pandiküla (Harju rajoon). Aardes oli: kee, punutud peenest hõbetraadist, otstes on ketil stiliseeritud linnupeakujulised ripatsid (tahv. XVIII); suur hoburaudsõlg tahuliste nuppotstega, kaar on õõneskumer ja ilustatud reljeefse ornamendiga (tahv. XIX:3); granuleerimise ja filigraaniga ilustatud ümmarguse sõle 3 katkendit (tahv. XIX:4); väike rõngassõlg (läbimõõt 1,9 cm (tahv. XIX:5)); lihtne, ilma ornamendita rinnaleht (tahv. XX:6) ja väike ümmargune naast. Leidu kuuluvad veel mõned õhukesest hõbeplekist esemete (võib-olla käevõrude) katkendid ja 110 münti ning brakteaati. Viimaste hulgas on saksa münte 11. sajandist, 1 anglosaksi münt ajavahemikust 1016—1035, inglise münte 12. sajandist ja skandinaavia brakteaate 12. sajandi esimesest poolest. Otsustades esemete, eriti Kostivere leiuga sarnanevad hoburaudsõle, samuti rinnalehe ja rõngassõle järgi, on aare peidetud 13. sajandil, tõenäoliselt selle teisel veerandil.

Leitud Padikülast endise Põldmäe talu põllult kartulite muldamisel 1927. a.

AI 3562. Mündid AI (AM 13751:106). Mündid on määranud TA Ajaloomuuseumi teaduslik töötaja V. Sõerd.

14. Lagedi (Harju rajoon). 6 saksa ja 1 anglosaksi münt. Hiliseimad mündid pärinevad 11. sajandi lõpust.

Leitud endise Lagedi vaestemaja lähedalt põllult kündmisel 1907. a. Olnud suur leid; valdav enamik münte on kadunud.

Friedenthal, nr. 34.

15. Vaida (Harju rajoon). 447 münti, nendest on 222 saksa, 216 anglo-saksi ja 1 araabia münt. Hiliseimad mündid pärinevad 12. sajandi keskosast. Peale müntide oli leius veel spiraalkäevõru. Aare on peidetud tõenäoliselt 12. sajandi teisel poolel.

Leitud endise Paali talu maalt maantee äärest otse hoonete juurest 1896. a. mingi nõu sees. A. M. Tallgreni andmeil oli aare peidetud raudnõus.

AM 8. Friedenthal, nr. 36. Tallgren, ZAE II, lk. 146 (aardeleidude tabel).

16. Kallavere (Harju rajoon). Kaks laia õhukest käevõru (joon. 26:2), mis sarnanevad vastavate käevõrudega Mõigu aardes. Kas peale nimetatud käevõrude oli leius veel teisi esemeid, selle kohta puuduvad andmed.

Leitud endise Polli talu maalt. ENSV TA Ajaloo Instituuti toodud 1956. a.

AI 4136.

17. Kostivere I (Harju rajoon). 17 friisi münti 11. sajandist ja punutud kaare ning plaatotstega kaelavõru. Leid kuulub tõenäoliselt 12. sajandisse, kuigi seda tüüpi kaelavõrud levivad Eesti alal üldisemalt alles 13.—14. sajandil.

Lähemad leiuteated puuduvad.

AM 58. Friedenthal, nr. 35. RK, 707 ja tahv. 28:14.

18. Kostivere II. Leius oli: 5 kaelavõru punutud kaare ja õhukeste plaatotstega (tahv. XIX:1,2; XX:1—3); 5 hoburaudsõlge — neist on 2 (tahv. XXI:1, 3) alt õõnsa kaare ja tahuliste nuppotstega (kaar ja nõelakand on ilustatud reljeefse ornamendiga, ühel on kaare keskel 4 sarvekest) ja 3 ristlõikes rombilise või ümara kaarega sõlge, mille keskosas on pahk — kahel sõlel lähtub pahast väike rist (tahv. XXI:2, 4, 5); 18 mitmesuguse ornamendiga rinnalehte (tahv. XXI:6; XXII); 1 sõrmus (tahv. XX:5), mille keskosa hargneb mitmeks omavahel põimitud traadiks, mis on mähitud peenema pärltraadiga; mingi eseme katkend; 113 klaashelmest. Aardesse kuulub ka 121 münti ja brakteaati (enamikus saksa), mis suuremalt osalt pärinevad 12. sajandist. Hiliseimad mündid kuuluvad 13. sajandi algusesse. Selle järgi otsustades ei ole aare peidetud mitte varem kui 13. sajandi teisel veerandil.

Leitud Kostivere küla endise Arali talu põllult äestamisel kasetohu sees 1939. a. umbes 0,30—0,35 m sügavuselt.

AI 3797. Mündid (AI AM 13751:67). Mündid on määranud ENSV TA Ajaloomuuseumi teaduslik töötaja V. Sõerd.

19. Raasiku lähedalt (Harju rajoon). 1 anglosaksi münt.

Leitud nn. «Õhklase mäelt», mis on kalme, nagu seda tunnistavad sealt leitud põlenud luud ja mitmesugused rauast ning pronksist esemed (AI 3442, 3443, 3492, 3505, 3748). Kas münt on leitud koos teiste esemetega või moodustab omaette leiu, on selgitamata.

AI (AM 13751:127).

20. Kehra (Harju rajoon). Sisaldas 420 münti; nendest on 411 araabia, 5 bütsantsi, 3 saksa, 1 anglosaksi münt, mis kuuluvad 10.—12. sajandisse. Otsustades samast leitud savinõutükkide järgi, olid mündid peidetud savinõus. Leidu kuulub veel 2 katkendit mingist raudesemest.
Leitud Kehra külast endise Andrekese talu õuelt 1940. a.
AI (AM 13751:18); savinõutükid ja raudeseme katkendid AI 3893.

21. Kuusalu (Harju rajoon). Sisaldas 410 tervet ja katkist münti (saksa, üksikud anglosaksi ja 3 araabia mündi katkendit); enamikus 11. sajandi teisest poolest. Peale müntide oli leius rinnaleht, naastu katkend ja üks terve ning üks katkendlik filigraanilustustega helmes. Aare on peidetud tõenäoliselt 12. sajandil.
Leitud Kuusalu küla ja aleviku vahelise maantee laiendamisel 1936. a. Kuusalu linnusest (nn. Pajulinnast) umbes 300 m edela poolt.
AI (AM 13751:3). MEL, lk. 136 ja joon. 90, 91.

Harjumaa

Võrreldes põhjapoolse naabermaakonna Rävalaga on muistse Harjumaa alalt aardeleide avastatud väga vähe — ainult 5 leidu (nr. 22—25), kusjuures esimene neist ei ole täiesti kindel. Suuremat huvi pakuvad Paunküla I ja II aare (nr. 24, 24a), mis sisaldasid peentest hõbetraatidest punutud kaelakeesid müntidest ripatsitega. 13. sajandi aardeid on Harjumaalt teada ainult üks (nr. 25).

22. Varbola (Märjamaa rajoon). Sisaldas 64 saksa münti, millede ajalise kuuluvuse kohta puuduvad andmed.
Leiust on teade ainult A. M. Tallgrenil, kes aga ei maini allikat, kust see on pärit; A. Friedenthal pole leidu oma nimestikku võtnud, pidades nähtavasti teadet sellest ebakindlaks.
Tallgren, ZAE II, lk. 148.

23. Voose (Harju rajoon). Leiust on lähemaid andmeid 9 saksa ja 1 anglo-saksi 11. sajandi mündi kohta. Tõenäoliselt on see sama leid, mis peale müntide sisaldas kaalu koos vihtidega.
Leitud Voose külast mingis karbikeses. Leidmise aeg teadmata.
Friedenthal, nr. 37. Bauer, lk. 27.

24. Paunküla I (Harju rajoon). Peentest hõbetraatidest punutud lülidest kee; lülide vahel on rõngakesed, millede küljes on ripatsitena 10 araabia münti (tahv. XXIII). Mündid on määranud Riikliku Ermitaaži Numismaatika osakonna juhataja A. Bõkov, kelle andmeil need pärinevad 10. sajandist. Kee tervikuna aga kuulub 11. sajandisse või veelgi hilisemasse aega.
Leitud 1956. a. kevadel äestamisel endise Paunküla mõisa Piirsalu asundustalu maalt, talust umbes 300 m loodesse, Tallinn—Tartu maanteest ligikaudu 120 m edela pool. Leiukoht asetseb ümbritsevast põllust veidi kõrgemale tõusval kruusaseljandikul, mida kohalikud elanikud nimetavad «Kõrtsimäe põlluks». Rahvajutu järgi olevat sealt vanasti viinud üle tee.
AI (AM 13892). А. А. Быков, Куфические монеты ожерелья из Паункюла. TA Toim. 1961, lk. 178 jj.

24a. Paunküla II. Leiust on muuseumile üle antud neli rinnalehte, kolm kaelavõru katkendit, üks granuleeritud hõbehelmes, peentest traatidest punutud kaelakee katkend ja 107 münti. Viimaste hulgas on peale araabia müntide vähemalt 1 sassaniidi, 11 bütsantsi, 2 saksa ja 1 anglosaksi münt. Mündid on varustatud kannaga ja neid on kantud ilmselt ripatsitena kaelakee või -keede küljes. Muide üks saksa ja anglosaksi münt ongi kinnitatud peene hõbetraadiga ripatsitena keekatkendi külge. Viimane pärineb ilmselt samasugusest kaelaehtest, nagu seda näeme Paunküla I aardes (nr. 24); seal aga on ripatsiteks araabia mündid. Rinnalehtedest on üks võrdlemisi väike ja vastab mõõtmeilt umbes araabia dirhemile. Ülejäänud kolm on suuremad; neist kaks on ilustatud risti kujutusega, kuna kolmandal on ornamendiks omalaadne laineline joon. Kaelavõru katkendid pärinevad kolmest erinevast punutud kaare ja plaatotstega kaelavõrust. Ühe katkendi moodustabki võru lame otsaplaat ja osa kaarest; ülejäänud kaks katkendit on pärltraadiga mähitud võrude kaare osad. Kõigil katkendeil on otstes raiumise jäljed.

Arvestades, et esemed korjati üles laialipillatult ja mitte üheaegselt, on tõenäoline, et aare võis olla veelgi suurem. Otsustades leiu koosseisu järgi ja võttes eriti arvesse kaelavõrude katkendite ja rinnalehtede kuju, peaks aare olema peidetud 12. sajandil.

Leitud 1959. a. kevadel külvitöödel traktoriäkete järelt endise Piirsalu talu maalt, «Kõrtsimäe põllu» nimeliselt seljandikult, 1956. a. avastatud (I) aardest umbes 60 m põhja poolt, Tartu maanteest ligikaudu 80 m kaugusel. Osa esemeid leidis samast 1961. a. sügisel Paunküla 8.-kl. kooli direktor L. Org, kes leiukoha ümbruse koos õpilastega läbi otsis. Leid toodi muuseumi alles pärast käesoleva käsikirja valmimist, milletõttu see võeti antud nimistusse täiendavalt.

AI 4289.

25. Paunküla III. Sisaldas ühe punutud kaare ja plaatotstega kaelavõru ning 2 laia õhukest käevõru. Esemete sarnasuse juures Rävala aaretes esinevate vastavate kaela- ja käevõrudega ei tohiks olla kahtlust, et siin on tegemist 13. sajandist pärineva leiuga.

Leitud endise Paunküla mõisa põllult magasiaida vundamendikraavi kaevamisel. Muuseum on leiu saanud 1882. a.

AM II, 14.

Virumaa

Virumaa on Rävala kõrval aarete poolest üks rikkamaid maakondi (aarded nr. 26—54). Territoriaalselt moodustavad siinsed aarded kaks kohalikku rühma: läänepoolse ja idapoolse (joon. 25). Esimene hõlmab tänapäeva Rakvere ümbruskonda ja ulatub siit loode ja põhja poole, teine paikneb tänapäeva Kohtla-Järve — Jõhvi ümbruses. Teistest eraldi on leitud ainult kaks aaret maakonna edelaosas. 9.—12. sajandi aarete hulgas on 17 mündileidu (nr. 26, 27, 28, 31, 32, 34, 35, 39, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 54). Suurematekс nende hulgas on Arkna (nr. 34), 2 leidu Kohtlast (nr. 49, 50), Kloodi (nr. 32) jt. Kolm 10.—12. sajandi aaret sisaldasid müntide kõrval ka esemeid (nr. 30, 33, 46).

13.—14. sajandi aardeid on Virumaalt teada kaheksa (nr. 29, 36, 37, 38, 40, 51, 52, 53). Dateerimise seisukohalt on neist huvitavamad Kurtna (nr. 38) ja Mäetaguse leid (nr. 53).

26. Kavastu I (Rakvere rajoon). 60 münti; nendest on 39 saksa, 20 anglosaksi, 1 teadmata päritoluga. Hiliseimad mündid pärinevad 11. sajandist.

Lähemad leiuteated puuduvad.

Friedenthal, nr. 41.

27. Kavastu II. Leiust on säilinud 29 araabia münti, milledest hilisemad pärinevad 11. sajandi algusest.

Leitud endise Kavastu mõisa lähedalt. Leius olevat münte olnud tegelikult rohkem.

Friedenthal, nr. 42.

28. Vihula (Rakvere rajoon). 125 münti; nendest on 33 araabia ja 92 saksa münti. Hiliseimad mündid kuuluvad 11. sajandi keskossa.

Lähemad leiuteated puuduvad.

Friedenthal, nr. 40.

29. Endine Veltsi vald (Rakvere rajoon). Sisaldas 6 hoburaudsõlge ja 1 rinnalehe. Sõlgedest on 2 lamedakaarelised, pikuti kulgeva harjaga keskel (tahv. XXIV:1); 3 ristlõikes rombilise kaare ning tahuliste nuppotstega (tahv. XXIV:2, 3) ja 1 punumist jäljendava kaare ja tahuliste nuppotstega (tahv. XXIV:4). Esimeste järgi otsustades pärineb aare 12. sajandi lõpust või 13. sajandist.

Leiukohta on kirjanduses nimetatud Põlulaks, sest esemed saadi Põlulast K. Eisenbergilt (mõned esemed olevat ta endale jätnud). Leid olevat olnud pronksnõus.

AI 2506. Tallgren, ZAE II, lk. 142 ja tahv. V:20.

30. Porkuni I (Rakvere rajoon). Sisaldas käevõru ja 15 münti, milledest 1 on araabia, ülejäänud saksa ja anglosaksi mündid, mis kuuluvad 11. sajandisse. Käevõru (joon. 27:2) on ilustatud filigraani ja granulatsiooniga. Võru mõlemas otsas on lohk, nähtavasti kivi jaoks.

Leitud Porkunist 1955. a. sügisel mingis karbis. Münte ja esemeid olevat olnud tegelikult rohkem.

Leid säilib Rakvere Rajoonidevahelises Koduloomuuseumis. Mündid on määranud ENSV TA Ajaloomuuseumi teaduslik töötaja V. Sõerd.

31. Porkuni II. 1 araabia münt.

Lähemad leiuteated puuduvad.

Friedenthal, nr. 39.

32. Kloodi (Rakvere rajoon). 158 münti; sealhulgas on 103 araabia, 45 saksa, 5 anglosaksi ja 5 teadmata päritoluga münti. Hilisemad mündid pärinevad 11. sajandi esimesest poolest.

Leitud endise Kloodi mõisa põllult kündmisel. Leidmise aeg teadmata.

Friedenthal, nr. 46.

33. Essu (Rakvere rajoon). Sisaldas kuus väikest kuldripatsit. Üheks ripatsiks on samaniidi dirhem 10. sajandi teisest poolest. Ülejäänud 5 on ilustatud filigraaniga.

Leitud endise Essu mõisa maalt turbasoost «8 jala» sügavuselt möödunud sajandil.

AM 87. Friedenthal, nr. 43. Pildistatud osaliselt RK, tahv 27:2—5 ja Tallgren, ZAE II, joon. 111.

34. Arkna (Rakvere rajoon). 805 münti; nende hulgas on 785 saksa, 17 anglosaksi ja 1 araabia münt. Hilisemad mündid kuuluvad 11. sajandi lõppu.

Täpsem leiukoht ja leidmise aeg teadmata. Mündid olevat olnud tohust karbis.

35. Rakvere linn. 196 münti, enamikus saksa mündid. Hilisemad mündid on 11. sajandi keskelt. TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivi andmeil oli leius 152 münti.

Leitud Rakvere linnast või selle lähemast ümbrusest 1881. a.

Friedenthal, nr. 47.

36. Tõrma I (Rakvere rajoon). Leius oli: kaelavõru, punutud kaare ning plaatotstega; 6 käevõru — nendest 4 laiad ja õhukesed (joon. 26:4), viies kitsam ning paksem (tahv. XXV:8), kuues punutud (joon. 26:3); 5 hoburaudsõlge, neist kaks punumist jäljendava kaare ja pikkade rullotstega (tahv. XXV:2, 3), kolmas punumist jäljendava kaare ja lamedate nuppotstega (tahv. XXV:4), neljas lameda kaarega, millel pikuti hari (tahv. XXV:1), viies rombilise ristlõikega kaare ja tahuliste nuppotstega (tahv. XXV:5), kaks rinnalehte (tahv. XXV:6, 7); sõrmus (tahv. XXV:9) ja tükk hõbetraati. Punutud kaarega kaelavõru, harjaga hoburaudsõlg, laiad käevõrud ja rinnalehed annavad tunnistust sellest, et aare on peidetud 13. sajandil.

Leitud Tõrma külast 1912. a. savinõus.

AI 2504. Üks sõlgedest on pildistatud Moora, Vorzeit, joon. 52, vasakul ülalt teine.

37. Tõrma II. Aardes oli: 2 käevõru, mõlemad õhukesed ja võrdlemisi laiad; 4 hoburaudsõlge, nendest 3 lamedakaarelised, pikuti harjaga (tahv. XXIV:6) ja 1 rombilise ristlõikelise kaare ning tahuliste nuppotstega (kaarel on pahk ristiga); 1 kaelaehe, kraekujuline, laia keskosaga, otsad meenutavad punutud kaelavõrude plaatotsi (tahv. XXIV:5). Otsustades viimasena nimetatud eseme järgi on aare peidetud tõenäoliselt 14. sajandil, kuigi osa esemetest võiksid pärineda ka 13. sajandist.

Leitud Tõrma külast endise Inno talu piirilt maanteeäärse kraavi kaevamisel 1926. a.

AI 2660.

38. Kurtna (Rakvere rajoon). Leius oli: 7 suurt hoburaudsõlge lameda kaarega (millel on pikuti kulgev hari) ja õhukeste nuppotstega (kaks sõlgedest olid katki murtud); 1 hoburaudsõlg punumist jäljendava kaare ja rullotstega; 2 väga väikest hoburaudsõlge, ristlõikes rombilise kaarega ja nuppotstega; 1 käe- või kaelavõru katkend, kasutatud arvatavasti sõlena, milleks see oli keeratud ebakorrapäraselt kaheks keeruks ja varustatud tilgutiga; 1 väike rinnaleht. Peale nende esemete oli leius veel 206 10.—11. sajandi saksa ja anglosaksi münti. Müntide järgi dateeris A. M. Tallgren aarde tervikuna 11. sajandisse. Otsustades lamedakaareliste harjaga hoburaudsõlgede järgi peaks see aga tegelikult kuuluma 13. sajandisse või vähemalt 12. sajandi teise poolde. Seda ajamäära kinnitab nii ühe samasuguse sõle esinemine Mäetaguse aardes kui ka taoliste sõlgede leidumine koos punutud kaelavõrudega mõnes teises aardes (näit. nr. 36, 40, — Tõrma I, Kehala). Seega näitab Kurtna aare, et mündid mitte alati ei anna täpset daatumit *ante quem*.

Leitud Kurtna külast endise Uuetoa talu põllult kivilõhkumisel suure

Joon. 26. *1* — spiraalvõru Erra-Liivalt (nr. 46; AI 3798); *2—6* — käevõrud Kallaverest (nr. 16; AI 4136:1), Tõrma I aardest (nr. 36; AI 2504:2, 9) ja Kehalast (nr. 40; AI 2643:345, 347).

kivi alt. Leid on saadud muuseumi 1910. a. Tallgrenil on leiukoht nimetatud endise Kärsa mõisa järgi. ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivi andmeil oli leius 119 saksa ja 18 anglosaksi münti.

AI 2396. Tallgren, ZAE II, lk. 141 ja tahv. X.
Friedenthal, nr. 56.

39. Salla (Rakvere rajoon). 12 anglosaksi münti. Pärinevad suuremast aardest, mis olevat sisaldanud «paar toopi» münte.

Leitud 1880. a. Salla külas (Emumäelt) kartulivagude lahtiajamisel.

Nimetatud 12 münti on saadud muuseumi 1936. a. AI (AM 13751:91). Nähtavasti samasse leidu kuuluvad veel 3 münti (määramata), mis saadi muuseumi varem ja säilivad AI 2547:2. Friedenthalil on leid nimetamata.

40. Kehala (Rakvere rajoon). Leius oli: 2 kaelavõru, punutud kaare ja plaatotstega; 4 hoburaudsõlge, nendest 2 lamedakaarelised, keskel pikuti hari (tahv. XXVI:1) ja 2 punumist jäljendava kaarega (tahv. XXVI:2); 2 laia käevõru (joon. 26:5, 6); 1 hõbedakang (tahv. XXVI:3). Kehala aare sarnaneb Kurtna ja Tõrma I aardega, kuuludes seega 13. sajandisse.

Leitud Kehala külast endise Veskirahva talu maalt kivilõhkumisel suurema kivi serva alt umbes 1,5 jala sügavuselt. Esemed olid linase riidega mässitult pronksnõus.

AI 2643:223—226; 344—348. Osaliselt pildistatud Tallgren, ZAE II, tahv. XII:11—17.

41. Küti (Rakvere rajoon). 1 saksa ja 1 anglosaksi münt. Müntide ajaline kuuluvus teadmata.

Lähemad leiuteated puuduvad.
Friedenthal, nr. 48.

42. Kunda. Leiust on andmeid 124 mündi kohta; nende hulgas on 88 anglosaksi, 13 saksa, 23 araabia münti. Hiliseimad mündid kuuluvad 11. sajandi esimesse poolde.

Lähemad leiuteated puuduvad. A. Friedenthalil on leiukoht nimetatud Kunda järgi. TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivi andmeil oli tegelikuks leiukohaks endine Kunda-Malla vald Kali küla Haljala kihelkonnas.

Friedenthal, nr. 44.

43. Maidla (Kohtla-Järve linnapiirkond). Sisaldas peale hõbedast võrelise ripatsi ja hõbedakangi katkendi rea pronksesemeid: 18 traatidest keeratud käevõru või nende katkendit; 3 kuudisekujulist keti vahelüli; 1 pandla keele; kee katkendeid; 2 kaaluvihti, spiraale jm. Leius oli ka 5 münti, milledest hilisemad pärinevad 12. sajandi lõpust. Aare on peidetud tõenäoliselt 13. sajandil.

Leitud Küttejõu kaevanduse alalt pinnaalusest 0.30—0.40 m paksusest turbakihist 1927. a. Leid olevat olnud kasetohust nõus.

AI 3203. Friedenthal, nr. 51. Vt. ka A. Friedenthal, Ein Verwahrfund aus dem Anfang des 13. Jahrhunderts. Beitr. Estl. XIII, lk. 140 jj.

44. Erra-Liiva I (Kohtla-Järve linnapiirkond). 15 münti; nendest on 12 saksa ja 3 araabia münti. Hiliseimad mündid kuuluvad 11. sajandi algusse.

Leitud 1897. a. sügisel.
Friedenthal, nr. 49.

45. Erra-Liiva II. 1 münt, mille vermimise koht on teadmata.

Lähemad leiuteated puuduvad.
Friedenthal, nr. 50.

46. Erra-Liiva III. Sisaldas 176 araabia, 2 bütsantsi ja 1 india mündi. Hiliseimad mündid pärinevad 10. sajandist. Lisaks müntidele oli leius spiraalvõru (joon. 26:1). Müntide, samuti spiraalvõru järgi otsustades on aare peidetud tõenäoliselt 10. sajandi lõpul.

Leitud Erra-Liiva küla endise Keskküla talu karjamaalt 1939. a. Mündid olid umbes 0,10 m sügavusel kolmes tulbas spiraalvõru sees.

AI 3798. Mündid enamikus AI (AM 13751:219).

47. Aa (Kohtla-Järve linnapiirkond). 1 araabia münt.

Friedenthal, nr. 51.

48. Kohtla I (Kohtla-Järve linnapiirkond). Leid olevat sisaldanud mitukümmend münti. Nendest on säilinud ainult 1 araabia münt, mis pärineb 8. sajandist.

Leitud 1920. a. paiku mingis väikeses nõus. Nimetatud mündi sai ENSV TA Ajaloo Instituut 1958. a. A. Semjonovilt, kes on selle ka määranud.

AI 4192.

49. Kohtla II. Sisaldas 779 münti; nende hulgas on 7 araabia, 1 bütsantsi, ülejäänud anglosaksi ja saksa mündid. Hiliseimad mündid kuuluvad 11. sajandisse. Peale müntide oli leius 11 väikest nelinurkset hõbepleki tükikest.

Leitud Kohtla-Järve sovhoosile kuuluvalt põllult traktoriga kündmisel Kohtla-Järve — Sompa vahelise tee äärest (endise Kohtla küla Sepreni talu maalt) 1957. a. kevadel ümmarguses vasest karbis.

AI (AM 14036). Mündid on määranud ENSV TA Ajaloomuuseumi teaduslik töötaja V. Sõerd.

50. Kohtla III. 470 araabia münti, milledest hiliseimad pärinevad 9. sajandi keskosast.

Leitud Kohtla põlevkivikaevanduse maalt 1923. a. Mündid olid 0,20—0,25 paksuse turbaseguse mullakihi all ühes hunnikus.

Friedenthal, nr. 54. Vt. ka W. Anderson, R. Vasmer, Der Chalifenmünzfund von Kochtel. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VII, 2. Tartu (Dorpat) 1926. Samad, Elf weitere Dirhems aus dem Chalifenmünzfund von Kochtel. ÕES Ar. 1928, lk. 89 jj.

51. Kohtla IV. Sisaldas 1 hoburaudsõle, lameda kaare (millel on pikuti kulgev hari) ja õhukeste nuppotstega ning 17 münti (saksa ja anglosaksi). Viimased kuuluvad 11.—12. sajandisse. Otsustades sõle järgi on aare peidetud 13. sajandil.

Leitud Kohtlast 1905. a. Lähemad teated puuduvad.

AM 266. Friedenthal, nr. 53.

52. Järve (Kohtla-Järve linnapiirkond). Leius oli: 1 oimurõngas rombiliste laienditega (tahv. XXVI:6); 9 hõbehelmest, silindrikujulised, pealejoodetud rõngastega; 1 klaashelmes; katkendeid vähemalt kahest punutud kaare ja plaatotstega kaelavõrust (tahv. XXVI:4, 5). Algselt olevat leidu kuulunud veel 5 tervet samasugust kaelavõru ja mõned helmed. Leidjad olevat aga need laiali kandnud. Otsustades kaelavõrude, samuti oimurõnga järgi, pärineb aare 13. sajandist.

Leitud endise Järve mõisa (või küla) maalt kraavi kaevamisel 0,5 m sügavuselt 1927. a. Leiu ümber olnud kasetohtu.

AI 2784.

53. Mäetaguse (Kohtla-Järve linnapiirk.). Leius oli: 4 kaelavõru punutud kaare ja plaatotstega; 1 käevõru, punutud kahest kahekordsest traadist, otsad ühendatud nn. voluutsidemega; 1 hoburaudsõlg — suur, õhukese lameda kaarega, millel kulgeb pikuti hari (kaar on olnud murdunud ning parandatud araabia dirhemi abil); 4 rinnalehte kummitud ornamendiga; 6 hõbedakangi, milledest 2 on kettakujulised; 3 saksa ja 1 inglise münt 12.—13. sajandist. Esemed olid peidetud pronkskausis; peale selle kuulus leidu veel 15 samasugust nõu. Otsustades hiliseima, 13. sajandi keskosast pärineva mündi järgi on aare peidetud tõenäoliselt 13. sajandi teisel poolel või isegi 14. sajandi algul. Seega on Mäetaguse aare kuni poole sajandi võrra hilisem eespool käsitletud Kostivere II aardest (nr. 18). Kui viimane oli oluliseks pidepunktiks Rävala aarete dateerimisel, siis Mäetaguse aardel on samasugune tähtsus Virumaa aarete suhtes. Eriti olulise asjaoluna tuleb märkida üht lamedakaarelist harjaga hoburaudsõlge Mäetaguse leius, kuna seda tüüpi sõled on punutud kaelavõrude kõrval esindatud mitmes Virumaa aardes. Sõle parandamiseks kasutatud araabia münt näitab ühtlasi, kui kaua olid siin kasutusel dirhemid.

Nagu endine Mäetaguse kooliõpetaja A. Martin hiljem kirjutab (kiri ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektoris), peaks aare olema suurem kui varem kirjanduses mainitud, kaaludes umbes 12 naela, s. o. ligi 5 kg. Nimetatud teate on A. Martin saanud aarde leidjalt O. Vallimäelt (endine Veeber). Võib aga ka olla, et need aarde leidmisest palju aastaid hiljem saadud andmed on mõnevõrra liialdatud. R. Hausmannilt on igatahes mainitud mõned üksikud esemed, mis olevat kuulunud küll aardesse, kuid pole jõudnud Ermitaaži. Nii olevat tema teatel üksikisikute kätte jäänud üks münt ja mingi võru filigraanilustustega. Peale nende olevat Riiga sattunud üks saksa münt ja hõbedakangi katkend. R. Hausmann mainib veel omaaegse Riia linnaraamatukogu juhataja N. Buschi teadet, mille järgi leidu olevat kuulunud ka mingi «väga huvitav» kõrvarõngas.

Leitud Mäetaguse küla endise Kubja talu põllult umbes «2 jala» sügavuselt 1908. a. Ehted ja mündid olid kasetohusse mässitult kõige alumises pronksnõus.

Leid säilib Riiklikus Ermitaažis Leningradis. Hausmann, Der Silberfund von Mehntack, lk. 158 jj. A. Martin, Minu kogemusi töös koduloorингiga Mäetaguse 7-kl. koolis. Brošüüris «Õpetajate kogemusi koduloo- ja matkaalases töös». Eesti NSV Haridusministeeriumi Vabariikliku Turismi-Ekskursiooni Jaama väljaanne, Tallinn 1960, lk. 10—12.

54. Edise (Kohtla-Järve linnapiirk.). Sisaldas 525 münti, milledest enamik olid saksa

ja anglosaksi, mõned ka araabia mündid. Hiliseimad mündid kuuluvad 11. sajandi lõppu.
Leitud endise Edise mõisa maalt. Leidmise aeg teadmata.
Friedenthal, nr. 55.

Järvamaa

Järvamaalt on teada koos üksikutest müntidest koosnevate leidudega ainult kuus aaret (nr. 55—60). Nendest on viis mündileidu (nr. 55, 56, 57, 58, 60), milledest suurematena tuleb nimetada leide Koigist (nr. 57) ja endise Piibe mõisa maalt (nr. 60).

Hilisematest, 13. sajandi aaretest on mainida ainult üks väiksem leid (nr. 59).

55., 56. Paide I, II. Paidest või selle lähemast ümbrusest 2 münti, milledest üks on saksa, teine anglosaksi münt.
Leitud erinevatest kohtadest; võib-olla kuuluvad nad mingisse suuremasse leidu. Mõlemad mündid on nimetatud A. Friedenthalil, kuna TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivis on nimetatud ainult üks nendest. Samal ajal on selles arhiivis mainitud üks araabia münt Vodjalt, s. o. Paidest umbes 7—8 km ida poolt, mis omakorda puudub Friedenthalil.
Friedenthal, nr. 58, 59.

57. Koigi (Paide rajoon). 150 araabia münti, milledest hilisemad kuuluvad 10. sajandi keskosasse.
A. Friedenthalil on leiukohana märgitud Koigi, kuna TA Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori arhiivis on mainitud Paide ümbrus.
Friedenthal, nr. 60,

58. Lehtse (Paide rajoon). 1 araabia münt.
Lähemad leiuteated puuduvad.
Friedenthal, nr. 38.

59. Koeru ümbrusest (nr. 59). Leius oli 1 kaelavõru punutud kaare ja plaatotstega; 3 hoburaudsõlge, milledest 2 on lameda kaare ja pikuti harjaga ning ümarrombilise ristlõikelise kaare ja tahuliste nuppotstega; 1 valatud pulgakujuline hõbedakang ümarkolmnurkse ristlõikega. Aare pärineb tõenäoliselt 13. sajandist.
Lähemad leiuteated puuduvad.
AM 120.

60. Piibe (Rakvere rajoon). 267 münti, millede hulgas on 253 saksa, 10 anglosaksi ja 1 araabia münt. Hiliseimad mündid kuuluvad 11. sajandi lõppu.
Leitud endise Piibe mõisa maalt kraavi kaevamisel «6—8» tolli sügavuselt kasetohust torbiku sees 1867. a.
Friedenthal, nr. 57.

Vaiga

Vaiga alalt on koos väiksemate leidudega saadud seitse aaret (nr. 61—67). Nendest on viis puht mündileiud (nr. 61, 62, 64, 66, 67), millede hulgas on suuremaks Rohe aare (nr. 61). Kaiavere leid (nr. 65) sisaldas 12 münti kõrval ka ühe ehte, mis tõenäoliselt on olnud kõrvarõngas. Ehteid sisaldas ka Rääbise leid (nr. 63).

61. Rohe (Jõgeva rajoon). Sisaldas 154 anglosaksi münti 11.—12. sajandist.
Leitud endisest Vaimastvere vallast Rohest endise Jaani talu maalt kruusa võtmisel seoses Pedja jõele silla ehitamisega 0,35 m sügavuselt 1936. a.
AI (AM 13751:90).

62. Tõikvere (Jõgeva rajoon). 5 münti; nendest 3 saksa ja 2 anglosaksi. Hilisemad mündid pärinevad 11. sajandi lõpust.
Lähemad leiuteated puuduvad. Mündid saadi Õpetatud Eesti Seltsi kogudesse 1844. a.
Friedenthal, nr. 63.

63. Rääbise (Jõgeva rajoon). Leidu kuulusid: 32 münti (nende hulgas 13 araabia, 2 saksa, 16 anglosaksi), milledest hilisemad pärinevad 11. sajandi keskelt; 1 ripats, poolkerakujuline, filigraanilustustega; 2 hõbehelmest; peaehe (vahr); mis on punutud hõbetraadist.
Müntide järgi dateeris A. M. Tallgren Rääbise aarde 11. sajandisse. Otsustades peaehte järgi, millel on lähedasi vasteid Karjalas peamiselt 13. sajandist, on Rääbise aare peidetud tõenäoliselt mitte enne 12. sajandi teist poolt.
Leitud endise Rääbise mõisa hoonete juurest. Saadud Õpetatud Eesti Seltsi kogudesse 1870. a.
AI 996—998, 2648. RK 685. Esemed pildistatud Tallgren ZAE II, joon. 98, 176. Dateerimisest vt. Tallgren, ZAE II, lk. 141.

64. Levala (Jõgeva rajoon). Sisaldas 38 münti; nendest on 18 araabia, 1 bütsantsi, 8 anglosaksi ja 11 saksa münti, mis enamikus pärinevad 11. sajandist.
Leitud endisest Roela vallast Levala asunduse Kõrtsi talu maalt Tartu—Mustvee maantee äärest 1937. a. sügisel.
AI (AM 13751:68).

65. Kaiavere (Jõgeva rajoon). 12 münti, millede hulgas on 8 saksa ja 1 anglosaksi münt. Hiliseim münt on 11. sajandi esimesest poolest. Müntide kõrval oli leius veel arvatav kõrvarõngas, kujult ümmargune, ülal sisselõikega. Aare on peidetud arvatavasti 11. sajandil. A. M. Tallgreni andmeil oli leius 363 münti.
Leitud endise Kaiavere mõisa põllult kündmisel savinõu sees 1894. a.
AI 1904. Friedenthal, nr. 66. Tallgren, ZAE II, lk. 149 ja joon. 176.

66. Vara (Tartu rajoon). 28 araabia münti.
Leitud endise Vara mõisa maalt 1846. a. Münte olevat olnud terve nõutäis.
Friedenthal, nr. 68.

67. Alatskivi (Tartu rajoon). 33 münti, millede hulgas on 25 saksa ja 7 anglo-saksi münti. Hiliseimad mündid pärinevad 11. sajandi teisest poolest.
Lähemad leiuteated puuduvad.
Friedenthal, nr. 65.

Ugandi

(koos Jõentaga ja Valgatabelvega)

Nagu kaart (joonis 25) näitab, on Ugandi Rävala ja Virumaa kõrval aarete poolest kõige rikkamaid maakondi. Siit on teada kokku 33 leidu (nr. 68—99, 146). Sealjuures aga kuuluvad Ugandi aarded peale ühe leiu (nr. 97) kõik ajajärku 9.—12. sajandini. Valdav enamik nendest on mündileiud. Viimaste hulgas on sellised suured leiud, nagu Väänikvere (nr. 68), Otepää (nr. 89), Vaabina (nr. 91) jt. Arumõisa leid (nr. 76) sisaldas müntide kõrval ka ühe ehte: voluutotstega käevõru.

Ehetest koosnevatest aaretest on kõige varasemaks Loosi I leid (nr. 96), mis kuulub tõenäoliselt 8.—9. sajandisse. 12. sajandist pärinevad Tartu ja Nogu aare (nr. 79, 93).

68. Väänikvere (Tartu rajoon). Sisaldas 489 araabia münti 10. sajandist.
Leitud endisest Laeva vallast, Väänikverest 1930-ndail aastail.
AI (AM 13751:14).

69. Elistvere (Tartu rajoon). 2 saksa ja 1 anglosaksi münt, mis pärinevad 11. sajandist.
Leitud enne aastat 1851.
Friedenthal, nr. 67.

70. Sootaguse (Tartu rajoon). 9 münti, nendest 5 araabia, 3 anglosaksi, 1 bütsantsi münt.
Leitud 1884. a.
Friedenthal, nr. 69.

71. Vesneri (Tartu rajoon). 5 münti, nendest 4 araabia, 1 anglosaksi. Hiliseimad mündid pärinevad 11. sajandi esimesest poolest.
Leitud endise Vesneri mõisa maalt. TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivis on nimetatud 2 leidu Vesnerist, milledest ühes olevat olnud 10 araabia münti, teises anglosaksi münte. Võimalik, et A. Friedenthal ühendas mõlemad leiud, arvestades ainult otseselt temale teadaolevaid münte.
Friedenthal, nr. 71.

72. 73. Puhja I, II (Elva rajoon). Kaks leidu, milledest esimeses on 2 saksa ja teises 1 araabia münt.
Teated leiukohast ja -ajast puuduvad.
Friedenthal, nr. 80, 81.

74. 75. Rannu, I, II. (Elva rajoon). Kaks leidu, milledest esimeses on 2 münti (nendest 1 saksa), teises 3 münti (2 saksa, 1 anglosaksi).
Leitud 19. sajandi esimesel poolel. Leiukohast puuduvad lähemad andmed.
Friedenthal, nr. 82, 83.

76. Arumõis (Elva rajoon). 193 münti; nende hulgas 4 araabia, 144 saksa ja 32 anglosaksi münti. Mündid pärinevad 9.—11. sajandist. Müntide kõrval oli leius veel mitmest traadist punutud käevõru, mille otsad on ühendatud voluutsidemega. Kuna hiliseimad mündid kuuluvad 11. sajandi lõppu, on aare tõenäoliselt peidetud 12. sajandi algul.
Leitud Arumõisa lähedalt 1886. a.
AI 1744. RK 677. Käevõru pildistatud RK, tahv. 27:24.
Friedenthal, nr. 79.

77. Nõo (Elva rajoon). 10 münti; nendest on 2 saksa ja 7 anglosaksi münti. Hiliseimad mündid pärinevad 11. sajandi lõpust.
Leitud Nõo alevikust 19. sajandi esimesel poolel. Friedenthal, nr. 78.

78. Raadi (Tartu rajoon). 184 münti, nendest 122 saksa ja 53 anglosaksi. Hiliseimad mündid pärinevad 11. sajandi teisest poolest.
Leitud endise Raadi mõisa maalt umbes 1911. a. TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivi andmeil olevat 1853. a. Raadi mõisa põllult leitud veel paarkümmend araabia münti. A. Friedenthal seda leidu ei nimeta.
Friedenthal, nr. 72.

79. Tartu I. Aardesse kuulub: hõbedast nõu, krutsifiks, 9 käevõru, 2 hoburaudsõlge, luunulakujuline ripats, 2 filigraanilustusega hõbehelmest ja spiraalsõrmus. Aare pärineb 12. sajandist.
Leitud Tartu linnast (linna servast) keldri kaevamisel 1915. a.
Esemed säilivad Leningradis Riiklikus Ermitaažis. Leid on avaldatud (peale hõbenõu) Schmiedehelm, Ein Depotfund aus Tartu, lk. 263 jj. Hõbenõu kohta avaldatakse käesolevas kogumikus A. Bancki artikkel.

80. Tartu II. Sisaldas vähemalt 41 araabia münti, mis kuuluvad 8.—10. sajandisse.
Leitud 1958. a. Ropka pargist.
Mündid säilivad Tartu Rajoonidevahelises Koduloomuuseumis. Mündid on määranud Riikliku Ermitaaži Numismaatika osakonna juhataja A. Bõkov.

81. Tartu III. ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivis on andmeid veel teistest, varemalt Tartu linnast või lähemast ümbrusest, sealhulgas Tähtverest leitud mündiaaretest, mis olevat sisaldanud esijoones nähtavasti saksa münte. Lähemad teated aga nendest leidudest puuduvad ja A. Friedenthal neid ei maini. Käesolevas töös on need tinglikult märgitud ühe aardena.

82 Haaslava (Tartu rajoon). 1 araabia münt. ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori teatmematerjalides nimetatakse selles leius 3 münti. Lähemad leiuteated puuduvad.
Friedenthal, nr. 73.

83. Mäksa (Tartu rajoon). 150 araabia münti, milledest hiliseimad kuuluvad 10. sajandi keskosasse.
Leitud endise Mäksa mõisa maalt.
Friedenthal, nr: 74.

84., 85. Võnnu, I, II (Tartu rajoon). 2 münti (üks saksa, teine araabia) eraldi leidudest. Neid münte mainib A. Friedenthal, kuna TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivis on andmeid ainult ühest leiust, mis olevat sisaldanud «2 potitäit» anglosaksi, saksa ja araabia münte. Leitud Võnnu kirikumõisa maalt kündmisel.
Friedenthal, nr. 75, 76.

86. Kuigatsi (Valga rajoon). 595 münti 11. sajandist. Müntidest on 46 anglosaksi, ülejäänud saksa.
Leitud endisest Kuigatsi vallast Konge ja Rebase talu piirikraavi kaevamisel 1938. a.
AI (AM 13751:85).

87. Rõngu (Elva rajoon). 11 münti; nendest 3 araabia ja 8 saksa. Hiliseimad mündid pärinevad 11. sajandi keskelt.
Leiukoht lähemalt teadmata. Leitud 19. sajandi esimesel poolel.
Friedenthal, nr. 84.

88. Sangaste (Valga rajoon). Mündileid. Lähemad andmed nii müntide kui ka leiukoha kohta puuduvad.
Friedenthal, nr. 86.

89. Otepää. Sisaldas 537 münti; nende hulgas 474 saksa, 53 anglosaksi ja 8 araabia. Hiliseimad mündid pärinevad 11. sajandi lõpust.
Leitud endise Vastse-Otepää vallast Juusa talu maal olevast liivakünkast 1887. a.
Friedenthal, nr. 85.

90. Valgjärve (Põlva rajoon). 6 münti kannaga; nendest 3 saksa ja 3 anglosaksi. Mündid kuuluvad 11. sajandisse.
Leitud 1951. a. endise Valgjärve mõisa maalt. Mündid olevat olnud savinõus. Peale müntide olevat leid sisaldanud ehteid, millised aga on kaduma läinud.
AI 4083. Mündid on määranud ENSV TA Ajaloomuuseumi teaduslik töötaja V. Sõerd.

91. Vaabina (Võru rajoon). 374 münti; nende seas 120 anglosaksi, 1 iiri, 42 saksa, 1 böömi, 4 bütsantsi, 205 araabia ja 1 india münt 10. sajandist ja 11. sajandi algusest.
Leitud endisest Vaabina vallast Palu talu maalt 1936. a.
W. Anderson, Der Münzfund von Vaabina. ÕES Ar. 1937 I, lk. 1 jj.

92. Kanepi (Põlva rajoon). Mündileid. Lähemad andmed nii müntide kui leiukoha kohta puuduvad.
Friedenthal, nr. 87.

93. Nogu (Võru rajoon). Sisaldas 2 ühesugust õhukest, keskmise laiusega käevõru (joon. 27:1) ja 6 rinnalehte kummitud ornamendiga. Aardes oli veel 9 pronksist käevõru, mis kujult ja ornamendilt sarnanevad sama leiu hõbekäevõrudega.
Leitud Nogu külast sügavkünnil umbes 0,30 m sügavuselt 1943. a.
AI 4041.

94. Kirumpää (Võru rajoon). 12 münti, millede hulgas on 1 saksa ja 9 anglosaksi münti. Hiliseimad mündid pärinevad 11. sajandi keskelt. Tegelik müntide arv on olnud TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivi andmeil suurem.
Leitud Kirumpäält, Võru lähedalt, Võhandu jõest.
Friedenthal, nr. 88.

95. Võru. Leitud müntide arv on teadmata. Teadaolevast 25 mündist (nende hulgas on 10 saksa ja 11 anglosaksi) pärinevad hiliseimad 11. sajandi keskelt.
Leitud Võru ümbrusest, Tamula järvest 1799. a.
Friedenthal, nr. 89.

96. Loosi I (Võru rajoon). Sisaldas: kaelavõru fasseteeritud kaarega ning sadulotsaga ja 18 katkendit kahest sadulotsalisest kaelavõrust; neist 9 katkendit pärineb esimesega analoogilisest võrust, kuna ülejäänud 9 katkendit on pärit väänamist jäljendava (nn. pseudotordeeritud) kaarega võrust. Vastava võrdlusmaterjali abil selgub, et aare on peidetud tõenäoliselt 8.—9. sajandil.
Leiukohast puuduvad lähemad andmed.
AI 712; RK, 679. Kaelavõru pildistatud RK, tahv. 30:4 ja Moora, Vorzeit, joon. 31.

97. Loosi II. Sisaldas suure hoburaudsõle punumist jäljendava kaare ja pikkade rullotstega, kaks laia käevõru ja 4 suurt rinnalehte. Leiuteadete järgi oli aardes veel hoburaudsõlg kaarel kaht loomapead kujutava pahaga. Ehete kõrval oli leius 700 14. sajandi münti. Viimased olevat olnud mingis sarves.
Leitud Utika talu maalt kündmisel 0,10 m sügavuselt 1871. a.
AI 1740—1742; RK, 768. Esemed pildistatud RK, tahv. 30:2, 3, 7, 9.

98. Räpina? 163 münti; nendest on 123 saksa, 30 anglosaksi, 6 taani, 1 norra, 1 böömi, 1 itaalia münt 10. sajandi lõpust ja 11. sajandist. Peale müntide sisaldas leid 8 väikest rinnalehetaolist ümmargust kannaga ripatsit. Nendest kuus jäljendavad mustrilt skemaatiliselt araabia münte. Aare on peidetud tõenäoliselt 11. sajandi teisel poolel.
Leiukoht on lähemalt selgitamata. W. Andersoni andmetest selgub, et Räpina ümbrus on aarde leiukohana küsitav. Leitud tõenäoliselt 1935. a.
W. Anderson, Ein neuer abendländischer Münzfund aus Südostestland, ÕES Ar. 1937 II, lk. 1 jj.

99. Võõpsu (Põlva rajoon). 140 münti; nende hulgas on 81 araabia, 47 saksa ja 12 anglosaksi münti. Hiliseimad mündid pärinevad 11. sajandi esimesest poolest.
Leiukohast puuduvad lähemad teated.
Friedenthal, nr. 77.

Sakala

Sakalast on, võrreldes idapoolse naabermaakonna Ugandiga, teada ainult väike arv aardeid (nr. 100—107, 147). Peale kahe (nr. 100, 105) on need mündileiud. Viimastest on suurematekst Lõhavere I ja Imma leid (nr. 104, 103).

Hõbeehetest koosnesid 12. sajandisse kuuluv Suislepa leid (nr. 100) ja Lõhavere linnamäelt 1958. a. arheoloogilistel kaevamistel avastatud väiksem aare (nr. 105).

100. Suislepa (Viljandi rajoon). Sisaldas: 2 keskmise laiusega õhukest käevõru (joon. 27:5), 2 hoburaudsõlge rombilise ristlõikelise kaare ja tahuliste nuppotstega (joon. 27:6); 1 sõrmuse. Esemete järgi otsustades kuulub aare tõenäoliselt 12. sajandisse.
Leiukohast ja -ajast puuduvad täpsed andmed.
AI 14.

101. Tarvastu (Viljandi rajoon). 1 saksa münt. TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivi andmeil on Tarvastust leitud 1 araabia münt.
Friedenthal, nr. 91.

102. Viljandi või selle ümbrus. 1 anglosaksi münt.
N. Baueril on nimetatud veel 25 11. sajandi esimese poole anglosaksi münti, mis olevat leitud Viljandi lähedusest. Leiukoha nimetus Kudding on aga kahtlane. Võib-olla on siin tegemist hoopis Kudinaga praeguses Jõgeva rajoonis.
Friedenthal, nr. 90; Bauer, lk. 40.

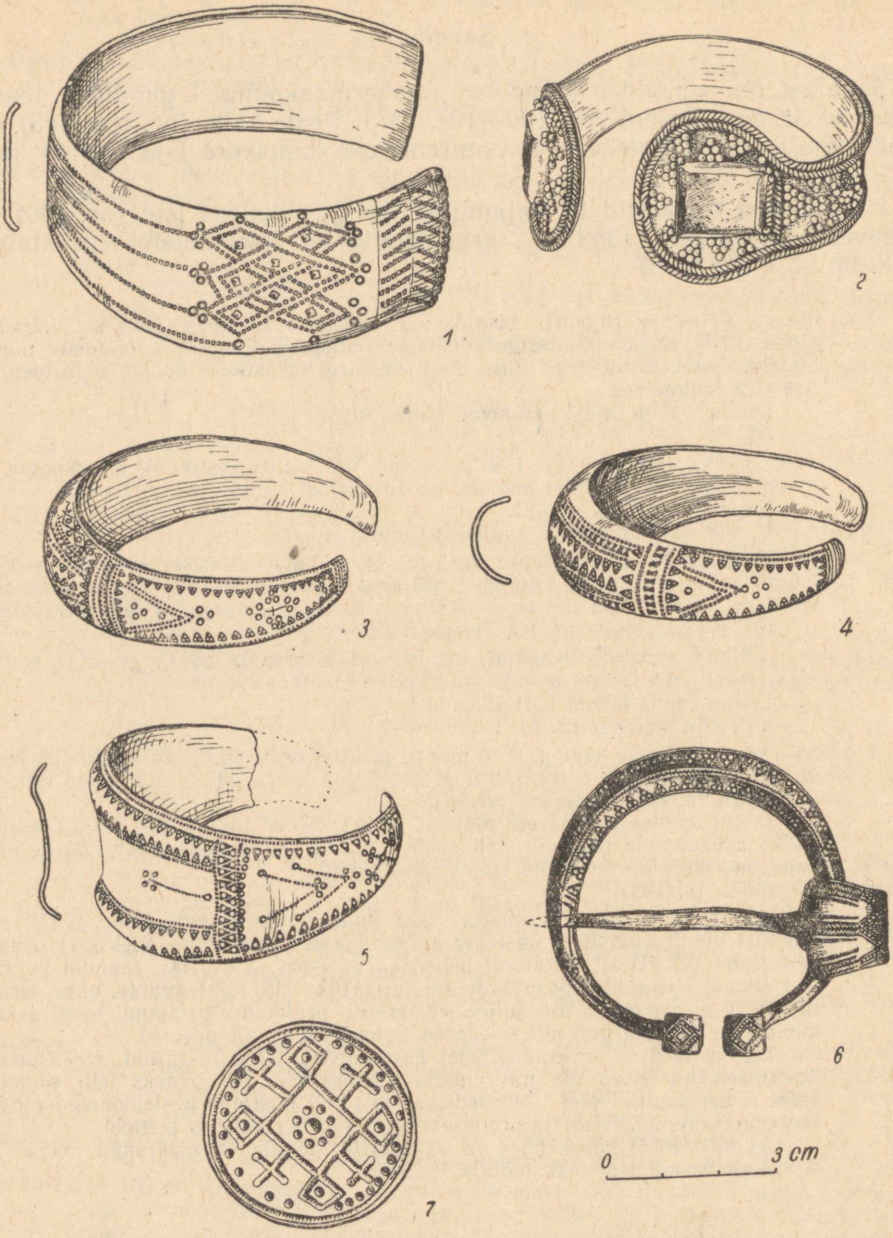
103. Imma (Viljandi rajoon). 76 münti; nendest on 36 araabia, 22 saksa ja 18 anglosaksi münti. Hiliseimad mündid kuuluvad 11. sajandi algusse.
Leitud Imma külast kartulikoopa kaevamisel.
Friedenthal, nr. 61.

104. Lõhavere I (Viljandi rajoon). 210 münti; nendest on enamik saksa mündid, kuna ülejäänute hulgas on 6 taani, 3 anglosaksi ja 1 norra münt. Hiliseimad mündid pärinevad 11. sajandi teisest poolest.
Leitud endisest Lõhavere mõisast umbes 450 m ida suunas põllult, endise Allika asundustalu lähedalt, eluhoonest ligikaudu 50 m lääne poole. Aarde leiukoha ümbruses oleval põllul leidub savinõukilde.
MEL, lk. 142.

105. Lõhavere II. Leius on: 7 kannaga saksa münti ja brakteaati (tahv. XXVII:2), mis olid olnud ripatsiteks kaelakee küljes; klaashelmed (tahv. XXVII:1); rinnaleht (tahv. XXVII:3); 2 väikest hõbedakangi (tahv. XXVII:4). Mündid kujutavad endast Heinsbergi peapiiskop Philipi (1167—1191) järelmünte, olles vermitud 1200. a. paiku. On tõenäoline, et aare on peidetud 13. sajandi teisel aastakümnel, s. o. ajajärgul, mil sakslased linnust korduvalt piirasid.
Leitud 1958. a. arheoloogilistel kaevamistel. Olgu märgitud, et Lõhavere linnamäelt on leitud üksikult muidki hõbeesemeid. Nii näiteks leiti samadel 1958. a. kaevamistel veel 5 hõbehelmest, mis olid ilustatud pealejoodetud rõngakestega (tahv. XXVII:5) ja pronksesemeist koosnev suurem peitleid.
AI 4133:2085; hõbehelmed AI 4133:2010. Mündid on määranud ENSV TA Ajaloomuuseumi teaduslik töötaja V. Sõerd.

Mõhu, Nurmekund ja Alempois

Sakala kolmest põhjapoolsest väikesest naabermaakonnast teame aardeleide ainult ühest, nimelt Mõhust. Kahest teisest, Nurmekunnast ja Alempoisist, me vaadeldavasse perioodi kuuluvaid aardeid veel ei tunne. Mõhust on teada kaks mündileidu. Võiks veel märkida, et ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivi andmeil olevat 1894. a. leitud Põltsamaa lähedalt Adaverest aare, mis hiliste ehete ja 16. sajandi müntide kõrval olevat sisaldanud 1 araabia ja 1 anglosaksi mündi.

Joon. 27. *1—2* käevõrul. Nogust (nr. 93; AI 4041:1) ja Porkunist (nr. 30, Rakvere muus.); *3—4, 7* — käevõrud ja rinnaleht Painverest (Nr. 120; AI 3888:6, 4, 2); *5—6* — käevõru ja hoburaudsõlg Suislepast (nr. 100; AI 14:2, 4).

106. Põltsamaa I. Müntide arv on teadmata. Leiust on lähemaid andmeid 12 araabia mündi kohta.
Leitud Põltsamaa mõisa juurest «pöösastikkude põletamisel» 1839. a. Olevat olnud 2 potti. Osa münte olevat leitud veel pottide ümbert pöösaste juurte alt. Peale 12 araabia mündi olevat olnud leius hulk anglosaksi münte.
Friedenthal, nr. 106.

107. Põltsamaa II. Kohapealt saadud andmeil on aare sisaldanud üle 500 araabia mündi (vähemalt 196 tervet ja 320 katkist), muuseumis on aga leiust olemas ainult 472 münti.
Leitud 1939. a. sügisel Põltsamaa linna loodepiirilt Põltsamaalt Adavere poole viiva maantee ja Põltsamaa jõe vaheliselt alalt, jõest umbes 100 m kauguselt, omaaegselt K. Jürmanni aianduskrundilt. Üks osa müntidest, nimelt 56, avastati kündmisel. Leidja seletuse kohaselt olevat seekord küntud sügavamalt kui varemalt. Suurem osa müntidest tuli päevavalgele alles hiljem, leiukoha teistkordsel põhjalikul läbiotsimisel. Umbes poolsada münti olevat olnud hunnikus purunenud savinõu põhjal, ülejäänud aga 1 m² suurusel alal laiali. Leiukoha ümbrusest, umbes 4 m² suuruselt maa-alalt leiti veel 32 savinõutükki, mis pärinevad erinevatest nõudest, ja peale selle noa katkend, nael jm. Veidi kaugemalt saadi põllult veelgi savinõutükke ja muid leide. Kõige selle järgi otsustades näib, et leid on saadud muistse asula kohalt.
AI(AM 13751/85).

Läänemaa

(Soontagana kaasa arvatud)

Valdav enamik Läänemaa aaretest (nr. 108—129, 148) on 11.—12. sajandisse kuuluvad mündileiud. Nende hulgas on suurimaks Võlla leid (nr. 117). Mõned 11.—12. sajandist pärinevad aarded sisaldasid müntide kõrval ka muid esemeid (nr. 120, 121, 126). Hilisemaid, 13. sajandi aardeid on teada ainult üks (nr. 110).

Omaette leiupiirkonna moodustab Pärnu lähem ümbrus, kus on andmeid mitme leiu kohta (nr. 108—111). Muistse Läänemaa osana võib seda ala käsitleda ainult tinglikult, kuivõrd Sakala ja Läänemaa piiri küsimus on kuni tänaseni lõplikult lahendamata. Puudulike leiuteadete tõttu puudub Pärnu aaretest siiski täpsem ülevaade.

108. Pärnu I. 3 anglosaksi münti. Pärinevad võib-olla mingist suuremast leiust.
Friedenthal, nr. 11.

109. Pärnu II. ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivis on mõnedelt teadeteandjatelt saadud andmeid veel vähemalt kolmest Pärnu linna alalt või lähimast ümbrusest leitud mündiaardest. Neist olevat ühes olnud saksa ja anglosaksi münte ning mõned ehted, teises 9 araabia münti ja kolmandas umbes 500 saksa münti. Dr. N. Buschi, omaaegse Riia linnaraamatukogu juhataja suulisel teatel, millele juhtis autori tähelepanu H. Moora, on Pärnust leitud veel teisigi mündiaardeid. Need olevat aga sattunud kullassepade kätte ja viimaste poolt üles sulatatud. Käesolevas artiklis on kõik need andmed tinglikult ühe numbri alla kokku võetud.

110. Pärnu III. Sisaldas: 3 rinnalehte ja 4 katkendit laiadest õhukestest käevõrudest. Tõenäoliselt moodustasid need mingi aarde, mis pärineb 13. sajandist.
Tallgren, ZAE II, tahv. XIV:6—13.

111. Pärnu IV. 1 araabia münt. Pärineb võib-olla leiust, mis ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivi andmeil tuli päevavalgele endise Tammistu mõisa maalt.

112. Pööravere I (Pärnu linnapiirkond). 70 münti; nende hulgas on 33 saksa, 32 anglosaksi ja 2 araabia münti. Hiliseimad mündid pärinevad 11. sajandi lõpuosast.
Leitud endise Pööravere mõisa maalt umb. 1850. a.
Friedenthal, nr. 18.

113. Pööravere II. 6 araabia münti, milledest hiliseimad pärinevad 11. sajandi algusest.
Leiukoht on lähemalt teadmata. Võib-olla pärinevad mündid eelmisest leiust.
Friedenthal, nr. 19.

114. Ojapere (Märjamaa rajoon). 16 münti, sealhulgas 14 anglosaksi, milledest hiliseimad pärinevad 11. sajandi keskelt. Tegelikult on leid olnud suurem. On andmeid, et peale müntide oli selles 3 pronksist kaaluvihti.
Leiukoht lähemalt teadmata.
Friedenthal, nr. 16.

115. Vigala (Märjamaa rajoon). 78 münti; nende hulgas on 66 saksa ja 10 anglosaksi münti, milledest hiliseimad pärinevad 11. sajandi lõpust. Leiukoht lähemalt teadmata.
Friedenthal, nr. 17.

116. Uue-Varbla (Pärnu linnapiirkond). 63 münti; nende hulgas on 52 saksa ja 9 anglosaksi münti. Hiliseimad mündid pärinevad 11. sajandi lõpust.
Leitud 1885. a.
Friedenthal, nr. 13.

117. Võlla (Pärnu linnapiirkond). 398 münti; nendest on 236 saksa, 123 bütsantsi, 39 araabia münti. Hiliseimad mündid pärinevad 11. sajandi esimesest poolest. TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivi andmeil oli Võlla leius 900 münti (300 saksa, 300 bütsantsi, 300 araabia). Neid andmeid kasutas ka A. M. Tallgren. Veidi rohkem kui 300 münti Võlla leiust sattus omal ajal Arheoloogilisse Komisjoni Peterburis. Valdav enamik nendest säilitatakse praegu Riiklikus Ermitaažis. Ühtlasi on andmeid, et 150 münti Võlla leiust olevat Stokholmi Kuninglikus Mündikabinetis. Võimalik, et see teade ei ole siiski päris kindel.
Leitud endise Võlla mõisa lähedalt tee ehitamisel kruusaaugust. 1903. a.
Friedenthal, nr. 12. Tallgren, ZAE II, lk. 148. И. В. Соколова, Византийские монеты клада Велла. Труды Государственного Эрмитажа, том IV. Нумизматика. 2. Ленинград 1961, lk. 10 jj. N. L. Rasmusson, Kungl. Myntkabinettet, Stockholm 1949. Nordisk Numismatik Årsskrift 1950. København, lk. 160.

118. Koonga (Pärnu linnapiirkond). Araabia mündid (arv on teadmata) ajavahemikust 798.—1010. aastani.
Lähemad leiuteated puuduvad.
ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivi andmed.

119. Soontagana (Pärnu linnapiirkond). Mündileid. Müntidest puuduvad lähemad andmed. Samast olevat leitud ka kaal koos kaaluvihtidega.
Leiukoht — Soontagana maalinn.
Bauer, lk. 16. Friedenthalil märkimata.

120. Painvere (Paimre) (Pärnu linnapiirkond). Sisaldas 153 münti (neist 12 katkendit), millede hulgas on 137 saksa, 15 anglosaksi ja 1 araabia münt. Mündid kuuluvad 11. sajandisse, kusjuures hiliseim münt on vermitud sajandi lõpul. Peale müntide oli leius: 2 väikest rinnalehte (joon. 27:7); 4 käevõru, suhteliselt kitsad, õhukesed (joon. 27:3, 4); ristikujuline ripats. Aare on peidetud tõenäoliselt 12. sajandil.
Leitud Painvere (Paimre) külast endise Altjüri talu põllult äestamisel. Leid saadud muuseumi 1940. a.
AI 3888. Mündid esialgselt määranud ENSV TA Ajaloomuuseumi teaduslik töötaja V. Sõerd.

121. Parivere (Haapsalu rajoon). Sisaldas 55 münti; nendest on 54 araabia ja 1 bütsantsi münt 10. sajandist. Peale müntide oli leius võrdlemisi suur loomapeakujuline ripats filigraanilustustega.
Leitud Parivere küla lähedalt kruusaaugust. TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivi andmeil on sealt leitud rohkemgi, sealhulgas ka hilisemaid münte.
AI 2575. Ripats pildistatud B. Nerman, Verbindungen, joon. 169.

122. Järise (Haapsalu rajoon) Araabia ja anglosaksi mündid. Hiliseimad mündid kuuluvad 11. sajandi teise poolde.
Lähemad andmed puuduvad.
Friedenthal, nr. 14.

123. Lihula (Haapsalu rajoon). 5 münti; nendest on 4 araabia, 1 bütsantsi münt, mis kuuluvad 10. sajandisse.
Leiukoht lähemalt teadmata.
Friedenthal, nr. 15.

124. Suure-Lähtru (Haapsalu rajoon). 5 anglosaksi münti 11. sajandist.
Leiukohast puuduvad lähemad andmed.
Friedenthal, nr. 20.

125. Maalse (Haapsalu rajoon). 1 saksa münt.
Lähemad andmed puuduvad.
Friedenthal, nr. 22.

126. Haapsalu. Suure osa leiust moodustavad mündid (enamikus sulanud). Enamik münte on kaotsi läinud. Olemasolevad 5 lääne-euroopa münti pärinevad 11. sajandist. Huvitavamaks esemeks leius oli filigraanilustustega hõbedast nõu. Kuna leidja selle lõhkus, siis on säilinud ainult mõned katkendid. Aare sisaldas veel ühe suurema kummitud ornamendiga hõbeplaadi katkendi ja filigraanilustustega kolmnurkse naastu.
Leitud Haapsalu lossivaremete alalt.
AM 190. Friedenthal, nr. 21. Aare on pildistatud Tallgren, ZAE II, tahv. XII:1—10.

127. Nõmmküla (rootsi keeles Klutorp; Haapsalu rajoon). 2 anglosaksi münti.
Lähemad andmed puuduvad.
Friedenthal, nr. 23.

128. Nõva, (Haapsalu rajoon). 14 münti; nende hulgas on 11 saksa ja 2 anglosaksi münti. Hiliseimad mündid pärinevad 11. sajandi keskosast.
Leiukoha kohta puuduvad kindlamad andmed. Mündid olevat olnud savinõus.
Friedenthal, nr. 24.

129. Kumaru saar (Haapsalu rajoon). Mündileid. Leitud müntide koosseisust ja arvust puuduvad lähemad andmed.
Friedenthal, nr. 10.

Saaremaa ja Muhu

Koos väiksemate leidudega on Saaremaalt ja Muhust teada 15 käsitletavasse perioodi kuuluvat aaret (nr. 130—144). Otsustades mõnede vanemas kirjanduses säilinud teadete järgi, on võimalik, et Saaremaa ja Muhu aarete arv on 2—3 leiu võrra suurem. Võrreldes Virumaa, Ugandi või Rävalaga ei ole see arv suur, eriti kui arvestada, et Saaremaalt ja Muhust on teada rohkesti muid 9.—13. sajandist pärinevaid muistiseid.

Nagu mandri lõuna- ja lääneosas, nii ka saartel moodustavad enamiku aaretest 10.—12. sajandi mündileiud. Mõned leiud (nr. 134, 138, 139) nimetatud sajanditest olevat müntide kõrval sisaldanud ka mõne muu eseme, milledest aga kahjuks puuduvad lähemad andmed. Peale mündileidude tuleb nimetada kaht hõbedakangidest koosnevat leidu (nr. 143, 144). Hilisemaid, 13. sajandi aardeid, on ainult kaks (nr. 130, 142).

130. Muhu Linnuse. Leius oli: 2 kaelavõru, kahekordse punutud kaarega; 8 laia õhukesest plekist käevõru, 8 rinnalehte, hoburaudsõlg, 4 sõrmust ja 3 hõbehelmest filigraanilustustega. Hõbeesemete kõrval oli leius rida pronksist esemeid: traatidest keeratud käevõru, hoburaudsõlg, 2 sõrmust, naast, kaalud ja kaalu kapsel, 68 klaasist helmest. Aardesse kuulus 24 münti 12. sajandi teisest poolest ja 13. sajandi algusest. Hiliseim münt on löödud ajavahemikus a. 1203—1223. Münte on kantud ripatsitena. Näib tõenäolisena, et aare on peidetud ühenduses Muhu linnuse piiramise ja vallutamisega sakslaste poolt 1227. a.
Leitud Muhu linnusest mulla võtmisel tammi ehitamise ajal üle Väikese väina 1894. ja 1895. a. Esemed olevat saadud kahest kohast. Selle järgi otsustades võis siin tegemist olla kahe aardega. Kuna aga esemed on segamini läinud, ei ole neid võimalik enam eraldada.
Osa esemeid AI K30. Teine osa Riiklikus Ermitaažis 984. Aare on lühidalt kirjeldatud Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1895 год. Санкт-Петербург 1897, lk. 67 jj. Ermitaažis olevad esemed on osaliselt pildistatud m. t. joon. 165: a-d. AI-s olevad esemed on kirjeldatud ja osaliselt pildistatud RK 850 ja tahv. 28:11 ning koguteoses Saaremaa ja Muhu muinasjäänused. Tartu 1924, joon. 53, lk. 136. Üks kaela- ja üks käevõru pildistatud Moora, Vorzeit, joon. 52. Leid on kirjeldatud ja osa esemeid kujutatud ka A. Kustin, Saaremaa muistsed linnused. TA Toim. 1959, lk. 59 jj. ning joon. 1.

131. Muhu Viirakülа. 1 saksa münt 13. sajandi algusest.
Friedenthal, nr. 9.

132. Kõiguste. Saksa ja anglosaksi münte ning 1 araabia münt. Müntide koguarv ja ajaline kuuluvus on teadmata.
Lähemad andmed leiukohast puuduvad.
Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 103.

133. Valjala. 36 araabia münti 9. saj. lõpust ja 10. sajandi esimesest poolest.
Leitud Valjala kihelkonnast. Leiukoht ja leidmise aeg lähemalt teadmata. Münte olevat leius olnud tegelikult rohkem. Friedenthalil on nimetatud ainult 13 münti.
Friedenthal, nr. 7. Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 121.

134. Räägi. 107 münti; nende hulgas on 20 araabia, 2 bütsantsi, 46 saksa ja 29 anglosaksi münti. Hiliseimad mündid pärinevad 11. sajandi algusest. ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivi andmetel olevat Räägi leid sisaldanud ka mõne muu eseme, sealhulgas hõbedakange. Lähemad teated leiu koostisest aga puuduvad.
Friedenthal, nr. 8

135. Kaisvere (Käku?). 551 münti; nende hulgas 336 anglosaksi, 171 saksa, 26 araabia, 2 bütsantsi, 16 määramata.
Omaaegse Valjala õpetaja Pundti andmetel on mündid leitud Käku küla põllult kündmisel 1880. a. Nad olevat olnud mingis lehmakellakujulises «potis».
Friedenthal, nr. 6. Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 25.

136. Piila. 1 anglo-saksi münt 11. sajandist.
Lähemad leiuteated puuduvad. Leiukohaks on tõenäoliselt kalme.
Bauer, lk. 35.

137. Salme. 112 münti, millede päritolu ja vanus on lähemalt teadmata.
Leitud tõenäoliselt käesoleva sajandi esimesel aastakümnel.
Friedenthal, nr. 1. Vrd. ka Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 4.

138. Lõmala. 199 münti; nende hulgas on 98 araabia, 6 bütsantsi, 86 saksa ja 8 anglosaksi münti. Hiliseimad mündid kuuluvad 11. sajandi algusse. Leid olevat sisaldanud ka muid esemeid, milledest puuduvad aga lähemad andmed.
Leitud Lõmala külast 1845. a. Mündid olevat olnud mustrohelises nõus kivi all. Nähtavasti oli see savinõu, mitte aga klaasnõu, nagu märgib A. M. Tallgren.
Friedenthal, nr. 2. Tallgren, ZAE II, lk. 147. Vrd. ka Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 3.

139. Lümanda. 18 münti; nendest on 12 saksa, 5 anglosaksi ja 1 araabia münt, mis kuuluvad 11. sajandi keskosasse. Müntide arv leius on olnud tegelikult suurem. Samuti olevat leid sisaldanud mõne muu hõbeeseme, muuhulgas kaks spiraalsõrmust.
Leitud endisest Lümanda mõisast kaevu parandamisel 1889. a. Leid olnud savinõus.
Friedenthal, nr. 3. Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 73.

140. Rootsiküla. Leid sisaldas vähemalt 40 münti; nendest on 20 anglosaksi, 17 saksa ja 3 araabia münti, milledest hiliseimad pärinevad 11. sajandi esimesest poolest.
Mündid olevat leitud 1864. a. Ilmselt seetõttu, et osa münte sattus Peterburi, osa Kuressaare muuseumi, arvas A. Friedenthal, et tegemist on kahe leiuga — Kihelkonna ja Rootsikülaga. Esimene nendest sisaldas tema andmetel 29 münti (20 anglosaksi, 9 saksa), teine 11 münti (3 araabia, 8 saksa). Müntide kogusumma on sellekohaselt 40.
Friedenthal nr. 4, 5. Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 74.

141. Tagamõisa. Leius oli: taimornamendiga ümmargune sõlg, hoburaudsõlg, sõrmus ja oimurõngas filigraanhelmega. Otsustades esemete järgi dateerub aare tõenäoliselt 13. sajandi algusse.
Leiukoht on lähemalt teadmata. Aare olevat leitud kivikuheliku alt 1869. a. Kuna samast olevat leitud ka pronksesemeid, on võimalik, et tegemist oli kivikalmega.
AI K26. Tallgren ZAE II, tahv. V:10—13. J. B. Holzmayer, Osiliana III. Verh. GEG X, Dorpat 1881, lk. 20.

142. Tagamõisa. Sisaldas 20 hõbedakangi. Lähemad andmed kangidest ja leiukohast puuduvad.
R. Hausmann, Übersicht über die archäologische Forschung in den Ostseeprovinzen im letzten Jahrzehnt. Arbeiten des ersten Baltischen Historikertages zu Riga, 1908. Riga 1909, lk. 20.

143. Kurevere. Sisaldas 2—5 hõbedakangi. Lähemad andmed kangidest ja leiukohast puuduvad.
Hausmann, Übersicht, lk. 20.

Aarded, millede leiukoht on lähemalt teadmata

(kaardil joon. 25 puuduvad).

144. Harju? rajoon. 2 sadulotsist kaelavõru (tahv. XXVIII:2) ja spiraalne võru või hõbedakang (tahv. XXVIII:1), mis leiuteadete järgi olevat leitud koos 10. sajandi alguse araabia mündiga.
Leiukoht teadmata. ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivi andmeil olevat see olnud «30 miili», kaugusel Tallinnast.
Spiraalvõru ja üks kaelavõrudest on Cambridge'i Ülikooli Muuseumis, teine kaelavõru Londonis Briti Muuseumis.

145. Keila ümbrus. 2 õhukest laia käevõru, mis kuuluvad tõenäoliselt mingisse 13. sajandist pärinevasse aardesse. ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivi andmeil on käevõrude leiukohana nimetatud Leoma Keila kihelkonnas. Tegelikult sellise nimega kohta Keila ümbruses ei ole. Nähtavasti on tegemist mingi nime moonutusega.
AI 497.

146. Peipsi äärest. 60 araabia münti. Lähem leiukoht teadmata. A. Friedenthali kaardil on see märgitud Emajõe suudmest põhja poole muistse Jõentaga ja Vaiga piirile.
Friedenthal, nr. 70.

147. Võrtsjärve äärest. 2 anglosaksi münti. Lähemad leiuteated puuduvad.
ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivi andmed.

148. Haapsalu ümbrus. 3 kaela- ja 2 spiraalvõru. Kaelavõrudest on üks sadulakujulise otsaga, kuna ülejäänud kahel lõpevad otsad ühelt poolt aasa ja teiselt poolt tahulise nupuga. Esemete kuju järgi otsustades on aare peidetud 10. — 11. sajandil.
Esemed säilivad Stokholmis Riiklikus Ajaloomuuseumis. Avaldatud: Fornvännen, 1925, lk. 77; Stenberger, Schatzfunde I, joon. 15, 16.

Kaelavõrud

Kuigi kaelavõrusid ei ole Eesti alal 9.—13. sajandini eriti rohkesti kantud (otsustades kalmeleidude järgi), esineb neid selleaegsetes aaretes võrdlemisi sagedasti. Eriti märkimisväärne on kaelavõrude arvukas esinemine 13. sajandi ja veelgi hilisemates aaretes, s. o. ajal, mil kaelavõrude hulk kalmeleidude hulgas veelgi väheneb. Samal ajal on hõbekaelavõrud tüüpide mitmekesisuselt esindatud märksa tagasihoidlikumalt kui samaaegsed pronkskaelavõrud. Nii puuduvad käsitletava perioodi aaretes pronkskaelavõrudele iseloomulikud mitmesugused vaheliti ulatuvate, paksenevate otstega tüübid. Puuduvad enamikus ka pronkskaelavõrude puhul üsna mitmetes variantides esinevad punutud või tordeeritud ja haagi ning aasa või nuppude abil sulguvad vormid.

Kõnesoleva perioodi varasemates aaretes on esindatud kaks kaelavõru tüüpi: esiteks sadulotsised kaelavõrud ja teiseks viimastega kaare kuju poolest liituvad aasa ja nupuga sulguvad võrud. Mõlemad tüübid olid olemas ka pronkskaelavõrudena. 13. sajandi, samuti hilisemates aaretes esinevad peale mõne erandi ainult mitmest traadist punutud või keeratud kaare ja õhukeste väikeste haagikestega sulguvate plaatotstega kaelavõrud. Kui mitte arvestada Ida-Eestis esinevaid teatavaid valatud keskosaga samakujulisi kaelavõrusid, puudub nimetatud võrutüübil vaste pronkskaelavõrude seas.

Sadulotsiseid kaelavõrusid on leitud kaks Tallinna ümbrusest (nr. 144), üks Haapsalu lähedalt (nr. 148), üks Loosist (nr. 96). Loosi leius oli ühtlasi veel 18 katkendit, mis kuuluvad nähtavasti kahele sadulotsisele kaelavõrule.

Tallinna ümbruse kaelavõrudel (tahv. XXVIII:2) on kaar otste poole jämenev ja jäljendab tordeerimist ehk väänamist. Üks otstest moodustab

kolmnurkse aasa, teine sadulakujulise haagi; sadulal on peal üks pikuti ja kaks põigiti kulgevat harja, mis on omakorda ilustatud põigiti minevate soontega. Võrude otsad ulatuvad vaheliti.

Haapsalu lähedusest leitud kaelavõru [19] on üldiselt samasugune. Erinevuseks on kitsam ja piklikum sadul, millel on kaks põiki harja. Mõlemal pool harja on kahes reas tembeldatud kolmnurksed kujundid.

Loosi kaelavõrudest näib üks (AI 712:3), mis on üheksa katkendi näol osaliselt säilinud, eelmistega sarnanevat. Ülejäänud kaks on aga erinevad. Nendest esimene (AI 712:1) [20] on tugevasti fasseteeritud kaarega. Sadulakujulise haagiga ja teine aasana lõppev ots ulatuvad vastamisi (mitte vaheliti). Nii aasast kui haagist tagasipöörduv peenenev traat on mähitud ümber kaare. Teine kaelavõru (AI 712:2; säilinud üheksa katkendina) on olnud eelmisega sarnane, ainult väiksem ja lihtsam.

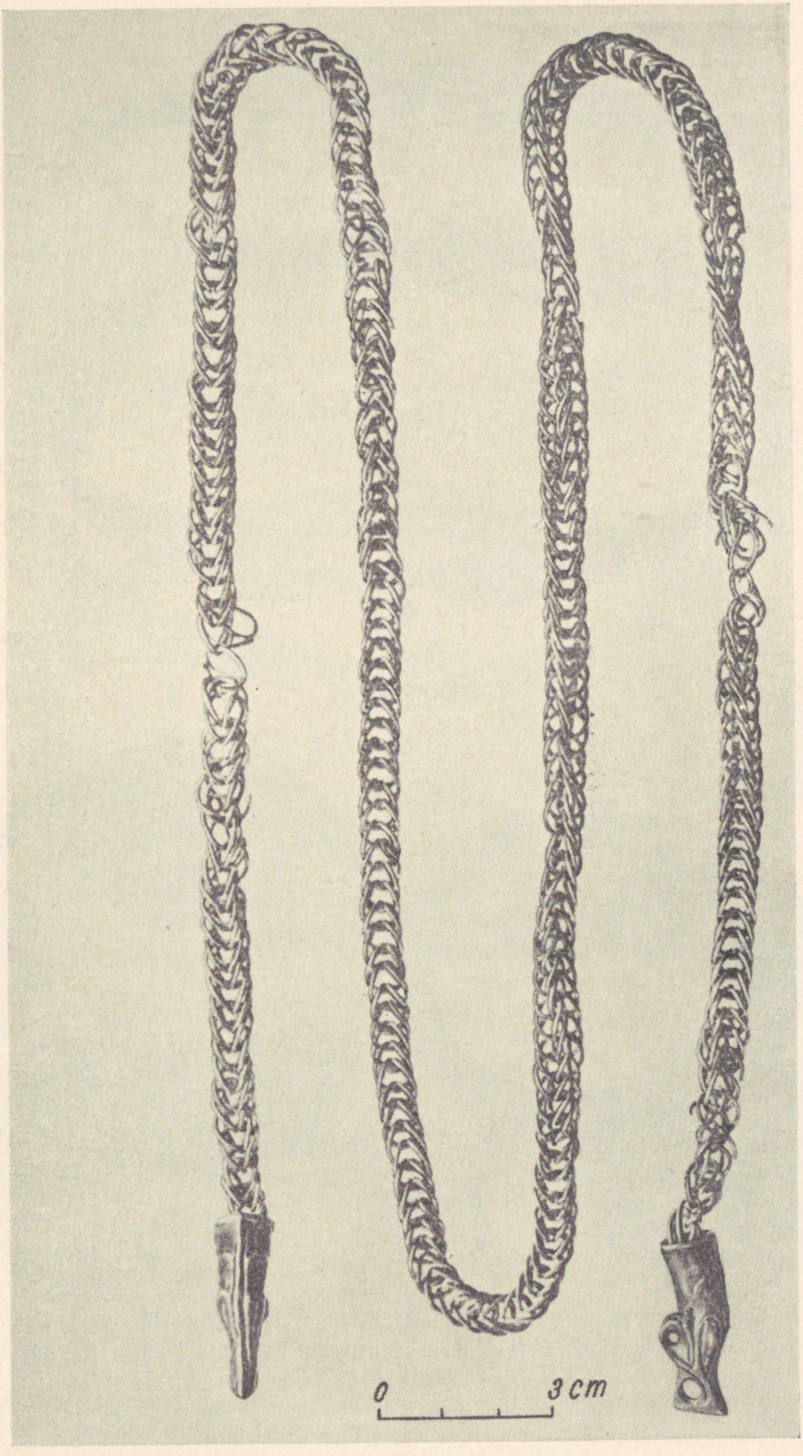
Eesti alalt on leitud ka pronksist sadulotsiseid kaelavõrusid.[21] Palju suuremal arvul kui Eestist, on hõbedast, eriti aga pronksist sadulotsiseid kaelavõrusid leitud Läti alalt, eriti Vidzeme keskosast ja Latgalest.[22] Neid esineb samuti Leedus, Valgevenes ja sealt põhja poole kuni Oudova-Luuga ümbruskonnani. Mis puutub nende vanusesse, siis on see nii Eestis kui ka Lätis ja teistel nimetatud aladel kindlaks tehtud võrdlemisi üldistes joontes.

Eesti alalt leitud hõbedast sadulotsiseid kaelavõrusid võib siiski mõnevõrra lähemalt dateerida. Nagu eespool mainitud, leiti Tallinna ümbruse võrud koos araabia mündiga ja need kuuluvad tõenäoliselt 10. sajandisse. Seda ajamäära kinnitab üks Ojamaal leitud nimetatud eesti kaelavõrudega sarnaneva eksemplari katkend. See kuulus aardesse, mis müntide järgi dateerub 10. sajandi teise poolde.[23] Mis puutub Haapsalu ümbruse sadulotsisesse kaelavõrusse, siis leiti see koos kahe sellise spiraalvõruga, mis, nagu järgnevas näeme, on iseloomulikud samuti 10. sajandile. Mõnevõrra raskem on määrata Loosist leitud kaelavõrude vanust. Vähemalt üks nendest (AI 712:1) erineb teistest kirjeldatud võrudest oma fasseteeritud kaare ja mähitud otstega. Mõlemad need tunnused viitavad kahtlemata varasemale perioodile. Loosi kaelavõru sarnaneb oma fassettide kujult ja suuruselt fasseteeritud jämenevate, vaheliti ulatuvate otstega kaelavõrudega, nagu need on näiteks 5. sajandist pärinevas Kardla leius.[24] Samasuguseid fassette esineb ka mõnede ambsõlgede pingel.[25] Võru mähitud otsad viitavad aga 5.—6. sajandi haagi ja aasaga lõppevatele kaelavõrudele.[26] Nende tunnuste järgi tuleb käsitletav Loosi kaelavõru dateerida varasemaks kui eespool kirjeldatud teised sadulotsised kaelavõrud, tõenäoliselt 7.—8. sajandisse. Samast ajast peaks pärinema ka üks 9 katkendina säilinud Loosi võrudest (AI 712:2), mille kaar oli ilustatud samasuguste fassettidega.

Leiuteadete järgi sisaldas Loosi aare veel 9 katkendit väänamist jäljendava kaarega kaelavõrust, mis mõnevõrra sarnaneb Tallinna ja Haapsalu ümbruse sadulotsiste kaelavõrudega. Nimetatud võru võiks sellekohaselt kuuluda 10. sajandisse. Teised sama aarde kaelavõrud aga kõnelevad

---

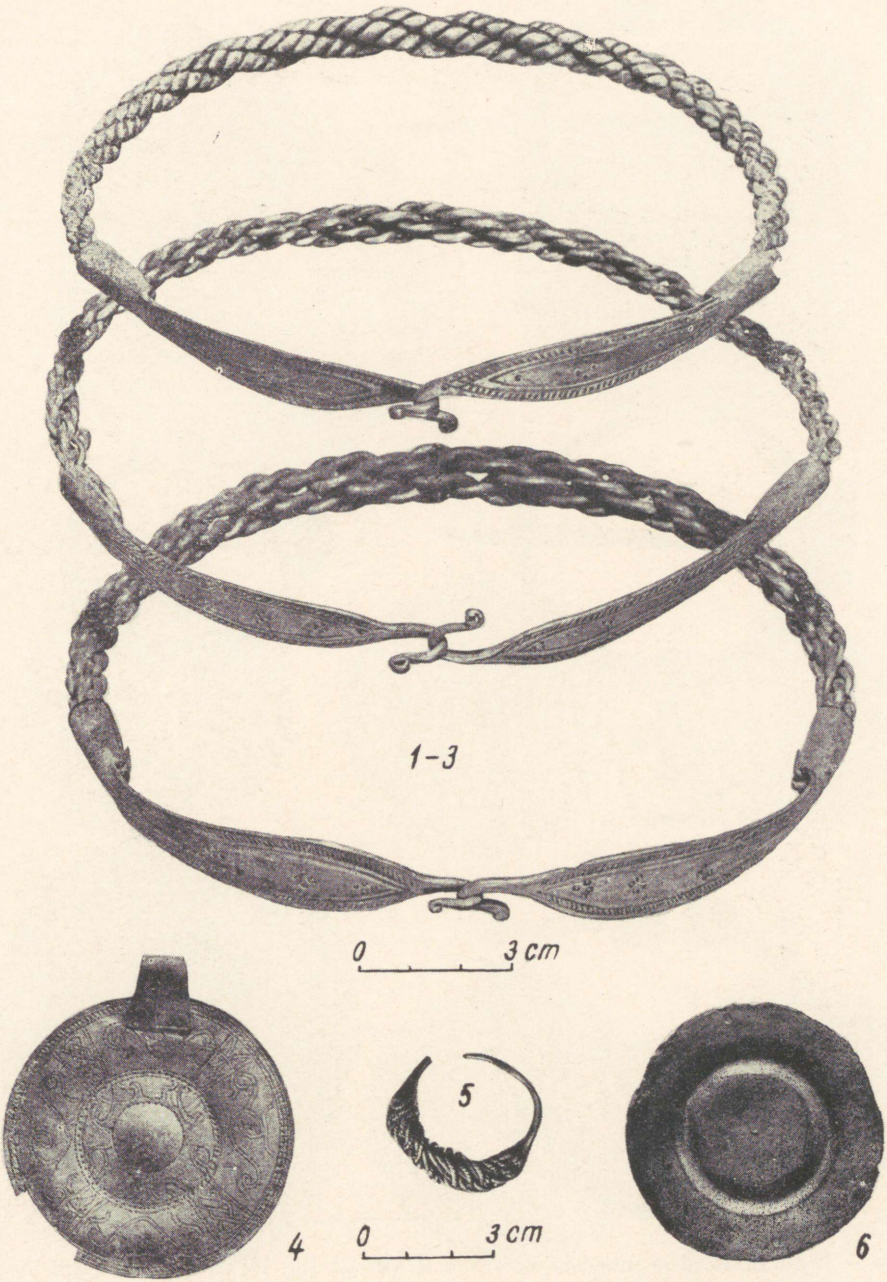
[19] Stenberger, Schatzfunde I, joon. 15:1.
[20] RK, tahv. 30:4 või Moora, Vorzeit, joon. 31 ülal paremal.
[21] Vt. nende kohta H. Moora, Bemerkungen über einige Ostbaltische Schmucksachen der jüngeren Eisenzeit, I. ÕES Ar. 1928, lk. 153.
[22] A. Karnups, Die Haupttypen der lettischen Halsringe in der jüngeren Eisenzeit. ÕES Ar. 1928, lk. 117 ja joon. 8 lk. 133.
[23] Nerman, Verbindungen, lk. 174. Vt. ka Stenberger, Schatzfunde I, lk. 92.
[24] R. Hausmann, Der Depotfund von Dorpat. Baltische Studien, lk. 97 jj.
[25] Vrd. näiteks RK, tahv. 6:6.
[26] Vt. Moora, EZL II, lk. 308 jj. eriti lk. 317 jj.

Kee ripatsitega Padiküla aardes (nr. 13; AI 3562:3)

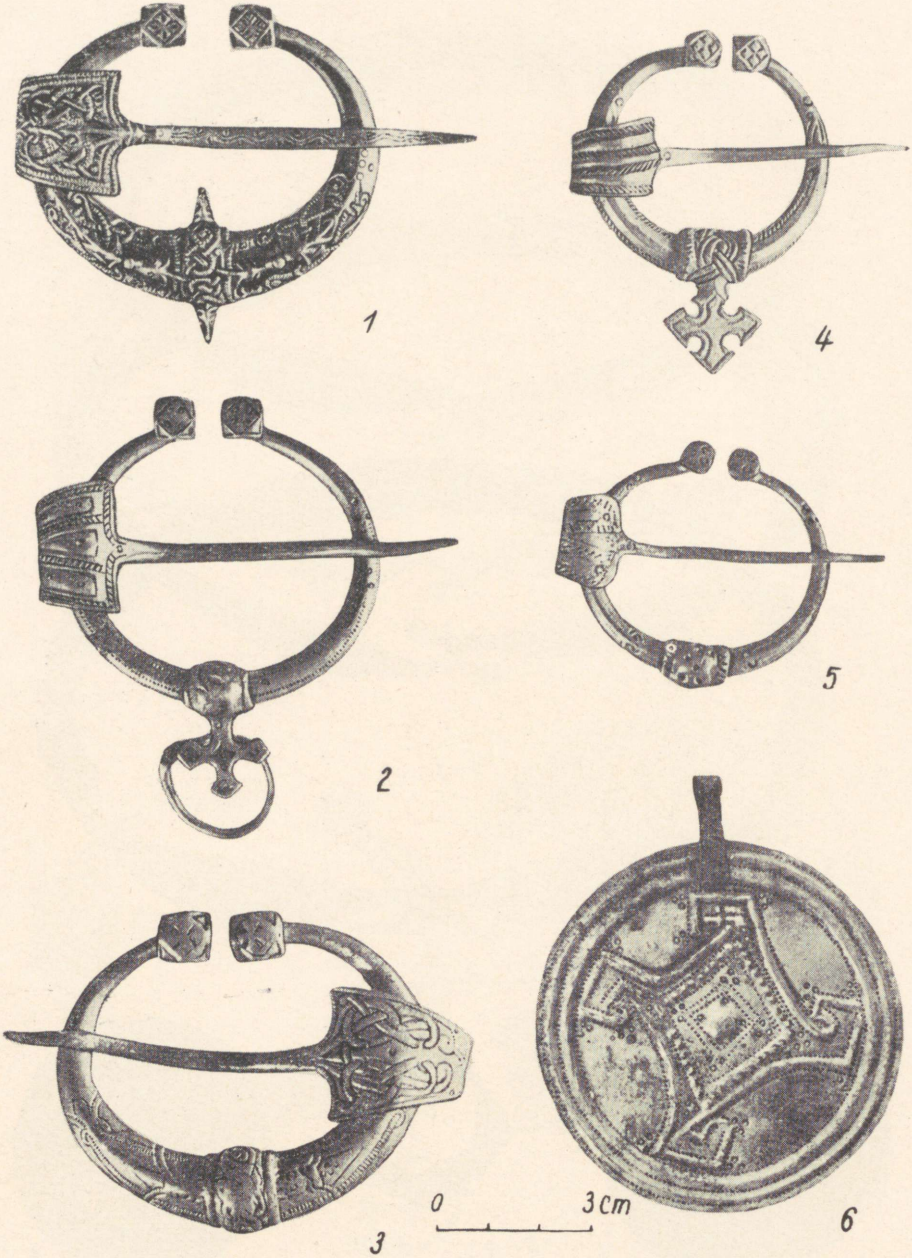

1—2 — Kaelavõrud Kostivere II aardest (nr. 18; AI 3797:1, 2); *3—5* — hõburaudsõlg, ketassõle katkendid ja rõngassõlg Padiküla aardest (nr. 13; AI 3562:1, 6, 2).

1—5 — kaelavõrud, rinnaleht ja sõrmus Kostivere II aardest (nr. 18; AI 3797:3, 4, 5, 26, 29); *6* — rinnaleht Padiküla (nr. 13; AI 3562:4).

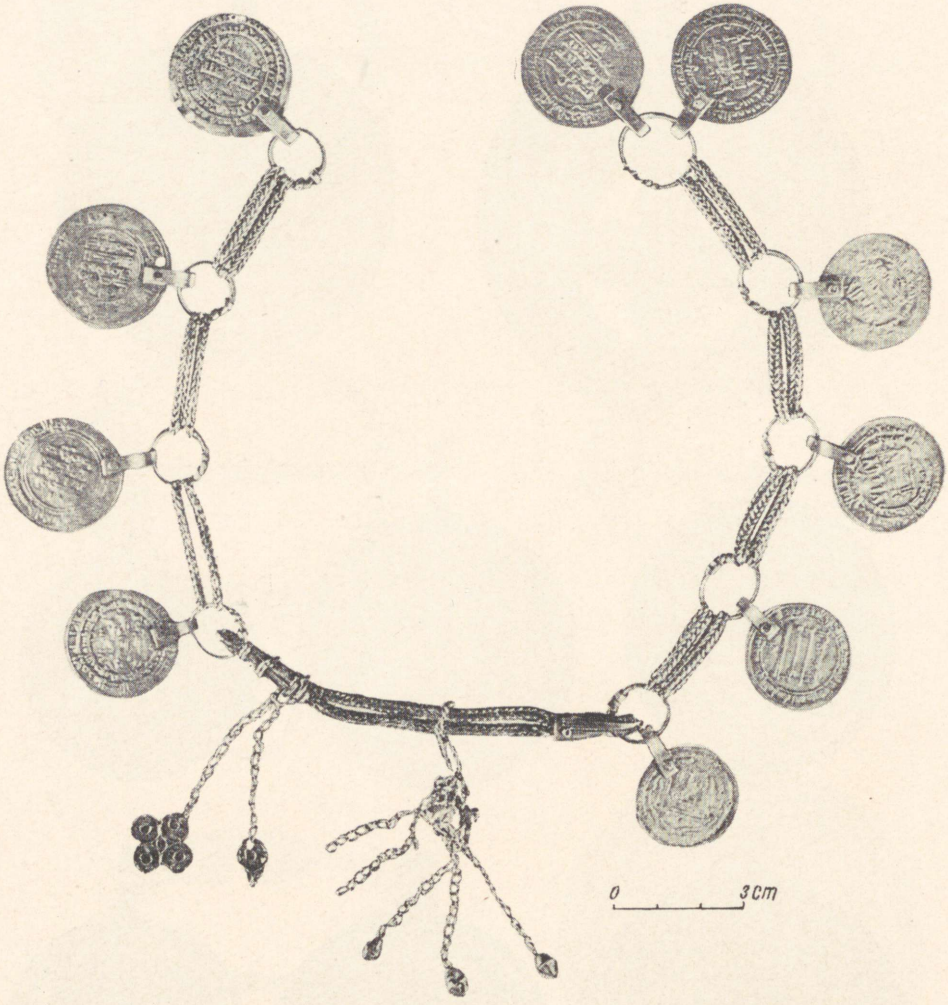
Tartu Ülikool

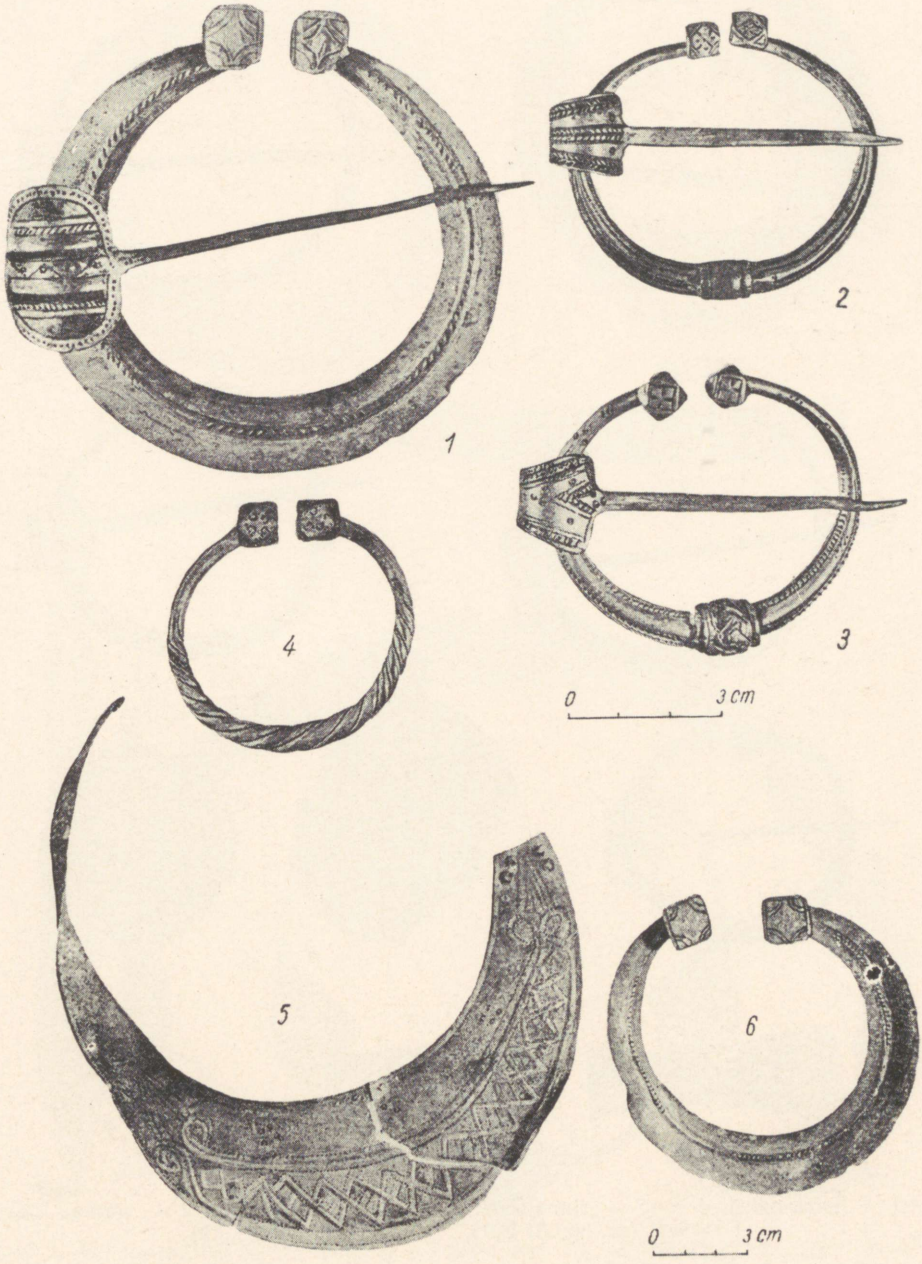
1—6 — hoburaudsõled ja rinnaleht Kostivere II aardest (nr. 18; AI 3797:6, 7, 8, 9, 10, 11).

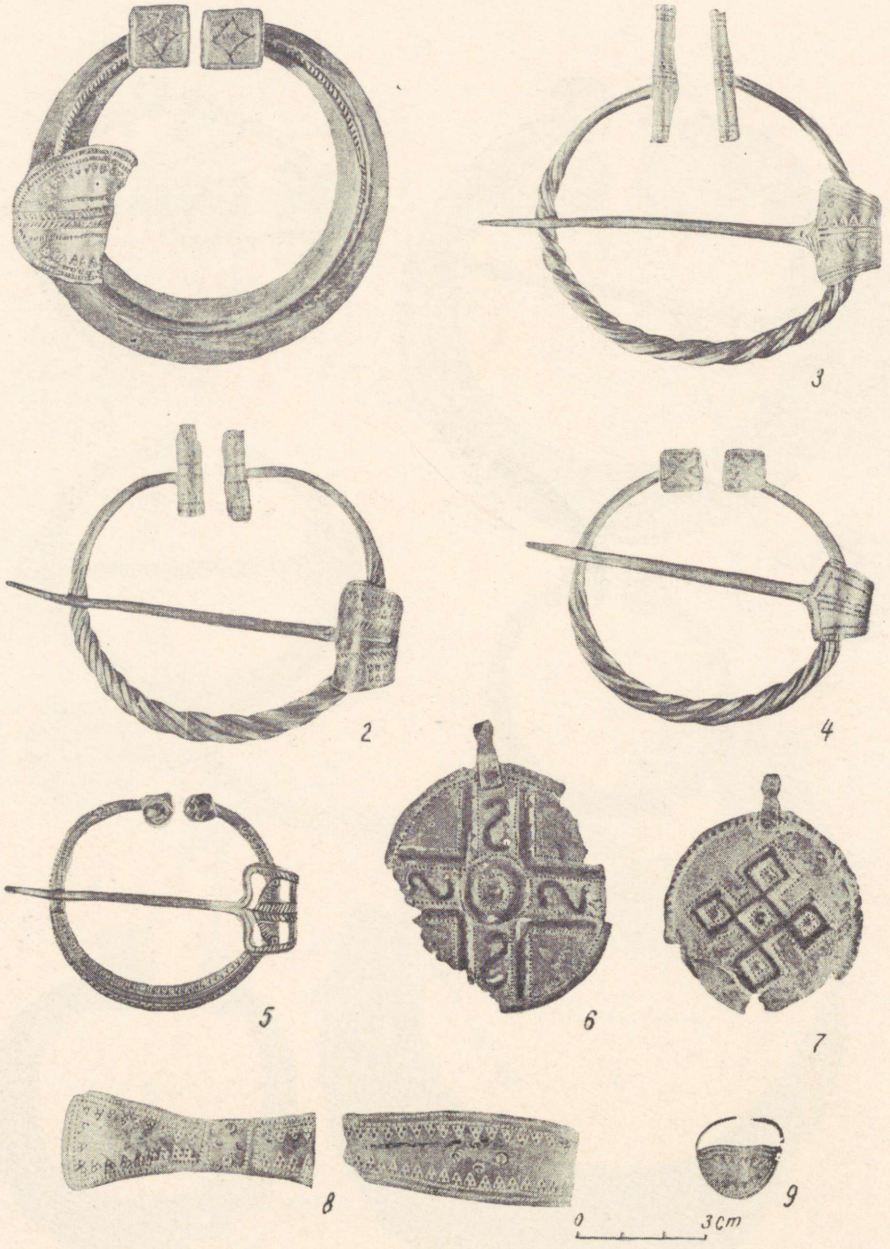
1—8 — Rinnalehed Kostivere II aardest (nr. 18; AI 3797:13, 17, 19, 20, 22, 24, 27, 28)

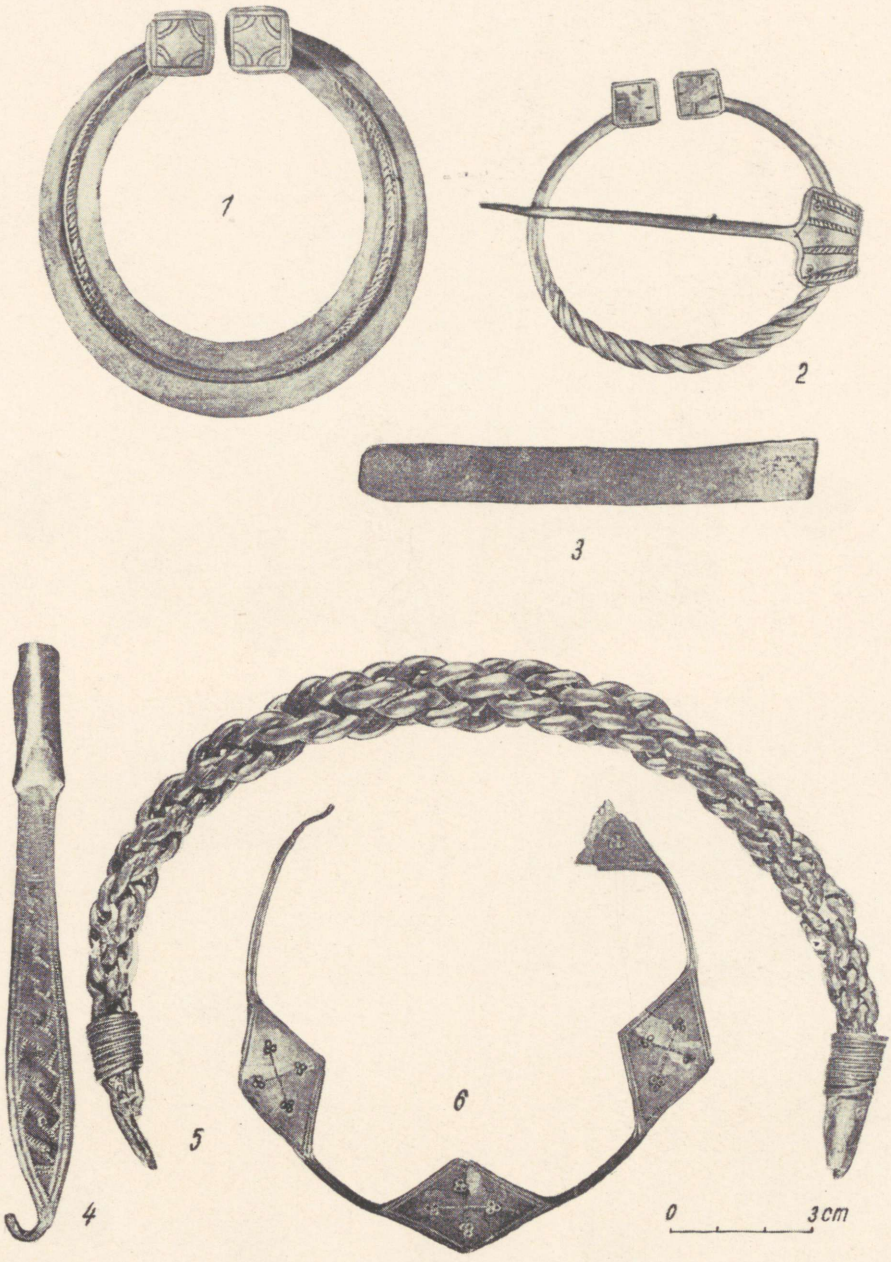
Kaelakee araabia müntidest ripatsitega Paunkülast (nr. 24; AM 13892).

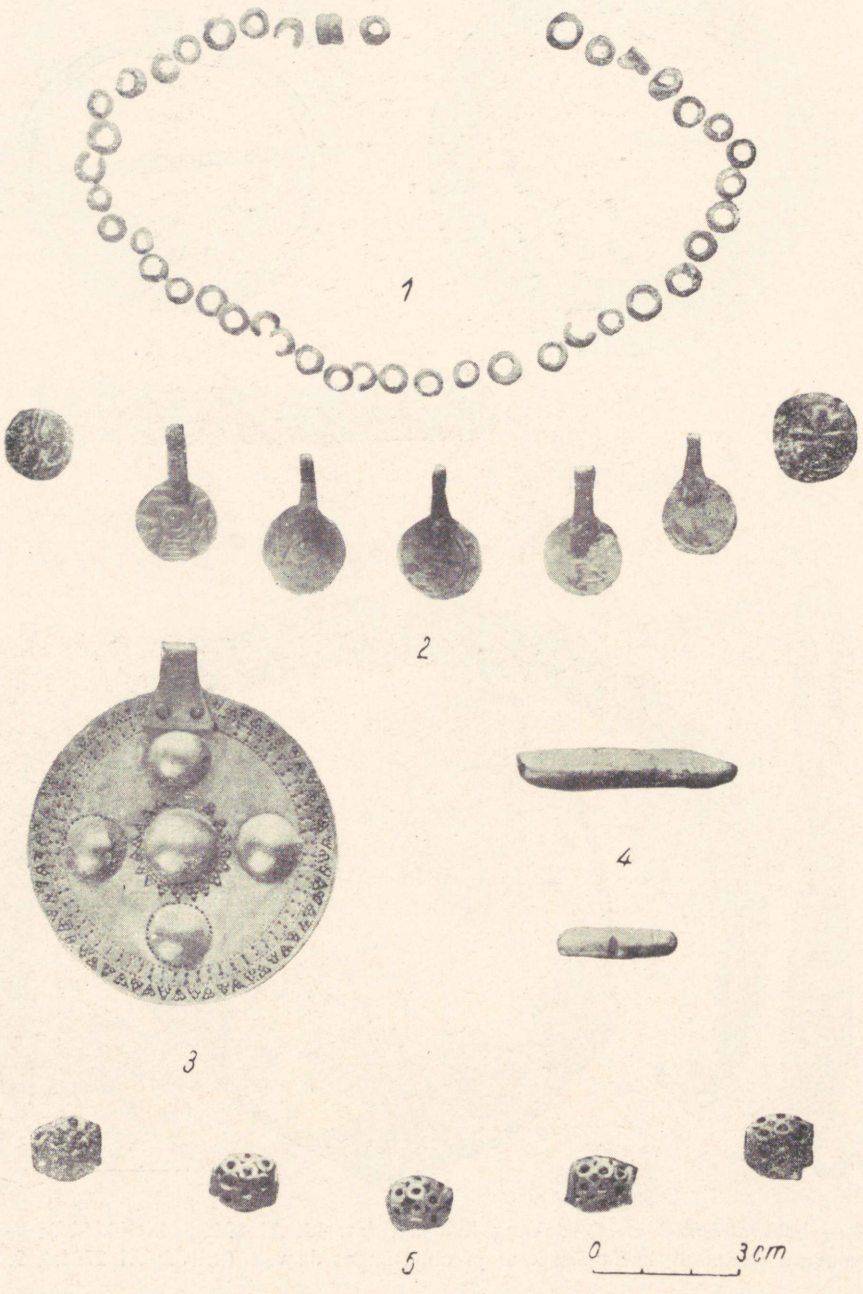
1—4 — hoburaudsõled Veltsi aardest (nr. 29; AI 2506:2, 5, 4, 7); *5—6* kaelaehe ja hoburaudsõlg Tõrma II aardest (nr. 37; AI 2660:7, 4).

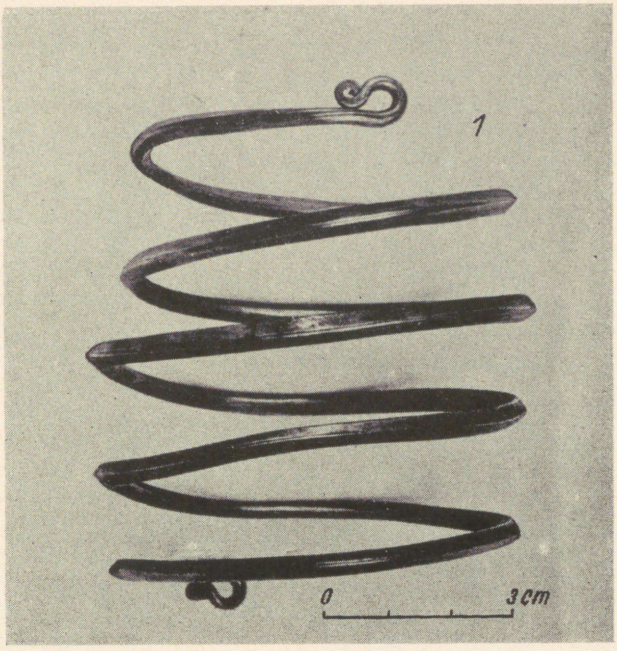
1—5 — hoburaudsõled, *6—7* — rinnalehed, *8* — käevõru katkendid, *9* — sõrmus Tõrma I aardest (nr. 36; AI 2504:7, 3, 4, 5, 6, 15, 14, 13, 12).

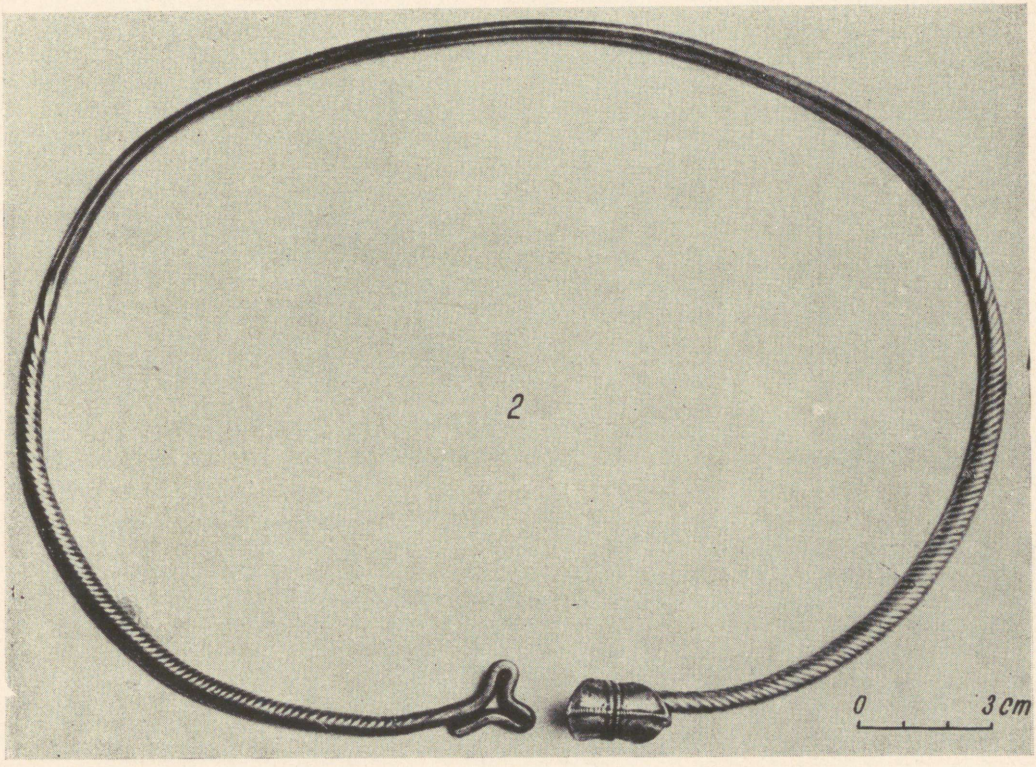

1—3 — hoburaudsõled ja hõbedakang Kehalast (nr. 40; AI 2643:344, 346, 226); *4—6* — kaelavõru otsaplaat, kaelavõru kaar ja oimurõngas Järvelt (nr. 52; AI 2784:4, 2, 1).

1—4 — klaashelmed, mündid, rinnaleht ja hõbedakangid Lõhavere linnamäe aardest (nr. 105; AI 4133:2085); *5* — hõbehelmeid Lõhavere linnamäelt (AI 4133:2010).

1—2 — spiraalne hõbedakang ja kaelavõru Harju rajoonist (nr. 144; säilivad Inglismaal, Cambridge Ülikooli Muuseumis).

ilmselt nii hilise ajamäära vastu. Tõenäoliselt kuulub seegi võru umbes 8. sajandisse.[27]

Esimesena käsitletud Loosi võruga (AI 712:1) võrdlemisi sarnane eksemplar on leitud ida pool Peipsit, Gorkist (Leningradi oblast, end. Luuga maakond).[28] Sellel on samalaadselt tihedalt fasseteeritud kaar, samuti on aasast ja sadulakujulisest haagist tagasipöörduvad otsad mähitud ümber kaare. Erinevuseks on aga nimetatud võru vaheliti ulatuvad otsad. Gorkist on leitud veel kaks sadulotsist kaelavõru, mõlemad väänamist jäljendava kaarega. Kolm sadulotsist kaelavõru, neist üks kergelt fasseteeritud ja kaks väänamist jäljendava kaarega, on leitud Uzminost, Oudova lähedalt.[29] Nii Gorki kui Uzmino aarded asetab G. Korzuhhina 9. sajandisse või 10. sajandi algusesse. A. M. Tallgren dateeris need tunduvalt varasemasse aega, nimelt 600. aasta ümber.[30] Arvestades Gorki ja Uzmino kaelavõrude sarnasust Loosi leiuga, võiks needki asetada umbes 8.—9. sajandisse.

Sadulotsised kaelavõrud seostuvad tüpoloogiliselt vastavate varasemate ida-balti-slaavi tüüpi ehetega, eriti mähitud otstega kaelavõrudega.[31] On tõenäoline, et uus kaelavõrutüüp kujunes välja peamiselt idapoolse Läti ja sellest ida pool asetseval naaberalal, kus sadulotsiseid kaelavõrusid on teada kõige suuremal arvul.[32] Sadulotsistele kaelavõrudele on iseloomulik, et neid valmistati nii pronksist kui hõbedast, kusjuures erinevatest materjalidest võrud on oma kujult, ilustustelt, aga samuti ka valmistamistehnikalt täiesti ühesugused. Mis puutub Eesti alalt leitud eksemplaridesse, siis on need tõenäoliselt valmistatud kohapeal. Nende eeskujusid tuleb aga otsida kagu poolt.

Nupu ja aasaga sulguvad kaelavõrud. Väänamist jäljendava kaarega sadulotsiste kaelavõrudega sarnanevad kaare poolest kaks kaelavõru Haapsalu lähedalt leitud aardes (nr. 148).[33] Nende otsad lõpevad ühelt poolt aasaga, teiselt poolt fasseteeritud nupuga. Mõlema kaelavõru otsad on umbes veerandi kaare ulatuses vaheliti. Ühe võru kaare keskosa on ilustatud tembeldatud kolmnurksete kujundite ridadega.

Kirjeldatud nupu ja aasaga sulguvate kaelavõrudega ühenduses tuleb käsitleda ka kaht viimastega koos leitud spiraalvõru.[34] Nende kaar, mis on kaelavõrudest peenem, on samuti väänamist jäljendav, otsad aga lõpevad aasa ja mõnevõrra lamedamate nuppudega. Selliseid võrusid võidi kanda nii kaela- kui spiraalsete käevõrudena. Võib-olla valmistati nad algselt kaelavõrudena, spiraalselt kokku keeratult aga kasutati käevõrudena, kuigi keerdude arv (2—2,5) on väiksem kui tavalistel spiraalkäevõrudel.

Haapsalu ümbruse spiraalvõruga sarnanev eksemplar oli Erra-Liiva aardes (nr. 46, joon. 26:1). Nagu eelmised, nii oli ka see keeratud kaheks

---

[27] Viimati kirjeldatud Loosi kaelavõru katkendid pärinevad ilmselt sellisest võrust nagu H. Moora, Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodalā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā. Rīgā 1952, joon. 71 lk. 109. See on üks viiest sadulotsisest kaelavõrust 7.—8. sajandist pärinevas Baltinava aardeleius Karsava rajoonis Läti NSV-s.

[28] Корзухина, Русские клады, tahv. IV.

[29] Корзухина, Русские клады, tahv. III.

[30] A. M. Tallgren, The Perehistory of Ingria. ESA XII, lk. 98.

[31] Vt. Mähitud otstega kaelavõrude leviku kohta Moora, EZL II, lk. 308 jj. ja lk. 322 jj.

[32] Sadulotsiste kaelavõrude leviku kohta üldisemalt vt. Tallgren, ZAE II, lk. 89, 90.

[33] Stenberger, Schatzfunde I, joon. 15:2, 3.

[34] Stenberger, Schatzfunde I, joon. 16.

keeruks, kuigi vähem korrapäraselt. Teatavaks erinevuseks on Erra-Liiva võru mõnevõrra jämedam kaar.

Käsitletav Eesti alalt leitud nuppotsiste kaela- ja spiraalvõrude tüüp on levinud laialdasel territooriumil Ida-Euroopas, Skandinaaviast kuni Uraalini.[35] On avaldatud arvamust, et seda tüüpi võrud on välja kujunenud peamiselt Nõukogude Liidu Euroopa-osa idapoolsetel aladel, eriti Kirovi-Permi ümbruses.[36] Teised uurijad on aga õigusega rõhutanud, et mainitud aladel puuduvad sellistel võrudel kohalikud eeskujud.[37] Nagu eespool juba märgitud, liituvad nuppotsised kaela- ja spiraalvõrud oma vaheliti ulatuvate jämenevate otste ja väänamist jäljendava kaare poolest sadulotsiste kaelavõrudega, seostudes ühtlasi tüpoloogiliselt varasemate idabalti ja balti-slaavi tüüpi kaelavõrudega. Nendega on üldiselt sarnased ka Kesk- ja Ida-Eestis esinevad vahelitiotsised võrud, milledel on ühes otsas püramiiditaoline nupp.[38] Kuigi käsitletavaid võrusid peale ühe leiu[39] ei ole teada Läti, samuti Leedu territooriumil, ning naabruses asuvatel slaavi aladel, on siiski tõenäoline, et nende peamiseks valmistamise piirkonnaks on olnud Läänemere ümbruse maad. Ühe sellise alana võiks kõne alla tulla näiteks Soome, kus nelja eksemplari nupu ja aasaga lõppeva hõbedast võru kõrval on teada rida taolisi veel pronksist.[40] On mõeldav, et sellised hõbevõrud on ulatunud Laadoga-Oneega ümbruskonnast maksevahenditena karusnaharikkale Permi alale. Rohkesti on nupu ja aasaga lõppevaid spiraalvõrusid leitud ka Ojamaal,[41] millega ühenduses on raskesti usutav, et kõik need kujutaksid endast idapoolseid importesemeid.[42] Palju loomulikumana tundub oletus, et Nõukogude Liidu Euroopa-osa idapoolsetelt aladelt leitavad nupu ja aasaga sulguvad võrud on sinna sattunud Läänemere-äärsetelt maadelt.

Nupu ja aasaga lõppevad võrud on T. J. Arne dateerinud üldiselt 9.—10. sajandisse.[43] Põhiliselt samasugusele tulemusele jõuab ka M. Stenberger Ojamaa vastava materjali alusel.[44] Mis puutub Eesti alalt leitud võrudesse, siis on nendest otseselt dateeritav ainult Erra-Liivalt leitud eksemplar. Müntide järgi otsustades pärineb see 10. sajandi teisest poolest. Arvestades seda, samuti Arne ja Sternbergeri seisukohti, tuleks sellesse aega arvata ka Haapsalu ümbrusest leitud võrud.

Kõige arvukama rühma moodustavad aaretes mitmest traadist *punutud* või *keeratud kaare ja õhukeste, väikeste haagikeste* abil sulguvate *plaatotstega kaelavõrud*. Nende levik hõlmab ainult Põhja-Eestit — muistset Rävalat, Harjut ja Virumaad. Peale

---

[35] Nende leviku kohta üldisemalt vt. T. J. Arne, La Suède et l'Orient. Uppsala 1914, lk. 166 jj. Moora, Bemerkungen I, lk. 157 jj; Stenberger, Schatzfunde I, lk. 124 jj.

[36] Sellisel seisukohal on A. Hackmani ja T. J. Arne järgi ka M. Stenberger, vt. Stenberger, Schatzfunde I, lk. 125, 126.

[37] Moora, Bemerkungen I, lk. 158.

[38] Vrd. Moora, Bemerkungen I, lk. 158, 159; vrdl. ka lk. 160, 161 ja RK, tahv. 28:9.

[39] Nimetatud leid, mis on saadud endisest Valmiera maakonnast, sisaldas 2 spiraalvõru Latv. VM:34704, 34705 ja 2 araabia münti.

[40] E. Kivikoski, Die Eisenzeit im Aurflussgebiet. SMYA XLIII, lk. 102. Samasuguseid võrusid on teada ka Laadoga—Oneega vaheliselt alalt, vt. A. M. Tallgren, Les provinces culturelles finnioises de l'âge recent du fer dans la Russie du Nord. ESA III, joon. 13 lk. 17.

[41] Stenberger, Schatzfunde I, lk. 124.

[42] Vrd. Stenberger, Schatzfunde I, lk. 126.

[43] Arne, La Suède et l'Orient, lk. 167.

[44] Stenberger, Schatzfunde I, lk. 126—128. Erinev pilt ilmneb Soomes, kus varasemad seda tüüpi võrud E. Kivikoski järgi pärinevad ajast enne 800. a., vt. Kivikoski, Auraflussgebiet, lk. 103.

selle on üks eksemplar leitud Järvamaalt.[45] Enamikul Eestist leitud võrudel on õhukesed otsajätkud ühest otsast torukujuliseks keeratud ja nende torukeste abil võru traatidest kaarega ühendatud. Traatidest punutud kaare otsad lähevad nimelt otsaplaadikeste torukujulise osa sisse (tahv. XIX:1, 2 ja XX:1—3). Kaar võib olla mitmel viisil tehtud. Mõnedel lihtsamatel on see ainult kahest või kolmest suhteliselt jämedast traadist kokku keeratud.[46] Real võrudel on kaar traatidest ketitaoliselt palmitsetud (tahv. XX:2, 3). Esineb ka peenemaist traatidest tihedat punutist.[47] Mõnedel eksemplaridel on kaar peale selle mähitud peene nn. pärltraadiga (tahv. XIX:2). Üldreeglina näib, et hilisematel võrudel punutis tiheneb ja traatide arv suureneb.

Käsitletavate kaelavõrude plaatotsad on ilustatud lihtsa tembeldatud ornamendiga. Tavalisemaks motiiviks on kolmnurkade, rõngakeste või täkete read. Mõnedel võrudel on plaatotste keskel viis ristikujuliselt asetatud rõngakest.[48] Plaatotstel esineb ka paelplettmustrit (tahv. XIX:1, 2), mis, nagu järgnevas näeme, on iseloomulik samaaegsetele laiadele käevõrudele. Erandina tuleb märkida üht kaelavõru Mäetaguse aardes, mille plaatotsad on ilustatud karjalapärase taimornamendiga.[49] Ühtlasi on see võru üks pärltraadiga mähitud eksemplaridest.

Otsustades punutud kaare ja plaatotstega kaelavõrudega samades aaretes esinevate teiste esemete vanuse järgi, eriti müntidega dateeritud Kostivere II ja Mäetaguse leidude põhjal (nr. 18 ja 53), tulid need kaelavõrud Eesti alal kasutusele peamiselt alles 13. sajandil. Erandiks on seni ainult Kostivere I aardesse (nr. 17) kuuluv võru,[50] mis pärineb tõenäoliselt 12. sajandist. Nimetatud võru erineb ühtlasi oma konstruktsioonilt teistest Eestist leitud punutud kaelavõrudest, kuna selle otsaplaadid on kaare traatidest välja taotud ja moodustavad võru kaarega ühe terviku. Sama konstruktsiooniga oli ka üks kaelavõru Mõigu aardes (nr. 12),[51] mis sellekohaselt võiks olla valmistatud teistest sama aarde kaelavõrudest varem. Samasugusest kaelavõrust pärineb ka vähemalt üks katkend Paunküla II aardes (nr. 24a). Need võrud on tõenäoliselt toodud Venest.

Punutud kaare ja plaatotstega kaelavõrud esinevad laialdasel maa-alal Põhja-, Kesk- ja Ida-Euroopas. Hõbeda kõrval on neid Taanis, Skandinaavias ja tänapäeva Saksa Demokraatliku Vabariigi territooriumil valmistatud ka kullast. Seniste tähelepanekute järgi ei seostu nad kusagil kohalike varasemate kaelavõrutüüpidega.

Punutud kaare ja plaatotstega kaelavõrusid leidus juba 9.—10. sajandil lääne-slaavi aladel tänapäeva Saksa Demokraatlikus Vabariigis.[52] Samal ajal või veidi hiljem hakkavad nad esinema ka lõunapoolsetel ida-

[45] Punutud kaare ja plaatotstega kaelavõrusid oli kuus eksemplari Mõigu aardes (nr. 12, AM 12:2, 3, 4, 5, 6, 7); nendele lisaks oli samas aardes veel neli katkendit (AM 12:8); üks eksemplar Kostivere I aardes (nr. 17, AM 58); viis Kostivere II aardes (nr. 18, AI 3797:1, 2, 3, 4, 5); kolm katkendit Paunküla II aardes (nr. 24a, AI 4289); üks Paunküla III aardes (nr. 25, AM II 14:1); üks Tõrma I aardes (nr. 36, AI 2504:1); Tõrma II aardes (nr. 37, AI 2660:8); neli Mäetaguse aardes (nr. 53, vt. Hausmann, Der Silberfund von Mehntack, lk. 158 jj.); üks Kehala aardes (nr. 40, AI 2643:348); kolm katkendit Järve aardes (nr. 52, AI 2784:2, 3, 4); viimases leius olevat olnud veel viis tervet kaelavõru, need aga on kaotsi läinud; üks on Koeru aardes (nr. 59, AM 120:1).

[46] Moora, Vorzeit, joon. 52 paremal, alt teine.

[47] Aspelin, nr. 1933.

[48] Moora, Bemerkungen I, tahv. IV:2.

[49] Hausmann, Der Silberfund von Mehntack, tahv. XVIII, vasakul all.

[50] RK, tahv. 28:14.

[51] Aspelin, nr. 1933.

[52] P. Paulsen, Der Goldschatz von Hiddensee. Leipzig 1936, lk. 24 ja tahv. I.

slaavi aladel. Eriti suurel hulgal on neid Kiievi ja Kiievi ümbruse 11. ja 12. sajandi esimese poole aardeleidudes.[53] Seal on neile iseloomulikud võrdlemisi paksud plaatotsad, mis ei ole kaarele eraldi otsa pandud, vaid vahetult selle traatidest välja taotud. Torukujuliselt lõppevad ja eraldi kaare otstesse kinnitatud õhukesed otsaplaadid esinevad Kiievi ümbruses alles hilisematel, 12. sajandi teise poolde ja 13. sajandi esimesse poolde kuuluvail kaelavõrudel.[54] Plaatide vaba ots lõpeb mitmeti — kas haagi ja aasaga või rullipööratult.[55]

Punutud kaare ja plaatotstega kaelavõrud levisid alates 10. sajandist ka Skandinaavias. Kõige arvukamalt on neid leitud Ojamaalt. Sealsetele kaelavõrudele on iseloomulik, et nende otsaplaadid ühendati kaarega kokkujootmise teel. Ojamaa punutud kaare ja plaatotstega kaelavõrud kuuluvad põhiliselt 10—11. sajandisse.[56]

Nii ida- ja lääne-slaavi kui skandinaavia, sealhulgas ka taani käsitletavate kaelavõrude hulgas ei ole selliseid, mis üksikasjus sarnaneksid Eestist leitud punutud kaare ja plaatotstega kaelavõrudega. Siit selgub, et eesti vastavate kaelavõrude eeskujusid ei saa otsida vahetult sealtpoolt.[57] Samast annab tunnistust ka vaadeldavate kaelavõrude levik Eesti alal, mis piirdus ainult Põhja-Eestiga. Läti territooriumilt on teada ainult mõned üksikud sedalaadi kaelavõrud. Need aga erinevad Põhja-Eesti alalt leitud kaelavõrudest, liitudes täielikult Kiievi ümbruse vastavate võrudega.[58]

Eesti punutud kaare ja plaatotstega kaelavõrudele täielikke vasteid on leitud Laadoga edelarannikult Petrokreposti (end. Schlüsselburgi) lähedalt Putilovost[59] (s. o. isurite-karjalaste alalt), samuti on neid Põhja-Soome aaretes.[60] Näib tõenäolisena, et käsitletavad eesti kaelavõrud kõnelevadki ühendusest karjalaste ja isuritega. Sama on põhjust arvata ka Soome vastavate kaelavõrude suhtes. Punutud kaare ja plaatotstega kaelavõrud esinevad Eesti territooriumi selles osas, millel ka mitmete muude andmete kohaselt on olnud ühendusi karjalaste ja isuritega. Nagu nägime, esines ühel kaelavõrul Mäetaguse aardes täiesti karjalapärane ornament.

Vastava materjali puudumisel on raske jälgida, kuidas käsitletav kaelavõrutüüp karjalaste ja isurite juures kodunes. Võib aga oletada, et viimased on sellega tutvunud suhtlemise kaudu Novgorodiga. Küsimuse lõplik lahendamine nõuab edasist uurimist, eriti põhjalikumat tutvumist Novgorodist jt. muistsetest Vene linnadest leitud esemelise materjaliga.

Arvestades punutud kaare ja plaatotstega kaelavõrude küllaltki suurt arvu Põhja-Eestis 13.—14. sajandil, ei tohiks olla kahtlust, et enamik nendest on valmistatud kohapeal. Väljastpoolt tooduks tuleb pidada peale Kostivere I ja ühe Mõigu aarde võru veel taimornamendiga kaelavõru Mäetaguse aardes ja võib-olla ka pärltraadiga mähitud võrusid.

Punutud kaare ja plaatotstega kaelavõrud püsisid Eesti alal ka järgneval perioodil — 15.—16. sajandil, seega kauem kui kuskil mujal. Nende

---

[53] Корзухина, Русские клады, tahv. XIII : 1, XIV : 4, XV : 2.
[54] Корзухина, Русские клады, tahv. XLI : 7.
[55] Корзухина, Русские клады, tahv. LX : 4,5.
[56] Stenberger, Schatzfunde I, lk. 83 jj., ja M. Stenberger, Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit II. Lund 1947, joon. 137:6, 215 jt.
[57] Erandiks on eespool nimetatud kaelavõru Kostivere I aardes ja üks Mõigu aarde kaelavõrudest, millised tõenäoliselt on pärit Kiievi ümbrusest.
[58] Vrd. Моора, Возникновение классового общества в Прибалтике, joon. 11, lk. 124.
[59] Корзухина, Русские клады tahv. XXVIII : 5.
[60] Aspelin, nr. 1667. Kivikoski, EZF II, joon. 1018—1020. Vt. ka T. Björkman, Kuusamon Lämsän hopea-aarre. SM LXIV, lk. 21, joon. 5—7. Vt. ka lk. 22 jj., kus on loendatud kõik soome vastavat tüüpi kaelavõrud.

levik on nüüd muutunud laialdasemaks, hõlmates Paide ümbrust,[61] Läänemaad,[62] Pärnu ümbrust [63] jm. 15.—16. sajandi võrud erinevad vastavatest varematest kaelavõrudest oma tunduvalt laiemate, võiks öelda kraekujulisteks muutunud plaatotstega. Samuti on neil kaar jämedam ja punutud paljudest peentest traatidest.

Põhja- ja Ida-Eestis esineb pronksist kaelavõrusid, [64] mis mõnevõrra sarnanevad käsitletud hõbedast punutud kaare ja plaatotstega kaelavõrudega. Nende kaar jäljendab tavaliselt keeramist, kuna lamedaks taotud otsad moodustavad kaarega ühise terviku. Sedalaadi pronksist kaelavõrusid esineb ka Eesti naabruskonnas, Leningradi ja Pihkva oblasti territooriumil ning siit lõuna poole, Läti ja Leeduga piirnevatel slaavi aladel.[65] Võrreldes Eestist leitud hõbekaelavõrudega, kuuluvad nimetatud pronksist kaelavõrud vähemalt osaliselt mõnevõrra varasemasse aega.[66] Ühtlasi näib, et viimased on arenenud punutud kaare ja plaatotstega hõbekaelavõrude varasematest vormidest, milledel kaar ja otsad moodustasid ühise terviku. Nagu eespool märgitud, esinesid sellised võrud 11.—12. sajandil peamiselt lõunapoolsetel ida-slaavi aladel, eriti Kiievi ümbruses. Mis puutub hilisematesse, torukujuliselt lõppevate, eraldi kaarele asetatud otsaplaadikestega hõbekaelavõrudesse, siis neil näib puuduvat otsene tüpoloogiline seos käsitletud pronksist võrudega. Pealegi on esimesed leitud kõik aaretes, teised aga enamasti kalmetes või juhuleidudena.

Koos käsitletud võrudega tuleb nimetada harva esinevat omapärast laia keskosaga kaelavõru Tõrma II aardes (nr. 37, tahv. XXIV:5). Selle otsad meenutavad punutud kaarega kaelavõrude plaatotsi. Eesti alalt on leitud veel teisigi samalaadseid kaelaehteid nii hõbedast [67] kui pronksist.[68] Ajaliselt kuuluvad nad 13.—14. sajandisse, kuid esinevad ka hilisemates aaretes.[69]

Erinevat tüüpi on kahekordse punutud kaarega kaelavõrud Muhu Linnuse aardes (nr. 130).[70] Mõlemal võrul on otsad mähitud peenema traadiga ja lõpevad kahekordse aasa ja haagiga. Üldisemalt on kahekordse kaarega kaelavõrusid valmistatud pronksist. Viimased on lihtsamad, peenem traat otstes puudub. Neid on leitud mitmel korral kalmetest.[71] See kaelavõrutüüp on hoopis teise päritoluga kui põhja-

---

[61] Vt. viites nr. 208 märgitud aarded Paide ümbrusest.

[62] Vrd. Nissi Musto (AI 2513:61).

[63] AI 2635:1147, pildistatud Moora, Vorezit, joon. 54:1.

[64] Moora, Bemerkungen I, lk. 164 jj.

[65] MAP 20, tahv. II:16; MAP 29, tahv. XXIII:7, 13, 14. Tuleb siiski märkida, et slaavi aladel on käsitletavate võrude otsaplaadid enamasti üsna kitsad. Eesti võrudel on otsaplaadid üldiselt laiemad, meenutades sellekohaselt rohkem hõbekaelavõrude plaatotsi. Eriti lähedalt sarnaneb hõbekaelavõrudega üks Otepää linnamäelt leitud punutud kaare ja plaatotstega pronksvõru (AI 3371:199) vt. Eesti NSV ajalugu kolmes köites, I köide, joon. lk. 125.

[66] Moora, Bemerkungen I, lk. 166.

[67] RK, tahv. 28:3.

[68] Vt. nende leviku kohta Moora, Bemerkungen I, lk. 166. Peale Eestist leitud eksemplaride on üks seda tüüpi kaelaehe teada ka Leningradi oblastist, vt. MAP 20, tahv. XII:20.

[69] Vrd. Peetri Müüsleri (AM II 33:3).

[70] AI K30:1 ja Ermitaaž 981:1; esimene pildistatud Moora, Vorzeit, joon. 52, paremal all.

[71] Kahekordse punutud kaarega kaelavõrude levik Eesti alal piirdub peamiselt Saaremaa ja Muhuga. Vrd. Moora, Bemerkungen I, lk. 151, 152, kus on nimetatud nende leiukohad Eesti ja Läti alal. Pärast nimetatud teose ilmumist on Saaremaalt mõned eksemplarid juurde tulnud: Põide Viltina (AI 3884:256—258, 538, 5152; kahel viimasel on kaarte otsad mähitud peenema traadiga) ja Kihelkonna Loona (AI 4129:737); viimasest kohast

eesti punutud plaatotsised võrud. Nende eeskujuks on olnud vastavad kurššide kaelavõrud.[72] Ajaliselt kuuluvad need võrud peamiselt 11.—12. sajandisse. Muhu hõbeeksemplarid on suhteliselt hilisemad, kuuludes 13. sajandi algusesse.

Käevõrud

Käevõrud või nende katkendid on üheks sagedamini esinevaks ehteks aardeleidudes. Valdav enamik hõbekäevõrudest on valmistatud väljatagumise teel õhukesest plekist, kusjuures kaare laiuse, ristlõike ja ornamendi poolest võib nende hulgas eraldada rida tüüpe. Samal ajal aga puuduvad hõbekäevõrude hulgas pronkskäevõrudele iseloomulikud mitmesugused paksemad, massiivsemad vormid. Väga vähe esineb hõbevõrude hulgas ka mitmest traadist punutud või keeratud eksemplare. Täielikult puudub näiteks Eesti alal üldiselt laialt levinud kolmest traadist võru tüüp.

Lisaks eespool seoses kaelavõrudega käsitletud spiraalvõrudele tuleb käevõrude hulgas kõigepealt nimetada veel kolme, väliselt spiraalkäevõru meenutavat eset: Äästmäelt (nr. 6), Vaidast (nr. 15) ja kusagilt Harju rajoonist leitud võru (nr. 144, tahv. XXVIII : 1). Kolm selliste spiraalvõrude katkendit oli veel Metsaküla aardes (nr. 5). Võrudest kaks esimest on rombilise ristlõikega traadist, kusjuures otsad lõpevad S-kujuliste konksudena. Kolmas on lamedast paeljast traadist, mille välisküljel on pikuti kulgev madal hari; üks otstest on murdunud, teine lõpeb lihtsa konksuna. Rombilise ristlõikega hõbetraadist spiraalvõrusid on eriti rohkesti teada Ojamaalt.[73] Kuigi nad kujult sarnanevad spiraalkäevõrudega, käsitab M. Stenberger neid kui maksevahendeid — hõbedakange.[74] Selle poolt kõneleb võrude enam-vähem ühesugune kaal ja samuti nende sagedane esinemine aaretes katkiraiutult. Eesti alalt leitud spiraalvõrud on ilmselt Ojamaa päritoluga ja kujutavad endast samuti algselt maksevahendeid — hõbedakange. On muidugi võimalik, et Eestis kasutati neid ka ehetena. Ojamaal pärinevad käsitletavad spiraalvõrud peamiselt 10. sajandist, üksikud eksemplarid ka 11. sajandist. 10. sajandisse kuulub araabia mündi järgi ka Harju rajoonist leitud spiraalvõru; Äästmäelt leitud eksemplar pärineb müntide alusel otsustades kas 10. sajandi lõpust või 11. sajandist. Spiraalvõru katkendid Metsaküla leius aga pärinevad 12. sajandist.

Erandiks on Vaidast leitud spiraalvõru, mis müntide järgi kuulub 12. sajandisse. Nagu nägime, erines see oma kujult teistest spiraalvõrudest. Vaida eksemplari Ojamaa päritolu on sellekohaselt küsitav. On võimalik, et nimetatud võru on tõeliseks spiraalkäevõruks.

Nagu juba märgitud, on aaretes kõige sagedamini esinevateks vormideks õhukesed hõbeplekist väljataotud käevõrud. Osa nendest on keskmise laiusega (laius keskelt 4 cm ümber, otstest kitsamad) ja enamasti nõgus-kumera ristlõikega (joon. 26:2). Ornamendile on iseloomulikud kaksikkolmnurksed kujundid, tavaline on ka vööndites otstel esinev punktiirjoontest moodustuv laineline paelmotiiv. Sellised käevõrud

---

on leitud veel mõned selliste kaelavõrude katkendid. 1958. a. leiti seda tüüpi pronksist kaelavõru, mis pärineb 13. sajandi algusest, ka Lõhavere linnamäelt.

[72] Vt. Latviešu kultūra senatnē. Rīgā 1937, tahv. XXXVI:2.

[73] Stenberger, Schatzfunde II, joon. 35:2—4, 36:3—10, 39:9, 40:3—6 jt.

[74] Stenberger, Schatzfunde I, lk. 226. jj.

on eriti iseloomulikud Rävala-Harju alale.[75] Nad on seal üksteisega sarnased ja osalt võib-olla isegi sama meistri poolt valmistatud. Käsitletavate käevõrude esinemine sellistes aaretes nagu Mõigu (nr. 12), Liikva (nr. 2) jt. kõneleb sellest, et nad kuuluvad enamikus 13. sajandisse.

Nende käevõrudega sarnanevad mõned samaaegsed Virumaalt leitud võrud. Sealsetele võrudele on iseloomulik otste pool esinev punktiirjoontega piiratud vöönd, mida täidavad viltused punktiirread rõngakesega keskel (joon. 26:5).[76] Samasuguse kaunistusega oli ka üks Mõigu aarde käevõrudest.[77]

Rävala-Harju käevõrudele iseloomulikku lainelist paelmotiivi ja kaksikkolmnurgalisi kujundeid esineb ka Saaremaa ja Muhu hõbekäevõrudel. Kujult on need käevõrud aga erinevad. Nad on enamikus laiemad (laius keskel kuni 6 cm) ning mitmetel näitab ristlõike keskosa vaevaltmärgatavat nõgu. Selliseid käevõrusid oli Muhu aardes (nr. 130) [78] ja mõned eksemplarid kalmetes.[79] Otsustades Muhu aarde ea järgi kuuluvad nad 13. sajandisse.

Paelmotiivi nn. plettmustrina võib tihti näha pronkskäevõrudel, milliseid on leitud muuhulgas ka nii siin- kui sealpool Narva jõge esinevaist vene-vadja kääbastest.[80] Need pronkskäevõrud on üldiselt massiivsemad ja kitsamad kui hõbevõrud.

9.—10. sajandil esineb plettmuster pronksist käevõrudel kitsa vööndina ainult otstes.[81] 10.—11. sajandil on plettmustri vöönd käevõrudel juba laiem, kuid piirdub ikkagi ainult otstega.[82] 11. sajandist alates esineb plettmotiiv rühmiti üle kogu võru.[83] 13. sajandi hõbekäevõrudel esinev laineline paelmotiiv sarnaneb seega kõige rohkem 9.—10. sajandi pronkskäevõrudel esineva plettmustriga. Siit nähtub, et hõbekäevõrude paelmotiiv ei ole otseselt üle võetud pronksvõrudelt, vaid on kujunenud teataval määral oma teed. Selle poolt kõneleb ka vastavate hõbe- ja pronkskäevõrude erinev geograafiline levik. Kui lainelise paelmotiiviga hõbekäevõrud on leitud peaaegu kõik Rävalast-Harjust ja Saaremaalt-Muhust, siis plettmustriga pronkssist käevõrud esinesid peamiselt Kesk- ja Kirde-Eesti alal. Erandiks teiste käsitletud hõbekäevõrude hulgas on kaks võru Nogu aardes (nr. 93, joon. 27:1),[84] mis oma kujult kui ka plettmustrilt täielikult sarnanevad 9.—12. sajandi vastavate pronksist käevõrudega, milliseid esines muuseas ka samas aardes.

---

[75] Kaks Liikva aardes (nr. 2, AI 2505:14, 15); kaheksa Mõigu aardes (nr. 12, AM 12: 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18; viimane on säilinud kahe katkendina); kaks Paunküla aardes (nr. 25, AM II 14:2, 3); kaks Kallavere leius (nr. 16, AI 4136:1, 2); kaks ilma lähemate leiuteadeta Keila ümbrusest (nr. 146, AI:497:1, 2). Kaks salamaadset käevõru on leitud ka Kaberla (Harju raj.) kalmest (AI 4116:23, 24). 1958. a. arheoloogilistel kaevamistel leiti üks seda tüüpi käevõru ka Lõhavere linnamäelt (AI 4133:1832).

[76] Tõrma I (nr. 36, AI 2504:8, 10); Kehala (nr. 40, AI 2643:345).

[77] AM 12:17, vt. Aspelin, nr. 1932.

[78] AI K30:2—4; Riiklik Ermitaaž 984:11; üks pildistatud Moora, Vorzeit, tahv. 52 vasakul all.

[79] Kärla Paiküla (AI K3:48, 49); Muhu Viiraküla (AI 1045:1, 2; esimene neist on pildistatud RK, tahv. 28:11); Karja; Pärsamaa (AI 4115:84, 85, viimane on pildistatud A. Kustin, Kalmistu XIII—XIV sajandist Karjas, Saaremaal. TA Toim. 1958, tahv. III:7).

[80] Plettmustriga pronksist käevõrusid on lähemalt käsitletud H. Moora, Bemerkungen über einige ostbaltische Schmucksachen der jüngeren Eisenzeit II. ÕES Ar. 1929, lk. 25 jj.

[81] Moora, Bemerkungen II, joon. 2.

[82] Moora, Bemerkungen II, joon. 5.

[83] Moora, Bemerkungen II, joon. 7.

[84] AI 4041:1, 2.

Käevõrusid, millede ristlõige on keskosas nõgus (nimetatud nõgu on tekkinud ilmselt käevõru äärtele ornamendi tembeldamisel), on peale Saaremaa ja Muhu leitud üksikult ka mujalt. Nad on Saaremaa ja Muhu vastavatest käevõrudest üldiselt kitsamad. Üks selline käevõru oli Kehala aardes (nr. 40, joon. 26:6), kaks Suislepa aardes (nr. 100, joon. 27:5).[85] Suislepa käevõrudega sarnanevad täielikult kaks võru Tartu aardes (nr. 79),[86] kuna Kehala käevõruga sarnaneb üks Mõigu aarde võrudest (nr. 12).[87] Kõik nimetatud käevõrud on ilustatud tembeldatud kolmnurkade ridadega. Otsustades Tartu aarde vanuse järgi kuuluvad need, kaasa arvatud Suislepast leitud käevõrud, 12. sajandisse, kuna Mõigu ja Kehala leiud peaksid pärinema 13. sajandist.

Neli võrdlemisi kitsast, tugevasti kumera ristlõikega, täketest ja kolmnurksetest kujunditest moodustuva ornamendiga käevõru oli Painvere aardes (nr. 120, joon. 27:3, 4).[88] Nagu eelnevas märgitud, kuulub Painvere aare müntide järgi tõenäoliselt 12. sajandisse.

Nii selgub, et õhukesest hõbeplekist väljataotud käevõrude kasutamine Eesti alal algab 12. sajandil. Olles esialgu suhteliselt kitsamad, muutuvad võrud hiljem järk-järgult laiemaks. Eriti laiaks kujunesid hõbekäevõrud 14. sajandil.[89]

Tartu aardes (nr. 79) on peale selle kuus senikirjaldatuist e r i n e v a t k ä e v õ r u. Need on paelataolised ja vastupidiselt eelmistele keskelt kitsamad, otstest laiemad.[90] Nendega sarnaneb mõnevõrra üks võru Tõrma I aardes (nr. 36, tahv. XXV:8). Samas aardes tuleb mainida veel üht käevõru (joon. 26:4), mis on keskmise laiusega ja ristlõikes peaaegu sirge.

Oma kujult ja valmistamistehnikalt olid kirjeldatud hõbeplekist käevõrud uudseks nähtuseks. Nad erinevad varemaist, kuni 12. sajandini Eesti alal üldiselt kasutusel olnud pronksist käevõrudest. Viimaste valmistamisel oli tagumise kõrval tähtsal kohal valamine ja nad on sellekohaselt hõbevõrudest kitsamad ja paksemad.[91] Seevastu on aga hõbekäevõrud ilmselt seoses 12.—13. sajandil kasutusele tulnud õhemate ja laiemate pronksist käevõrudega, mis samuti valmistati põhiliselt tagumise teel.[92]

Tunduvalt vähem on leitud Eesti alalt hõbetraadist p u n u t u d k ä e v õ r u s i d. Kahel nendest on otsad ühendatud nn. voluutsidemega. Üks selline on leitud Arumõisast (nr. 76),[93] teine oli Mäetaguse aardes (nr. 53).[94] Esimene on punutud paljudest peentest traatidest, teine paarist jämedamast traadist kokku keeratud. Esimene kuulub tõenäoliselt 12. sajandisse, teine 13. sajandisse. Voluutsidemega käevõrusid on rohkem leitud naaberaladel, eriti Ojamaal. Võrdlemisi sagedasti esineb neid ka

---

[85] AI 14:1, 2.

[86] S c h m i e d e h e l m, Ein Depotfund aus Tartu, joon. 7 lk. 265.

[87] AM 12:9, vt. A s p e l i n, nr. 1930.

[88] AI 3888:4—7.

[89] Loosi aardest (nr. 97, AI 1034, 1742), esimene pildistatud RK, tahv. 30:3, teine — F. L i n n u s, Über die materielle Kultur der Esten im Mittelalter. ÕES Ar. 1937, I, joon. 25 lk. 447.

[90] S c h m i e d e h e l m. Ein Depotfund aus Tartu, joon. 7, lk. 265.

[91] Vrd. T a l l g r e n, ZAE II, tahv. VII:2—6,8.

[92] 1958. a. leiti näiteks selliseid käevõrusid 12.—13. sajandist pärinevates haudades Tammikul, Rakvere raj. (AI 4200:33, 47, 53). Õhukesi pronksist käevõrusid, milledel on ristlõike keskosas nõgu, on leitud Kirde-Eesti kääbaskalmetest, vt. H. M o o r a, Wotische Altertümer aus Estland. ESA IV, joon. 4:1, lk. 280.

[93] AI 1744, vt. RK, tahv. 28:14.

[94] H a u s m a n n, Der Silberfund von Mehntack, tahv. XVIII.

vene aaretes.[95] Täpsemaid vasteid Eesti alalt leitud võrudele on aga siiski raske leida.[96]

Tõrma esimeses aardes esines neljast traadist punutud kolmnurkse plaatotsaga käevõru (joon. 26:3). Sellega sarnaneb mõnevõrra üks käevõru Tartu aardes. Viimane on keeratud kahest traadist ja mähitud peene pärltraadiga; võrul on lamedad kolmnurksed plaatotsad.[97] Mõlemad nimetatud käevõrud, eriti aga viimane, sarnanevad Kiievi alal 12.—13. sajandil levinud samalaadsete käevõrudega, milledel on samuti kolmnurksed lamedamad otsad, mis seal on tihti ilustatud granuleerimisega.[98]

Lõpuks tuleb mainida käevõru Porkuni aardes (nr. 30, joon. 27:2), mis leiti koos 11. sajandi müntidega. Oma kujult ja filigraan- ning granuleerimistehnikas teostatud ilustustelt on see ainulaadne nii Eesti territooriumil kui ka lähematel naaberaladel. On võimalik, et käevõru on valmistatud mõnes Vene linnas, kus granuleerimine oli teatavasti laialdaselt kasutusel.[99]

Hoburaudsõled

Kuigi hoburaudsõled on üsna tavaliseks ehteks kogu vaadeldava perioodi jooksul, ilmuvad nad aaretes alles nimetatud ajajärgu lõpul, 12.—13. sajandil. Suur osa hõbedast hoburaudsõlgedest on suhteliselt suured, lameda, võrdlemisi õhukese kaarega, millel on keskel hari. Võrreldes varasemate kohalike pronksist hoburaudsõlgedega on see täiesti uus sõletüüp. Nimetatud sõlgede kõrval esinevad aaretes uudse nähtusena mõned õõnsakaarelised hoburaudsõled. Alates 12., eriti 13. sajandist tulevad kasutusele ka väänatud kaarega hoburaudsõled. Otsustades kalmeleidude järgi, levivad umbes samal ajal ka pronksist väänatud kaarega sõled. Peale mainitud sõletüüpide esineb aaretes veel ristlõikes rombilise kaare ja fasseteeritud nuppotstega hoburaudsõlgi. Mõnedel sellistel sõlgedel on kaarel pahk. Peale hõbeda on rombilise kaare ja fasseteeritud nuppotstega sõlgi valmistatud ka pronksist.

Lameda kaarega, harjaga hoburaudsõled on valdavas enamikus leitud läänepoolselt Virumaalt.[100] Lisaks nendele on kaks eksemplari teada Järvamaalt Koeru aardes (nr. 59) [101] ja mõned katkendid Mõigu aardes (nr. 12).[102] Kõik nimetatud sõled on õhukeste nelinurksete nupp-

---

[95] Корзухина, Русские клады, tahv. V.

[96] Mõned ligikaudsed vasted võib leida ainult Mäetaguse käevõrule, vt. Stenberger, Schatzfunde II, joon. 134:6.

[97] Schmiedehelm, Ein Depotfund aus Tartu joon. 9 lk. 265.

[98] Корзухина, Русские клады, tahv. XXXI:5. Üks seda tüüpi kullast käevõru Sileesiast on pildistatud H. Jankuhn, Ein mittelalterlicher Goldring aus Schlesien. Preaehistorische Zeitschrift, Bd. XXIV, 1933, joon. 1, 2 lk. 175. Võib nõustuda H. Jankuhni oletusega, et käsitletav käevõrutüüp on pärit Lõuna-Venemaalt; vrd. mt. lk. 198, samuti joon. 5—10, lk. 179—180.

[99] Vrd. Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси. Москва 1948, lk. 333 jj. Teatud paralleele Porkuni käevõru otstele võib leida Balkani poolsaarelt, vrd. Jankuhn, Ein mittelalterlicher Goldring aus Schlesien, joon. 28, 29, lk. 191; joon. 30, lk. 192; joon. 33, 36, lk. 193.

[100] Tõrma I aardes (nr. 36, AI 2504:7, 16); Tõrma II aardes (nr. 37, AI 2660:4, 5, 6); Kurtna aardes (nr. 38, AI 2396:1—11; neist 5—11 on katkendid), vt. Tallgren, ZAE II, tahv. X; endisest Veltsi vallast leitud aardes (nr. 29, AI 2506:2, 3); Kehala aardes (nr. 40, AI 2643:223, 344).

[101] AM 120:3, 4.

[102] AM 12:24, vt. Aspelin, nr. 1934.

otstega. Kaarel olev hari on ilustatud enamasti täketega, kuna otstel esineb tavaliselt rombi kujutus (tahv. XXIV:1, 6; XXV:1; XXVI:1).

Idapoolsel Virumaal oli üks selline sõlg Mäetaguse aardes (nr. 53).[103] See on eriti suurte mõõtmetega (läbimõõt 16,5 cm, kaare laius keskel 2,5 cm). Kaar on ilustatud karjalapärase taimornamendiga, mida teistel taolistel sõlgedel Eesti alal ei esine. Käsitletavate hoburaudsõlgede esinemise järgi sellistes aaretes, nagu Kurtna, Tõrma, Mäetaguse jt., kuuluvad nad ajavahemikku 12. sajandi teisest poolest kuni 14. sajandini. 15. sajandist alates kaob see tüüp. Lamedakaarelised harjaga hoburaudsõled on teatavaks erandiks rea teiste 13.—14. sajandi hõbeehete hulgas, millede kasutamine jätkub kuni 16.—17. sajandini. Kujult ja suuruselt on vaadeldavaile sõlgedele kõige lähemateks vasteteks karjala-isuri lamedad hoburaudsõled. Viimased on ilustatud sealse tüüpilise taimornamendiga.[104] Nagu eelnevas märgitud, oli üks hoburaudsõlg ka Mäetaguse aardes taimornamendiga ning peaks olema sellekohaselt tõenäoliselt Karjala päritoluga. Ülejäänud lamedakaarelised hoburaudsõled on karjala eeskujusid jäljendades arvatavasti kohapeal valmistatud.

Nii Karjala kui ka Virumaa lamedakaarelised sõled meenutavad mõnevõrra Soomes ja Karjala alal esinevaid kolmnurkse ristlõikega sõlgi. Viimaste otsad lõpevad kas rullipööratult või lamedate nuppudega. Otsene tüpoloogiline seos mõlema sõleliigi vahel on siiski küsitav.[105]

Õõnsakaarelised hoburaudsõled. Vähemal määral on Eesti alalt leitud alt õõnsa, pealt kumera kaarega hoburaudsõlgi. Suuremat huvi nendest pakuvad kolm eksemplari — üks Padi aardes (nr. 13, tahv. XIX:3) ja kaks Kostivere II aardes (nr. 18, tahv. XXI:1, 3). Need on ilustatud reljeefse ornamendiga. Eriti silmapaistev on üks Kostivere eksemplaridest, millel on kaarel keskel 4 «sarvekest».

Õõnsakaarelised hoburaudsõled on lamedakaareliste kõrval iseloomulikud karjalaste alal, olles seal samuti nagu viimased ilustatud graveeritud taimornamendiga. Nimetatud kolm eesti õõnsakaarelist hoburaudsõlge ei ole siiski ühenduses Karjala vastavate sõlgedega. Neńde kaunistused sarnanevad Skandinaavia nn. ruunikivistiili ornamendiga. Ojamaalt ongi leitud mõned õõnsakaarelised reljeefse ornamendiga sõled, mis sarnanevad

---

[103] Hausmann, Der Silberfund von Mehntack, tahv. XIX.

[104] Neid sõlgi käsitletakse lähemalt H. Salmo, Finnische Hufeisenfibeln. SMYA 56, Helsinki 1956, lk. 89 ja joon. 43. H. Salmo dateerib nad 12.—13. sajandisse. Lamedakaarelisi harjaga sõlgi ilma taimornamendita on leitud mitte ainult Eesti alalt, vaid ka Põhja-Soomest, vt. A. Hackman, H. J. Heikel, Vorgeschichtliche Altertümer aus Finnland Photographische Tafeln aus dem Historischen Museum des Staats in Helsingfors. Helsingfors 1900, tahv. 41, joon. 6. Vt. ka Björkman, Kuusamon Lämsän hopea-aarre, joon. 2, 3. lk. 19. Samasuguseid hoburaudsõlgi sisaldas ka eespool nimetatud Petrokreposti lähedalt leitud Putilovo aare, vt. Корзухина, Русские клады, tahv. XXVIII:1, 4. Korzuhhina asetas Putilovo aarde ajavahemikku 11. sajandist kuni 12. sajandi alguseni. Tegelikult peaks aare olema kuni ühe sajandi võrra hilisem.

[105] Soomest leitud kolmnurkse ristlõikega sõlgede kohta vt. Salmo, Hufeisenfibeln, lk. 72 jj. ning lk. 75 jj. Peab märkima, et Salmo seostab ekslikult soome kolmnurkse kaare ja nuppotstega sõled eesti käsitletavate lamedakaareliste sõlgedega. Ühtlasi kasutab Salmo nende dateerimiseks Kurtna aaret. Viimase asetab ta A. M. Tallgreni järgi 11. sajandisse. Tegelikult kuulub Kurtna aare, nagu juba märgitud, 13. sajandisse. Soome nimetatud sõlgedega sarnaneb oma kujult võib-olla kõige rohkem üks juhuleiuna Rakvere ümbrusest saadud eksemplar (AI 2635:3364, vt. Linnus, Über die materielle Kultur der Esten im Mittelalter, joon. 23, lk. 443), kuigi viimane on suurem, erineva ornamendiga ja kuulub veelgi hilisemasse aega.

Lamedakaarelisi harjaga hoburaudsõlgi on teada Vene aladelt, vrd. Корзухина, Русские клады, tahv. XXIII:6, 7. Kuna kirjeldatav sõletüüp on Baltimaadel ilmselt võõras, on üsna tõenäoline selle idapoolne päritolu.

nimetatud eesti eksemplaridega nii ornamendilt kui ka fasseteeritud nuppotstelt.[106] Kahjuks on need sõled seal saadud üksikleidudena ja lähemalt dateerimata. Erandiks on üks «sarvekestega» sõlg, mis on dateeritud a. 1100 ümber.[107] On igati tõenäoline, et Kostivere ja Padi aarete õõnsakaarelised sõled on Ojamaa päritoluga.

Ülejäänud hõbedast õõnsakaarelised sõled, mis on teada Eesti alalt,[108] ei moodusta ühtset tüüpi. Nad on lihtsamad, ilustatud tembeldatud kolmnurkadega, punktiirjoontega jt. motiividega, mis esinevad tavaliselt ka pronksist ehetel.

Osa hõbedast valmistatud hoburaudsõlgedest on ristlõikes rombilise või ümar-rombilise kaare ja fasseteeritud nuppotstega (joon. 27:6).[109] Kujult ja ornamendilt sarnanevad nad vastavate pronksist sõlgedega ning neid on valmistanud kohalikud meistrid. Otsustades nende esinemise järgi Suislepa (nr. 100), Mõigu (nr. 12) ja Tõrma I aardes (nr. 36), kuuluvad nad 12.—13. sajandisse.

Kaare ristlõikelt ja fasseteeritud nuppotstelt liituvad eelmistega hoburaudsõled, milledel on kaare keskosas pahk. Pahaga sõlgi on Eesti alalt leitud nii hõbedast kui pronksist. Mõnel sõlel on paha välisküljel rist,[110] pronksist eksemplaridel selle asemel mõnikord ka kirves.[111] Otsustades aarete vanuse järgi, kus leidub pahaga sõlgi,[112] kuuluvad nad osalt 12., enamikus aga 13. sajandisse.

Valdav enamik pahaga hoburaudsõlgi on valmistatud kahtlemata kohapeal, nende eeskujusid tuleb aga otsida väljastpoolt, tõenäoliselt Ojamaalt. Mõned eksemplarid on otseselt sealse päritoluga. Näitena võiks nimetada sõlgi Kostivere II aardes (nr. 18, tahv. XXI:2—5), samuti üht eksemplari endisest Veltsi vallast leitud aardes (nr. 29, tahv. XXIV:3). Need on nii kujult kui ka ornamendilt täielikult võrreldavad mõnede ojamaa sõlgedega.[113]

Erilist huvi pakub hoburaudsõlg, mis kuulub Loosi hilisemasse aardesse (nr. 97).[114] Sellel on pahk ilustatud reljeefse ornamendiga, mis mõnevõrra sarnaneb Kostivere ja Padi aarete õõnsakaareliste sõlgede vastava ornamendiga. Pahaga liituvad sümmeetriliselt mõlemal pool kaarel olevad reljeefsed loomapead. See on ainuke sellelaadne eksemplar Eesti mandril. Saaremaal on leitud pronksist hoburaudsõlgi kaarel olevate loomapeakujutustega.[115] Viimased viitavad arvatavasti Skandinaavia-poolse-

---

[106] Vt. Salmo, Hufeisenfibeln, lk. 92; Stenberger, Schatzfunde II, joon. 284, 286, 287.

[107] R. Strandberg, Les broches d'argent caréliennes en forme de fer à cheval et leurs ornaments. ESA XII, joon. 3, lk. 170 ja lk. 173.

[108] Aardeleidudes endisest Veltsi vallast (nr. 29, AI 2506:6); Tagamõisast (nr. 142, AI K26:1); Tallgren, ZAE II, tahv. V:11; juhuleid Järva-Jaani lähedalt (AI 2512:32).

[109] Mõigu (nr. 12, AM 12:28, 29); Tõrma I (nr. 36, 2504:6); Suislepa (nr. 100, AI 14:3, 4); juhuleid Martnast; Haapsalu raj. (AM 131) ja Nehatust, Harju raj. (AM 57).

[110] Tallgren, ZAE II, joon. 89.

[111] Tallgren, ZAE II, tahv. VII:9. Nii ristil kui kirvel oli kahtlemata maagiline tähendus. Kas sõlgedel olev rist oli seoses vanade, kohalike uskumustega või sel ajal leviva ristiusu kujutelmadega, on lähemalt selgitamata.

[112] Mõigu (nr. 12, AM 12:25, 26, 27); Kostivere II (nr. 18, AI 3797:7, 9, 10); Tõrma II (nr. 37, AI 2660:3); endisest Veltsi vallast (nr. 29, AI 2506:4, 5); Kurtna (nr. 38, AI 2396:15, pildistatud Tallgren, ZAE II, tahv. X); Muhu Linnuse (nr. 130, AI K30:6); Saaremaal on hõbedast pahaga hoburaudsõlgi leitud ka kalmetest või juhuleidudena: Paiküla (AI 2502:1), Viltina (AI 3884:4563) jt.

[113] Stenberger, Schatzfunde II, joon. 281, 282, 283.

[114] AI 1741.

[115] Piilast (AI K9:1), Pöidelt (AI 2512:38 ja AI K50:1) ja Saaremaalt ilma lähema leiukohateateta (AI K38:20).

tele ühendustele. Loosi hoburaudsõlg on tõenäoliselt importese ja kuulub 13. sajandisse.

Peale käsitletud sõlgede esineb aaretes üsna tihti tordeeritud ehk väänatud kaarega hoburaudsõlgi. Mõnedel nendest on nuppotsad (tahv. XXV:4; XXVI:2),[116] teistel rullotsad (tahv. XXV:2, 3).[117] Ajaliselt kuuluvad nad 13. sajandisse. Ainus 12. sajandisse kuuluv eksemplar on Tartu aardes.[118] Sellised sõled püsivad kasutusel aga ka järgneval perioodil, nagu sellest tunnistavad hilisemad aarded.[119] Võib siiski märkida, et nii 13. sajandil kui ka hiljem nende levik näib piirduvat Ida- ja Kesk-Eestiga.

Tartu aardesse kuulub veel hoburaudsõlg loomapeakujuliste otstega, mille kaarel olevad sooned jäljendavad tordeerimist.[120] See on Eesti alal ainus sedalaadi hõbedast eksemplar. Peale selle on Eestist teada mõned samasugused pronksist sõled.[121] Omal ajal püüdis B. Nerman loomapeakujuliste otstega hoburaudsõlgi siduda Ojamaaga olnud ühendustega ja dateeris nad 11. sajandi esimesse poolde.[122] Tegelikult nii Tartu aarde hõbesõlg kui ka vastavad pronksist sõled viitavad ühendustele tänapäeva läänepoolse Leedu alaga[123] ja Kuramaaga.[124]

Rinnalehed

Eesti alalt leitud aaretes esineb võrdlemisi rohkesti ümmargusi, enamasti veidi kumeraid õhukesi hõbeplaate. Neetide abil külgekinnitatud kand (tihti pronksist) viitab sellele, et neid kanti ripatsitena kee küljes, ilmselt rinnal. Eestikeelses kirjanduses on nende kohta kasutatud rahvapärast nimetust «rinnaleht».

Suur osa rinnalehtedest on ilustatud kummitud geomeetrilise ornamendiga. Mõnedel rinnalehtedel on viis ristikujuliselt paiknevat väiksemat rombi (tahv. XXV:7).[125] Esineb ka suurema rombi kujutust, mille nurkades on väiksemad rombid (nn. silmusnelinurk, joon. 27:7).[126] Mõnel rinnalehel läheneb romb ristile.[127] Viimane esinebki mõnedel rinnalehtedel rombi asemel (tahv. XXII:5). Risti kujutus on mõnikord moodustatud kummitud joontest (tahv. XXV:6).[128]

Enamikul nendest ornamendimotiividest oli peale ilustamise ülesande

---

[116] Tõrma I (nr. 36, AI 2504:5); endisest Veltsi vallast (nr. 29, AI 2506:7); Kehala (nr. 40, AI 2643:346).

[117] Tõrma I (nr. 36, AI 2504:3, 4); Kurtna (nr. 38, AI 2396:13), pildistatud Tallgren, ZAE II, tahv. X.

[118] Schmiedehelm, Ein Depotfund aus Tartu, joon. 6, lk. 265.

[119] Näiteks Pangodist (Elva raj.) leitud aardes (AI 487). Üks sõlgedest pildistatud Linnus, Über die materielle Kultur der Esten jm Mittelalter, joon. 24 lk. 445.

[120] Schmiedehelm, Ein Depotfund aus Tartu, joon. 5, lk. 265.

[121] Tartu hõbeeksemplariga sarnaneb nendest kõige rohkem Sadukülast (Põltsamaa raj.) leitud hoburaudsõlg RK, tahv. 27:16.

[122] Nerman, Verbindungen, lk. 148.

[123] C. Engel, Zwei spätheidnische Silberfunde aus altsudauischem Gebiet. Prussia, Heft 29, Königsberg i Pr. 1930, joon. 12:c, d, lk. 81; vt. joon. 4a, 4b lk. 70.

[124] Schmiedehelm, Ein Depotfund aus Tartu, lk. 269.

[125] Tõrma I (nr. 36, AI 2504:14); Liikva (nr. 2, AI 2505:12); Tallgren, ZAE tahv. V:18. Vt. ka Hausmann, Der Silberfund von Mehntack, tahv. XIX.

[126] Vt. ka Muhu Linnuse (nr. 130, AI K30:16). Kustin, Saaremaa muistsed linnused, joon. 1:1 lk. 60.

[127] Rõuge (nr. 93, AI 4041:12, 13).

[128] Vt. ka Hausmann, Der Silberfund von Mehntack, tahv. XIX. Risti kujutus esines ka kahel rinnalehel Paunküla II aardes (nr. 24a; AI 4289).

kahtlemata ka maagiline tähendus. Arvatakse, et geomeetriline ornament, sealhulgas ka mitmesugused risti ja rombi kujutused on tekkinud algselt päikese, kuu ja teiste loodusjõudude sümbolina.[129] Sama tuleb öelda rinnalehtedel esineva ratta, algses tähenduses päikeseketta kujutuse kohta. See on moodustatud rinnalehe keskel olevast kummitud muhust ja sellest lähtuvaist kodaraist.[130] Mõnikord piirdub ornament rinnalehe keskosas oleva muhuga, mille ümber, samuti ka rinnalehe servades esinevad täkete, kolmnurkade või rõngaste read (tahv. XXII:7, 8).[131] Hilisematel rinnalehtedel esineb tihti keskse muhu ümber neli sümmeetriliselt paiknevat väiksemat muhku. 1958. a. arheoloogilistel kaevamistel leiti üks selline rinnaleht ka Lõhavere linnamäelt (tahv. XXVII:3).

Põhja-Eesti alal esineb rinnalehtedel punutise ehk pleti motiivi. Ilmselt oli sellel nagu teistelgi ilustustel maagiline tähendus. Plettmotiiv ei kata rinnalehte üleni, vaid hõlmab äärepoolset vööndit (tahv. XXII:1, 2).[132] Plettmotiiv rinnalehtedel on ilmselt ühenduses sama motiiviga käevõrudel. Erinevus on ainult tehniline — käevõrudel moodustus lainelistest paeltest plettmotiiv tembeldatud punktiirjoontest, rinnalehtedel teostati see kummimisega. Ajaliselt esineb plettmotiiv rinnalehtedel nagu hõbekäevõrudel peamiselt 13. sajandil. Nii nagu käevõrudel, ei leia see motiiv ka rinnalehtedel järgneval ajal edasiarendamist.

Muudest ilustustest meie rinnalehtedel tuleb nimetada veel neljast C-kujundist moodustuvat ornamenti. Eesti alal esineb see esmakordselt 13. sajandi rinnalehtedel. Kuigi C-kujutusi kohtame ka üksikutel hilisematel rinnalehtedel, ei näi see siin muutuvat eriti koduseks.

Eraldi tuleb nimetada üht rinnalehte Kostivere II aardes (nr. 18, tahv. XX:4). Selle keskosas on kummitud muhk. Rinnalehe pind on üleni ilustatud punktiirjoontest moodustuva keerulise ornamendiga, mille peamiseks motiiviks on osalt hargnevad, osalt üksteisega põimuvad spiraalid. Servades esineb muuseas kahe kitsama vööndina rävala-harju käevõrudele iseloomulikku lainelist plettmotiivi. Ornament tervikuna aga meenutab mõnevõrra Loosi hilisemas aardes (nr. 97) olevatel laiadel käevõrudel esinevaid ilustusi.[133] Käsitletav rinnaleht erineb teistest rinnalehtedest mitte ainult ornamendi, vaid ühtlasi ka oma laiema, kahe needi abil kinnitatud kanna poolest.

Nagu selgub rinnalehti sisaldavate aarete vanusest, algab nende laialdane kasutamine Eesti alal 13. sajandil. On muidugi tõenäoline, et üksikuid rinnalehti esines juba 12. sajandil. Seda kinnitab näiteks rinnalehtede esinemine Paunküla II aardes (nr. 24a). Võimalik, et nende eeskujudeks on

---

[129] A. Moora, Eestlaste muistsest usundist. Koguteoses Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Tallinn 1956, lk. 18.

[130] Rõuge (nr. 93, AI 4041:14, 15, 16, 17); Muhu, Linnuse (nr. 130, AI K30:18); Kustin, Saaremaa muistsed linnused, joon. 1:3 lk. 60; vt. ka Hausmann, Der Silberfund von Mehntack, tahv. XIX.

[131] Kostivere I (nr. 18, AI 3797:27, 28); Muhu, Linnuse (nr. 130, AI K30:15). Kustin, Saaremaa muistsed linnused, joon. 1:2 lk. 60.

[132] Kaks eksemplari Liikva aardes (nr. 2, AI 2505:8, 10; nendest on üks trapetsikujuline), vt. Tallgren, ZAE II, tahv. V:15, 17); viis eksemplari Kostivere II aardes (nr. 18, AI 3797:13, 14, 15, 16, 17), neli viimast sarnanevad Liikva aarde nimetatud rinnalehtedega, erinevuseks on keskosas olev kummitud muhk ja selle ümber täketest moodustuv rombikujund; esimene (AI 3797:13) sarnaneb paelmotiivi poolest ülejäänutega, erinedes aga keskel oleva tühimiku poolest, milles on ristikujund; viimati mainitud rinnalehe eeskujuks on ilmselt olnud vastavad hilised kokkukasvanud otstega luunulad. Üks paelmotiiviga rinnaleht oli ka Mäetaguse aardes (nr. 53); Hausmann, Der Silberfund von Mehntack, tahv. XIX, ülal vasakul.

[133] Vrd. Linnus, Über die materielle Kultur der Esten im Mittelalter, joon. 25, lk. 447.

olnud mündid, mida, otsustades külgeneeditud kanna järgi, kanti tihti ripatsitena. Rinnalehed ja kannaga mündid moodustasid nii mõnigi kord ühise kee (näiteks Lõhavere aare, nr. 105), kusjuures rinnaleht oli keskel ja sellest mõlemal pool mündid. Samuti on tõenäoline, et mõned rinnalehtedel esinevad ornamendimotiivid tulenevad algselt müntidel olevatest kujunditest. Sellisena võiks nimetada näiteks eespool mainitud kolmekordsetest kummitud rööbikjoontest moodustuvat risti, mis on tavaline anglosaksi müntidel [134] Seost müntide ja rinnalehtede vahel kinnitab ka asjaolu, et varasemad rinnalehed on harilikult väikesed, hilisemad suuremad.

Samuti nagu jõukad eesti naised kandsid sageli rinnalehti naised ka Soomes ja Karjalas.[135] Sellest muidugi ei järeldu, et kõik eesti vastavad rinnalehed oleksid Karjala või Soome päritoluga. Loomulikum on siin kõnelda vastastikustest ühendustest. Karjala päritoluga võiksid olla tõenäoliselt ainult mõned Eesti alale toodud võõrapärase taimornamendiga rinnalehed. Sellistena tuleks nimetada nn. triskelornamendiga rinnalehti Liikva ja ühes Rakvere ümbrusest (endisest Veltsi vallast) saadud aardeleius (nr. 2, 29).[136] Ühel Liikva aarde rinnalehel esineb triskelornament koos paelmotiiviga. Viimati nimetatud rinnaleht erineb ühtlasi teistest oma trapetsilise kuju poolest. On muidugi võimalik, et need kummimise piiratud tehnilistest võimalustest tingitud suhteliselt lihtsa ornamendiga rinnalehed on võõrapäraseid motiive jäljendades valmistatud ka kohapeal.

Koos rinnalehtedega tuleb nimetada kolme Eesti alalt leitud, siin ilmselt rinnalehtedena kasutatud ümmargust taim- ja loomornamendiga ketassõlge.[137] Kaks loomornamendiga sõlge on leitud Piilast, Saaremaalt, üks taimornamendiga sõlg oli Tagamõisa aardes (nr. 142). See, et neid siin on kantud rinnalehtedena, mitte sõlgedena, ilmneb asjaolust, et neil kõigil on tagaküljel olnud nõel ja nõela hoidev haak kõrvaldatud.

Kõik kolm sõlge on importesemed. Peale võõrapärase ornamendi kõneleb sellest ka teisiti kui eesti rinnalehtedele, nimelt jootmise teel kinnitatud kand ja samuti serva palistav pärltraadist rant. Paistab, et metalli kokkujootmise võte oli Eesti alal tundmata. Lisaks muule tõendab seda ka eespool kirjeldatud sõlg Mäetaguse aardes (nr. 53), mis teatavasti oli parandatud neetide abil kinnitatud araabia mündiga.

Saaremaalt leitud ümmarguste sõlgedega sarnanevaid loom- ja taimornamendiga sõlgi on saadud rohkesti Ojamaalt, kust nad on teed leidnud ka Soome ja Karjalasse. Piila sõlgede kõige lähemate vastetena tuleks nimetada kaht Soomest [138] ja üht Ojamaalt [139] leitud ketassõlge, kuna Tagamõisa sõlega kõige rohkem sarnanevaid eksemplare on teada eriti Karjalast.[140]

Loom- ja taimornamendiga ketassõlgi on põhjalikult käsitlenud C. A. Nordman.[141] Vastava materjali analüüsi alusel dateerib ta nimeta-

---

[134] Tallgren, ZAE II, lk. 144.

[135] Vrd. Kivikoski, EZF II, joon. 1049—1055; samuti C. A. Nordman, Karelska järnåldersstudier. SMYA XXXIV, Helsinki 1924, joon. 44, 45, 47 lk. 70 joon. 53—55 lk. 76.

[136] Tallgren, ZAE II, tahv. V:16, 20; trapetsilise kujuga rinnaleht sealsamas tahv. V:17; üht samakujulist rinnalehte vt. MAP 20, tahv. XII:22.

[137] Tallgren, ZAE II, joon. 177, 178 ja tahv. V:10.

[138] Neist on üks pildistatud Kivikoski, EZF II joon. 1001.

[139] Nordman, Karelska järnåldersstudier, joon. 10 lk. 29.

[140] Vrd. Kivikoski, EZF II, joon. 1002—1007; eriti Nordman, Karelska järnåldersstudier, joon. 23 lk. 43.

[141] Nordman, Karelska järnåldersstudier, lk. 28 jj. ning lk. 35 jj. M. Stenbergeri arvates on käsitletavad ümmargused sõled tõenäoliselt arenenud varasematest, põhiliselt

tud sõled põhiliselt 12.—13. sajandisse. Kuigi eriti taimornamendiga sõlgi on rohkesti leitud Karjala alalt, on nad C. A. Nordmani arvates pärit Ojamaalt. Sealtsamast on ilmselt pärit sellekohaselt ka Saaremaalt leitud loom- ja taimornamendiga ketassõled.

Skandinaavia ketassõled on tõenäoliselt ühtlasi mõnikord olnud ka teatavaks eeskujuks rinnalehtedele. Peale ühesuguse kuju kinnitavad seda mõned rinnalehtedel esinevad ornamendimotiivid. Sellisena tuleks mainida üht Pärnu linnast leitud aardesse (nr. 110) kuuluvat loomakujutusega rinnalehte.[142] Kõige lähem vaste sellele on leitud vene-vadja kääbastest.[143] Samuti tuleks nimetada üht tembeldatud taimornamendiga rinnalehte tõenäoliselt 14.—15. sajandist pärinevas aardeleius Imaverest.[144] Võib arvata, et sõlgi jäljendavad ka eespool nimetatud kummitud taimornamendiga rinnalehed.

Otsustades rinnalehtede suure arvu järgi hilisemates aaretes, näib, et nad on olnud Eesti alal üheks levinumaks ehteliigiks kuni 16.—17. sajandini. Hilisemad rinnalehed on samuti ilustatud geomeetrilise ornamendiga, mis on ilmselt seoses 13. sajandi rinnalehtedel esinevate motiividega. Endiselt kohtame nendel mitmesugustes teisendites rombe, riste, silmusnelinurki jm. meile juba tuntud kujundeid. Ka valmistamistehnikalt meenutavad hilised rinnalehed varasemaid. Kand on neile endiselt külge kinnitatud neetide abil ja ornament teostatud kummimise ja tembeldamisega.[145] Peamiseks erinevuseks on asjaolu, et hilisemad rinnalehed muutuvad aja jooksul üha suuremaks. Ühtlasi on 15.—16. sajandi rinnalehed sagedasti rombilise kujuga.

Mitmesugused ehted

Sõrmuseid on Eesti ala aaretes ainult mõned üksikud eksemplarid. Nende hulgas on mõned laia keskosaga nn. keskkilbiga (tahv. XXV:9) [146] või laieneva keskkeermega spiraalsõrmused.[147] Mõlemad tüübid sarnanevad vastavate pronksist sõrmustega.

Harvemini esinev sõrmusetüüp oli Kostivere I aardes (nr. 18, tahv. XX:5). Selle keskosa hargneb mitmeks traadiks, mis on omavahel põimitud ja mähitud peene pärltraadiga. Samasugune, ainult ilma pärltraadita eksemplar oli Suislepa aardes (nr. 100).[148]

Järvelt leitud aardes (nr. 52) oli muude esemete kõrval rombiliste laienditega oimurõngas (tahv. XXVI:6). Viimaseid on teatavasti hõbedast ja pronksist eksemplaridena leitud lõunapoolse Virumaa kääbaskalmetest.[149] Veelgi rohkem on rombiliste laienditega oimurõngaid kääbastes Narva jõest ida pool.[150] Selliseid oimurõngaid esineb seal mõnikord ka aare-

---

11. sajandil Skandinaavias ja Taanis laiemalt kasutusel olnud vastavatest sõlevormidest. Vt. Stenberger, Schatzfunde I, lk. 48.

142 Tallgren, ZAE II, tahv. XIII:6.

143 MAP 20, tahv. VI:19.

144 Tallgren, ZAE II, tahv. XIII:5.

145 Vt. Linnus, Über die materielle Kultur der Esten im Mittelalter, joon. 27 lk. 451.

146 Tõrma I aardes (nr. 36, AI 2504:12); Koeru aardes (nr. 59, AM 120:2); Muhu Linnuse aardes (nr. 130, AI K30:11, 12).

147 Schmiedehelm, Ein Depotfund aus Tartu, joon. 10 lk. 265.

148 AI 14:5.

149 Nende leviku kohta Eesti alal vt. Moora, Wotische Altertümer aus Estland, lk. 273.

150 MAP 20, tahv. I:7, 16; tahv. II:14.

tes.[151] Kuigi taolised oimurõngad kuuluvad Novgorodi slaavlaste (sloveenide) ja krivitšite tüüpilisemate ehete hulka,[152] võib siiski oletada, et neid mõnel määral kandsid ka vadjalased ja eestlased.[153]

Tüüpilised slaavi ehted on ka Eesti alalt leitud helmestega oimurõngad. Üks filigraanhelmega oimurõngas oli Tagamõisa aardes.[154] Neljatahulise hõbehelmega oimurõngas on saadud juhuleiuna Piirissaarelt.[155] Kaks viimasega sarnanevat eksemplari on leitud Pihkva oblastist endise Petserimaa põhjaosast Budovitši külast.[156]

Piirisaare ja Budovitši oimurõngad on pärit tõenäoliselt lähemast idapoolsest naabrusest. Tagamõisa eksemplar viitab kaugemale, võib-olla ühendustele isegi Kiievi ümbrusega.[157]

Peale oimu- või kõrvarõngastel olevate helmeste on Eestist *hõbehelmeid* (enamasti pealejoodetud rõngakestega) leitud ka üksikult (vt. tahv. XXVII:5). Üldiselt näivad nad olevat vene päritoluga ja Eesti alal kasutatud võrdlemisi vähe. Ajaliselt esinevad nad alates 12. sajandist. Hilisemal ajal, alates 16. sajandist omandavad hõbehelmed nn. krõllide näol tunduvalt laiema leviku, millest tunnistab nende esinemine vastavates aaretes. Tuleb siiski märkida, et krõlle on valmistanud linnakäsitöölised ning need ei ole otseselt ühenduses varasemate helmestega.[158]

Tartu aardes esines hõbedast *luunulakujuline ripats*.[159] Filigraanilustustega luunularipatsid olid 10.—11. sajandil laialdaselt levinud Dnepri keskjooksu aladel, eriti Kiievi ümbruses.[160] Tartu eksemplar jäljendab nimetatud filigraanilustustega luunulaid, kuid on valmistatud valamistehnikas. Selle järgi otsustades võib Tartu luunula tõenäoliselt olla valmistatud lähemas idapoolses naabruses.[161]

Ilmselt Vene aladel on valmistatud ka *kullast filigraanilustustega ümmargused ripatsid* Essu aardes (nr. 33), poolkerakujuline, filigraani ja granuleerimisega ilustatud ripats Rääbise aardes (nr. 63) [162] ja Kaiavere leius (nr. 65) esinev arvatav kõrvarõngas, mis kujult on ümmargune, sisselõikega ülaosas.

Vene päritoluga esemetest tuleb mainida veel *krutsifiksi* Tartu aardes. Seda on põhjalikult analüüsinud M. Schmiedehelm.[163] Võib lisada,

---

[151] Peale Järve aarde võiks nimetada Spanka aaret Peterhofi lähedalt, vt. Корзухина, Русские клады, tahv. XXV : 2.

[152] Selle küsimuse kohta lähemalt vt. В. В. Седов, Этнический состав населения северо-западных земель Великого Новгорода (IX—XIV вв.). CA XVIII, lk. 192 jj.

[153] Kääbastest või aaretest leitud rombiliste laienditega oimurõngaste kõrval võiks märkida üht taolist oimurõngast eestipärases kivikalmes Türsamäel, vt. М. Шмидехельм, Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии. Таллин 1955, lk. 157. Türsamäel on teatavasti m. a. j. I aastatuhande esimese poole tarandkalme. Kalmet on aga kasutatud ka hiljem, nagu sellest tunnistab mõnede muude esemete kõrval ka nimetatud, tõenäoliselt 13. sajandist pärinev oimurõngas.

[154] Tallgren, ZAE II, tahv. V:13.

[155] Tallgren, ZAE II, tahv. V:14.

[156] AI 3853:1, 2.

[157] Vrd. Корзухина, Русские клады, tahv. XXXIX : 7, 8, 9, 10.

[158] Vt. hilisemate hõbehelmeste kohta lähemalt H. Üprus, Hõbehelmed ja eesti soost ehtemeistrid. ERM Ar. I (XV), lk. 138 jj.

[159] Schmiedehelm, Ein Depotfund aus Tartu, joon. 1 lk. 263.

[160] Корзухина, Русские клады, tahv. VII : 2, 14, 15.

[161] Samasuguseid luunulaid, kus valades jäljendatakse filigraanilustusi, on leitud näiteks Laadoga lõunaranniku kalmetest, vt. MAP 18, tahv. III:24.

[162] Tallgren, ZAE II, joon. 111 ja joon. 176a.

[163] Schmiedehelm, Ein Depotfund aus Tartu, lk. 265 jj.

et mõned Tartu krutsifiksiga mõnevõrra sarnanevad ristid on teada ka Soomest.[164]

Omalaadse eseme sisaldas Parivere aare (nr. 121): ripatsi, mis on ilustatud granuleerimise ja filigraantehnikas teostatud inimnäo kujutisega.[165] Terve rea selliseid ripatseid sisaldas üks Ojamaa 10.—11. sajandi vahetuse paiku peidetud aare. M. Stenbergeri arvates peaksid need olema idapoolse, tõenäoliselt vene päritoluga.[166]

Paunküla aardes (nr. 24) olevale peenematest traatidest punutud kaelakeele, millel olid riptatsiteks araabia mündid (tahv. XXIII), on lähedasi vasteid teada Soomest. Soome arheoloogide järgi pärinevad need põhiliselt 11. sajandist. Toetudes Hj. Appelgren-Kivalo uurimusele, on taolised punutud keed E. Kivikoski arvates tõenäoliselt valmistatud Soomes.[167] Sellekohaselt võiks ka Paunküla kee olla pärit Soomest. Kui arvestada, et sedalaadi punumistehnika levib Soomes ja Karjalas suuremal määral 12.—13. sajandil, siis on võimalik, et mainitud müntidega keedki võivad kuuluda hilisemasse aega kui 11. sajand. Asjaolu, et nende küljes on ripatsiteks varasemad araabia mündid, ei tarvitse kõnelda selle vastu. Araabia mündid sobisid oma suuruse tõttu ilustusteks kahtlemata paremini ja neid võidi selleks otstarbeks pikemat aega säilitada. Huvitav on märkida Paunküla II aaret (nr. 24a), milles koos samalaadse punutud kee katkendiga — selle küljes on ripatsiteks üks saksa ja üks anglosaksi münt — esinevad ripatsitena kantud araabia mündid ja ilmselt 12. sajandist pärinevad rinnalehed ning kaelavõrude katkendid.

Ainulaadne Eesti territooriumil on peenest hõbetraadist punutud vahr Rääbise aardes (nr 63).[168] Oma valmistamistehnikalt meenutab see ülalkäsitletud Paunküla aarde keed. Selle vahru päritolu Karjalast on vastava võrdlusmaterjali alusel juba varemalt kindlaks tehtud.[169]

Võõra päritoluga esemete hulgas tuleb nimetada veel granuleerimise ja filigraaniga ilustatud ümmarguse sõle katkendeid Padi aardes (nr. 13, tahv. XIX:4). See sõlg on nii kuju, kaunistuste laadi kui ka nende teostuse tehnika järgi pärit Rootsist. Ornamendilt kõige lähema vastena Padi sõlele võiks nimetada ühte eksemplari Lõuna-Root-

---

[164] Hackman, Heikel, Vorgeschichtliche Altertümer aus Finnland, tahv. 49 joon. 3, 4; Kivikoski, EZF II, joon. 1065a, 1065b. Sedalaadi krutsifikside valmistamiskoha küsimuses erinevad uurijate seisukohad. Mõnede arheoloogide (B. Salin, C. A. Nordman) arvates on nad valmistatud Skandinaavias. E. Kivikoski arvates aga võiksid nende valmistamiskohana Skandinaavia kõrval arvesse tulla ka Vene linnad, eriti Kiiev ja Novgorod. Ilmselt normannistlikest seisukohtadest lähtub M. Stenberger, kelle oletuste kohaselt on käsitletavad krutsifiksid valmistatud enamikus küll Novgorodis, nende valmistajateks aga olevat olnud skandinaavia («nordische») päritoluga meistrid. Vt. Stenberger, Schatzfunde I, lk. 179, 180; Kivikoski, Auraflussgebiet, lk. 170. Vrdl. ka C. A. Nordman, Scahtzfunde und Handelverbindungen in Finnlands Wikingerzeit. Acta Archaeologica XIII, København 1942, lk. 286.

[165] AI 2571:1, vt. Nerman, Verbindungen, joon. 169.

[166] Stenberger, Schatzfunde I, lk. 199; Stenberger, Schatzfunde II, joon. 170:4.

[167] Kivikoski, Die Eisenzeit im Auraflussgebiet, lk. 155 ja tahv. XXXIII:6. Erineval seisukohal on C. A. Nordman, kelle arvates mainitud keed on Soome toodud väljastpoolt. Nende valmistamise kohaks peab C. A. Nordman oletamisi Rootsi mandrit või ka Ojamaad. Nordman, Schatzfunde und Handelsverbindungen in Finnlands Wikingerzeit, lk. 282, 283; vrd. ka lk. 286.

[168] Tallgren, ZAE II, joon. 98. Pronkstraatidest punutud vahru katkendeid on Eestist leitud veel Saaremaalt, Viltina kalmest (AI 3884:3258).

[169] Tallgren, ZAE II, lk. 141.

sist.[170] Skandinaavia päritoluga on ka Haapsalu aarde (nr. 126) hõbenõu katkendid.

Padiküla aardesse kuulub veel peenest hõbetraadist punutud kaelakee stiliseeritud loomapeakujuliste otstega (tahv. XVIII). Taolisi keid samalaadsete ripatsitega on leitud mitmelt poolt, näiteks Soomest,[171] Taanist [172] jm. Mis puutub Padiküla keesse, siis arvestades teisi selle aarde esemeid, on see tõenäoliselt skandinaavia päritoluga.[173]

Hõbedakangid

Võrreldes rohkete mündileidudega sisaldavad ainult vähesed Eesti alalt leitud aarded hõbedakange. Lisaks eespool seoses käevõrudega vaadeldud Ojamaa päritoluga rombilise ristlõikega spiraalsetele kangidele, mis põhiliselt kuuluvad 10.—11. sajandisse, esindavad ülejäänud Eesti alalt leitud hõbedakangid kaht tüüpi. Esimesse kuuluvad enam-vähem ümmarguse või ümarkandilise ristlõikega pulgakujulised valatud kangid (tahv. XXVII:4).[174] Teise tüübi moodustavad ristkülikukujulise ristlõikega, harilikult spiraalselt kokkukeeratud lamedad tagumisjälgedega kangid (nn. taotud kangid). Oma kujult meenutavad nad vastavaid paeljaid käevõrusid. Peale ühe enam-vähem terve, 1,5 keermest moodustuva kangi Otepäält,[175] on teistest sedalaadi kangidest leitud ainult katkendeid (tahv. XXVI:3).[176] Kuivõrd mõlemad kangitüübid esinevad dateeritavates aaretes, siis näib, et nad on Eesti alal kasutusel olnud põhiliselt 12.—13. sajandil.

Mõlemad nimetatud kangitüübid on pärit lõuna- või kagupoolsetelt aladelt. Nii on valatud pulgakujulisi ja lamedaid taotud hõbedakange leitud suurel arvul Lätist,[177] samuti Leedust [178] ja naabruses olevatelt Vene aladelt,[179] kusjuures mõlemad tüübid esinevad mõnikord ühes ja samas leius.[180] Vastava materjali alusel on Läti hõbedakangid dateeritud põhili-

---

[170] B. E. och H. Hildebrand, Teckningar ur svenska Statens historiska museum. Andra häftet. Stockholm 1878, ser. VI, tahv. joon. 6 k.

[171] Kivikoski, EZF II, joon. 1065a, 1066.

[172] Paulsen, Der Goldschatz von Hiddensee, tahv. XXIII.

[173] Vrd. Hildebrand, Teckningar, ser. VI, tahv. 4a.

[174] Peale kahe kangi Lõhavere linnamäelt leitud aardes (nr. 105), oli valatud kange 4 tükki Mäetaguse leius (nr. 53); vt. Hausmann, Der Silberfund von Mehntack, tahv. XVIII. Üks valatud kang oli 13. sajandisse kuuluvas Maidla leius (nr. 43, AI 3203:30) ja üks samuti 13. sajandist pärinevas Koeru ümbrusest leitud aardes (nr. 59, AM 120:6).

[175] AI 1517.

[176] Kaks katkendit 11. sajandist pärinevas Metsaküla leius (nr. 5), vt. Friedenthal, Der Münzfund von Kumna, joon. 5, 6 lk. 9. Üks katkend 13. sajandisse kuuluvas Kehala aardes (nr. 40, AI 2643:226). Mis puutub R. Hausmann, Übersicht über die archäologischen Forschung in den Ostseeprovinzen im letzten Jahrzehnt, lk. 20 nimetatud Tagamõisa ja Kurevere leidudesse (nr. 142, 143), siis lähem kirjeldus nendes leidudes olnud kangidest puudub. On siiski tõenäoline, et seal oli tegemist valatud kangidega

[177] R. Šnore, Zur Typologie der frühen Silberbarren in Lettland. Conventus primus historicorum Balticorum Rigae, 16.—20. VIII 1937. Rigae 1938, lk. 168.

[178] Vt. Г. Б. Федоров, Классификация литовских слитков и монет КСИИМК XXIX. 1949, lk. 114 jj. samuti Г. Б. Федоров, Топография кладов с литовскими слитками и монетами. КСИИМК XXIX. 1949, lk. 64 jj. Vt. ka kaarti G. B. Fedorovas, Lobių su Lietuvos lydiniais ir monetomis topografija. Lietuvos Istorijos Instituto Darbai — Ученые Записки Института истории Литвы I, 1951, lk. 226.

[179] Vrd. Корзухина, Русские клады, tahv. X: 4, 5; tahv. XX, tahv. XXII: 2, 9 10, 11, 12 jt.

[180] Näiteks Rijnieki aare Lätis, Šnore, Zur Typologie der frühen Silberbarren in Lettland, joon. 4.

selt 10.—11. sajandisse. On siiski tõenäoline, et neid on võidud kasutada ka mõnevõrra hilisemal ajal. Kuigi Läti arheoloogid on oletanud hõbedakangide, vähemalt taotud kangide kohapealset valmistamist,[181] seostuvad need tegelikult vastavate kangidega Leedus ja muistses Venes.

Mõlemad käsitletud kangitüübid esinevad ka Ojamaa aaretes,[182] kuigi spiraalkäevõrudega sarnanevate kangidega võrreldes väiksemal arvul. M. Stenberger on kindlaks teinud, et vähemalt osa Ojamaalt leitud valatud hõbedakange on seotud vastavate vene kangidega.[183]

Koos Eesti alalt leitud hõbedakangidega tuleb nimetada samuti kaht koogikujulist toorhõbeda tükki (nn. hõbedakoogid) Mäetaguse aardes.[184] Nende päritolu ei ole nii selge kui eespool käsitletud valatud ja taotud kangidel. Võiks ainult märkida koogikujulise toorhõbeda esinemist skandinaavia aaretes.[185] R. Hausmanni andmeil olid hõbedakoogid alates 14. sajandist laialdaselt kasutusel Saksamaal. Samuti on R. Hausmanni järgi andmeid nende kasutamise kohta Liivimaal veel 16. sajandil.[186]

Järeldusi

Kuigi väärismetall esineb Eesti ala kalmetes mõnede hõbeesemete[187] näol esmakordselt juba meie ajaarvamise esimestel sajanditel, ilmuvad väärismetallesemetest aarded alles aastatuhande keskpaiku. 5.—6. sajandist pärineb terve rida enam-vähem üheaegseid ja ühelaadseid esemeid sisaldavaid aardeid. Suurimaks nende hulgas on Kardla leid Tartu lähedalt.[188] See sisaldas suure hulga hõbedast kaela- ja käevõrusid ning mõned ambsõled. Muuhulgas oli leius ka üks kullast kaelavõru. Kardla leiuga sarnanevaid, kuid väiksemaid aardeid on leitud kaks Kambjast[189] (Elva rajoon) ja üks Uurilt[190] (Harju rajoon). Samasse aega kuuluvad veel aardeleiud Villeverest[191] (Põltsamaa rajoon) ja Viirast[192] (Põlva rajoon), mis eelnevalt nimetatud aaretega samasuguste esemete kõrval sisaldasid mõne erinevat tüüpi kaelavõru.

Aarete kõrval pärineb 5. sajandist ka paar suuremat pronksesemeid sisaldavat peitleidu.[193] Alates 6. sajandist ilmuvad üksikud väga rikkalike panustega matused. Kõiges selles kajastub kahtlemata süvenev varanduslik ja ühiskondlik diferentseerumine muistses eesti ühiskonnas. Suuremate rikkuste koondumine ülikute kätte kõneleb sellest, et viimaste ühiskondliku seisundi määramisel omandas üha olulisemat kohta rikkus. Tea-

---

[181] Šnore, Zur Typologie der frühen Silberbarren in Lettland, lk. 193.
[182] Stenberger, Schatzfunde I, lk. 229 jj.
[183] Stenberger, Schatzfunde I, lk. 233.
[184] Hausmann, Der Silberfund von Mehntack, tahv. XVIII.
[185] Stenberger, Schatzfunde I, lk. 231.
[186] Hausmann, Der Silberfund von Mehntack, lk. 163.
[187] Nii on Sahast (Harju raj.) leitud hõbedast sõlg ja kaelavõru katkend, Moora, EZL II, joon. 42:4,5 lk. 352. 3.—4. sajandist on ühtlasi teada ka mõned hinnalisemaid pronksesemeid sisaldavad peitleiud. vt. M. Шмидехельм, Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии, lk. 209 jj.
[188] R. Hausmann, Der Depotfund von Dorpat. Baltische Studien lk. 97 jj.
[189] M. Schmiedehelm, Keskmise rauaaja aardeleide Kambjast. ERM Ar. IX—X, 1933/34, lk. 212 jj.
[190] Kuusalu Uuri (AM 287).
[191] H. Moora, Hõbeaare Pilistverest. ERM Ar. I, Tartu 1925 lk. 110 jj.
[192] Põlva Viira (AI 1529).
[193] H. Moora, Der Verwahrfund von Piilsi, Kirchspiel Avinurme. ÕES Ar. 1933, lk. 283 jj. ning 302.

tud hinnalisemad ehted, eriti väärismetallist kaelavõrud olid juba siis nimelt ülikute tunnuseks.

I aastatuhande keskelt pärinevates aaretes ilmnevad ühendused lõunapoolsete balti alade ja Dnepri kesk- ning ülemjooksu piirkonnaga. Eesti ülikkonna hulgas levisid sel ajal mitmed samasugused ehted, eriti kaelavõrud, kui need, mida kasutasid balti ja ida-slaavi ülikud. Ühiste ehete kasutamises kajastuvad kahtlemata eesti, balti ja slaavi ülikkonna tihedad sidemed ja vastastikused mõjutused.

Mis puutub järgnevatesse, 7.—8. sajanditesse, siis sellest perioodist näivad aarded Eesti territooriumil seniste teadmiste järgi peaaegu puuduvat. Võib nimetada õieti ainult üht väiksemat aaret Hummulist (Valga raj.), mis sisaldas 3 ida-baltipärast kaelavõru.[194] Aaretena võiks mainida ka kahte 7. sajandist pärinevat bütsantsi hõbevaagnat[195], mis Eesti alale on jõudnud nähtavasti ühenduste kaudu Dnepri aladega. Nii kõnelevad needki vähesed leiud endiselt eesti ülikkonna sidemetest balti ja ida-slaavi ülikatega. Tuleb lisada, et ka 7.—8. sajandist pärinevate pronksist esemete hulgas on esikohal lõuna- ja kagupoolsetele ühendustele viitavad tüübid.

9.—10. sajandist alates suureneb aarete arv Eesti territooriumil. 9.—12. sajandit hõlmavas ajavahemikus on nende hulgas esikohal mündileiud. Perioodi algusest, 9. sajandist pärineb siiski veel võrdlemisi vähe mündiaardeid. Suurematest leidudest on nimetada ainult Kohtla araabia müntidest koosnev aare (nr. 50). 10. sajandil suureneb mündiaarete arv. Valdavas enamikus koosnevad need aarded nagu 9. sajandi leiudki araabia müntidest. Ainult mõni üksik neist aaretest sisaldab 10. sajandist pärinevaid lääne-euroopa münte. Kõige rikkam on mündileidudest 11. sajand. Siia kuulub enamik Eestist leitud lääne-euroopa müntidest ja viimane osa araabia müntidest.[196] Viimaste arv väheneb pidevalt, kadudes sajandi jooksul peaaegu täiesti. 12. sajandi algusest alates väheneb mündileidude hulk. Mis puutub leitud müntide koguarvu, siis ei ole võimalik seda päris täpselt kindlaks teha. Tuleb arvestada, et paljudes leidudes on müntide arv olnud märksa suurem, kui neid on jõudnud muuseumidesse või kui seda märgitakse leiuteadetes. Kahtlemata on nii mõnedki, eriti varemail aegadel leitud aardeist läinud tervelt rändkaupmeeste või kullasseppade kätte, ilma et neist oleks säilinud üldse mingit teadet või et neist oleks muuseumidesse tulnud ühtki eset. Seevõrra kui Eesti pinnal päevavalgele tulnud mündileidudest on säilinud teateid, on 9.—12. sajandist pärinevad münte registreeritud ühtekokku ligikaudu 13 500. Nende hulgas on umbes 5000 araabia ja bütsantsi ning 8500 lääne- ning kesk-euroopa münti.

Võrreldes lähema naabrusega, on Eesti ala 9.—12. sajandi mündileidude poolest üks rikkamaid. Naaberaladest paistavad selleaegsete müntide rohkuselt silma eriti Ojamaa saar ja Volhovi jõe kaldad Laadoga ning Ilmenjärve vahel. Mis puutub Lätisse, siis Eestiga võrreldes on sealt mündileide tunduvalt vähem. Suhteliselt arvukamalt on seal münte leitud ainult Väina alamjooksult, Koiva äärest ja Põhja-Kuramaalt, s. o. peamiselt liivlaste aladelt.[197] Võrdlemisi suurel arvul on samaaegseid münte lei-

[194] AI 2019.

[195] Eesti NSV ajalugu kolmes köites, I köide, lk. 56.

[196] Araabia ja lääne-euroopa müntide ajalisest vahekorrast Eesti alal vt. lähemalt R. Vasmer, Ein neuer Münzfund des elften Jahrhunderts in estnischem Privatbesitz. ÕES Ar. 1934, lk. 184 jj.

[197] Läti mündileidude kohta lähemalt vt. R. Šnore, Seno monētu atradumi Latvijā. Vēstures atziņas un tēlojumi. Vēstures skolatajiem 1936. gada lasīto lekciju sakopojums. Rīgā 1937, lk. 27 jj. M. t., joon. 5 lk. 33 on toodud araabia ja bütsantsi müntide leviku kaart ja joon. 8, lk. 36 antud lääne- ja kesk-euroopa 10.—13. sajandi mündileidude kaart.

tud ka Edela-Soomest. Balti hõimude aladelt on saadud mündileide vähem, seevastu aga hõbedakangide leiud on seal sagedamad kui meil.

Kahtlemata kujutavad 9.—12. sajandi mündiaarded üksikisikute või -perede varandusi. On igati tõenäoline, et nendeks isikuteks olid eelkõige jõukad feodaliseeruvad ülikad. Et laiemate rahvahulkade kätte sattus vähe münte, sellest tunnistab ilmekalt asjaolu, et tavalistes kalmeleidudes esineb ainult üksikuid münte.

Mündileidudes kajastuvad Eesti muistse elanikkonna, eriti selle rikkama osa välisühendused ja nende tunduv kasv alates 9. sajandist. Osaliselt jätkavad need juba eelmisel perioodil kujunenud sidemeid ja kõnelevad sellekohaselt eesti, balti ja ida-slaavi ülikate vastastikusest suhtlemisest. Ometi on müntide arv Eestis ja naaberaladel selleks liiga suur, et nende varade kogunemist saaks seletada lihtsa hõimult hõimule toimunud vahetuskaubitsemisega, nagu see oli iseloomulik varasematele aegadele. Kaugetes Idamaades või Lääne- ja Kesk-Euroopas vermitud müntide rohkearvuline esinemine Läänemere-äärsetes maades kõneleb kaubanduse arenemise jõudmisest uuele, nn. kaug- ehk ülemerekaubanduse astmele. Sellestsamast annab tunnistust ka linnade tekkimine 10. sajandil Venes ja Skandinaavias ning Ojamaa saare kujunemine Läänemere piirkonna omalaadseks kaubanduskeskuseks. Läänemere kaudu kulgevad ühendused Lääne- ja Ida-Euroopa vahel elavnesid iga sajandiga. Alates 9. sajandi lõpust Eesti alal täheldatav mündiaarete, aga ka väljastpoolt toodud hinnaliste ehete ja relvade hulga järkjärguline kasv näitab, et siinne elanikkond hakkas tähendatud ajast saadik üha enam osa võtma mainitud kaubaühendustest, teiste sõndega, et siingi hakkas arenema kaugkaubandus. Kohalikud eeldused selleks lõid vaadeldaval perioodil meil kujunenud ja edasi arenevad ühiskondlik-majanduslikud tingimused, eeskätt maaviljeluse ja loomakasvatuse edenemine ja ühenduses sellega jõuka ülikkonna esilekerkimine, kellel oli, mida müüa või vahetada.

Tõenäoliselt viidi sellal Eestist välja eeskätt loomi ja loomanahku, arvatavasti ka karusnahku, samuti vaha, võib-olla ka mett. Ei ole võimatu, et mõningal määral kaubeldi juba 10—11. sajandil ka viljaga, kuigi vilja väljavedu hakkas arenema põhiliselt alles alates 12. sajandist (seoses viljakasvatuse laienemisega, sealhulgas ka talirukki kasvatamisega). Münd id, samuti nagu muud selleaegsed väärismetallist esemed oleksid saadud sellekohaselt peamiselt maksevahenditena nimetatud kaupade eest. Neis ei tule seega näha mitte ainult lihtsalt väljastpoolt saadud vara, vaid eelkõige siit väljaveetavate kaupade vastu saadud väärtusi. On muidugi võimalik, et osa münte rändas Eesti kaudu maksevahenditena põhja ja ida poole sealtpoolt saadavate karusnahkade eest. Kohalike saaduste müümise kõrval oli aga mujalt saadud kaupade edasitoimetamisel ilmselt väike osatähtsus. Suuremal määral tegelesid vahendusega ainult saarlased, osalt võib-olla ka mandri randlased (näiteks Rävalas).

Eespool öelduga on kooskõlas asjaolu, et suurem osa münte on saadud põllumaade ja liiklusolude poolest soodsamatelt aladelt (vrd. joon. 25). Seetõttu võib mündileidude alusel ühtlasi teatud määral jälgida omaaeg-

---

Vt. ka E. Mugurevičs, Numismātiskais materiāls par Latvijas tirdzniecības ceļiem IX—XIII gadsimtos. Latvijas PSR Zinatņu Akadēmijas Vēstis, 1961. a., Nr. 1, lk. 11 jj. ja kaart lk. 21. Araabia ja bütsantsi müntide levik kogu Ida-Euroopa alal on skemaatiliselt näidatud kaartidel R. Jakimowicz, Über die Herkunft der Hacksilberfunde. Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum Rigae, 19.—23. VIII 1930. Rigae 1931, lk. 252, 254.

seid ühendusteid ja sadama- ning turukohti, milledest mõnedest aegapidi kujunesid linnatüüpi keskused. Nii ei ole ilmselt mitte juhus 9.—12. sajandi mündileidude suhteliselt sagedane esinemine Tallinna, Tartu või Rakvere ümbruses. On aga iseloomulik, et mündileidude levik ei piirdu ainult kitsamalt kujunevate linnatüüpi keskuste või sadamate territooriumiga, vaid hõlmab eelkõige teatud ala nende ümbruskonnas. Nähtavasti on see üheks tõendiks selle kohta, et kujunevad linnalised asulad, kõnelemata tavalistest turu- või sadamakohtadest, ei olnud veel muutunud omaette iseseisvateks keskusteks, vaid olid ümbruskonnas elavate feodaliseeruvate ülikate valduses. Kaubandusest, samuti käsitööst saadavad tulud olid sellekohaselt tekkiva ülikkonna üheks rikastumise allikaks. Seepärast ei näita mündileiud mitte ainult turukohti ja ühendusteid, vaid ka piirkondi, kuhu läksid kaubandusest saadavad tulud. Viimased võisid sattuda mõnikord keskustest küllaltki kaugele. Näidetena võiks nimetada selliseid suuri mündileide nagu Kehra (Harju raj., nr. 20) ja Vaabina (Võru raj., nr. 91). On loomulik, et iga selline leid ei ole tingimata ühenduses mingi suurema keskuse või tähtsama kaubateega. Teiselt poolt rea suuremate mündileidude koondumine kitsamale alale eeldab siiski mõne keskuse olemasolu. Sellisele võimalusele osutavad mündileiud eriti tänapäeva Kohtla-Järve ja Pärnu ümbruses.

Eespool öeldust järgneb, et mündileiud nõuavad edasist üksikasjalist uurimist. Esimeseks ülesandeks mündileidude kasutamisel ajalooallikatena on muidugi nende õige dateerimine. Nagu on näidanud nõukogude numismaatik V. Janin, on mündiaarde vanuse määramiseks oluline mitte ainult selle hiliseim münt, vaid ühtlasi ka aarde koosseis. Eri ajajärkudele oli nimelt omane see, et ringluses oli just teatava iseloomuliku koosseisuga müntide hulk.[197a] Ühtlasi nõuaks lähemat selgitamist küsimus, milliseid maid ja teid kaudu mündid õigupoolest sattusid Eesti alale. Seni tuleb piirduda üldisemat laadi järeldustega. Võib näiteks öelda, et Põhja-Eestis, s. o. Virumaal ja Rävalas leitud mündid on ühenduses Soome lahe kaudu käiva kaubateega.[198] Tartu ja Tartu ümbruse suhteliselt arvukad mündileiud kajastavad kagupoolseid ühendusi. Tartu kaudu kulgesid nimelt Pihkva ja Novgorodi ühendusteed Soome lahe lõunaranniku sadamakohtadega. Saaremaa mündileiud on vähemalt osaliselt seoses Riia lahe ja Väina jõe kaudu käinud ühendusteega. Sama kehtib võib-olla ka Pärnu ümbruse müntide kohta. Kui 9.—12. sajandi aaretes müntide kõrval olevate väheste muude esemete hulgas on kõige arvukamalt Venest pärinevaid ehteid, siis kõneleb see, et suur osa münte, eelkõige idamaade mündid, on saadud nimelt Vene alade kaudu.

Müntide kõrval sisaldavad Eesti alalt leitud aarded vähe hõbedakange. Ilmselt olid siin maksevahenditena käibel nagu muide Novgorodiski eeskätt mündid. Selles suhtes on huvitav võrdlus eriti Läti territooriumiga, kus, samuti nagu Leedu ja Preisi alal, vastupidiselt vähestele mündileidudele on hõbedakange leitud suuremal arvul.[199] Kahtlemata osutab see

---

[197a] В. Л. Янин, Денежно-весовые системы русского средневековья. 1956, lk. 57 jj.

[198] Nimetatud kaubateega seoses olevaid küsimusi käsitletakse И. П. Шаскольский, Маршрут торгового пути из Невы в Балтийское море в IX—XIII вв. Географический сборник III. М.—Л. 1954, lk. 146.

[199] Šnore, Seno monētu atradumi Latvijā, joon. 13 lk. 39 on toodud hõbedakangide leviku kaart Läti territooriumil. Sellest nähtub, et Liivi alade kõrval esineb hõbedakange mõnevõrra ka letgallide ja semgallide maadel. Vt. ka E. Mugurevičs, Numismātiskais materiāls par Latvijas tirdzniecības ceļiem IX—XIII gadsimtos, lk. 17 jj.

teatud erinevustele nii Eesti ja Läti ala majanduslikus ja ühiskondlikus arengus, välisühendustes kui ka osalt võib-olla aarete peitmise traditsioonis.

9.—12. sajandi aarded sisaldavad suhteliselt vähe hõbeehteid. Eriti kehtib see 9.—11. sajandi kohta, millal mündiaaretes esinevad õigupoolest ainult üksikud hõbeehted. Ainukesteks silmapaistvamateks ehetest koosnevateks aareteks on 8.—9. sajandist pärinev Loosi leid (nr. 96) ja sellest mõnevõrra hilisem aare Haapsalu lähedalt (nr. 148). 9.—11. sajandi hõbeehete puhul on iseloomulik, et puudub järgmise perioodi aaretele omane esemetüüpide rohkearvulisus ja korduvus. Kõik see kõneleb sellest, et perioodil 9.—11. sajandini kasutati hõbeehteid Eesti alal väga vähe, kusjuures needki vähesed on peamiselt koos müntidega saadud importesemed.

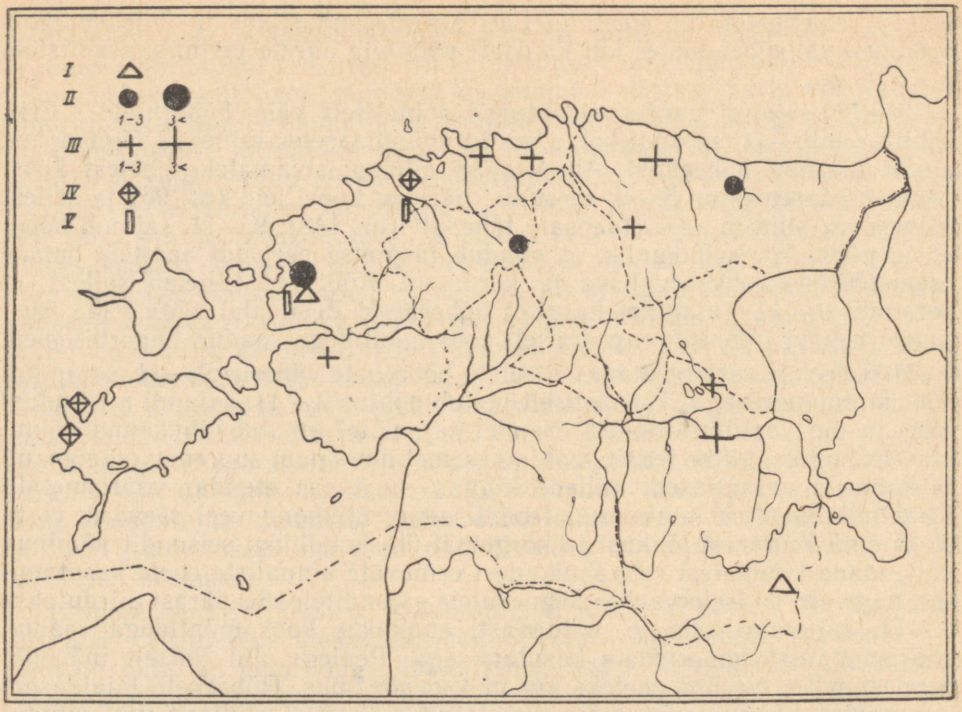
Müntide rohkust arvestades ei seletu hõbeehete vähesus 9.—11. sajandini hõbeda puudumisega. Tõenäoliselt peitub põhjus 9.—11. sajandi majanduslikes ja ühiskondlikes oludes. Nendel sajanditel muutub ülikkonna võimu aluseks sugukondlike traditsioonide asemel üha enam suurenev maaomand ja kogutud varandused, millede hulgas suurt osa etendas väärismetall. Kuid nähtavasti ei eraldunud feodaliseeruv ülikkond veel seevõrd, et ta oleks oma suuremat jõukust ja kõrgemat ühiskondlikku seisundit püüdnud väljendada laiematest rahvahulkadest erinevate hinnaliste ehete kasutamises, nagu see on iseloomulik järgnevatele sajanditele. Seepärast piirdutakse 9.—11. sajandini väheste, nähtavasti enamikus koos müntidega saadud väärismetallist importehete kasutamisega. Pealegi olid ilmselt mõnedki nendest mitte niivõrd eheteks kui maksevahendiks. Hõbeehete laialdasem kohapealne valmistamine näib nimetatud sajanditel oluliselt veel puuduvat. Et 9.—11. sajandini toodi Eestisse müntide kõrval hõbeehteid väga vähe, ei seletu muidugi mitte ainult siinse ülikkonna kommete ja taotlustega. Võib oletada, et suuremate ehete omandamiseks puudusid eesti ülikatel sellal veel tihti vastavad majanduslikud võimalused.

12. sajandist alates suureneb aaretes hõbeehete arv. Ilmub ehteid, mis kujult ja ornamendilt jäljendavad pronksesemeid, näiteks käevõrud Nogu aardes (nr. 93), käevõrud ja hoburaudsõled Suislepa aardes (nr. 100) jt. Need hõbeehted on seega kindlasti valmistatud kohapeal. On iseloomulik, et taolised esemed aga peagi kaovad. Samal ajal tuleb märkida, et kuni 12. sajandini puuduvad põhiliselt veel sellised järgnevatele sajanditele iseloomulikud ehted, millede valmistamisel materjalina kasutati ainult või peaaegu ainult hõbedat (punutud kaare ja plaatotstega kaelavõrud, laiakaarelised harjaga hoburaudsõled, rinnalehed jm.). Hõbeehete valmistamine ei ole ilmselt kuni 12. sajandini veel kuigivõrd eraldunud pronksesemete valmistamisest. Sellega tegelesid nähtavasti üksikud osavamad meistrid pronksesemete valmistamise kõrval, kasutades samasuguseid vahendeid ja tehnilisi võtteid.

Võrreldes eelneva ajaga, algab seega 12. sajandil hõbeehete valmistamise ja kasutamise suhtes teatud määral uus etapp. Küllap selles ilmnevad teatavad muudatused nii ühiskondlikes suhetes kui ka vastavates kommetes. Sellega seoses on märkimisväärne, et 12. sajandist on teada ka pronksehetest koosnevaid peitleide. Nii kuulub tõenäoliselt sellesse aega Elva rajoonist endisest Aakre vallast Pühaste külast saadud suurem leid.[200] 13. sajandi algusest pärineb eespool koos hõbeaaretega nimetatud pronksesemeid sisaldav peitleid Lõhavere linnamäelt.

---

[200] Leid sisaldas 3 jämenevate otstega püramiidikujulise nupuga lõppevat kaelavõru,

Joon. 28. Välisühenduste kajastumine 9.—12. sajandi hõbeehete ja hõbedakangide leidudes. I — ida-baltipärased ehted; II — Soome- ja Karjala-poolsete ühendustega seotud ehted; III — venepärased ehted; IV — vene või ida-balti päritoluga hõbedakangid; V — skandinaaviapärased ehted ja hõbedakangid.

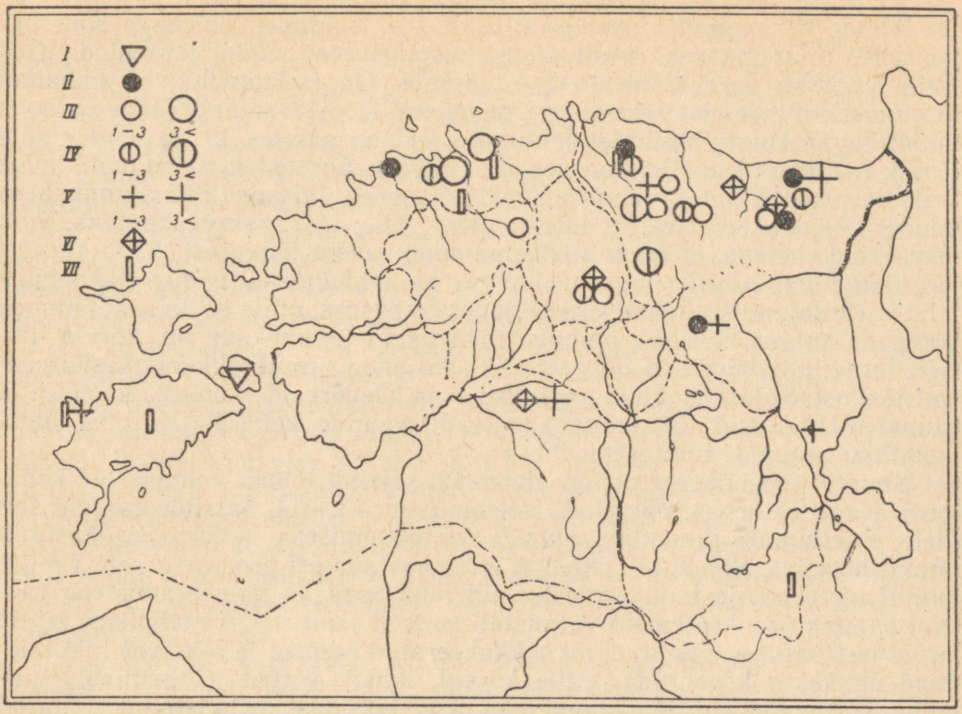
9.—11. sajandi aaretes esinevatest hõbeesemetest väärivad nimetamist sadulotsised kaelavõrud, mis on seoses varasemate ida-balti või balti-slaavi tüüpi ehetega. Nendes kajastuvad veel eelmisele perioodile iseloomulikud sidemed lähemate lõuna- ja kagupoolsete naaberaladega (vt. joon. 28). Nagu vastavatest leidudest nähtub, on sedalaadi sidemed, võrreldes eelmise perioodiga, nüüd nõrgenenud. Lõunapoolsete ühendustega seotud esemete vähesus hõbeehete hulgas on eriti mainimisväärne seetõttu, et samaaegsed pronksehted (eriti kaelavõrud, hoburaudsõled) on veel endiselt põhiliselt ida-baltipärased.

10.—11. sajandist pärinevad mõned tõenäoliselt põhja- ja kirdepoolseid ühendusi (Soome ja Laadoga—Oneega piirkonnaga) kajastavad hõbeesemed (näiteks hõbetraatidest punutud keed Paunküla I ja II aardes (nr. 24, 24a), nuppotsised kaelavõrud ja nendega sarnanevad spiraalvõrud). Suurema hoo saavad kirdepoolsed ühendused suhtlemise näol karjalaste-isuritega aga alles järgnevatel sajanditel.

Võrdlemisi nõrgalt on esindatud Skandinaavia-poolsed ühendused. Võib

5 võrdlemisi kitsast käevõru, mis on osalt ilustatud plettmustriga, kaksikristikujulise peaga rinnanõela, sõrmuseid, keeketi katkendeid, kuljusekujulisi ripatseid, mitmest materjalist helmeid, spiraaltorukesi jm. (AI 3667).

12. sajandist pärineb tõenäoliselt ka väiksem leid Põltsamaa rajoonist, Pudiverest. See sisaldas rinnakee katkendeid koos keekandjate ja vahelülidega, 3 kolmest traadist keeratud käevõru, sõrmuseid jm. Leid tuli päevavalgele põllult traktoriga kündmisel 1955. a., kusjuures esemed olevat olnud kasetohust torbiku sees (AI 4194).

Joon. 29. Välisühenduste kajastumine 12. sajandi lõpuosa — 14. sajandi hõbeehete ja hõbedakangide leidudes. I — edela-balti päritoluga ehted; II — karjala-isuri päritoluga ehted; III — punutud kaare ja plaatotstega kaelavõrud; IV — lamedakaarelised harjaga hoburaudsõled; V — vene päritoluga ehted; VI — vene või ida-balti päritoluga hõbedakangid; VII — skandinaavia päritoluga ehted.

nimetada ainult kaht tõenäoliselt 10. sajandisse kuuluvat Ojamaa päritoluga spiraalset hõbedakangi Rävala aaretes (nr. 5, 6, 144). Tõenäoliselt Skandinaavia päritoluga olid ka Haapsalu lossivaremete alalt leitud aardes (nr. 126) olev hõbedast nõu ja hõbeplaat.

Arvukamalt esineb 9.—12. sajandi aaretes venepäraseid esemeid. Nende hulgas on linnakäsitöö tooteid, mis viitavad kuni Kiievini ulatuvatele ühendustele, näiteks käevõru Porkuni aardes (nr. 30), krutsifiks Tartu aardes (nr. 79), loomapeakujuline ripats Parivere aardes (nr. 121) jt., kuid on ka lähemas idapoolses naabruses valmistatud lihtsamaid esemeid (näit. luunula Tartu aardes). Kõiges selles ilmnevad Eesti ülikate tihenevad sidemed Vene aladega. On iseloomulik, et erinevalt lääne- ja põhja- resp. kirdepoolsetest ühendustest, mis olid jälgitavad ainult Põhja-Eesti alal, ei piirdu venepoolsed ühendused mingi ühe maaosaga. Need on Ida-Eesti kõrval mõnevõrra jälgitavad ka Eesti mandri lääneosas ja Saaremaal. Küllap Saaremaale etendas tähtsat osa Väina jõe tee, mida märkisime juba mündileidudest kõneldes.

Tuleb märkida, et võrreldes eesti ülikatega näivad liivi, letgali, semgali, samuti leedu ülikkonnal sidemed Vene aladega olevat veelgi tugevamad. Seda tunnistavad vastavate ehete kõrval eriti sealsed rohked hõbedakangidest koosnevad aarded. Teatavasti ka kirjalikest allikatest nähtuvad eriti letgali ja liivi ülikate tihedad sidemed Vene vürstidega.

Alates 12. sajandi lõpust ja eriti 13.—14. sajandist on teada suur arv aardeid. Suurema osa nende sisust moodustavad nüüd hõbeehted. Rida selle perioodi aardeid sisaldab ka münte. On iseloomulik, et enamikul juhtumeil on tegemist varasemate, peamiselt 11.—12. sajandi lääne-euroopa müntidega. Ainult üksikutel juhtumitel esineb aaretes 13. sajandi münte (näit. Kostivere I ja Muhu aardes, nr. 18, 130). Aarete koosseisu muutumine kajastab kahtlemata olulisi nihkeid siinsetes ühiskondlik-majanduslikes oludes. Asjaolu, et hõbedat kasutatakse mitte üksi maksevahendina, vaid üha enam ehetena, kõneleb ülikkonna suurenevast jõukusest. Selle aluseks oli üldine majanduslik tõus, sealhulgas ka kaubanduse tunduv elavnemine alates 12. sajandist. Peamiseks väljaveosaaduseks, mille vastu saadi muude kaupade hulgas hõbedat, muutus nüüd loomade, nahkade jm. kõrval ilmselt teravili. Hinnalised hõbeehted ei väljenda ainult ülikkonna suurenevat jõukust. Selliseid ehteid nagu kaela- ja käevõrusid, võib-olla ka sõlgi ja rinnalehti kandsid ülikud vanade traditsioonide kohaselt ka oma ühiskondliku seisundi tunnusena.[201]

Suurem osa hõbeehetest on alates 12. sajandi lõpust valmistatud kohapeal. Nagu eelnevas märgitud, iseloomustab 13.—14. sajandi aardeid selliste ehtetüüpide ilmumine, millede valmistamiseks materjalina kasutati ainult hõbedat. Nimetatud ehted ei erine vastavatest pronksesemetest mitte ainult materjali ja kuju poolest, vaid juba osalt ka valmistamistehnikalt. Kui enamik pronksesemeid valmistati suurelt jaolt valamistehnikas (välja arvatud traatidest punutud või kokkukeeratud esemed ja teatavat liiki laiemad õhukesed käevõrud), mille kõrval muud võtted (tagumine, viilimine jt.) etendasid täiendavat osa, siis hõbedast valmistatud punutud kaarega kaelavõrude plaatotsad, laiakaarelised harjaga hoburaudsõled, rinnalehed või laiad õhukesed käevõrud said oma kuju põhiliselt väljatagumise teel. Kõigepealt oli see tingitud hõbeda vastavatest tehnilistest omadustest, eriti taotavusest ja venitatavusest, osalt nähtavasti ka soovist seda hinnalist materjali kokku hoida. Kuid kahtlemata andis tagumine valamisega võrreldes esemetele ka teistsuguse kuju ja ilme.

Mitmesuguse kujuga hõbeesemete väljatagumine nõudis peale teatavate erioskuste kahtlemata ka mõnesuguseid erinevaid vahendeid, eelkõige kummimiseks vajalikke aluseid või matriitse ning vasaraid. Kuigi tagumist esineb tihti ka pronksist ehete juures, võib siiski oletada, et hõbeesemete valmistamine hakkas mõnevõrra eralduma valaja- ja sepatööst. Nähtavasti hakkas nüüd tekkima üksikuid vastavate oskuste ja paremate tehniliste vahenditega meistreid.

Hõbeehete valmistamise taseme üldisel hindamisel tuleb aga arvesse võtta ka teisi asjaolusid. On näiteks iseloomulik, et Eesti alal ei kasutatud sellist suhteliselt keerulisemat, eriti kulla- ja hõbedasepisele omast võtet, nagu seda on erinevate esemeosade ühendamine jootmisega. Näitena võiks tuua punutud kaare ja plaatotstega kaelavõrusid. Kui Skandinaavias viimaste plaadikujulised otsad ühendati punutud osaga jootmise teel, siis Eesti alal pisteti punutise otsad lihtsalt plaadikeste torukujulisse jätku. Iseloomulik on ka hõbeehete ilustamise tehnika. Siin kasutati tihti mitte ainult samu mustreid, vaid ka põhiliselt samasuguseid võtteid kui pronksesemete puhul. Nii pronks- kui hõbeesemete ornament teostati enamasti punktiirjoonte, kolmnurkade, ringikeste jt. kujundite sissetembeldamisega.

---

[201] Et kaelavõrud, aga samuti teatavat liiki käevõrud, sõrmused, kõrvarõngad jm. ehted olid ülikute, nimelt družinnikute eheteks, selle kohta on huvitavaid andmeid toodud M. Х. Алешковский, Курганы русских дружинников XI—XII вв. CA 1960. I., lk. 80, 81. Vt. ka Корзухина, Русские клады, lk. 54, 55.

Suuremaks erinevuseks on ainult hõbeehete (eriti rinnalehtede) puhul esinev ornamendi kummimine, kuigi seda mõnikord esineb ka pronksesemeil.

Toodud näidetest selgub, et hõbeesemete valmistamine on küll eraldumas muust sepatööst, kuid ei ole ilmselt muutunud veel omaette iseseisvaks käsitööharuks. Seetõttu on ka mõistetav, et Eesti alal ei kasutata selliseid keerukamaid juveliirtehnika võtteid, nagu graveerimine, filigraan, granuleerimine jt. Kui Skandinaavias või Vene aladel viimati nimetatud tehnilised võtted olid laialdaselt kasutusel, siis räägib see sealsest täiesti väljakujunenud kullassepa-juveliiritööst ning selle keskendumisest linnadesse. Ühtlasi kõneleb see sellest, et võrreldes eesti ülikkonnaga olid sealsed ülikud rikkamad ja laiadest rahvahulkadest rohkem eraldunud.

12. sajandi lõpu — 14. sajandi aaretes kajastuvad olulised muudatused Eesti ala välisühendustes (vt. joon. 29). Väheneb veelgi lõuna- ja kagupoolsete ühendustega seotud balti-slaavi, aga samuti ka venepäraste ehete arv. Ainult saartel esineb üksikuid lõunapoolseid, õieti edela-baltipäraseid tüüpe. Näib, et oluliseks teguriks, mis halvas lõuna- ja kagupoolseid ühendusi, oli Saksa vallutajate ilmumine, seda eelkõige Läti alale. Saarlastele sulgesid sakslased ühtlasi olulise ühendustee piki Väinat. Selle asjaoluga on seletatav nähtavasti saarlaste eriline aktiivsus võitluses sakslaste vastu, eriti nende retked Riia vastu. Tuleb märkida, et 13. sajandil väheneb tunduvalt ka pronksesemete hulgas ida-balti tüüpide osatähtsus, kuigi neid siin-seal veel esineb.

Nagu näitab kaart (joon. 25), on enamik 12. sajandi lõpu — 14. sajandi aaretest leitud Põhja-Eesti alalt, peamiselt Rävalast, Harjust ja Virumaalt. Eesti lõuna- ja keskosades, mis varemalt olid seotud suhteliselt tihedamini lõuna- ja kagupoolsete ühendustega, esineb 13.—14. sajandil aardeid võrdlemisi vähe. Peale väliste tegurite on see tingitud nähtavasti ka majanduslike ning ühiskondlik-poliitiliste olude teatava erinevusega nimetatud sajanditel ühelt poolt Põhja-Eesti ning teiselt poolt Eesti kesk- ja lõunaosade vahel. Nende küsimuste selgitamine nõuab edasist põhjalikku uurimistööd.

Põhja-Eesti 12. sajandi lõpu — 14. sajandi aaretes ilmnevad eelkõige tihedad ühendused lähema ida- ja kirdepoolse naaberalaga (vt. joon. 29). Uute ühenduste kujunemisel etendas suurt osa Novgorodi esiletõus 12. sajandil. Novgorodi võimsuse üheks allikaks oli teatavasti kaubandus. Arenev Novgorodi kaubandus tõmbas oma orbiiti mitte üksnes Novgorodi feodaalriigi lähemad ja kaugemad piirkonnad, vaid ka naaberalad. Eriline koht Novgorodi kaubandussüsteemis kuulus karjalastele-isuritele, kes, kasutades ära oma soodsat geograafilist asendit, etendasid silmapaistvat osa Novgorodi suhtlemisel põhja-, loode- ja läänepoolsete aladega.

Karjalaste-isurite alal kujuneb 12.—14. sajandil ülikkonnal rikkalik materiaalne kultuur, mida iseloomustavad omalaadsed ehted ning eriti omapärane ornamentika. Karjala-isuri taimornamentikas on kokku sulanud nii skandinaavia- kui venepoolsed elemendid. Nii esemetüübid kui ornamentika kõnelevad silmapaistvast käsitööoskusest. Karjala-isuripäraste esemete esinemine naabermaadel viitabki sellele, et sealne kaubandus ei piirdunud ainult vahendaja osaga Novgorodi ja naaberalade vahel, vaid et selle aluseks oli suurel määral ka kohalik käsitöö.

On huvitav, et Eesti maa-alal esineb karjala-isuripäraseid esemeid, eriti nende eeskujul valmistatud kohalikke jäljendeid rohkem kui vahepealsetel vene-vadja maadel. Selle ajajärgu poliitilisi olusid arvestades (Põhja-Eesti kuulumine alates 13. sajandi teisest veerandist Taani võimu alla) oleks loomulikum oodata vastupidist. Kuigi kirdepoolsete ühenduste iseloom

nõuab veel edasist selgitamist, võib siiski oletada, et vähemalt lihtsamate karjala-isuri esemete sattumisel Eesti alale etendasid suurt osa siin ringiliikuvad karjala-isuri kaupmehed. Tihedad sidemed karjala-isuri alaga põhinesid ilmselt juba eelmisel perioodil täheldavail põhja- ja kirdepoolsetel ühendustel. On tõenäoline, et juba 13.—14. sajandil, aga võib-olla veelgi varem veeti Põhja-Eestist Karjalasse ja Soome vilja. Ei ole kahtlust, et peale Tallinna [202] kasutati selleks eriti Kirde-Eesti ranniku sadamakohti (Purtse, Mahu, Toolse jt.),[203] millised etendasid soome ja eesti kalurite ning talupoegade läbikäimisel tähtsat osa kuni käesoleva sajandini. Vilja kõrval veeti Eesti kaudu Soome ja Karjalasse ka soola.

Mõned hõbeesemed (oimurõngad) on Eesti alale sattunud vene-vadja elanikkonna kaudu. Võrreldes karjala-isuripäraste hõbeesemetega ja viimaste kohalike jäljenditega, on neid aga vähe. Suuremal määral levisid vene-vadja elanikkonna kaudu Eesti alal mõned pronksehted.

Mis puutub Skandinaavia-poolsetesse ühendustesse, siis on need nüüd, võrreldes eelneva perioodiga, tugevnenud. Nagu varemalt, nii on ka sel perioodil ühendused Skandinaaviaga, sealhulgas eriti Ojamaaga jälgitavad Rävala aaretes (skandinaaviapärased esemed Padiküla ja Kostivere aardeis nr. 13, 18). Kirjalike allikate kõrval tõendab ka arheoloogiline materjal Saaremaa sidemeid Skandinaaviaga.[204]

Väärismetall oli peamiselt rikaste, feodaliseeruvate ülikute omanduses. Kuid eesti päritoluga feodaliseeruvatest ülikutest võib kõnelda ainult kuni 13. sajandini. Pärast maa alistamist moodustasid valitseva klassi võõrad vallutajad — saksa ja taani feodaalid. Suur osa eesti ülikkonnast hävis võitluses sissetungijate vastu. Osa eesti ülikutest kaotas oma maa ja varandused ning muutus tavalisteks adratalupoegadeks. Väike osa ülikkonnast, eriti selle tippudest, sulas sakslaste-taanlaste hulka ja omandas viimaste kiriklik-feodaalse kultuuri.

Kes siis olid need rikkamad 13.—14. sajandi eesti ühiskonnas, kelle käsutuses oli väärismetalli ja kes oma ühiskondlikku seisundit väljendasid hinnalisemate ehete kasutamisega? Arvestades eespool toodud tõsiasju ei ole kahtlust, et eesti ühiskonnas säilis saksa-taani feodaalide ja tavaliste adratalupoegade vahel mõnel määral jõukamat vahepealset kihti, kes oma päritolult oli seotud muistse eesti ülikkonnaga. Ilmselt on siin tegemist selle kihiga, kes moodustas vähemalt ühe osa hilisemates kirjalikes allikates mainitud nn. vabatalupoegadest.[205] Tõenäoliselt kuulus siia ka eesti

---

[202] Kirjalikke allikaid Karjala kaupmeeste kohta Tallinnas 14.—16. saj. vt. V. Niitemaa, Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia. Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Sarja-Ser. B, Nide-Tom. 76/2, Helsinki 1952, lk. 340. P. Johansen, Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 74, Stockholm 1951, lk. 78, 79.

Karjalaste sidemetest Eesti alaga tunnistavad ka sealsed Liivimaa münte sisaldavad aardeleiud. Vt. näiteks J. Voionmaa, Der livländische Münzfunde von Uusiportti (in Wiborg). SMYA XLVI:2, Helsinki 1945 ja H. Salmo, Liiviläinen raha-aarre Terijoen pitäjästä. SM XLI, 1934, lk. 78 jj.

[203] Vrd. P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen, Reval 1933, lk 262, 263. P. Johansen, Nordische Mission, lk 155. O. Liiv, Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts. ÕES Toim. XXVII Tartu 1935, lk. 208, 209.

[204] Kirjalikest allikatest nähtuvad eestlaste tihedad sidemed eriti Ojamaaga. Vt. Johansen, Nordische Mission, lk. 75, 76.

[205] Seisukoht, et vabatalupojad olid oma päritolult vähemalt osaliselt seotud endiste ülikatega, on ajaloolaste poolt üldtunnustatud, vt. E. Blumfeldt, Über die Freibauern in Jerwen zur Ordens- und Schwedenzeit. Commentationes Balticae III, 1. Bonn 1957 lk. 4.

soost väikevasalle.[206] Nimetatud kihis, võib öelda, konserveerus vana ülikkonna eluviis. Temal säilis endise ülikkonna tavasid ja ideoloogia elemente ning koos sellega ka eelmise perioodi ühiskondlik-majandusliku korra sugemeid. Viimaste hulgas etendasid nähtavasti esialgu veel küllaltki tähtsat osa kaubitsemisvõimalused. Kui meenutada 13.—14. sajandi aarete geograafilist levikut, siis selgub, et öeldu kehtib eelkõige Põhja-Eesti kohta. Siinkohal võib märkida ka eespool mainitud 13. sajandi lõppu ja 14. sajandisse kuuluvaid pronksist nõusid ehk kausse, milliseid on suurel arvul leitud Virumaalt (vt. lk. 185, viide 13). On tõenäoline, et need kausid on Eestisse toodud Reinimaalt.

13.—14. sajandile iseloomulike hõbeesemete kasutamine jätkub ka järgneval perioodil, nagu sellest tunnistavad 15.—16. sajandist pärinevad aarded. On märkimisväärne, et ehted, mis varemalt esinesid ainult Põhja-Eestis, on nüüd teed leidnud ka Eesti teistesse osadesse. Need ehted säilitavad oma vana traditsioonilise kuju, muutuvad aga üldreeglina suuremateks,[207] ühtlasi väheneb nende hõbedasisaldus.

Võrreldes naabermaadega on Eesti ala õieti ainuke, kus muistsele ülikkonnale omased ehtevormid ainult vähe muutunud kujul püsivad kasutusel kuni 16., osalt isegi 17. sajandini. Põhiliselt muutumatuks jääb ka juba 13. sajandiks väljakujunenud hõbeesemete valmistamise tehnika. Et mõista sellist konservatiivsust, peab oletama, et mõnevõrra säilis veel nendelgi sajanditel vana, 13. sajandisse ulatuva ideoloogia ja selle aluseks olevate ühiskondlik-majanduslike suhete elemente. Sellega seoses on huvitav märkida rohkete 16. sajandi aarete esinemist eriti Järvamaal.[208] Järvamaa on nimelt üks neist aladest Eesti territooriumil, kus 16. sajandi keskel kohtame suhteliselt vähe mõisaid.[209] Seevastu rohkem kui kusagilt mujalt on just Järvamaalt andmeid vabatalupoegadest ja nn. maavabadest.[210] Ilmselt kõneleb see sellest, et Järvamaal avaldus feodaalne rõhumine mõnevõrra tagasihoidlikumalt ja et just siin olid soodsamad olud vanade ühiskondlik-majanduslike suhete elementide säilimiseks.

Alates 17. sajandist vana tüüpi hõbeehted kaovad. Samal ajal on kadumas ka laiemate talupojahulkade poolt kasutatavad pronksist vana tüüpi ehted. Endiste hõbeehete asemele ilmuvad uued vormid — paatrid, kodarrahad, pitsatsõrmused jm. peamiselt linnakäsitööliste valmistatud ehted. Koos külameistrite poolt harrastatud pronksi- või hõbedasepise järkjärgulise väljasuremisega kajastub kõiges selles vana ideoloogiaga seotud traditsioonide ja kommete hääbumine ning üleminek kirikliku sümboolikaga seotud kultuurile. Koos sellega kaovad ka piirid, mida võis tõmmata muist-

---

[206] P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Census Daniae, lk. 746, nimetatakse vähemalt 5 eesti päritoluga vasalli. On aga tõenäoline, et vasallide, eriti väikevasallide hulgas oli eesti päritoluga isikuid rohkem. Eriti võib seda oletada nende vasallide puhul, kellede nimed tulenevad vastavatest kohanimedest.

[207] Hilisemaid ehteid on lühidalt käsitletud Linnus, Über die materielle Kultur der Esten im Mittelalter, lk. 460 jj; joon. 24—28, 30 on pildistatud 15.—16. sajandi hõbeehteid.

[208] Järva-Peetri Palu (AM 31). Paide Valgma (AM II 27); Paide Valgma (AI 2788). Selleaegseid aardeid on leitud veel Koigist, Viisust, Palust, Kaalepist, vt. Sitzungsberichte der Gesellschaft zur Erhaltung Jerwscher Altertümer für den Zeitraum 1904—1911, Dorpat. 1912, lk. 60 jj. Kõik nimetatud aarded sisaldavad enam-vähem ühesuguseid hõbeehteid — paljudest traatidest punutud kaare ja laiemate plaatotstega kaelavõrusid, suuri rinnalehti jm. Mujalt Eestist on 15.—16. sajandi aardeleide teada suhteliselt vähem.

[209] Vt. vastavat mõisate kaarti; A. Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558—1561). Tallinn 1961 (tahvel töö lõpul).

[210] Vt. Blumfeldt, Über die Freibauern in Jerwen zur Ordens- und Schwedenzeit.

sete ülikute või nende järglaste ja tavaliste adratalupoegade materiaalse kultuuri vahele. Nii katkevad niidid, mis sidusid hilisemaid sajandeid 13. sajandiga. Lõplikult kaovad ajaloo areenilt selle ühiskonnaklassi järglased, kelle sündi kajastasid 9., 10. ja 11. sajandist pärinevad aardeleiud.

Mispärast peideti aardeid? Rea uurijate arvates oli aarete peitmise põhjuseks eelkõige sõjaoht. Märgiksime näiteks M. Stenbergeri vastavat seisukohta Ojamaa viikingiaja aarete suhtes.[211] Stenberger kasutab selle põhjendamiseks ka Ölandi, Rootsi mandri, Taani ja Soome aardeid. Nõukogude uurija T. G. Korzuhhina rõhutab samuti vene aarete peitmise põhjusena eelkõige sõdu ja ülestõuse.[212] Kuigi ei ole kahtlust, et sõjad ja rahutused võisid tihti olla aarete peitmise põhjuseks, on siiski küsitav, kas need olid ainsaks või koguni peamiseks põhjuseks. Kahtlemata tuleb aarete peitmise põhjuste selgitamisel arvesse võtta ka muistseid uskumusi, kombeid ja traditsioone.

Tahaksime eriti rõhutada, et aardeid ja nende peitmist ei saa nii vahetult seostada poliitiliste sündmustega, nagu seda suuremal või vähemal määral on teinud mitmed uurijad, sealhulgas ka M. Stenberger. Küsimuse lahendamisel tuleb põhilise lähtekohana arvesse võtta eelkõige seda, et aarete peitmist ei esine mitte alati, vaid et see on iseloomulik ühiskonna teatud arenguastmele. Järelikult aarded, nende koosseis, hõbeesemete valmistamistehnika ja lõpuks ka aarete peitmine, — kõik see seostub mitte niivõrd poliitiliste sündmustega kui ühiskondlik-majandusliku ajalooga. Ei ole seepärast kahtlust, et aarete peitmise põhjused on tegelikult keerulisemad, kui enamik uurijaid neid seni on näidanud. Vastavate andmete vähesuse tõttu peab aga selle küsimuse lahendamine eesti aarete suhtes jääma edaspidiseks.

Edasise uurimistöö tähtsamaks ülesandeks on 9.—13. sajandi eesti aardeleidude lähem iseloomustamine ja rühmitamine nende koosseisu järgi. See ülesanne jäi käesolevas artiklis oluliselt lahendamata. Vaatamata puudulikele leiuandmetele ja teatud ebakindlusele muuseumidesse tulnud leidude terviklikkuse kohta, võib juba praegu öelda, et meie aarded jagunevad paljudeks erinevateks rühmadeks. Erinevused aarete koosseisus aga võimaldavad kahtlemata heita uut valgust varanduslikule ja ühiskondlikule kihistumisele muistsete eestlaste hulgas. Eri maadel ja eri aegadel vermitud müntide vahekord ühes või teises leius, nende koosesinemine kas hõbedakangide või mitmesuguste hõbeehetega (tervete või katkiraiututega) — kõige selle näilise juhuslikkuse taga peitub kindel seaduspära, nagu sellele juba korduvalt varemgi on tähelepanu pööratud.

Juba ammu on tähelepanu juhitud ka sellele, et aarete, esmajoones mündileidude koosseis on oluliseks pidepunktiks erinevate territooriumide üksteisega kõrvutamisel. Kui käesolevas artiklis käsitleti muistsete eestlaste suhteid, sealhulgas eriti kaubanduslikku läbikäimist esmajoones ainult üksikute esemete või esemetüüpide alusel, siis on seejuures saavutatud tulemused alles mitmeti juhuslikud ja ühekülgsed. Sellega seoses tahaksime viimastest uurimustest nimetada eriti V. M. Potini tööd, milles näiteks

---

[211] Stenberger, Schatzfunde I, lk. 307 jj. Samas toob M. Stenberger ära rea teiste uurijate seisukohad vaadeldava küsimuse kohta.

[212] Корзухина, Русские клады, lk. 32 jj.

[213] В. М. Потин, Некоторые вопросы торговли Древней Руси по нумизматическим данным. Вестник истории мировой культуры 1961, № 4, lk. 67 jj; Vt. ka В. М. Потин, Экономические связи Древней Руси по материалам кладов западноевропейских монет. Автореферат диссертации. Ленинград 1961.

11. sajandi mündileidude koosseisu võrdlemise tulemusena eri maades on suudetud tuua suuremat selgust kaubanduslikesse vahekordadesse Ida- ja Põhja-Euroopa maades.[213]

Nagu eespool juba märkisime, on ka aarete dateerimisel leidude koosseis olulise tähtsusega. Dateerimisse üksikute esemetüüpide järgi tuleb suhtuda alati teatud ettevaatusega. Pealegi ei võimalda see kuigi suurt täpsust. Täiesti usaldusväärne ei ole alati ka dateerimine aardes oleva hiliseima mündi järgi. Vaevalt küll saab alati nõustuda näiteks M. Stenbergeriga, kelle arvates hiliseima mündi ja aarde peitmise ajaline vahe ei ületa üldreeglina viit aastat. Nagu nägime, võib see vahe vähemalt mõne eesti aarde puhul ulatuda mõnikord kuni sajandini. Ühtlasi tuleb arvestada alati võimalust, et ühe või teise leiu hiliseim münt ei ole üldse sattunud muuseumi.

Koos 9.—13. sajandi aardeleidude edasise uurimisega tuleb tähelepanu pöörata ka nimetatud sajanditest pärinevatele pronksesemetest peitleidudele, milliseid seni pole veel lähemalt käsitletud. Samuti vajavad põhjalikumat läbitöötamist hilisemad, 14.—17. sajandi aardeleiud.

Jrk. nr.	Nr. A. Friedenthali järgi	Leiukoht: Küla, linn	Rajoon	End. kihelkond	Leiu: Mündid ja brakteaadid: Araabid ja bütsantsi (b)	Lääne- ja Kesk-Euroopa	Kokku	Hõbedakangid
1	2	3	4	5	6	7	8	9
				Rävala				
1	25	Paldiski	Harju	Harju-Madise	—	2	2	—
2		Liikva	Harju	Keila	—	—	—	—
3	26	Keila	Harju	Keila	1	—	1	—
4	30	Muraste	Harju	Keila	—	14	14	—
5	27	Metsaküla	Harju	Keila	25	26	51	5 ktk.
6	28	Ääsmäe	Harju	Keila	355	—	355	1
7	29	Vanamõisa	Harju	Keila	996	—	996	—
8		Vanamõisa	Harju	Keila				
9	31	Naissaar	Harju	Keila	1	—	1	—
10	32	Paljassaar	Tallinn		8 2b	117	127	—
11	33	Tallinn	Tallinn		x	x+19	x+19	—
12		Mõigu	Harju	Jüri	—	—	—	—
13		Padiküla	Harju	Jüri	—	110 (osa brakteaate)	110	—
14	34	Lagedi	Harju	Jüri	—	7	7	—
15	36	Vaida	Harju	Jüri	1	446	447	—
16		Kallavere	Harju	Jõelähtme	—	—	—	—
17	35	Kostivere I	Harju	Jõelähtme	—	17	17	—
18		Kostivere II	Harju	Jõelähtme	—	121 (enamikus brakteaadid)	121	—
19		Raasiku	Harju	Harju-Jaani	—	1	1	—
20		Kehra	Harju	Harju-Jaani	411 5b	4	420	—
21		Kuusalu	Harju	Kuusalu	3 ktk.	407	410	

koosseis								Millises nõus aare leitud	Müntide vermimise aeg sajandites	Aarde tõenäoline peitmise aeg sajandites
Ehted						Muud esemed				
Kaelavõrud	Käevõrud	Sõled	Rinnalehed	Sõrmused	Helmed	hõbedast (kullast)	pronksist ja muust materjalist			
10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	2	—	6	—	—	—	2 käevõru, 2 keekandjat, 2 keevahelüli, 2 ripatsit, 1 arvatav spiraal-sõrmus, 10 keeketi tükki, 5 spiraaltoru, 2 traaditükki	—	—	13.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	10.	10.—11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.—12.	12.
—	—	—	1 ktk.	—	—	traaditükke (käe? või kaela-võrude? katkendid)	—	savinõu	9.—10.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	savinõu	8.—10.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	savinõu	9.—10.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	10.—11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
6+4 ktk.	9+6 ktk.	5+6 ktk.	—	—	—	—	4 käevõru ktk, 1 mõõga käepideme nupp, 2 kaelavõru ktk.	pronksnõu	—	13.
—	—	3	1	—	—	kee ripatsi-tega, naast, plekitükke	—	—	11.—12.	13.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	12.
—	1	—	—	—	—	—	—	raudnõu?	11.—12.	12.
—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	13.
1	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	12.
5	—	5	18	1	—	plekitükk, poolkera-kujuline	113 klaas-helmest, savinõutükk	kasetoht	12.—13.	13.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	savinõu	10.—12.	12.
—	—	—	1	—	1+1 ktk.	1 naastu ktk.	—	—	11.	12.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
			Harjumaa					
22		Varbola	Märjamaa	Nissi	—	64	64	—
23	37	Voose	Harju	Kose	—	10	10	—
24		Paunküla I	Harju	Kose	10	—	10	—
24a		Paunküla II	Harju	Kose	90 11b	6	107	—
25		Paunküla III	Harju	Kose	—	—	—	—
			Virumaa					
26	41	Kavastu I	Rakvere	Haljala	—	60	60	—
27	42	Kavastu II	Rakvere	Haljala	29	—	29	—
28	40	Vihula	Rakvere	Haljala	33	92	125	—
29		end. Veltsi vald	Rakvere	Haljala	—	—	—	—
30		Porkuni I	Rakvere	Väike-Maarja	1	14	15	—
31	39	Porkuni II	Rakvere	Väike-Maarja	1	—	1	—
32	46	Kloodi	Rakvere	Rakvere	103	55	158	—
33	43	Essu	Rakvere	Haljala	1	—	1	—
34	45	Arkna	Rakvere	Rakvere	1	804	805	—
35	47	Rakvere linn	Rakvere	Rakvere	—	196	196	—
36		Tõrma I	Rakvere	Rakvere	—	—	—	—
37		Tõrma II	Rakvere	Rakvere	—	—	—	—
38	56	Kurtna	Rakvere	Väike-Maarja	—	206	206	—
39		Salla	Rakvere	Simuna	—	12	12	—
40		Kehala	Rakvere	Viru-Jaagupi	—	—	—	1
41	48	Küti	Rakvere	Viru-Jaagupi	—	2	2	—
42	44	Kunda	Rakvere	Viru-Nigula	23	101	124	—
43	51	Maidla	Kohtla-Järve linnapiirk.	Lüganuse	—	5	5	1 ktk.
44	49	Erra-Liiva I	Kohtla-Järve linnapiirk.	Lüganuse	3	12	15	—
45	50	Erra-Liiva II	Kohtla-Järve linnapiirk.	Lüganuse	?	?	1	—
46		Erra-Liiva III	Kohtla-Järve linnapiirk.	Lüganuse	176 2b 1 india	—	179	—
47	51	Aa	Kohtla-Järve linnapiirk.	Lüganuse	1	—	1	—
48		Kohtla I	Kohtla-Järve linnapiirk.	Jõhvi	x+1	—	x+1	—
49		Kohtla II	Kohtla-Järve linnapiirk.	Jõhvi	7 1b	771	779	—

10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	mingi karbike	11.	11.
—	—	—	—	—	—	1 punutud traatidest kee vahelülidega	—	—	10.	11.
3 ktk.	—	—	4	—	1	kaelakee	—	—	10.—11.	11.
1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	13.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	10.—11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	10.—11.	11.
—	—	6	1	—	—	—	—	pronksnõu	—	12.—13.
—	1	—	—	—	—	—	—	mingi karp	11.	11.—12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	11.
—	—	—	—	—	—	5 kullast ripatsit	—	—	10.	10.—11.
—	—	—	—	—	—	—	—	kasetoht	11.	12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	11.
1	6	5	2	1	—	tükk hõbetraati	—	savinõu	—	13.
—	2	4	—	—	—	kraekujuline kaelaehe	—	—	—	14.
—	—	11 (osa katkised)	1	—	—	—	—	—	10.—11.	12.—13.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
2	2	4	—	—	—	—	—	pronksnõus linase riidega	—	13.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	10.—11.	11.
—	—	—	—	—	—	võreline ripats	18 käevõru (osa katki), 3 rinnakee vahelüli, pandla keel, 2 kaaluvihti, spiraaltorusid jm.	kasetoht	12.	13.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	10.—11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
1	—	—	—	—	—	—	—	—	—10.	10.—11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	mingi väike nõu	8.	8.—9.
—	—	—	—	—	—	11 plekitükikest	—	vasest karp	—11.	11.

1	2	3	4	5	6	7	8	8
50	54	Kohtla III	Kohtla-Järve linnapiirk.	Jõhvi	470	—	470	—
51	53	Kohtla IV	Kohtla-Järve linnapiirk.	Jõhvi	—	17	17	—
52		Järve	Kohtla-Järve linnapiirk.	Jõhvi	—	—	—	—
53		Mäetaguse	„	Jõhvi	1	4	5	6
54	55	Edise	„	Jõhvi	7	518	525	—
				Järvamaa				
55	58	Paide I	Paide	Paide	—	1	1	—
56	59	Paide II	Paide	Paide	—	1	1	—
57	60	Koigi	Paide	Paide	150	—	150	—
58	38	Lehtse	Tapa	Ambla	1	—	1	—
59		Koeru	Paide	Koeru	—	—	—	1
60	57	Piibe	Rakvere	Koeru	1	266	267	—
				Vaiga				
61		Rohe	Jõgeva	Laiuse	—	154	154	—
62	63	Tõikvere	Jõgeva	Torma	—	5	5	—
63	64	Rääbise	Jõgeva	Laiuse	13	19	32	—
64		Levala	Jõgeva	Palamuse	18 1b	19	38	—
65	66	Kaiavere	Jõgeva	Maarja-Magdaleena	—	12 (363)	12 (363)	—
66	68	Vara	Tartu	Maarja-Magdaleena	28	—	28	—
67	65	Alatskivi	Tartu	Kodavere	—	33	33	—
				Ugandi				
68		Väänikvere	Tartu	Kursi	489	—	489	—
69	67	Elistvere	Jõgeva	Äksi	—	3	3	—
70	69	Sootaguse	Tartu	Äksi	5 1b	3	9	—
71	71	Vesneri	Tartu	Tartu-Maarja	4	1	5	—
72	80	Puhja I	Elva	Puhja	—	2	2	—
73	81	Puhja II	Elva	Puhja	1	—	1	—
74	82	Rannu I	Elva	Rannu	—	2	2	—
75	83	Rannu II	Elva	Rannu	—	3	3	—
76	79	Arumõis	Elva	Nõo	4	189	193	—
77	78	Nõo	Elva	Nõo	—	10	10	—
78	72	Raadi	Tartu	Tartu-Maarja	—	184	184	—
79		Tartu I	Tartu linn		—	—	—	—
80		Tartu II	Tartu linn		41	—	41	—
81		Tartu III	Tartu linn		x	x	x	—
82	73	Haaslava	Tartu	Kambja	1	—	1	—
83	74	Mäksa	Tartu	Võnnu	150	—	150	—
84	75	Võnnu I	Tartu	Võnnu	—	1	1	—
85	76	Võnnu II	Tartu	Võnnu	1	—	1	—
86		end. Kuigatsi vald	Valga	Sangaste	—	595	595	—
87	84	Rõngu	Elva	Rõngu	3	8	11	—
88	86	Sangaste	Valga	Sangaste	x	x	x	—

10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
—	—	—	—	—	—	—	—	—	9.	9.
—	—	1	—	—	—	—	—	—	11.—12.	13.
2 (katkised)	—	—	—	—	9	1 oimurõngas	1 klaashelmes	kasetoht	—	13.
4	1	1	4	—	—	—	15 pronkskaussi	pronksnõus kasetohuga	13.	13.—14.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	10.—11.	12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—10.	10.—11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
1	—	3	—	—	—	—	—	—	—	13.
—	—	—	—	—	—	—	—	kasetoht	—11.	12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.—12.	12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	12.
—	—	—	—	—	2	vahr+poolkerakujuline ripats	—	—	11.	12.—13.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	kõrvarõngas?	—	savinõu	—11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	11.—12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	10.	10.—11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	11.—12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	11.
—	1	—	—	—	—	—	—	—	9.—11.	12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	12.
—	9	2	—	1	2	luunula, ripats, krutsifiks	—	hõbenõu	—	12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	8.—10.	10.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—10.	10.—11.
—	—	—	—	—	—	—	—	savinõu	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—11.	11.—12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?

1	2	3	4	5	6	7	8	9
89	85	Otepää	Elva	Otepää	8	529	537	—
90		Valgjärve	Põlva	Kanepi	—	6	6	x
91		Vaabina	Võru	Urvaste	205 4b 1 india	164	374	—
92	87	Kanepi	Põlva	Kanepi	x	x	x	—
93		Nogu	Võru	Rõuge	—	—	—	—
94	88	Kirumpää	Võru	Põlva	—	12	12	—
95	89	Võru lähem ümbrus	Võru	Põlva	—	x + 25	x + 25	—
96		Loosi I	Võru	Vastseliina	—	—	—	—
97		Loosi II	Võru	Vastseliina	—	—	700	—
98		Räpina?	Põlva?	Räpina?	—	163	163	—
99	77	Võõpsu	Põlva	Räpina	81	59	140	—
				Sakala				
100		Suislepa	Viljandi	Tarvastu	—	—	—	—
101	91	Tarvastu	Viljandi	Tarvastu	—	1	1	—
102	90	Viljandi	Viljandi	Viljandi	—	1	1	—
103	61	Imma	Viljandi	Suure-Jaani	36	40	76	—
104		Lõhavere I	Viljandi	Suure-Jaani	—	210	210	—
105		Lõhavere II	Viljandi	Suure-Jaani	—	7	7	2
				Mõhu				
106	62	Põltsamaa I	Põltsamaa	Põltsamaa	12		12	—
107		Põltsamaa II	Põltsamaa	Põltsamaa	500	—	500	—
				Läänemaa				
108	11	Pärnu I	Pärnu linn	Pärnu	—	3	3	—
109		Pärnu II	Pärnu linn	Pärnu	x	x	x	—
110		Pärnu III	Pärnu linn	Pärnu	—	—	—	—
111		Pärnu IV	Pärnu linn	Pärnu	1	—	1	—
112	18	Pööravere I	Pärnu linnapiirk.	Pärnu-Jaagupi	2	68	70	—
113	19	Pööravere I	Pärnu linnapiirk.	Pärnu-Jaagupi	6	—	6	—
114	16	Ojapere	Märjamaa	Vigala	—	16	16	—
115	17	Vigala	Märjamaa	Vigala	—	78	78	—
116	13	Uue-Varbla	Pärnu linnapiirk.	Varbla	—	63	63	—
117	12	Võlla	„	Audru	39 123b	236	398	—
118		Koonga	„	Mihkli	x	—	x	—
119		Soontagana	„	Mihkli	x	x	x	—
120		Painvere (Paimre)	„	Mihkli	1	152	153	—
121		Parivere	Haapsalu	Lihula	54 1b	—	55	—
122	14	Järise	Haapsalu	Karuse	x	x	x	—
123	15	Lihula	Haapsalu	Lihula	5 1b	—	5	—

10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
—	—	—	—	—	—	—	—	—	10.—11.	12.
x	x	x	x	x	x	x	x	savinõu	11.	11.—12.
—	—	—	—	—	—	—	—	savinõu	10.—11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	2	—	6	—	—	—	9 käevõru	linane riie	—	12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	11.
3, neist 2 katki	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8.—9.
—	2 (1 kadunud)	2	4 (1 kadunud)	—	—	—	—	mündid sarves	14.	14.
—	—	—	8	—	—	—	—	—	10.—11.	11.—12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—11.	11.
—	2	2	—	1	—	—	—	—	—	12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	9.—11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	11.—12.
—	—	—	1	—	—	—	klaashelmeid	—	12.	13.
—	—	—	—	—	—	—	—	savinõu	11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	savinõu	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	4 ktk.	—	3	—	—	—	—	—	—	13.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—11.	12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	3 kaaluvihti	—	11.	11.—12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	11.—12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	8.—11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	kaal, kaaluvihte	—	?	?
—	4	—	2	—	—	ripats ristikujuline	—	—	11.	12.
—	—	—	—	—	—	—	ripats, filigraanilustustega	—	10.	10.—11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—11.	12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	10.	10.—11.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
124	20	Suur Lähtru	Haapsalu	Martna	—	5	5	—
125	22	Maalse	Haapsalu	Martna	—	1	1	—
126	21	Haapsalu	Haapsalu	Ridala	x	x+5	x+5	—
127	23	Nõmmküla	Haapsalu	Lääne-Nigula	—	2	2	—
128	24	Nõva	Haapsalu	Risti	—	14	14	—
129	10	Kumaru saar	Haapsalu	Ridala	x	x	x	—
			Saaremaa ja Muhu					
130		Muhu Linnuse	Kingissepa	Muhu	—	24	24	—
131	9	Viiraküla	Kingissepa	Muhu	—	1	1	—
132		Kõiguste	Kingissepa	Põide	1	x	x+1	—
133	7	Valjala	Kingissepa	Valjala	13	—	13	—
134	8	Räägi	Kingissepa	Karja	20 2b	85	107	x
135	6	Kaisvere (Käku?)	Kingissepa	Kaarma	26 2b	523	551	—
136		Piila	Kingissepa	Kaarma	—	1	1	—
137	1	Salme	Kingissepa	Anseküla	x	x	112	—
138	2	Lõmala	Kingissepa	Anseküla	98 6b	95	199	x
139	3	Lümanda	Kingissepa	Kihelkonna	1	17	18	
140	4—5	Rootsiküla	Kingissepa	Kihelkonna	3	37	40	—
141		Tagamõisa	Kingissepa	Kihelkonna	—	—	—	—
142		Tagamõisa	Kingissepa	Kihelkonna	—	—	—	20
143		Kurevere	Kingissepa	Kihelkonna	—	—	—	2—5
			Leiukoht lähemalt teadmata					
144		Harju rajoon			1	—	1	1
145		Keila ümbrusest			—	—	—	—
146	70	Peipsi äärest			60	—	60	—
147		Võrtsjärve äärest			—	2	2	—
148		Haapsalu ümbrusest			—	—	—	—

10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	plaadi ktk., naast	—	hõbenõu	11.	11.—12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	savinõu	11.	11.—12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
2	8	1	8	4	3	—	käevõru, 1 sõlg, 2 sõrmust, 1 naast, kaalud ja kaalukapslid, 68 klaashelmest	—	12.—13.	13. (1227 a.)
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	10.	10.
x	x	x	x	x	x	x	—	—	—11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	savinõu	11.	11.—12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.	11.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
x	x	x	x	x	x	x	—	savinõu (roheline klaasnõu)	—11.	11.
—	—	—	—	—	—	—				
x	x	x	x	2	x	x	—	savinõu	—11.	11.—12.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	10.—11.	11.
—	—	2	—	1	—	oimurõngas	—	—	—	13.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12?
2	—	—	—	—	—	—	—	—	10.	10.
—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	13.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	9.	9.—10.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?
5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10.—11.

ЭСТОНСКИЕ КЛАДЫ IX—XIII ВЕКОВ

Э. Ю. ТЫНИССОН

Резюме

В литературе эстонские клады 9—13 веков рассматривались по существу в работах трех авторов, А. М. Тальгрена,[1]* Н. П. Бауера и А. П. Фриденталя.[2] Кроме того, отдельные клады были опубликованы в ряде соответствующих специальных статей. В нашей работе анализируются только те клады, которые по преимуществу состоят из серебряных предметов украшения. Некоторые клады содержат также бронзовые предметы, между тем как золотые встречаются лишь в виде исключения. Монетные клады в настоящей статье подробно не рассматриваются, а главным образом лишь перечисляются. К статье приложена таблица, показывающая состав кладов и их распределение по древним эстонским маакондам (землям). В таблице, тексте и на карте распространения кладов (рис. 25) находки помечены одними и теми же номерами. Указанная таблица содержит следующие графы: 1 — порядковый номер, 2 — номер, под которым клад помечен в упомянутой выше работе Фриденталя, 3—5 — место находки клада (деревня или город, современный район, бывший кихельконд), 6 — арабские и (b) византийские монеты, 7 — западно- и среднеевропейские монеты, 8 — общее количество монет, 9 — серебряные слитки, 10 — шейные гривны, 11 — браслеты, 12 — фибулы, 13 — нагрудные бляшки, 14 — перстни, 15 — бусы, 16 — прочие вещи из драгоценных металлов, 17 — предметы из бронзы или другого материала, 18 — вместилище, в котором клад был уложен, 19 — датировка монет и 20 — предполагаемое время зарытия клада.

Подавляющее большинство описанных в нашей статье кладов хранится в археологическом музее Института истории АН Эстонской ССР. В археологический музей были в 1961 году, уже после завершения настоящей статьи, переведены и монетные клады, хранившиеся ранее в Историческом музее АН Эстонской ССР. Эти клады обозначены в описаниях материала своим прежним шифром (АМ) и инвентарным номером, данными в скобках.

Более или менее полными сведениями с описанием условий находки мы располагаем только по тем кладам, которые были обнаружены в более позднее время, по ранее же найденным кладам сведения эти весьма отрывочны и неполны. Большая часть кладов передана в музей не полностью, а лишь частично.

Большинство кладов найдено на пахотных полях, обычно на глубине

---

* Сноски см. в эстонском тексте.

пахотного слоя (15—25 см). Судя по описаниям условий находки кладов, ценности чаще всего зарывали в землю в пределах своей усадьбы. Некоторые клады (№ 10, 108 сл.) обнаружены близ древних пристанищ или торговых центров, в которых не было постоянных обитателей. Лишь единичные клады найдены в болотах; из этих кладов некоторые представляли собой, возможно, жертвенные дары.

В местах находки кладов не имеется обычно каких-либо особенных наземных примет. Лишь некоторые клады найдены возле крупных камней или под таковыми (клады № 5 и 38). Первоначально приметой могли служить дерево, постройка и т. п. Близ одного из кладов отмечены остатки сгнивших деревянных свай (№ 10).

Хотя сведения об условиях находки обычно очень скудны, о ряде кладов известно, что они были найдены в глиняных горшках (№ 5, 6, 7, 8, 20, 36, 65, 84, 90, 91, 106, 107, 128, 135, 139). Большинство из них были монетные клады 9—12 веков. По имеющимся сведениям из кладов 13—14 веков только один находился в глиняном сосуде (№ 36). Нельзя не отметить, что эстонские клады сравнительно реже, чем русские, уложены в глиняных сосудах. По крайней мере 5 из обнаруженных в Эстонии кладов были зарыты в бересте или берестяном туесе (№ 18, 34, 43, 52, 60). Можно полагать, что клады зарывались в землю и в деревянной посуде, но от нее ничего не сохранилось. Лишь при одном относительно позднем кладе, найденном в окрестностях Пайде, были замечены остатки деревянного сосуда. Некоторые клады 13—14 веков находились в бронзовых сосудах (№ 12, 29, 40, 53). В бронзовых или медных сосудах помещались и некоторые клады 16 века. Об отдельных кладах сказано, что они помещались в металлической коробке, которая, однако, точнее не определяется (№ 23, 30, 48, 49). В ряде случаев клад был уложен, по-видимому, завернутым в ткань; остатки льняной ткани найдены все же только в одном случае (№ 93). Вместилищем мог служить также рог (№ 97).

По своему составу клады рассматриваемого периода распадаются на две группы. Первую группу образуют клады 9—12 веков. Большинство из них составляют монетные клады. Лишь с 12 века появляются клады, содержавшие в большем количестве серебряные украшения. Вторую группу образуют клады конца 12 века и 13—14 веков, большинство которых, в отличие от первой группы, состоит почти исключительно из серебряных украшений; монет в них или совсем нет, или очень мало.

Топография кладов дана на рис. 25. Как видно из рисунка, клады 9—12 веков встречаются на всей территории Эстонии, в то время как клады 13—14 веков сосредоточены в основном на севере республики. Хотя ареал распространения кладов, в общем, совпадает с распространением других археологических памятников, в нем можно все же заметить и известные особенности. Так, например, относительно большое число кладов найдено в окрестностях древних населенных центров, где позже возникли города Таллин, Раквере, Йыхви, Кохтла-Ярве, Тарту, Пярну. В то же время их мало в пределах древних земель Сакала и Ярвамаа, относительно немного также на острове Сааремаа. Между тем названные земли весьма богаты другими археологическими памятниками данного периода.

Из древнего мааконда (земли) Рявала, охватывавшего окрестности теперешнего Таллина, известны, включая находки отдельных монет, 23 клада (№ 1—21, 144, 145). Преобладающее большинство этих кладов найдено в центральной части Рявала ареал их распространения

соответствует центральной части теперешнего Харьюского района). Из них 11 представляют монетные клады (№ 1, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 19, 20), большинство которых было зарыто в 9—12 вв. Наиболее крупными монетными кладами являются Ванамыйзаские (№ 7, 8) и Пальясаареская (Таллинская, № 10) находки. Некоторые из кладов 10—12 веков, наряду с монетами, содержали отдельные серебряные украшения или слитки (№ 5, 6, 15, 17, 21, 144). Из кладов смешанного характера один (№ 144, табл. XXVIII) датируется, по-видимому, 10, один (№ 6) — 11, а остальные — 12 веком.

6 ряваласких кладов относятся к 13 веку (№ 2, 12, 13, 16, 18, 145). Среди них следует особо отметить Костивереский II клад (№ 18), который, помимо многочисленных шейных гривен, подковообразных фибул и других украшений (табл. XIX : 1, 2; XX : 1—5; XXI; XXII) содержал 121 монету (в том числе и брактеаты) 12 и начала 13 века. Костивереский II клад является, таким образом, существенной точкой опоры для датировки других кладов, содержащих аналогичные предметы. Значительный интерес представляет также Падикюлаский клад (№ 13, табл. XVIII; XIX : 3—5; XX : 6).

Древний мааконд Харьюмаа дал, по сравнению с соседней землей Рявала, намного меньше кладов. До сих пор мы знаем всего лишь 5 клада, найденных в пределах этой земли (№ 22—25). Два из них (№ 22, 23,) состояли только из монет (следует, однако, отметить, что сведения о кладе № 22 не вполне достоверны). Большой интерес представляет Паункюлаский I клад (№ 24, табл. XXIII), содержавший ожерелье из плетеных серебряных звеньев с подвешенными 10 арабскими монетами 10 века. После завершения рукописи данной статьи в музей поступил еще один (II) клад из Паункюла (№ 24 а) состоящий из 107 монет, служивших подвесками (1 сасанидская, 11 византийских, 2 немецких, 1 англо-саксонская, остальные куфические). Кроме монет клад содержал фрагменты украшения, подобного ожерелью I Паункюлаского клада, а также 4 нагрудные бляшки, 3 обломка витых шейных гривен с пластинчатыми концами и 1 серебряную бусу. Судя по составу, клад был зарыт не ранее 12 века. 13 век в Харьюмаа представлен пока лишь одним кладом (№ 25).

Мааконд Вирумаа (северо-восточная Эстония), был — наряду с Рявала — одной из наиболее богатых кладами древнеэстонских земель (№ 26—54). Вирумаские клады образуют две местные группы: западную и восточную (рис. 25). Первая группа охватывает окрестности теперешнего города Раквере и районы к северо-западу и северу от него, вторая же занимает северную часть территории современного Кохтла-Ярвеского горсовета. Отдельно от других найдены два клада в юго-западной части Вирумаа. Из находок 10—12 веков 17 представляют монетные клады. Наиболее крупными из них являются Аркнаский (№ 34), Кохтлаские II и III клады (№ 49, 50), Клоодиский (№ 32) и др. клады. Три клада 10—12 вв. наряду с монетами включали и предметы украшения (№ 30, 33, 46). Особо следует выделить Поркуниский клад (№ 30), который, кроме монет, содержал браслет, украшенный филигранью и зернью (рис. 27 : *2*). Представляет интерес и Эрра-Лийваский клад (№ 46), в который входили 179 восточных монет и один спиральный браслет (рис. 26 : *1*).

8 вирумаских кладов датируются 13—14 веками (№ 29, 36, 37, 38, 40, 51, 52, 53). Среди них особый интерес представляют Куртнаская (№ 38) и Мяэтагузеская (№ 53) находки, которые, наряду с монетами

содержали предметы украшения. Поскольку Куртнаский клад включал монеты 11 века, то А. М. Тальгрен датировал его тем же веком (Tallgren, ZAE II, стр. 141). Однако, судя по характеру предметов украшения, этот клад зарыт не ранее конца 12 века. По своему составу интересны также Тырмаские, Кехалаский и др. клады (№ 36, 37, 40; табл. XXIV, XXV, XXVI).

Из мааконда Ярвамаа известны пока только шесть кладов (№ 55—60), из них 5 монетных (№ 55, 56, 57, 58, 60). Крупнейшими Ярвамаскими кладами являются Койгиский (№ 57) и Пийбеский (№ 60). Из более поздних кладов можно назвать одну небольшую находку из окрестностей Коэру (№ 59), датируемую 13 веком.

Территория мааконда Вайга дала, включая находки одиночных монет, мелких находок 7 кладов (№ 61—67), в том числе 5 монетных (№ 61, 62, 64, 66, 67). Крупнейшим среди них является Рохеский клад (№ 61), состоявший из 154 западноевропейских монет 11—12 веков. Кайавереский клад (№ 65) содержал 12 монет и одно украшение, которое, по-видимому, служило серьгой.

Большой интерес представляет Ряябизеский клад (№ 63), который А. М. Тальгрен по входящим в его состав монетам датировал 11 веком. Однако, по украшениям, особенно по серебряному жгуту (головному украшению) карельского происхождения, он по всей вероятности относится ко второй половине 12 века.

Мааконд Уганди, охватывающий юго-восточную Эстонию — одна из наиболее богатых кладами древне-эстонских земель (№ 68—99, 146). Следует все-же отметить, что все найденные здесь клады, кроме одного (№ 97), относятся к 9—12 вв. Преобладающее из них большинство состоит из одних лишь монет. Самыми крупными находками являются Вяниквереский (№ 68), Отепяский (№ 89), Ваабинаский (№ 91) и некоторые другие клады. Арумыйзаский клад (№ 76) содержал, кроме монет, витой браслет с завязанными концами.

Из вещевых кладов наиболее ранним является Лоозиская I находка (№ 96). Она включала одну целую и две фрагментарные шейные гривны с седловидными концами. Хотя твердого основания для датировки этого клада нет, можно все же полагать, что он был зарыт в 9 веке. К 12 веку относятся Тартуский и Ногуский клады (№ 79, 93). Бо́льшую часть первого опубликовала М. Шмидехельм; входивший в него серебряный сосуд публикует в настоящем сборнике А. В. Банк. Ногуский клад включал 2 пластинчатых серебряных браслета (рис. 27 : *1*), 6 серебряных же нагрудных бляшек и 9 бронзовых браслетов. Наиболее поздним является Лоозиский II клад (№ 97), датируемый второй половиной 14 века.

В мааконде Сакала, по сравнению с Уганди, найдено только небольшое количество кладов (№ 100—107, 147). За исключением двух (№ 100, 105), они содержали только монеты. Крупнейшими из них являются Лыхавереский I и Иммаский клады (№ 104, 103).

Суйслепаский клад (№ 100), датируемый 12 веком, состоял из серебряных украшений (рис. 27 : *5*, *6*). При археологических раскопках 1958 года был найден небольшой клад на городище Лыхавере (№ 105), в который входили ожерелье из нагрудной бляшки, монет и стеклянных бус и два небольших слитка серебра (табл. XXVII : 1—4). Этот комплекс датируется началом 13 века.

В мааконде Ляэнемаа найдены клады № 108—129 и 148. Сюда включены также находки из окрестностей города Пярну, хотя принад-

лежность этой местности к древней Ляэнемаа не вполне достоверна. Преобладающая часть находок из Ляэнемаа представляет монетные клады 11—12 веков. Крупнейшим из них является Выллаский клад (№ 117). Некоторые клады, кроме монет, содержали предметы украшения, например, Паривереский клад 11 века (№ 121), а также Пайнвереский и Хаапсалуский клады (№ 120, рис. 27 : *3, 4, 7*; № 126).

Одни лишь серебряные украшения содержал клад, найденный в городе Пярну (№ 110), относящийся, вероятно, к 13 веку.

На островах Сааремаа и Муху найдены клады, помеченные номерами 130—143. Здесь, как и на материке, большинство их представляет монетные находки 10—12 веков. Крупнейший монетный клад найден в Кайзвере (Кяку?, № 135). Некоторые клады (Ряягиский № 134, Лымалаский № 138, Люмандаский № 139) содержали также серебряные украшения, но каких-либо подробных сведений о последних не сохранилось. Особо следует назвать два клада, состоявшие из слитков серебра (Тагамыйзаский № 142 и Куревереский № 143).

К 13 веку относится большой клад, найденный в городище Муху (№ 130) и состоявший из серебряных, а также некоторых бронзовых украшений, 24 монет и весов. Он, вероятно, был зарыт во время осады этой крепости в 1227 г. К концу 12 или началу 13 века относится небольшой клад из Тагамыйза (№ 141).

Во второй части работы рассматриваются наиболее характерные типы предметов, входящих в эстонские клады.

Наиболее ранними из шейных гривен являются в наших кладах гривны с седловидными концами. Всего найдено их в кладах № 96, 144 и 148 четыре целых и два фрагментарных экземпляра. В кладе № 144, найденном в окрестностях Таллина, гривна этого типа (табл. XXVIII : 2) сопровождалась арабской монетой, датирующей весь комплекс 10 веком. Эту дату подтверждает состав клада № 148, найденного в окрестностях города Хаапсалу. Этот клад включает, помимо аналогичной шейной гривны [19], две согнутые в два оборота гривны (браслеты?), характерные для 10 века. Что касается подобных шейных гривен Лоозиского клада (№ 96), то по крайней мере одну из них [20] по ряду признаков — граненый обруч, обмотанные концы и др. — следует датировать, очевидно, 7—8 веками. Из фрагментарных Лоозиских гривен одна (ИИ 712 : 2) также представляет тип, характерный, по-видимому, для 7—8 веков, между тем как другую следует датировать на один или полтора века позднее.

В Эстонии найдено также несколько бронзовых шейных гривен с седловидными концами. Основной областью распространения этого типа гривен являются восточная Латвия, а также Литва, Белоруссия и верхнее Приднепровье. В типологическом отношении шейные гривны с седловидными концами увязываются с подобными более ранними гривнами восточно-балтийского типа.

Тот же Хаапсалуский клад (№ 148), помимо названной гривны содержал еще две шейные гривны, у которых один конец завершался граненой пуговкой а другой — петлей. [33] По форме и технике изготовления с ними сходны обе упомянутые согнутые в два оборота гривны (браслета?), того же клада.[34] Аналогичная спиральная гривна входит также в Эрра-Лийваский III клад (№ 46, рис. 26 : *1*), который по монетам, относящимся к данному комплексу, датируется 10 веком. К тому же периоду относятся, по-видимому, и гривны названного Хаапсалуского клада.

Спиральные гривны и аналогичные шейные гривны с пуговками на

концах распространены на обширной территории от Скандинавии до Урала. Исходной территорией их, по-видимому, были страны, прилегающие к Балтийскому морю, скорее всего Финляндия, а, возможно, и Приладожье и Обонежье. Этот тип гривен совершенно очевидно типологически увязывается с более ранними балтийскими и балто-славянскими украшениями.[37] Автор не может согласиться с мнением, согласно которому шейные гривны этого типа появились первоначально в восточных частях Европейской территории СССР.[36]

Самую распространенную форму среди шейных гривен образуют витые гривны с пластинчатыми концами, замыкающимися при помощи крючков. Эти гривны в рассматриваемый период встречаются только на севере Эстонии (мааконды Рявала, Харьюмаа, Вирумаа и Ярвамаа; клады № 12, 17, 18, 24а, 25, 36, 37, 40, 52, 53, 59). У большинства найденных на территории Эстонии витых шейных гривен концевые пластинки свернуты на одном конце в трубочки и надеты на концы обруча (табл. XIX : : 1, 2; XX : 1—3). В витье обруча наблюдается несколько вариантов. Пластинчатые концы украшены обычно простым пунсонным орнаментом. Исключение составляет одна гривна Мяэтагузеского клада (№ 53), имеющая на концах карельский растительный орнамент.

Костивереский II и Мяэтагузеский клады, датированные с помощью сопровождающих монет, показывают, что шейные гривны этого типа получили в Эстонии распространение только в 13 веке. Исключением являются одна шейная гривна Костивереского I клада (№ 17), а также три фралментарные гривны Паункюлаского II клада (№ 24 а), относящиеся к 12 веку.

Область распространения шейных гривен этого типа охватывает северную, центральную и восточную Европу, особенно территории западных и восточных славян, а также часть Скандинавии, включая остров Готланд. На славянских территориях и в Скандинавии шейные гривны этого типа бытовали по преимуществу в 9—12 веках. Соответствующие эстонские шейные гривны по технике изготовления и ряду других деталей несколько отличаются от гривен вышеупомянутых территорий. Исключения составляют только одна отмеченная уже выше гривна Костивереского I клада, а также одна гривна в Мыйгуском кладе (№ 12), которые очевидно имеют русское происхождение.

Эстонские витые шейные гривны вполне сходны с соответствующими ижоро-карельскими гривнами, а также с некоторыми гривнами, найденными на севере Финляндии. По-видимому, эстонские гривны имеют непосредственную связь с ижоро-карельскими. Карелы-ижоры в свою очередь восприняли этот тип гривен, очевидно, из Новгорода. Вопрос происхождения рассматриваемых эстонских гривен требует, однако, еще более полного уяснения.

Большинство найденных в Эстонии витых гривен изготовлено, вероятно, на месте. Отметим, что этот тип гривен, хотя и в несколько изменившейся форме продолжал бытовать у эстонцев вплоть до 15—16 веков.

В северной и восточной Эстонии встречаются аналогичные бронзовые шейные гривны. Есть основание полагать, что последние связаны с более ранними русскими витыми серебряными гривнами.

Особо стоят две шейные гривны с двойным витым обручем, входящие в клад, найденный в Линнузе на о-ве Муху (№ 130). Эти гривны, как и обнаруженные на территории Эстонии аналогичные бронзовые гривны связаны с соответствующими куршскими гривнами.

Большинство серебряных браслетов, входящих в состав наших

кладов, выковано из тонкого листа. Судя по подобным браслетам Суйслепаского (№ 100) и Пайнвереского (№ 120) кладов, они появились в 12 веке. В то время браслеты этого типа были еще сравнительно узки, отличаясь нередко сильным выпукло-вогнутом сечением (рис. 27 : *3*, *4*). Встречаются также браслеты слегка вогнутые в середине спинки (рис. 27 : *5*). Обычно эти браслеты украшены орнаментом, состоящим из рядов пунсонных треугольников, а также насечек. В 13 веке рассматриваемые серебряные браслеты становятся более широкими. Одновременно их количество в кладах возрастает. Начинает прослеживаться возникновение отличных по форме и орнаменту местных групп. Выделяется, например, с одной стороны, рявала-харьюская группа (рис. 26 : : *2*), для которой характерны пунсонные сдвоенные треугольники и иногда поперечная пунктирная плетенка на концах, с другой же стороны вирумааская группа. Несколько отличаются от них браслеты, входящие в Линнузеский клад (о-в Муху № 130). Они образуют с браслетами, найденными в сааремаских могильниках, особую островную группу.

Серебряные браслеты данного типа продолжали бытовать в Эстонии и позже, причем они становились, по сравнению с прежними, все шире [например, браслеты Лоозиского II клада (№ 97)], датируемого 14 веком.

Особое место занимают два пластинчатых браслета Ногуского клада (№ 93, рис. 27 : *1*). По своей форме и орнаменту они воспроизводят аналогичные бронзовые эстонские браслеты, весьма обычные в материковой части Эстонии в 11—12 веках.

В значительно меньшем количестве в Эстонии встречаются витые серебряные браслеты. У двух из них так называемые двухскатно-пластинчато завязанные концы (в Мяэтагузеском и Арумыйзаском кладах № 53, 76), тогда как в Тырмаском кладе (№ 36) браслет имел треугольные пластинчатые концы (рис. 26 : *3*). С последним имеет сходство один браслет Тартуского клада (№ 79). Оба браслета — как Тырмаский, так и Тартуский — близки соответствующим русским браслетам. Русское происхождение имеет, видимо, плоский браслет Поркуниского клада (№ 30, рис. 27 : *2*), украшенный сканью и зернью.

Совместно с браслетами рассматриваются также предметы из свернутого спиралью прута, напоминающие браслеты (табл. XXVIII : 1; в кладах № 6, 144; три фрагмента таковых в кладе № 5). Пруты имеют ромбическое сечение и петли на концах. Подобные спирали весьма обычны на о-ве Готланде. Шведские исследователи считают их серебряными слитками.[74] Возможно, что в Эстонии они служили и браслетами. Эти спирали следует датировать 10—11 веком. Исключение составляет свернутая спиралью пластинчатая проволока в Вайдаском кладе (№ 15). По наружной ее стороне проходит невысокое ребро. Она относится к 12 веку и служила безусловно, браслетом.

Значительная часть содержащихся в эстонских кладах серебряных подковообразных фибул довольно крупна по размерам. Они имеют пластинчатую дугу с ребром посередине и пластинчатые пуговки на концах (табл. XXIV : 1; XXV : 1; XXVI : 1). Бóльшая часть этих фибул найдена в западной части Вирумаа.[100] Судя по наличию их в Мяэтагузеском (№ 53), Тырмаских I и II (№ 36, 37) и других кладах, они относятся к концу 12 и к 13—14 векам. Ближайшими их параллелями являются карело-ижорские фибулы с пластинчатой дугой. Между прочим, в Мяэтагузеском кладе — (№ 53) найдена одна фибула с типичным карельским орнаментом. Хотя вирумаские и карельские пластин-

чатые фибулы несколько напоминают сходные финские и карельские фибулы с двускатно-пластинчатой дугой, вопрос о непосредственной связи между обоими типами фибул остается еще нерешенным.

В меньшем количестве на территории Эстонии представлены подковообразные фибулы с дугой выпукловогнутого сечения. Наибольший интерес представляют три экземпляра фибул этого типа — один из Падикюлаского (№ 13, табл. XIX : 3) и два из Костивереского II клада (№ 18, табл. XXI : 1, 3). Эти фибулы имеют узор, близкий шведскому орнаменту в так называемом стиле рунических камней. Соответствующий сравнительный материал дает основание полагать, что упомянутые три фибулы привезены с острова Готланд.

Часть серебряных подковообразных фибул имеет дужку ромбического или округлоромбического сечения и граненые пуговки на концах. Они сходны в общих чертах с соответствующими местными бронзовыми фибулами и относятся к 12—13 векам.

По сечению дужки и форме пуговок к вышеупомянутым фибулам примыкают фибулы с утолщением в середине дуги, которое иногда имеет с наружной стороны крест. Часть из них датируется 12 веком, большинство же относится к 13 веку. Преобладающая часть подковообразных фибул с утолщением изготовлена на месте, хотя встречаются и экземпляры готландского происхождения, например, некоторые из фибул Костивереского II клада (№ 18, табл. XXI : 2, 4) и в кладе, найденном в окрестностях города Раквере (№ 29, табл. XXIV : 2, 3). Одна из фибул позднейшего Лоозиского клада (№ 97) по-видимому, также привезена из Скандинавии.

В наших кладах имеется также несколько витых подковообразных фибул с пуговками на концах (табл. XXV : 4, XXVI : 2) или с концами, завитыми в трубочку (табл. XXV : 2, 3). Они относятся к 13 веку, хотя продолжали бытовать и позднее.

В Тартуском кладе (№ 79) есть подковообразная фибула с витой дужкой и концами, завершающимися звериными головками. В Эстонии найдены такие же бронзовые фибулы. Они связываются с многочисленной группой фибул того же типа, распространенной в Курземе и западной Литве.

Нагрудные бляшки. Эстонские клады содержат значительное количество круглых, обычно слегка выпуклых нагрудных бляшек из серебряного листа. Бляшки снабжены для подвешивания приклепанным ушком.

Бóльшая часть этих бляшек украшена тисненым геометрическим орнаментом, наиболее распространенными мотивами которого являются ромбы и крестики (табл. XXII); встречается также мотив колесика, свастики и др. На североэстонских бляшках встречается также орнамент, напоминающий плетенку (табл. XXII : 1, 2), т. е. тот же мотив, что на браслетах. Некоторые бляшки имеют орнамент, который образуют четыре сложенных вместе изображений буквы С.

Нагрудные бляшки получают в Эстонии широкое распространение начиная в особенности с 13 века. Возможно, что их прообразом были монеты-подвески. Но в появлении украшений этого типа несомненно сказались и внешние влияния. Подобные нагрудные бляшки характерны также для древнего населения Финляндии и Карелии. К тому же они нередко имеют такой же орнамент, как и эстонские бляшки. Из этого нельзя однако еще заключить, что нагрудные бляшки оттуда проникли в Эстонию. Сходство тех и других бляшек свидетельствует только о на-

личии взаимных связей между древними эстонцами и населением названной территории. Лишь отдельные нагрудные бляшки с тисненым растительным орнаментом [136], по-видимому, можно считать привезенными из Карелии.

На острове Сааремаа найдены три готландские дискообразные фибулы из серебряного листа с растительным и звериным орнаментом, носившиеся здесь, очевидно, в качестве нагрудных бляшек. [137] По К. А. Нордману, подробно рассмотревшему фибулы этого типа, [141] они датируются 12—13 веками.

Готландские дискообразные фибулы послужили в известной мере образцом и для некоторых типов эстонских нагрудных бляшек. Об этом свидетельствует сходство отдельных мотивов их орнамента. Так, например, в одном из Пярнуских кладов (№ 110), имеется нагрудная бляшка со звериным орнаментом, [142] а более поздний Имавереский клад (14—15 вв.) содержит нагрудную бляшку с растительным узором. [144]

Нагрудные бляшки были весьма распространенным украшением у эстонской знати вплоть до 16—17 веков. Со временем их размеры все более увеличивались. Для нагрудных бляшек позднейших веков характерен, в основном, тот же геометрический орнамент, которым они украшались уже в 13 веке.

Перстни представлены в эстонских кладах лишь в небольшом количестве. В большинстве своем они сходны с бронзовыми перстнями. Сравнительно редким является тип перстня, входящего в Костивереский II клад (№ 18, табл. XX : 5). Некоторое сходство с ним имеет перстень Суйслепского клада (№ 100).

Найденный на северо-востоке Эстонии Ярвеский клад (№ 52) содержал ромбощитковое височное кольцо. Бронзовые височные кольца найдены в том же районе в курганах новгородско-водского типа. Эстонцы их, как правило, не носили. Привозными русскими украшениями являются также отдельные найденные в Эстонии височные кольца с нанизанными бусами.

Серебряных бус мало в составе эстонских кладов. Они датируются в основном 12—13 веками и, видимо, представляют украшения русского происхождения.

Из прочих русских привозных вещей следует назвать лунницу и распятие Тартуского клада (№ 79), круглые сканенные подвески Эссуского клада (№ 33), сканенную и зерненую подвеску в Ряябизеском кладе (№ 63) и серьгу (?) найденную в Кайавере (№ 65). Русское происхождение подвески с выполненым сканью и зернью изображением человеческого лица Паривереского клада (№ 121) нельзя еще считать доказанным.

Найденное в Паункюла (№ 24) ожерелье с подвешенными арабскими монетами (табл. XXIII) изготовлено, возможно, в Финляндии, а жгут, входящий в Ряябизеский клад (№ 63) — в Карелии.

Помимо упомянутых выше подковообразных фибул, привозным скандинавским изделием является сканенная и зерненая дискообразная фибула, фрагменты которой найдены в Падикюласком кладе (№ 13, табл. XIX : 4). В Скандинавии же, вероятно, изготовлена цепочка со стилизованными звериными головками на концах, входящая в тот же Падикюлаский клад (табл. XVIII), а также серебряная пластинка и серебряный сосуд (фрагментарный) в Хаапсалуском кладе (№ 126).

Лишь немногие из найденных на территории Эстонии кладов со-

держат серебряные слитки. Кроме рассмотренных выше спиральных слитков готландского происхождения, они в Эстонии представлены двумя типами: 1) слитки-палочки (табл. XXVII : 4) и 2) кованные, плоские слитки прямоугольного сечения (табл. XXVI : 3). Слитки-палочки или их обрубки содержатся в кладах № 43, 53, 59, 105; обрубки кованных слитков имелись в кладах № 5 и 40, а целый слиток этого типа найден в Отепя (ИИ 1517). Серебряные слитки входили также в Тагамыйзаский и Куревереский клады (№ 142, 143), но тип их не известен. Все упомянутые клады, содержавшие слитки серебра, датируются 11—13 веками. Слитки обоих указанных типов в большем количестве, чем в Эстонии, найдены на соседних южных территориях. Они весьма обычны в кладах, найденных на территории современной Латвии и Литвы, а также в верхнем Приднепровье.[177 сл.] Довольно часто подобные слитки найдены также в готландских кладах.

Особо следует отметить два серебряных слитка в виде лепешек, содержащихся в Мяэтагузеском кладе (№ 53). Слитки этого типа встречаются в скандинавских кладах, а начиная с 14 века они получили широкое распространение также в Германии.

Клады, состоящие из серебряных, а в редких случаях и отдельных золотых предметов украшения, появляются в Эстонии, как и в остальной Прибалтике, в середине I тысячелетия. Они свидетельствуют о заметном усилении в тот период среди населения Прибалтики процессов имущественной и социальной дифференциации. 7—8 века представлены в Эстонии сравнительно небольшим количеством кладов. Все эти клады состоят из предметов, сходных по своему типу с соответствующими украшениями у балтийских и восточнославянских племен.

Начиная с 9—10 веков число найденных на территории Эстонии кладов возрастает. В период с 9 до 12 века среди них преобладают монетные клады. Начало периода (9 век), представлено еще сравнительно небольшим количеством кладов. Среди них имеются однако отдельные крупные клады (крупнейший — Кохтлаский клад куфических монет, № 50). В 11 века количество монетных кладов достигает своего наивысшего предела. Начиная с 12 века их число заметно падает.

Клады 9—13 веков представляют собой богатства верхов имущей знати. Накопление и рост этих богатств было связано с развитием в рассматриваемый период экономики, в том числе и торговли, сосредоточившейся главным образом в руках имущей знати. Оживлению торговли помимо местных условий, роста производительных сил, содействовало установление тесного общения между древними эстонцами и русскими городами, Новгородом, Псковом и Полоцком, а также со скандинавскими странами, в частности с Готландом.

Монетные клады сосредоточены по преимуществу в благоприятных для развития земледелия районах (рис. 25). Одновременно можно проследить их концентрацию близ узловых пунктов важнейших путей сообщения и у морских пристаней, при которых начинали возникать центры городского типа (Таллин, Пярну, Тарту, Раквере и др.). Бо́льшая часть кладов найдена не в самих центрах, а в пределах довольно значительной территории, окружающей данный центр. Из этого следует, что в торговле участвовало не только население ближайших к определенному центру поселений, но вообще имущая знать более обширной округи. Необходимо отметить, что отдельные монетные клады (например № 20, 91) найдены в местах, весьма отдаленных от торговых центров.

Вплоть до 11 века в составе эстонских кладов имеется мало предме-

тов украшения. Украшения представлены к тому же отдельными случайными привозными предметами. Из этого можно заключить, что до 11 века включительно на месте изготовлялось мало украшений из драгоценных металлов.

В 12 веке картина заметно меняется. Резко возрастает относительное количество вещевых кладов. В то же время появляются серебряные украшения (браслеты, фибулы), которые имитируют соответствующие местные бронзовые изделия. Они изготовлены к тому же с применением тех же технических средств и приемов, которыми пользовались при производстве соответствующих бронзовых украшений.

Рис. 28 показывает распространение в Эстонии привозных серебряных украшений 9—12 веков. Условными знаками на рисунке обозначены: I — украшения восточно-балтийского и балто-славянского типов; II — украшения типов, распространенных на соседних северных и северо-восточных территориях; III — предметы русских типов; IV — литые и кованные слитки серебра; V — привозные скандинавские украшения и слитки. В данный период, как показывает карта, в составе эстонских кладов наиболее четко отражаются связи с русскими землями, между тем как сношения в других направлениях сказываются слабее.

Клады конца 12 века и 13—14 веков состоят по преимуществу из предметов украшения; монеты (по большей части западноевропейского чекана 11—12 веков) встречаются только в отдельных комплексах. Большинство серебряных украшений, содержащихся в кладах этого периода, изготовлено на месте. Примечательно, что среди них появляются некоторые типы украшений, которые отличаются от одновременных бронзовых изделий не только материалом, но и своей формой и техникой изготовления. Из этого следует, что изготовление серебряных вещей начинало отделяться от литейного дела. Нельзя все же не отметить, что при изготовлении серебряных украшений и декорации их еще не пользовались такими сложными, специально ювелирными техническими приемами, как паяние, сканение, зернение и гравировка. В отличие от русских городов и скандинавских центров, в Прибалтике нельзя, по-видимому, еще говорить о возникновении ювелирного производства.

Как показывает рис. 29, в составе кладов конца 12 и 13—14 веков отражаются некоторые изменения во внешних связях древнего населения Эстонии. Условными знаками на данном рисунке обозначены: I — украшения западнобалтийских типов; II — привозные карело-ижорские предметы; III — витые шейные гривны с пластинчатыми концами; IV — подковообразные фибулы с пластинчатой дугой и выступающим ребром; V — привозные русские предметы; VI — литые и кованные слитки серебра; VII — привозные скандинавские предметы. Оказывается, что в этот период, по сравнению с предыдущим, заметно сократилось количество предметов балто-славянского и русского типов. Но в то же время, в особенности в северной Эстонии, значительно усилились, можно сказать, косвенные связи с русской территорией через посредничество карельской и ижорской земель, входивших в состав Новгородского государства. Карело-ижорская знать имела оживленные торговые связи с Новгородом. Важнейшим товаром, поставляемым ею Новгороду, была пушнина. Главными предметами ввоза в Карелию и Ижору были хлеб и соль. По-видимому, уже начиная с 12 века карелы и ижорцы нередко покупали и то и другое в северной Эстонии. Этим, по всей вероятности, объясняется приток на север Эстонии карело-ижорского серебра. От них эстонцы восприняли тип пластинчатой подковообразной фибулы, по пре-

имуществу через их посредничество сюда проник и распространенный в среде русской знати тип витых шейных гривен с пластинчатыми концами.

Как Новгород, так и карело-ижорцы, и прибрежные эстонцы вели оживленную торговлю с готландцами. Готландские изделия встречаются в особенности в кладах, найденных в окрестностях Таллина и на острове Сааремаа.

Начиная со второй половины 12 века на Балтийском море появились немецкие купцы и стали вытеснять готландцев из торговли с прибалтийскими народами. За поездками немецких купцов в Прибалтику последовало завоевание немецко-датскими агрессорами ливских, латышских и эстонских земель в начале 13 века. В результате этого немецкие города постепенно захватили в свои руки всю торговлю в Прибалтике. Появление немцев в Прибалтике в общем слабо отражается на составе кладов 13 века. Если не считать относительно небольшого числа рейнских монет, то германский привозной товар представлен по преимуществу бронзовыми рейнскими же блюдами, найденными в большом количестве в ряде кладов середины и второй половины 13 века на северо-востоке Эстонии, в частности в Мяэтагузеском кладе (№ 53).[13] Судя по составу кладов 13—14 веков, эстонцы после немецко-датского завоевания их страны лишились не сразу, а лишь постепенно права участвовать в заморской торговле.

Вещевые клады конца 12 века и последующих веков представляют собой, очевидно, семейные сокровища и состоят преимущественно из предметов убора эстонской знати. Они содержат украшения, которые в рядовых могилах обычно не встречаются. Витые гривны, воспринятые эстонцами от своих восточных соседей, были на Руси признаком знатных людей. То же относится к витым браслетам. Своеобразные широкие браслеты из серебряного листа, пластинчатые подковообразные фибулы и нагрудные бляшки были также характерными предметами личного убора эстонской знати. Появление под конец 12 века особых украшений, которые входили только в убор представителей знати, отмечало определенный этап в процессе обособления феодализирующейся знати от широких масс народа.

В ходе покорения эстонских земель немецко-датскими феодалами в начале 13 века значительная часть эстонской знати была истреблена, другая подавлена и попала в положение сошных крестьян. Лишь небольшая часть прежней знати удержалась в качестве промежуточной прослойки вольных крестьян и мелких вассалов между массой крестьянства и господствующим классом иноязычных феодалов. Эта прослойка продолжала придерживаться образа жизни и традиций древнеэстонской знати, сохраняя между прочим в личном уборе вплоть до 16 века серебряные украшения прежнего типа.

Прослойка вольных крестьян была наиболее многочисленной в мааконде Ярвамаа. Не случайно, что в пределах этого мааконда найдены в большем количестве, чем в других частях Эстонии, клады 14—16 веков, состоящих из украшений древнеэстонского типа. Находки кладов того же состава в других частях Эстонии могут, следовательно, также служить признаком существования в соответствующих местах усадеб вольных крестьян — потомков древнеэстонской знати. Начиная с 16—17 веков количество подобных кладов уменьшается и в их составе место прежних вещей занимают предметы иного характера: подвески с распятием, монеты с ажурным ободком, печатные перстни и другие украшения, изготовленные обычно уже городскими мастерами.

DIE ESTNISCHEN SCHATZFUNDE DES 9.—13. JAHRHUNDERTS

E. TÕNISSON

Zusammenfassung

Die estnischen Schatzfunde der erwähnten Periode sind bisher von A. M. Tallgren,[1]* N. Bauer und A. Friedenthal[2] behandelt worden. In der vorliegenden Arbeit werden nur die Schätze bzw. Verwahrfunde eingehender besprochen, die vorwiegend aus silbernen Schmucksachen bestehen. Einige Schätze enthalten auch Gegenstände von Bronze, während Gold nur ausnahmsweise vorkommt. Die Münzfunde werden hier nicht näher behandelt, sondern hauptsächlich nur aufgezählt. Die Zusammensetzung und das Alter der Verwahrfunde geht aus einer dem Aufsatz beigefügten Übersichtstabelle hervor, in der die Funde nach den alten estnischen Landschaften angeführt und mit denselben laufenden Nummern bezeichnet sind, die sie im Text und auf der Verbreitungskarte (Abb. 25) tragen. Die Tabelle enthält folgende Rubriken: 1 — laufende Nummer, 2 — Nummer in der oben erwähnten Arbeit von Friedenthal, 3—5 — Fundort (Dorf oder Stadt, jetziger Bezirk, einstiges Kirchspiel) 6 — arabische und (b) byzantinische Münzen, 7 — west- und mittel-europäische Münzen, 8 — Gesamtzahl der Münzen, 9 — Silberbarren, 10 — Halsringe, 11 — Armringe, 12 — Fibeln, 13 — Zierplatten, 14 — Fingerringe, 15 — Perlen, 16 — sonstige Gegenstände aus Edelmetall, 17 — Gegenstände aus Bronze oder anderem Material, 18 — Behälter, in dem der Schatz niedergelegt war, 19 — Datierung der Münzen und 20 — vermutliche Niederlegungszeit des Schatzes. Die überwiegende Mehrzahl der von uns behandelten Schatzfunde wird im Archäologischen Museum des Instituts für Geschichtsforschung der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR aufbewahrt. In das Archäologische Museum sind im J. 1961, nach Abschluss unseres Artikels auch die Münzfunde überführt worden, die sich früher im Historischen Museum (AM) der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR befanden. Für diese Funde ist in den Fundbeschreibungen in Klammern ihre frühere Signatur (AM) und Inventarnummer angegeben.

Mehr oder minder vollständige Fundangaben liegen leider hauptsächlich nur über die in jüngster Zeit gehobenen Schätze vor, während die entsprechenden Daten über früher gemachte Funde meistens recht mangelhaft sind. Zudem sind diese von den Findern gewöhnlich nur teilweise in die Museen eingeliefert worden.

Die meisten Schätze sind auf Äckern gefunden worden; sie lagen in der Regel in der Tiefe der Ackerkrume (15—25 cm). Die Schätze scheinen

---

* Die Fussnoten s. im estnischen Text.

meist in der Nähe des Wohnorts bzw. Gehöftes ihres Besitzers niedergelegt worden zu sein. Einige Schatzfunde sind an unbewohnten Hafen- bzw. Handelsplätzen gehoben worden (Nr. 10, 108 ff.). In Sümpfen und Mooren hat man nur wenige Schätze gefunden; manche dieser Schätze dürften Opfergaben gewesen sein.

Die Fundorte weisen in der Regel keine sichtbaren Kennzeichen auf, lediglich einzelne Schätze sollen unweit von grösseren Steinen oder auch unter denselben gelegen haben (Nr. 5, 38). Ursprünglich kann aber wohl ausser einem Stein ein Baum, ein Gebäude u. dgl. den Niederlegungsort eines Schatzes bezeichnet haben. Bei wenigstens einem Schatz (Nr. 10) wurden die Überreste vermoderter Holzpfähle beobachtet.

Soweit Angaben über Behälter vorliegen, in denen Schätze niedergelegt worden waren, handelt es sich in den meisten Fällen um ein Tongefäss (Nr. 5, 6, 7, 8, 20, 36, 65, 84, 90, 91, 106, 107, 128, 135, 139). Die Mehrzahl dieser in Tongefässen angetroffenen Funde sind in der Zeitspanne vom 9.—12. Jh. niedergelegte Münzschätze. Unter den Funden des 13.—14. Jhs. kennen wir nur einen einzigen in einem Tongefäss angetroffenen Schatz (Nr. 36). Verglichen mit den russischen Schatzfunden, sind auf estnischem Boden bedeutend weniger Schätze in Tontöpfen zum Vorschein gekommen. Von mindestens 5 Verwahrfunden ist bekannt, dass sie sich in Schachteln aus Birkenrinde befanden bzw. in Birkenrinde eingewickelt waren (Nr. 18, 34, 43, 52, 60). Auch Behälter aus Holz mögen zur Aufnahme von Schätzen gedient haben, doch ist von solchen nichts auf uns gekommen; lediglich bei einem in der Nähe der Stadt Paide gehobenen Verwahrfund, der aus einer jüngeren Zeit stammt, wurden Stücke eines hölzernen Behälters festgestellt. Einige Schätze des 13. und 14. Jahrhunderts sind in bronzenen Gefässen angetroffen worden (Nr. 12, 29, 40, 53). Dass bronzene oder kupferne Behälter noch in späteren Zeiten Verwendung fanden, geht aus Berichten über mehrere Schätze des 16. Jhs. hervor. Von manchen Schätzen heisst es ganz allgemein, sie seien in einem Metallkästchen gefunden worden (Nr. 23, 30, 48, 49). Auch in Stoff mag ein Teil der Schätze bei ihrer Niederlegung eingehüllt gewesen sein, obwohl bisher nur in einem Fall Leinwandreste beobachtet worden sind (Nr. 93). In einem Fall war der Schatz in einem Horn verborgen (Nr. 97).

Die Schätze des 9.—13. (14.) Jahrhunderts lassen sich ihrer Zusammensetzung nach in zwei verschiedene Gruppen einteilen. Der ersteren gehören die Schätze des 9.—12. Jahrhunderts an, die vorwiegend Münzfunde darstellen. Erst aus dem 12. Jh. besitzen wir einige Schatzfunde, die in grösserer Anzahl Silbersachen enthalten. Die zweite Gruppe bilden Funde aus dem ausgehenden 12. und dem 13. Jh., denen sich die Funde des 14. Jhs. anschliessen. Die Verwahrfunde der zweiten Gruppe setzen sich überwiegend aus Silbersachen zusammen, während Münzen entweder völlig fehlen oder durch wenige Stücke vertreten sind.

Eine Übersicht über die geographische Verbreitung der Funde bietet die in Abb. 25 wiedergegebene Karte. Daraus ist zu ersehen, dass Verwahrfunde der ersten Gruppe in ganz Estland vorkommen, während man Schätze der zweiten Gruppe, die aus dem späten 12. Jh. sowie aus dem 13.—14. Jh. stammen, vorwiegend in Nordestland angetroffen hat. Im allgemeinen deckt sich die Verbreitung der Schatzfunde mit der der übrigen, der gleichen Periode entstammenden Bodenfunde. Bei näherer Betrachtung fallen jedoch einige Unterschiede auf. Die Verwahrfunde häufen sich nämlich in der Umgebung der wichtigsten Verkehrszentren des Landes, in denen später Städte, wie Tallinn, Tartu, Rakvere, Pärnu, Jõhvi ent-

standen. Zugleich zeigt aber unsere Karte, dass wir aus den alten Landschaften Sakala und Järva, sowie von der Insel Saaremaa, die sonst an Bodenfunden reich sind, nur eine verhältnismässig geringe Zahl von Verwahrfunden kennen.

Aus der Landschaft R ä v a l a, d. h. aus der Umgebung der jetzigen Stadt Tallinn, stammen (Einzelfunde von Münzen mit einbegriffen) insgesamt 23 Schätze (Nr. 1—21, 144, 145; der genauere Fundort der beiden zuletztgenannten Schätze ist unbekannt). Die weitaus meisten Funde wurden im mittleren Teil der Landschaft gemacht (das Areal ihrer Verbreitung entspricht etwa dem mittleren Teil des heutigen Bezirks Harju). Unter den Schätzen von Rävala gibt es 11 Münzfunde (Nr. 1, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 19, 20), von denen die meisten im 9.—12. Jh. niedergelegt worden sind. Als die grössten seien die Funde von Vanamõisa (Nr. 7, 8) und Paljassaare (Tallinn, Nr. 10) erwähnt. Einige Funde des 10.—12. Jahrhunderts enthalten ausser Münzen auch einzelne Silbersachen oder Bruchstücke von solchen, sowie Silberbarren (Nr. 5, 6, 15, 17, 21, 144). Davon ist ein Schatz (Nr. 144) aller Wahrscheinlichkeit nach im 10., ein weiterer (Nr. 6) im 11. Jh. vergraben, während die übrigen im 12. Jh. niedergelegt worden sind.

Aus dem Ende des 12. und aus dem 13. Jh. stammen 6 Funde (Nr. 2, 12, 13, 16, 18, 145). Besonders hervorzuheben ist der II. Schatz von Kostivere (Nr. 18). Ausser zahlreichen Gegenständen, wie Halsringe, Fibeln u. a. (Taf. XIX:1, 2; XX:1—5; XXI, XXII), enthielt er 121 Münzen und Brakteaten aus dem 12. Jh. und aus dem Beginn des 13. Jahrhunderts. Aus diesem Grunde bietet dieser Schatz wichtige Anhaltspunkte für die Datierung von Verwahrfunden mit ähnlichem Inhalt. Von besonderem Interesse ist auch die Zusammensetzung des Schatzes von Padiküla (Nr. 13, Taf. XVIII, XIX:3—5; XX:6).

Aus der einstigen Landschaft H a r j u stammen im Vergleich zum benachbarten Rävala nur wenige Schätze und zwar insgesamt nur 6 Funde (Nr. 22—25). Zwei davon sind Münzfunde (Nr. 22, 23; der Inhalt des ersteren ist jedoch nicht genauer bekannt). Von grösserem Interesse ist der I. Schatz von Paunküla (Nr. 24, Taf. XXIII); er enthält ein Halskette, deren Glieder aus Silberdraht geflochten und an der 10 arabische Münzen angehängt sind. Nachdem das Manuskrift des vorliegenden Artikels bereits abgeschlossen war, gelangte in das Museum noch ein zweiter Schatzfund aus Paunküla (Nr. 24a), welcher 107 als Anhänger getragene Münzen enthielt (1 sassanidische, 11 byzantinische, 2 deutsche, 1 angelsächsische, 92 kufische). Ausserdem gehörten zum Funde Bruchstücke eines Halsschmuckes, ähnlich demjenigen aus dem I. Paunkülaschen Funde, 4 Zierplatten, 3 Bruchstücke gewundener Halsringe mit Plattenenden und eine silberne Perle. Nach der Zusammensetzung des Schatzes zu urteilen, dürfte er nicht vor dem 12. Jh. niedergelegt worden sein. Von Schätzen des 13. Jahrhunderts ist in der Landschaft Harju nur ein einziger bekannt (Nr. 25).

Die nordostestnische Landschaft V i r u m a a gehört neben Rävala zu den an Schätzen reichsten Teilen Estlands (Nr. 26—54). Die Verwahrfunde dieser Landschaft lassen sich zu zwei lokalen Gruppen zusammenfassen (s. Abb. 25). Die erste, westliche Gruppe umfasst die Umgebung der heutigen Stadt Rakvere und erstreckt sich von dieser nach Nordwesten und Norden; die zweite, östliche Gruppe liegt in der Gegend der jetzigen Stadt Kohtla-Järve. Ausserhalb dieser beiden Gruppen wurden nur zwei Schätze im Südwesten der Landschaft gefunden. Unter den

Schätzen des 10.—12. Jahrhunderts zählt man 17 Münzfunde. Zu den grössten gehören die von Arkna (Nr. 34), Kohtla II u. III (Nr. 49, 50). Kloodi (Nr. 32) u. a. Drei Verwahrfunde des 10.—12. Jahrhunderts enthielten ausser Münzen auch Schmucksachen (Nr. 30, 33, 46). Von ihnen verdient der Fund von Porkuni (Nr. 30), der ausser Münzen einen in Filigran- und Granuliertechnik verzierten Armring (Abb. 27:2) enthielt, besondere Beachtung. Von Interesse ist auch der Schatz von Erra-Liiva (Nr. 46), zu dem ausser 179 arabischen und byzantinischen Münzen ein Spiralring gehört (Abb. 26:1).

Das 13. und 14. Jh. sind in Virumaa durch 8 Schätze vertreten (Nr. 29, 36, 37, 38, 40, 51, 52, 53). Genauer datierbar sind darunter die Funde von Kurtna (Nr. 38) und Mäetaguse (Nr. 53), die ausser verschiedenen Gegenständen auch Münzen enthalten. Von A. M. Tallgren wurde der Fund von Kurtna nach den darin enthaltenen, aus dem 10.—11. Jh. stammenden Münzen ins 11. Jh. datiert (Tallgren, ZAE II, s. 141). Nach den Schmucksachen zu urteilen dürfte er aber nicht vor dem Ende des 12. Jh. niedergelegt worden sein. Die Schätze von Tõrma und Kehala fallen durch die Mannigfaltigkeit ihrer Zusammensetzung auf (Nr. 36, 37, 40; Taf. XXIV, XXV u. XXVI : 1—3).

Aus der Landschaft Järva kennen wir nicht mehr als 6 Schätze (Nr. 55—60), davon 5 Münzfunde (Nr. 55, 56, 57, 58, 60). Als die grössten seien die Funde von Koigi (Nr. 57) und Piibe (Nr. 60) genannt. Von jüngeren, dem 13. Jh. angehörenden Schätzen ist nur ein kleiner Verwahrfund aus der Umgegend von Koeru (Nr. 59) zu erwähnen.

Aus der Landschaft Vaiga besitzen wir — kleinere Funde mitgerechnet — insgesamt 7 Schätze (Nr. 61—67). 5 davon sind Münzfunde (Nr. 61, 62, 64, 66, 67), worunter der Fund von Rohe (Nr. 61), der 154 Münzen aus dem 11.—12. Jh. enthielt, der grösste ist. Zum Verwahrfund von Kaiavere (Nr. 65) gehörte ausser 12 Münzen ein Gegenstand, der ein Ohrring gewesen sein dürfte.

Von grösserem Interesse ist der Fund von Rääbise (Nr. 63), der auf Grund der Münzen von A. M. Tallgren ins 11. Jh. datiert wurde. Die Schmucksachen aber, besonders der aus einem Silberdrachtgeflecht bestehende Kopfschmuck, karelischen Ursprungs, lassen diesen Schatz vermutlich ins 12. Jahrhundert verweisen.

Die Landschaft Ugandi, die sich über die Umgebung von Tartu und ganz Südostestland erstreckte, ist neben Rävala und Virumaa der an Schatzfunden reichste Teil Estlands (Nr: 68—99, 146). Alle hier gefundenen Schätze gehören ausser einem Funde (Nr. 97), dem 9.—12. Jh. an. Unter ihnen dominieren Münzfunde. Zu den grössten gehören die Funde von Väänikvere (Nr. 68), Otepää (Nr. 89), Vaabina (Nr. 91) u. a. Der Fund von Arumõisa (Nr. 76) ergab ausser Münzen auch einen Armring mit Volutenenden.

Von den Schmucksachen enthaltenden Funden ist der Verwahrfund von Loosi (Nr. 96), der einen Sattelring und Bruchstücke von zwei gleichartigen Ringen erbrachte, der zeitlich früheste. Obwohl feste Anhaltspunkte zur Datierung dieses Schatzes fehlen, dürfte er im 9. Jh. niedergelegt worden sein.

Dem 12. Jh. entstammen die Schätze von Tartu und Nogu (Nr. 79, 93). Der grösste Teil des ersteren war schon früher von M. Schmiedehelm veröffentlicht (M. Schmiedehelm, Ein Depotfund aus Tartu. ESA IV, S. 263 ff), während ein darin enthaltenes Silbergefäss im vorliegenden Bande von A. Banck besprochen wird. Der Schatz von Nogu ergab

zwei verhältnismässig breite Silberarmringe (Abb. 27:1), sechs Zierplatten und 9 bronzene Armringe. Von jüngeren Funden ist nur der II. Schatz von Loosi (Nr. 97) zu nennen, der aller Wahrscheinlichkeit nach aus der zweiten Hälfte des 14. Jhs. herrührt.

In der Landschaft Sakala ist, verglichen mit dem östlichen Nachbargebiet Ugandi, nur eine kleine Anzahl von Schätzen zum Vorschein gekommen (Nr. 100—107, 147). Ausser zweien (Nr. 100, 105) haben wir es hier mit Münzfunden zu tun, von denen die Funde von Imma und Lõhavere I (Nr. 103, 104) die grössten sind.

Der ins 12. Jh. zu datierende Schatz von Suislepa (Nr. 100) enthielt nur Silbersachen (Abb. 27:5, 6). Die archäologischen Grabungen von 1958 auf dem Burgberg von Lõhavere erbrachten einen kleineren Schatz (nr. 105), der eine aus Münzen und Perlen bestehende Halskette, eine Zierplatte und zwei kleine Silberbarren aus dem Anfang des 13. Jh. enthielt (Taf. XXVII:1—4).

Aus der Landschaft Läänemaa stammen die Schätze Nr. 108—129 und 148. Diesen haben wir auch die Funde aus der Umgebung von Pärnu zugezählt, obwohl die Zugehörigkeit des letztgenannten Gebiets zur einstigen Landschaft Läänemaa noch umstritten ist. Die meisten dieser Funde sind Münzfunde, vorwiegend aus dem 11.—12. Jh. Der grösste davon ist der Fund von Võlla (Nr. 117). Einige dieser Funde enthielten ausser Münzen auch Schmucksachen, wie der aus dem 11. Jh. stammende Schatz von Parivere (Nr. 121) und die ins 12. Jh. datierbaren Funde von Painvere und Haapsalu (Nr. 120, Abb. 27:3, 4, 7 u. Nr. 126).

Nur aus Silbersachen bestand der wohl ins 13. Jh. zu datierende Schatz aus der Stadt Pärnu (Nr. 110).

Von den Inseln Saaremaa und Muhu rühren die Schätze Nr. 130—143 her. Wie auf dem Festlande, so bestehen auch die meisten auf den Inseln gehobenen Schätze aus Münzen des 10.—12. Jahrhunderts. Der grösste Münzfund wurde in Kaisvere (Käku?) entdeckt (Nr. 135). Einige Münzfunde (Räägi Nr. 134, Lõmala Nr. 138, Lümanda Nr. 139) sollen auch Schmucksachen enthalten haben, doch fehlen uns darüber nähere Angaben. Ausser den Münzfunden sind zwei aus Silberbarren bestehende Schätze zu erwähnen (Tagamõisa Nr. 142, Kurevere Nr. 143).

An den Anfang des 13. Jhs. gehört der aus Schmucksachen und 24 Münzen bestehende grössere Schatzfund (möglicherweise zwei Schätze) aus der Wallburg von Linnuse auf der Insel Muhu (Nr. 130). Aller Wahrscheinlichkeit nach ist dieser Schatz (oder Schätze) zur Zeit der Belagerung der Burg im Jahre 1227 vergraben worden. Ins 12. bzw. in den Anfang des 13. Jahrhunderts gehört der kleine Schatz von Tagamõisa (Nr. 141).

Der Beschreibung der Schatzfunde folgt eine Besprechung die wichtigsten in den Funden enthaltenen Gegenstände.

Den ältesten Typ der Halsringe bilden die Sattelringe. Sie sind in den Funden Nr. 96, 144 und 148 durch 4 ganze und zwei fragmentarische Exemplare vertreten. Ein in der Umgebung von Tallinn gefundener Halsring (Nr. 144, Taf. XXVIII:2) ist nach einer daselbst angetroffenen arabischen Münze ins 10. Jh. datiert worden. Diese Zeitbestimmung wird durch einen in der Gegend von Haapsalu gefundenen ähnlichen Sattelring bestätigt (Nr. 148) [19], der zusammen mit Spiralringen, die für das 10. Jh. typisch sind, ans Tageslicht gekommen ist. Von den übrigen ähnlichen Halsringen aus Loosi (Nr. 96), ist wenigstens einer (AI 712:1) [20], auf Grund einer Reihe von Merkmalen (fazettierter Bügel, umwickelte Enden u. a.) mit einiger Wahrscheinlichkeit ins 7.—8. Jh. zu setzen. Von den

bloss in Bruchstücken erhaltenen Halsringen von Loosi dürfte einer (AI 712:2) mit dem ebengenannten von gleichem Alter sein, während der zweite (AI 712:3) wohl um 100—150 Jahre später anzusetzen ist.

In Estland sind auch bronzene Sattelringe gefunden wurden, doch liegt das Hauptverbreitungsgebiet dieser Art von Ringen in den östlichen Teilen Lettlands, in Litauen und in Weissrussland am Oberlauf des Dnepr. Typologisch stehen die Sattelringe mit älteren ähnlichen Ringen von ostbaltischem Typ in Verbindung.

Ein unweit Haapsalu gefundener Schatz (Nr. 148) enthielt ausser einem Sattelring noch zwei Halsringe, von deren Enden eins in einen fazettierten Knopf, das andere in eine Öse ausläuft.[33] Der Form und Herstellungstechnik nach kommen ihnen zwei Spiralringe aus demselben Schatz gleich.[34] Solche Ringe konnten ursprünglich sowohl Halsringe als auch Spiralarmringe darstellen. Ein Spiralring der gleichen Art fand sich auch im Schatz von Erra-Liiva (Nr. 46, Abb. 26:1), der nach den dazugehörigen Münzen ins 10. Jh. zu datieren ist. Derselben Periode werden wohl auch die erwähnten Ringe aus der Umgebung von Haapsalu angehören.

Obwohl die Hals- und Spiralringe mit Knopfenden über ein ausgedehntes Gebiet — von Skandinavien bis zum Ural — verbreitet sind, dürfte ihr Ursprung an der Ostsee zu suchen sein. Sie können etwa in Finnland oder in der Umgebung des Ladoga- und des Onegasees aufgekommen sein. Sie weisen, ganz wie die Sattelringe, einen direkten Zusammenhang mit früheren Ringen von baltischen oder baltisch-slavischen Typen auf.[37] Der Verfasser kann sich deswegen nicht der Ansicht Stenbergers anschliessen, wonach dieser Ringtyp sich vornehmlich im Osten des europäischen Teils der Sowjetunion ausgebildet hätte.[36]

Die zahlenmässig grösste Gruppe unter den in Schatzfunden angetroffenen Halsringen bilden die aus mehrfachem Draht geflochtenen oder gewundenen Halsringe mit Endplatten, die in kleine Haken auslaufen. Sie treten nur in Nordestland auf (in den Landschaften Rävala, Harju, Virumaa, Järva, vgl. die Schätze Nr. 12, 17, 18, 25, 36, 37, 40, 52, 53, 59). Bei den meisten in Estland gefundenen Halsringen dieser Art sind die Endplatten an einem Ende röhrenförmig zusammengerollt und auf den Bügel aufgesetzt (Taf. XIX:1, 2; XX:1—3). Das Flechtwerk des Bügels zeigt mehrere Varianten. Die Endplatten tragen überwiegend ein einfaches gestempeltes Ornament. Eine Ausnahme bildet nur ein Ring aus dem Schatz von Mäetaguse (Nr. 53), dessen Endplatten eine für karelische Schmucksachen kennzeichnende Verzierung aufweisen.

Nach den münzdatierten Funden — Kostivere II und Mäetaguse — zu schliessen, treten diese Ringe in Estland erst gegen Ende des 12. Jhs. auf. Dieser Zeit sind ein Halsring im Schatz I von Kostivere (Nr. 17) und die Bruchstücke gleichartiger Ringe aus dem II. Schatz von Paunküla (Nr. 24a) zuzuweisen; alle übrigen dürften bereits ins 13. Jh. fallen.

Das Verbreitungsgebiet dieser Halsringe ist recht gross. Es umfasst Teile von Nord-, Mittel- und Osteuropa, darunter insbesondere die west- und ostslavischen Länder, und greift auch nach Skandinavien, vor allem nach Gotland über. Sowohl auf slavischem Gebiet als auch in Skandinavien ist ihr Auftreten hauptsächlich aufs 9.—12. Jahrhundert beschränkt. Die Herstellungstechnik und eine Reihe von Einzelheiten lassen auf keinen unmittelbaren Zusammenhang zwischen den slavischen bzw. gotländischen und den entsprechenden estnischen Halsringen schliessen. Ausnahmen sind lediglich der obengenannte Halsring im I. Schatz von Kostivere

(nr. 17) sowie ein Ring aus Mõigu (Nr. 12), die russischen Ursprungs sein dürften.

Den estnischen Halsringen kommen die entsprechenden, am Südwestufer des Ladogasees gefundenen izhorisch-karelischen Ringe sowie mehrere dem vorigen gleichende in Nordfinnland angetroffene Ringe am nächsten. Deshalb ist es höchst wahrscheinlich, dass die estnischen und nordfinnischen Halsringe mit den karelisch-izborischen in unmittelbarem Zusammenhang stehen. Die Karelier-Izhoren haben diesen Typ offenbar aus Russland und zwar aus Nowgorod, übernommen. Dennoch kann die Frage von seiner Herkunft noch nicht als endgültig gelöst gelten.

Es ist wahrscheinlich, dass die meisten unserer Ringe in Estland hergestellt sind. Der betreffende Halsringtyp erfreute sich in Estland einer grossen Beliebtheit auch noch in der folgenden Periode, im 15. und 16. Jh., als er anderweitig schon lange verschwunden war.

Im Norden und Osten Estlands finden sich im Guss hergestellte bronzene Halsringe vom gleichen Typ. Diese Ringe scheinen sich aus älteren, vermutlich russischen Ringen gleicher Art entwickelt zu haben.

Einen völlig abweichenden Typ vertreten zwei auf der Insel Muhu, im Schatz von Linnuse (Nr. 130) angetroffene Halsringe mit doppeltem Mittelteil. Kurische Halsringe von entsprechendem Typ haben diesen sowie den gleichartigen auf dem estnischen Festland und den Inseln auftretenden bronzenen Halsringen zum Vorbild gedient.

Die meisten Armringe sind aus dünnem Silberblech ausgehämmert. Nach ihrem Vorkommen in Schätzen wie die von Suislepa (Nr. 100) und Painvere (Nr. 120) zu urteilen, treten sie im 12. Jh. auf. Während des 12. Jahrhunderts sind diese Armringe noch verhältnismässig schmal, bisweilen stark hohlwandig (Abb. 27:3, 4). Es gibt auch Ringe, die in der Mitte eine schwache längslaufende Einsenkung aufweisen (Abb. 27:5). Das übliche Ornament der Blechringe besteht aus Reihen von gestempelten Dreiecken und Kerben. Im 13. Jh. werden die schmalen silbernen Armringe allgemein breiter, auch treten sie jetzt zahlreicher auf. Nach Form und Verzierung können wir hier mehrere örtliche Gruppen unterscheiden, wie z. B. die Gruppe von Rävala—Harju (Abb. 26:2), für die gestempelte Doppel-Dreiecke sowie ein aus punktierten gewellten Bändern bestehendes Flechtmotiv an den Enden charakteristisch sind, und die Gruppe von Virumaa. Armringe von etwas abweichendem Typ fanden sich im Schatz aus der Wallburg von Linnuse (Nr. 130). Mit mehreren in Gräbern gefundenen Stücken zusammen bilden sie eine für die Inseln kennzeichnende Gruppe.

Silberne Armringe derselben Art waren in Estland auch noch im späteren Mittelalter in Gebrauch. Sie waren allerdings sehr breit geworden (z. B. die Armringe aus dem 14. Jh. im II. Schatz von Loosi, Nr. 97).

Einen völlig abweichenden Typ vertreten zwei silberne Armringe aus dem Schatz von Nogu (Nr. 93, Abb. 27:1). Ihrer Form und Verzierung nach entsprechen sie gleichartigen Bronzeringen, die auf dem estnischen Festland im 11.—12. Jahrhundert sehr gewöhnlich waren. Silberne Armringe dieser Form sind früher noch nicht angetroffen worden.

Bedeutend seltener als breite Ringe treten unter den estnischen Funden aus Silberdraht geflochtene Armringe auf. Bei zweien von ihnen sind die Enden durch einen sog. Volutenverschluss miteinander verbunden (in den Schätzen von Mäetaguse und Arumõisa, Nr. 53 u. 76), während ein geflochtener Armring im I. Schatz von Tõrma (Nr. 36) in flache dreieckige Enden ausläuft (Abb. 26:3). Diesem sehr ähnlich ist ein Armring aus dem

Tartuer Schatz (Nr. 79). Sowohl der Tõrmaer als auch der Tartuer Ring erinnern an russische Armringe von gleichem Typ. Ein russisches Einfuhrstück dürfte möglicherweise der mit Filigran und Granulation verzierte flache Armring aus dem Schatz von Porkuni (Nr. 30, Abb. 27:2) darstellen.

Neben den Armringen seien einige Spiralen erwähnt, die ihrer Form nach an Spiralarmringe erinnern (Taf. XXVIII:1). Solche liegen in den Schätzen Nr. 6 u. 144 vor; hinzu kommen 3 Bruchstücke aus dem Schatz Nr. 5. Sie sind von rautenförmigem Querschnitt und laufen an den Enden in S-förmige Haken aus. Diese Ringe stammen offenbar von Gotland und werden von den schwedischen Forschern als Silberbarren betrachtet.[74] Es ist aber möglich, dass sie in Estland auch als Armschmuck verwendet wurden. Diese Spiralringe gehören ins 10. und 11. Jahrhundert. Eine Ausnahme bildet ein Spiralring aus dem Schatz von Vaida (Nr. 15), der aus abgeflachtem Draht besteht, an dessen Aussenseite ein niedriger Grat verläuft. Dieser Reif gehört ins 12. Jh. und mag wohl als Armring getragen worden sein.

Die in den estnischen Schätzen enthaltenen Hufeisenfibeln sind zum grossen Teil verhältnismässig gross, haben einen flachen, mit längslaufendem Grat versehenen Bügel und flache Knopfenden (Taf. XXIV:1, XXV:1 u. XXVI:1). Die meisten dieser Fibeln sind im westlichen Virumaa gefunden worden.[190] Nach den Schätzen von Mäetaguse (Nr. 53) und Tõrma I, II (Nr. 36, 37) u. a. zu urteilen, stammen sie aus dem Ende des 12. und aus dem 13.—14. Jh. Als nächste Gegenstücke kommen die flachen karelisch-izhorischen Fibeln in Betracht. Im Schatz von Mäetaguse (Nr. 53) wurde übrigens eine Fibel mit typisch karelischem Ornament gefunden. Obwohl die in der Landschaft Virumaa gefundenen Fibeln mit flachem, im Querschnitt dreieckigem Bügel den finnischen und karelischen ähneln, ist ein direkter Zusammenhang zwischen diesen beiden Fibeltypen noch nicht mit Sicherheit nachgewiesen.

Seltener treten in Estland Hufeisenfibeln mit hohlwandigem Bügel auf. Vom grössten Interesse sind darunter drei Exemplare, von denen eines zum Schatz von Padiküla (Nr. 13, Taf. XIX:3) und zwei zum II. Schatz von Kostivere (Nr. 18, Taf. XXI:1, 3) gehören. Die Verzierung dieser Fibeln erinnert an den skandinavischen sog. Runensteinstil. Auf Grund entsprechenden Vergleichsmaterials ist es höchst wahrscheinlich, dass die drei genannten Fibeln von Gotland stammen.

Ein Teil der silbernen Hufeisenfibeln hat einen Bügel von rautenförmigem bzw. abgerundet rautenförmigem Querschnitt und fazettierte Endknöpfe. Sie ähneln im allgemeinen den bronzenen Fibeln vom entsprechenden lokalen Typ und gehören ins 12. und 13. Jahrhundert.

Nach der Form des Bügels und der Endknöpfe schliessen sich den vorigen solche Fibeln an, die in der Mitte des Bügels einen Wulst oder einen Wulst mit Kreuz haben. Zeitlich gehören sie z. T. ins 12., in der Mehrzahl jedoch bereits ins 13. Jahrhundert. Die meisten Hufeisenfibeln mit Wulst dürften an Ort und Stelle angefertigt worden sein, doch finden sich darunter auch gotländische Stücke, wie z. B. zwei Fibeln aus dem II. Schatz von Kostivere (Nr. 18, Taf. XXI:2, 4) und zwei andere aus einem Schatz von Rakvere (Nr. 29, Taf. XXIV:2, 3). Skandinavischer Ursprung ist auch bei einer Fibel aus dem jüngeren Schatz von Loosi (Nr. 97) anzunehmen.

Unsere Schätze enthalten auch einige Hufeisenfibeln mit tordiertem Bügel und Knopfenden (Taf. XXV:4, XXVI:2) oder röhrenförmigen Rol-

lenenden (Taf. XXV:2, 3). Sie gehören ins 13. Jh., bleiben aber auch später noch in Gebrauch.

Der Tartuer Schatz (Nr. 79) enthält eine Hufeisenfibel mit tordiertem Bügel und Tierkopfenden. Aus Estland kennen wir auch einige bronzene Fibeln vom selben Typ, die auf Beziehungen zu Kurland und Westlitauen hinweisen.

Runde, meist leicht gewölbte silberne Zierplatten mit angenietetem Henkel sind die allergewöhnlichsten in den estnischen Schätzen enthaltenen Schmucksachen.

Ein grosser Teil der Zierplatten weist geometrische, in getriebener Arbeit ausgeführte Verzierungen auf, unter deren Motiven Raute und Kreuz dominieren (Taf. XXII). Auch das Radmotiv, das Hakenkreuz und andere ähnliche Muster kommen vor. Auf den nordestnischen Zierplatten ist auch ein Bandgeflechtmuster zu finden (Taf. XXII:1, 2), das an das gleiche Motiv auf breiten silbernen Armringen erinnert. Einige Zierplatten tragen ein Ornament, das aus vier C-Motiven zusammengesetzt ist.

Die Zierplatten erfreuten sich in Estland, besonders im 13. und den folgenden Jahrhunderten einer grossen Beliebtheit. Möglicherweise waren es als Anhänger getragene Münzen, die das Vorbild zu dieser Schmuckform lieferten. Doch mögen auch andere auswärtige Einflüsse zu ihrer Entstehung beigetragen haben. Ausser für Estland sind Zierplatten für Finnland und Karelien recht typisch, wobei sie oft dasselbe Ornament tragen. Daraus folgt aber nicht, dass die estnischen Zierplatten aus Karelien bzw. Finnland stammen. Ihre Übereinstimmung dürfte nur als Beweis des Vorhandenseins wechselseitiger Beziehungen zwischen den genannten Gebieten gelten. Direkt karelischen Ursprungs sind vielleicht einige Zierplatten mit getriebenem Pflanzenornament.[136]

In Verbindung mit den Zierplatten seien einige auf der Insel Saaremaa gefundene, offenbar als Zierplatten getragene runde, mit Pflanzen- und Tierornament verzierte Scheibenfibeln aus Silberblech genannt.[137] Zwei Fibeln mit Tierornament wurden in Piila gefunden, eine Fibel mit Pflanzenornament gehört zum Schatz von Tagamõisa (Nr. 141). Diese Fibeln sind von C. A. Nordman einer eingehenden Betrachtung unterzogen worden.[141] Sie sind skandinavischen Ursprungs und gehören ins 12.—13. Jahrhundert.

Diese skandinavischen Scheibenfibeln haben offenbar das Vorbild zur Herausbildung gewisser estnischer Zierplatten abgegeben, die ähnliche Verzierungsmotive aufweisen. So fand sich in einem Schatz aus der Stadt Pärnu (Nr. 110) eine Zierplatte mit Tierdarstellung[142], während eine solche mit Pflanzenornament in dem späten Schatzfund von Imavere vorliegt, der dem 14.—15. Jh. angehören dürfte.[144]

Zierplatten waren in Estland bis ins 16.—17. Jh. sehr beliebt. Sie wurden, ebenso wie die Hals- und Armringe, mit der Zeit immer grösser. Auch für diese späten Zierplatten ist vorwiegend geometrisches Ornament kennzeichnend, das an entsprechende im 13.—14. Jh. übliche Verzierungen anschliesst.

Fingerringe sind in den Schätzen selten angetroffen worden. Sie ähneln meist den bronzenen Ringen. Ein seltener Ringtyp findet sich im II. Schatz von Kostivere (Nr. 18, Taf. XX:5). Er besitzt mit einem anderen Ring, der zum Schatzfund von Suislepa (Nr. 100) gehört, eine gewisse Ähnlichkeit.

Der Schatz von Järve (Nr. 52) enthielt ausser anderen Gegenständen einen Schläfenring mit rautenförmigen Verbreiterungen. Ähn-

liche bronzene Schläfenringe sind im südlichen Teil der Landschaft Virumaa in wotisch-nowgorodischen Hügelgräbern zum Vorschein gekommen. Die estnische Bevölkerung trug gewöhnlich keine Schläfenringe. Die Schläfenringe mit rautenförmigen Verbreiterungen gehören zum typischsten Schmuck der Nowgoroder Slaven (Slovenen). Sie sind manchenorts auch von den benachbarten Woten getragen worden. Aus Russland dürften auch einige in Estland angetroffene mit Silberperlen besetzte Schläfenringe herrühren.

Silberperlen kommen in den Schatzfunden selten vor. Meist sind es Perlen mit Filigranverzierung, die ins 12.—13. Jh. gehören und grossenteils russischen Urspungs sein dürften.

Von sonstigen Gegenständen russischer Herkunft sind zu erwähnen: ein Lunula-Anhänger und ein Kruzifix im Tartuer Schatz (nr. 79), runde Anhänger mit Filigranverzierung im Schatz von Essu (Nr. 33), ein Anhänger mit Filigran- und Granulationsverzierungen im Schatz von Rääbise (Nr. 63) und ein vermutlicher Ohrring in dem Verwahrfund von Kaiavere (Nr. 65). Was einen tierförmigen Anhänger, der eine in Granulations- und Filigrantechnik ausgeführte Darstellung eines menschlichen Gesichts trägt (im Schatz von Parivere, Nr. 121) anbetrifft, so lässt sich seine Herkunft nicht näher bestimmen.

Die aus dünnem Draht geflochtene Halskette mit angehängten arabischen Münzen von Paunküla (Nr. 24, Taf. XXIII) dürfte vielleicht aus Finnland stammen, während man den aus Silberdrahtgeflecht bestehenden Kopfschmuck im Schatz von Rääbise (Nr. 63) mit voller Sicherheit für karelisches Einfuhrgut halten kann.

Skandinavisches Einfuhrgut sind ausser den obenerwähnten Scheibenfibeln die Bruchstücke einer weiteren runden Scheibenfibel mit Filigran- und Granulationsverizierungen im Schatz von Padiküla (Nr. 13). Gleichen Ursprungs ist wahrscheinlich auch die zum Schatz von Padiküla gehörende aus Silberdraht geflochtene Kette mit stilisierten Tierkopfenden (Taf. XVIII) und das in Bruchstücken erhaltene silberne Gefäss sowie eine silberne Platte im Schatz von Haapsalu (Nr. 126).

Im Gegensatz zur grossen Anzahl von Münzen und Schmucksachen sind nur in wenigen estnischen Verwahrfunden Silberbarren enthalten. Ausser den bereits oben angeführten Spiralbarren gotländischer Herkunft gehören die übrigen in Estland gefundenen Silberbarren zwei Typen an: 1) die stäbchenförmigen gegossenen Barren (Taf. XXVII:4) und 2) die gewundenen bandförmigen gehämmerten Barren mit rechteckigem Querschnitt (Taf. XXVI:3). Gegossene Barren oder Stücke von solchen fanden sich in den Schätzen Nr. 43, 53, 59, 105, Stücke von gehämmerten Barren in den Schätzen Nr. 5, 40 und ein ganzes Exemplar in Otepää (AI 1517). Welcher Art die Silberbarren waren, die sich in den Schätzen von Tagamõisa und Kurevere befunden haben sollen (Nr. 142, 143), ist unbekannt. Nach dem Vorkommen beider Barrentypen in datierbaren Schätzen sind sie ins 11.—13. Jh. zu verweisen. Beide erwähnten Barrentypen sind in südlicheren Gebieten zahlreicher als in Estland angetroffen worden. Oft sind gleichartige Barren auf Gotland gefunden.

Ausser den übrigen Silberbarren wären noch zwei sog. Silberkuchen aus dem Schatz von Mäetaguse (Nr. 53) zu nennen. Kuchenförmiges Rohsilber kommt auch in den skandinavischen Schätzen vor. Vom 14. Jh. an tritt es in Deutschland recht häufig auf.

Die ältesten estnischen Schätze, die silberne, vereinzelt auch goldene Gegenstände enthalten, stammen aus der Mitte des 1. Jahrtausends u. Z. (z. B. die Funde von Kardla, Kambja, Uuri, Villevere u. a.). Zweifellos zeugen sie davon, dass in jener Zeit eine weitgehende Vertiefung der wirtschaftlichen und sozialen Differenzierung unter der Bevölkerung unseres Gebietes vor sich ging. Aus dem 7.—8. Jahrhundert kennen wir aus Estland nur wenige Schatzfunde. Sie enthalten, gleich den früheren, im allgemeinen dieselben Typen von Schmucksachen, die auch für die baltischen und ostslavischen Stämme kennzeichnend waren.

Vom 9.—10. Jh. an nimmt die Zahl der Verwahrfunde in Estland zu. Vom 9. bis zum 12. Jh. dominieren darunter Münzfunde. Das 9. Jh. ist immerhin noch durch eine verhältnismässig kleine Zahl von Schatzfunden vertreten. Darunter kommen aber auch schon einige grössere Schätze vor, wie z. B. der aus zahlreichen arabischen Münzen bestehende Fund von Kohtla (Nr. 50). Im 11. Jh. erreicht die Zahl der Münzfunde ihren Höhepunkt. Mit dem 12. Jh. nimmt die Zahl der Verwahrfunde dieser Art rasch ab.

Die aus Münzen oder Schmucksachen bestehenden Verwahrfunde des 9.—13. Jahrhunderts stellen offenbar Familienschätze der reichen Oberschicht dar. Das Aufkommen und Anwachsen dieser Schätze war Folge des Aufschwunges, den das gesamte Wirtschaftsleben, insbesondere auch der Handel in dieser Periode erfuhr. Der Handel mit entfernten Gebieten lag damals hauptsächlich in den Händen der vermögenden Oberschicht. Während die Entwicklung des Handels einerseits durch lokale Verhältnisse und durch das Anwachsen der Produktivkräfte begünstigt wurde, war sie andererseits mit dem Aufleben des Verkehrs zwischen den estnischen Landschaften und den benachbarten russischen Städten — Nowgorod, Pskow und Polotzk — sowie den skandinavischen Ländern, besonders Gotland, unmittelbar verbunden.

Schatzfunde kommen hauptsächlich in den für den Ackerbau günstigen Gebieten Estlands vor (Abb. 25). Zudem kann festgestellt werden, dass sie sich besonders an den Kreuzungsstellen der wichtigsten Verkehrsstrassen, sowie bei grösseren Hafenorten häufen, in deren Nähe stadtähnliche Siedlungen aufzukommen begannen (Tallinn, Pärnu, Tartu, Rakvere u. a.). Die meisten Funde sind nicht in diesen Zentren selbst, sondern in ihrer Umgebung zu Tage getreten. Daraus folgt, dass an dem Handel nicht nur die Bewohner der den Zentren zunächst liegenden Dörfer, sondern die vermögende Oberschicht eines ganzen umherliegenden Gebietes beteiligt war. Es sei bemerkt, dass vereinzelte Schatzfunde auch recht fern von den erwähnten Mittelpunkten gemacht worden sind (z. B. Nr. 20, 91).

Bis zum 11. Jh. (incl.) enthalten die estnischen Schätze nur wenig Schmucksachen. Zudem stellen diese meist zufällige Einfuhrgegenstände dar. Daraus geht hervor, dass man hier bis dahin nur wenig Schmucksachen aus Edelmetall anfertigte.

Im 12. Jh. veränderte sich das Bild recht wesentlich. Die Anzahl der aus Schmucksachen bestehenden Funde nimmt merkbar zu. Zugleich treten Schmuckformen (Armringe, Fibeln u. dgl.) auf, welche die entsprechenden lokalen Bronzegegenstände nachahmen. Auch werden sie unter Anwendung derselben technischen Mittel und Verfahren hergestellt, die bei der Anfertigung der Bronzegegenstände üblich waren.

Abb. 28 veranschaulicht die Verbreitung des eingeführten Silberschmucks des 9.—12. Jh. Die vershiedenen Zeichen sind folgende: I — Schmucksachen von ostbaltischen und baltisch-slavischen Typen; II —

Schmucktypen, die in nördlichen und nordöstlichen Nachbargebieten verbreitet waren; III — russische Schmucktypen; IV — gegossene und gehämmerte Silberbarren; V — Schmucksachen und Barren skandinavischer Herkunft. Wie aus unserer Karte hervorgeht, spiegeln sich im Inhalt der estnischen Verwahrfunde die Verbindungen mit russischen Gebieten am stärksten wider, während der Verkehr in anderen Richtungen weniger zur Geltung kommt.

Die dem ausgehenden 12. Jh. und dem 13.—14. Jh. angehörenden Verwahrfunde bestehen vorwiegend aus Schmucksachen. Münzen (hauptsächlich westeuropäischer Prägung des 11.—12 Jh.) kommen nur in einzelnen Funden vor. Die meisten dieser Silbersachen sind an Ort und Stelle hergestellt worden. Es fällt auf, dass unter diesem Schmuck manche Typen auftreten, die sich von den gleichzeitigen bronzenen Gegenstücken nicht nur durch das Material, sondern auch durch Form und Herstellungstechnik unterscheiden. Daher muss man annehmen, dass die Herstellung von Silberschmuck sich bis zu einem gewissen Grade vom Bronzeguss abzusondern begann. Gleichzeitig ist aber hervorzuheben, dass in Estland und im Baltikum überhaupt bei der Anfertigung und Verzierung silberner Gegenstände kompliziertere, dem entwickelten Goldschmiedehandwerk eigene technische Verfahren, wie z. B. Lötung, Filigran, Granulation u. a., noch fremd blieben. Im Gegensatz zu den russischen Städten und den skandinavischen Ländern kann hier also offenbar noch nicht vom Aufkommen eines eigentlichen Gold- bzw. Silberschmiedehandwerks die Rede sein.

Wie aus der in Abb. 29 wiedergegebenen Karte hervorgeht, kommen im Inhalt der Schätze, die dem Ende des 12. Jh. und dem 13.—14. Jh. entstammen, einige Veränderungen zum Vorschein, die sich in den Aussenverbindungen der Bevölkerung Estlands im Vergleich zu denen der vorhergehenden Periode vor sich gegangen waren. Zur Erläuterung der verschiedenen Zeichen der Karte sei folgendes gesagt: I — Schmucksachen von kurischen Typen; II — karelisch-izhorische Einfuhrgegenstände; III — gewundene Halsringe mit Endplatten; IV — Hufeisenfibeln mit flachem Bügel und längslaufendem Grat; V — russische Einfuhrgegenstände; VI — gegossene und gehämmerte Silberbarren; VII — skandinavische Einfuhrgegenstände. Im Vergleich zum Formenschatz der vorhergegangenen Periode sind nun die Schmucksachen von baltisch-slavischen und russischen Typen weniger zahlreich. Zugleich haben sich aber, besonders in Nordestland, die indirekten Beziehungen zu Russland durch die Vermittlung der Karelier und Izhoren bedeutend verstärkt. Das karelisch-izhorische Gebiet gehörte zu Nowgorod und unterhielt mit diesem mächtigen Zentrum einen regen Handelsverkehr. Die wichtigste Ware, die von dort nach Nowgorod eingeführt wurde, war das kostbare Pelzwerk. An Einfuhrwaren bedurften die Karelier und Izhoren besonders Korn und Salz. Allem Anschein nach kauften sie diese Waren bereits seit dem 12. Jh. u. a. in Nordestland. Dadurch erklärt sich offenbar der seit jener Zeit zu beobachtende Zustrom karelischen Silbers nach Nordestland. Von den Kareliern und Izhoren übernahmen die Esten wohl im Zusammenhang damit die flachen silbernen Hufeisenfibeln; durch dieselbe Vermittlung gelangten hierher auch die ursprünglich der russischen Oberschicht eigenen geflochtenen Halsringe mit Endplatten.

Sowohl die Nowgoroder als auch die Oberschicht der karelisch-izhorischen und estnischen Bevölkerung führten zugleich einen lebhaften Handel mit den Gotländern. Gotländisches Einfuhrgut findet man, wie wir sahen,

besonders in den Schätzen, die in der Gegend von Tallinn sowie auf der Insel Saaremaa angetroffen worden sind.

In der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts tritt im Ostseegebiet der deutsche Kaufmann auf, der nunmehr die Gotländer aus dem Handel nach und nach verdrängt. Den deutschen Handelsfahrten folgte am Anfang des 13. Jh. die deutsch-dänische Eroberung des Ostbaltikums. Im Ostbaltikum ging nun der gesamte Handel allmählich an die deutschen Städte über. Das Auftreten der Deutschen im Ostbaltikum spiegelt sich im Inhalt der Schätze des 13. Jh. vorläufig relativ schwach wieder. Abgesehen von einer verhältnismässig geringen Menge rheinländischer Münzen ist an deutschem Einfuhrgut hauptsächlich eine grössere Anzahl gleichfalls aus dem Rheinland stammender Bronzeschüsseln zu erwähnen, die vorwiegend in nordostestnischen Verwahrfunden zu Tage getreten sind (u. a. im Fund von Mäetaguse, Nr. 53).[13] Nach der Zusammensetzung der Verwahrfunde des 13.—14. Jh. zu urteilen, verloren die Esten nicht sofort nach der Eroberung ihres Landes, sondern nur allmählich das Recht, an dem Überseehandel teilzunehmen.

Die Schatzfunde des ausgehenden 12. Jhs. und der folgenden Jahrhunderte bestehen vorwiegend aus Schmucksachen, die von der estnischen Oberschicht getragen wurden. Schmucksachen dieser Art kommen in den Gräbern der übrigen Bevölkerung in der Regel nicht vor. Die geflochtenen Halsringe mit Plattenenden, die die Esten von ihren östlichen Nachbarn übernommen hatten, galten in Russland als Attribute vornehmer Leute. Dasselbe steht für die geflochtenen Armringe fest. Es ist einleuchtend, dass die eigenartigen breiten silbernen Armringe sowie die flachen Hufeisenfibeln und die in grosser Zahl gefundenen Zierscheiben gleichfalls zur festlichen Tracht der estnischen Oberschicht gehörten. Die gegen Ende des 12. Jh. auftretenden Schmuckformen, die vornehmlich von Vertretern der Oberschicht getragen wurden, bezeichnen eine bestimmte neue Etappe des Absonderungsprozesses dieser Schicht von den breiten Volksmassen.

Im Kampf um die Eroberung Estlands durch die deutsch-dänischen Feudalherren am Anfang des 13. Jhs. war ein grosser Teil der estnischen gehobenen Schicht vernichtet worden, ein anderer Teil wurde unterdrückt und geriet in die Lage der gemeinen Hakenbauern. Nur einem geringen Teil des alten Dorfadels gelang es seine Stellung gewissermassen zu behaupten und sich als eine besondere Zwischenschicht der sog. Landfreien zwischen der Masse der Bauernschaft und dem herrschenden fremden Feudaladel zu erhalten. Diese Schicht verharrte bei der Lebensweise und den alten Traditionen des Stammesadels. Sie behielt u. a. bis ins 16. Jh. hinein in ihrer Tracht den altüberlieferten Schmuck bei.

Die Schicht der kleinen estnischen Aftervasallen und Landfreien war in der ehemaligen Landschaft Järva besonders zahlreich vertreten. Es ist deswegen kein Zufall, dass gerade in dieser Provinz in grösserer Anzahl als in den übrigen Teilen Estlands Silberschätze mit Schmucksachen von alten lokalen Typen gefunden worden sind. Funde mittelalterlicher Schätze gleichen Inhalts im übrigen Estland können demnach ebenso als ein Zeichen dafür aufgefasst werden, dass sich an den betreffenden Orten Freibauern erhalten hatten. Seit dem 16.—17. Jh. geht die Zahl derartiger Schatzfunde zurück; zugleich verändert sich auch ihr Inhalt. Sie bestehen jetzt aus andersartigen Gegenständen, worunter Kruzifixe, Münzen in durchbrochener Fassung, Siegelringe u. a. Schmucksachen zu erwähnen wären, wie sie nun von städtischen Handwerkern gefertigt wurden.

СЕРЕБРЯНЫЙ СОСУД ИЗ ТАК НАЗЫВАЕМОГО ТАРТУСКОГО КЛАДА

А. В. БАНК

В 1915 году Эрмитажем был приобретен у жителя города Ревеля (ныне Таллин) И. Я. Колька клад серебряных вещей, найденный по словам продавца при рытье погреба на окраине гор. Юрьева, современного Тарту. Почти все предметы из этого клада (браслеты, пряжки, бусы, лунница, крест) были опубликованы М. Х. Шмидехельм.[1] Лишь входивший в его состав серебряный сосуд (находившийся в другом отделе Эрмитажа) остался неизвестным названному автору.[2] Между тем данный памятник представляет выдающийся интерес и достоин внимания различных специалистов. Настоящая статья является лишь предварительной публикацией этого предмета, происхождение которого еще далеко неясно.

Сосуд состоит из двух частей одинаковой формы (табл. XXIX), несколько различающихся по высоте, — чаши с почти вертикальным венчиком и заходящей внутрь нее крышкой.[3] Обе части имеют значительные повреждения — вмятины, пробоины, трещины, царапины и маленькие дырки. Наибольший диаметр чаши 12,2 см, по борту — 10,6 см. Наибольший диаметр крышки: 11,8 см, по борту — 10,2 см. Высота (общая) — 11 см. Остатки припоя на донце (дм. около 2,7—2,9 см) указывают на утрату ножки, о форме которой можно лишь догадываться. На крышке также имеются следы прикреплявшейся к ней шишки или кольца (круг, дм. которого 3,7 см). Обе части сосуда украшены по одному принципу, с применением одинаковой техники: вся его наружная поверхность (за исключением частей, непосредственно примыкающих к подставке и ручке) имеет декоровку в виде плетенки, образуемой одинарной лентой с двойным контуром, то загибающейся под тупым углом, то закругляющейся. В пространствах, ограниченных плетенкой, между четырьмя дужками, соединяющимися небольшими треугольниками (как бы в картушах в форме не то розетки, не то звезды) помещены фигурки воинов; они переданы в своеобразном движении, с согнутыми в коленах ногами, держащими в правой (реже — в левой) руке щит перед грудью, а другой замахивающимися коротким мечом, часто расположенным за плечом (табл. XXX). Эти фигурки повторяются по пять раз на чаше и на крышке; они не бросаются в глаза, окруженные орнаментом.

[1] M. Schmiedehelm, Ein Depotfund aus Tartu. ESA IV, стр. 263—271.

[2] Данный сосуд заинтересовал автора этих строк в связи с близким сходством формы этого предмета с приобретенной Эрмитажем в конце 1957 г. крышкой серебряного сосуда, см. А. Банк, Крышка серебряного сосуда из Ненецкого округа. Сообщения Государственного Эрмитажа, XV, Л. 1959, стр. 49—52.

[3] Инвентарный № УЗ-878.

В промежутках между картушами образуются как бы четырехконечные звезды, заполненные розетками по углам и крестовидными фигурами из трилистников вокруг ромба в центре.

Несмотря на то, что этот предмет не отличается особой парадностью и богатством (чаша сделана из тонкого, отнюдь не массивного листа серебра), он выполнен с большим мастерством: удачная компановка в целом и в частностях указывает на присущее мастеру владение композицией. В соответствии с чуть меньшим диаметром крышки все ее убранство дано в несколько сжатых пропорциях. Основное содержание декоровки выделялось благодаря заполнению углубленного фона ныне почти утраченной чернью. Чернь, заключенная в очень узкие желобки, оконтуривала с обеих сторон плетенку; следы ее видны вокруг фигур воинов, около розеток и крестовидного орнамента, а также в сочетании с выбитыми пунсоном кружками-жемчужинами на крышке. В целях лучшего сцепления с серебром, фон для черни был углублен чеканом и насечен. [4]

Убранство сосуда дополняется тонким гравированным растительным орнаментом: кое-где он напоминает распространенный в византийском искусстве (особенно в миниатюрах и на чеканных серебряных изделиях XI в.) пятилистник, в других случаях полупальметку или арабеску, а иногда и нечто вроде стилизованного листа аканфа. Сходный орнамент, но в виде непрерывной лозы украшает борт чаши, на котором сохранилась и позолота (прослеживающаяся также около закраины на крышке и весьма фрагментарно в других местах). Позолотой покрыто также изображение на дне чаши: здесь зубчатой линией нанесен двойной контур медальона, внутри которого представлены две птицы, расположенные спиной друг к другу, с головами, повернутыми в противоположную сторону к растению, напоминающему ту же полупальметку, но на ветке (рис. 30). Вокруг — непонятный орнамент, быть может также представляющий максимально схематизированные растения.

В течение своей почти полувековой жизни в Эрмитаже публикуемый предмет привлекал к себе внимание различных специалистов. Нельзя считать случайностью, что он перемещался из Отдела западноевропейского искусства в отдел Востока, что им интересовались византинисты и лица, занимающиеся древнерусским искусством. Технику его исполнения и особенно те или иные элементы декоровки можно сопоставить то с одной, то с другой далеко отстоящей друг от друга областью средневекового мира, но полного сочетания всех характерных черт нам пока нигде не удалось найти.

Как было отмечено выше, ближайшей аналогией по форме к нашему сосуду является крышка, обнаруженная в Ненецком округе; однако, придя к заключению, что эта последняя датируется XI или скорее XII в., мы не смогли и ее точно локализировать, высказав лишь гипотезу об ее восточно-европейском в широком смысле, происхождении. [5] С другой стороны оба эти предмета резко отличаются, как по технике исполнения, так и по содержанию декоративного убранства. Если рисунок на ненецкой крышке нанесен гравировкой, а узор подчеркивается пунктирным фоном, то техника украшения чаши из Тарту значительно сложнее и тоньше. Одновременно содержание убранства первой разнообразнее

---

[4] О технике черни см. M. Rosenberg, Niello bis zum Jahre 1000 nach Chr. Frankfurt am Main 1927.

[5] А. Банк, Крышка серебряного сосуда из Ненецкого округа, стр. 51.

Рис. 30. Орнамент на дне сосуда. (Примерно в натур. величину.)

(каждая фигура повторяется обычно два раза), а на второй оно повторяется по пять раз, но и объединяется в единое целое.

Если мысленно реконструировать утраченную ножку сосуда и представить ее сильно расширяющейся книзу, то форма описываемой чаши может найти ряд аналогий среди памятников западноевропейского круга, главным образом культового назначения.[6]

Факт находки интересующего нас предмета на территории Эстонии, а также некоторые элементы его декоровки, в частности, та роль, которую здесь занимает плетенка, поставили вопрос о возможности его изготовления в одной из северных стран. Хорошо известно большое распространение этого орнаментального мотива в искусстве Ирландии и Англии, в книжной миниатюре, резьбе по камню и др.[7] Плетенка является излюбленным элементом украшения бронзовых и серебряных фибул, а также и других видов искусства в Скандинавии.[8] Однако

[6] C. R. af Ugglas, Gotländska silverskatter från Valdemarstågets tid. Stockholm 1936, табл. XIII, IX, X, XII. C. Oman, Two Siculo. Norman silver Cups Burlington Magazine, 1959, стр. 350—354, рис. 58.

[7] E. G. Millar, La miniature anglaise du Xe au XIIIe siècle. Paris et Bruxelles 1926, табл. 31, 32, 39, 41, 49, 62, 66; на табл. 70-а — сходна поза всадника с щитом в левой руке и мечом в правой.

[8] I. Roosval, Die Steinmeister Gottlands. Stockholm 1918. рис. 142, 143, 147, 150, 151, 240 и др.

поиски в этом направлении, если не считать некоторых частностей и общего композиционного принципа — включения отдельных фигур или сцен в завитки плетения, не дали убедительных результатов.

Среди найденных на территории Швеции предметов, привлекают к себе внимание канеллированные или ложчатые серебряные чаши; в верхней части они украшены гравированным орнаментом в виде более или менее стилизованной лозы с листьями аканфа. Этот мотив представляет некоторую аналогию для чаши из Тарту, хотя здесь он выступает на пунктирном фоне, характерном как нам кажется для более позднего периода. Т. И. Арне[9] датирует эти вещи XII—XIII вв. и предполагает их восточное происхождение «быть может из западного Туркестана, куда они могли быть доставлены в результате торговли между Новгородом и областями Урала, а затем уже этого города с Швецией.»[10] Действительно, можно найти общие черты между этими чашами и некоторыми предметами, опубликованными Я. И. Смирновым,[11] в частности с одной чашей (№ 146), по борту которой тянется лоза, включающая наряду с арабеской и знакомый нам, но несколько иначе трактованный, пятилепестковый цветок. Эта вещь, в отличие от других более поздних, датируется Я. И. Смирновым XI—XII вв.

Помимо этого украшения бортика на некоторую связь с искусством Переднего Востока, указывает и общий принцип убранства чаши из Тарту. Как известно, сплошное заполнение поверхности бронзовых сосудов гравированным орнаментом с инкрустацией золота, серебра или красной меди, характерно для многих стран Ближнего и Среднего Востока, начиная с XI—XII века.[12] Среди всевозможных других мотивов нередко встречаются здесь и фигурки людей, полностью подчиненные орнаменту, подобно тому, как это имеет место на нашей вещи. Указанным и ограничивается общность с искусством Переднего Востока: иной здесь тип лица, не совпадает трактовка орнаментальных мотивов, не характерна и техника.

Акад. И. А. Орбели в устных высказываниях считал возможным сопоставлять нашу чашу с так называемой Вильгортской чашей (найденной в 1925 г. в Приуралье, в пруду близ села Вильгорт). Этот памятник, определяемый И. А. Орбели как Киликийский и датируемый им концом XII века имеет черты сходства с нашим.[13] Однако Вильгортская чаша — ложчатая; каждая часть имеет самостоятельное, до некоторой степени замкнутое оформление; здесь чередуются лопасти, обработанные чеканом в высоком рельефе (где изображены то парные сирины, то львы, то грифоны) с другими, на которых рисунок плоскостный, исполнен гравировкой на фоне, заполненной чернью. На дне, внутри чаши изображен (также в технике чекана, в высоком рельефе) Давид, играющий на гуслях и Вирсавия. По борту — орнамент из стилизованных трилистников. Поддон украшен закругляющимися вверху колодочками, для украшения которых, также как и треугольничков между лопастями, применена оттеняющая орнамент, чернь.

---

[9] T. J. Arne, La Suède e l'Orient. Uppsala 1914, рис. 315—317 на стр. 170; см. также чаши рис. 320—321, которые Арне считает подражанием восточным предметам.

[10] T. J. Arne, La Suède et l'Orient, стр. 171.

[11] Я. И. Смирнов, Восточное серебро. СПБ. 1909, №№ 233—240.

[12] Из наиболее ранних предметов см., например, E. Ettinghausen, The «Wade cup» in the Cleveland Museum of Art, its origin and decorations. Ars Orientalis, Vol. II, Washington 1957, рис. 13.

[13] И. Орбели, Киликийская серебряная чаша конца XII в. «Памятники эпохи Руставели», Л. 1938, стр. 261—274.

Чаша из Вильгорта — массивная, богато украшенная, с усиленным употреблением позолоты и этим она прежде всего отличается от сосуда из Тарту. Вместе с тем следует отметить, что работа ее в части, украшенной чернью, несколько грубее последней; значительно грубее и гравированный орнамент. Помимо техники обработки и некоторому сходству принципа украшения бортика (уступающего выше приведенным примерам, также раздробленного на отдельные элементы) есть сходство в расположении фигур всадников и птиц (или львов) в плетенке. И. А. Орбели отмечал сходство этих восьмиконечных звезд образованных плетением с восточными изразцами, где они в узоре чередуются с крестами. Эти звезды похожи, хотя и не совпадают по форме с «картушами» в которых представлены воины на нашей чаше.

Совсем недавно на территории древнего пригорода Чернигова была найдена чаша поразительно близкая к вильгортской, отличающаяся от нее лишь в незначительных деталях.[14] Автор первого опубликованного описания этой чаши уверенно считает ее русским изделием начала или середины XII века. К сожалению, его аргументация недостаточно обоснована, библиографический аппарат полностью отсутствует, нет даже ссылки на ближайшую аналогию, изданную акад. И. А. Орбели. Не входя здесь в полемику с Н. Холостенко по вопросу о месте изготовления предмета (несомненно бытовавшего на Руси, о чем свидетельствует и процарапанное в древности имя — *Наум*), мы склонны присоединиться к его датировке — XII в.[15]

Представленные на дне внутри сосуда из Тарту птицы по сторонам растения, с головами обращенными в обратную туловищу сторону имеют также аналогии на Руси, в частности в ювелирных изделиях, на Киевских эмалях и др. Однако сфера распространения этой композиции очень широка: она встречается на восточной и византийской керамике, на византийских капителях и предметах украшения, в искусстве балканских славян. Одни исследователи выводят ее из глубин древнего или сасанидского Востока, другие считают характерно русским или византийским.[16] Мы бы сказали, что в данном изводе, где древо жизни утратило свой обычный облик, рассматриваемая композиция скорее восточноевропейская, чем восточная в собственном смысле слова. Еще дальше она от западных вариантов.

Исполнение этого изображения своеобразной зубчатой линией (очевидно с помощью поставленного под углом зубильца) наводило некоторых специалистов на мысль о том, не является ли оно вторичным; иногда подозревают также и орнамент по бортику. Но мы не видим

---

[14] Н. Холостенко. Новый памятник древнерусского прикладного искусства. «Искусство», 9, 1958, стр. 62—65.

[15] Как отмечает Б. А. Рыбаков: «До конца XII в. в черневом искусстве господствовал черный фон и светлые рельефные фигуры на нем... Постепенно появляются все более и более глубокие контурные линии. Тонкий лист тисненого серебра не позволял слишком углублять контур; с появлением же более массивных литых вещей это стало возможно, причем мастера выскребывали в металле узкие канальцы. С углублением контура появляется возможность заполнить его чернью наряду с фоном». (Б. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси. М. 1948, стр. 320—321). Не считая, что наша чаша сделана русскими мастерами, мы считаем возможным, что подобная техника заполнения узких канальцев чернью, могла применяться в других странах несколько раньше, но, вероятно, не значительно.

[16] E. Coche de la Fértè, Biljoux byzantins de Chio, de Crète, de Salonique. Collection Hélène Stathatos. Les objets byzantins et post-byzantins. Limoges 1957, стр. 29—32, № 14—15, рис. 17. E. Kitzinger, The Horse and Lion Tapestry at Dumbarton Oaks. Dumbarton Oaks Papers, III. Washington 1946, стр. 25—28, рис. 22—26.

оснований для подобных предположений. Подавляющее большинство такого рода сосудов, происходят ли они с Востока или Запада, имеют изображения на дне внутри, обычно также и по бортику. При тонкости стенок сосуда здесь не могло быть двустороннего украшения чернью; подобная зубчатая линия, правда с меньшими зубцами, встречается кое-где и на лицевой поверхности.

Техника украшения рассматриваемого сосуда не представляется нам характерной для Византии XI—XII вв., к которому скорее всего он относится. Не характерен для Византии и принцип плоского узора, заполняющего всю поверхность. Вместе с тем не только изображение птиц находит не то аналогии, не то прототипы в византийском искусстве.

Если внимательно приглядеться к фигуркам воинов с их круглыми, украшенными фестонами, щитами и короткими мечами и учесть при этом задачу мастера поместить их на закругляющейся поверхности сосуда, то можно вспомнить один из наиболее распространенных на византийских ларцах X—XI вв. из слоновой кости персонажей: это фигурки с щитами (чаще всего украшенными жемчужинами) и короткими мечами, представленные в самых разнообразных поворотах, иногда близких к характерным для чаши из Тарту.[17] Они изображаются обнаженными или одетыми, обычно на четырехугольных пластинках, но иногда в завитках лозы. Мы не увидим на этих византийских памятниках X (реже XI) века, такой же передачи стремительного движения (с согнутыми в коленях ногами, как бы преклоненными), как на интересующем нас предмете, но здесь эта характерная поза объясняется и их расположением на округлой поверхности. Отмечая это сходство, конечно нельзя говорить о тождественности сравниваемых произведений искусства, стилистически они отличаются довольно резко, но учесть значение византийских прототипов представляется в данной связи плодотворным. Интересно отметить, что и многие элементы растительного орнамента на сосуде из Тарту, встречаются также, как на ларцах, так и в миниатюрах примерно того же периода.

Если сопоставить даты различных вышепривлеченных в качестве аналогий памятников, в которых можно отметить черты сходства с нашим сосудом, то в большинстве своем они относятся к XI—XII вв. Лишь византийские шкатулки датируются более ранним временем, но они, как было указано выше, представляют известного рода прообразы для чаши и следовательно, естественно могут ей предшествовать.

Исследование других вещей, входивших в состав того же клада, привело М. Х. Шмидехельм к заключению, что все они относятся к периоду от конца XI до середины XII в., а самый клад зарыт в середине XII века.[18] Нам представляется, что в эти хронологические рамки укладывается и интересующий нас предмет, с большим вероятием — к началу XII века.

К сожалению, остается неясным вопрос о месте изготовления серебряного сосуда из клада в Тарту. Несмотря на наличие в нем некоторых черт, связывающих его с Византией и Передним Востоком, и пожалуй более далеких — с Западной Европой и Русью, мы затрудняемся отнести его, хотя бы с некоторой уверенностью к известным нам художественным центрам. Будем надеяться, что настоящая предварительная публи-

---

[17] A. Goldschmidt und K. Weitzmann, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des 10.—13. Jahrhunderts. Bd. I, Berlin 1930, табл. XIX, XXIV, XXVII, LIV и др.

[18] M. Schmiedehelm, Ein Depotfund aus Tartu, стр. 270—271.

Серебряный сосуд из Тартуского клада. (Примерно в натур. величину.)

Увеличенная нижняя часть сосуда.

кация, послужит базой для решения вопроса о ее пока загадочном происхождении.

*

После сдачи в печать настоящей статьи, автор этих строк выступил с докладом на XXV Международном конгрессе Востоковедов.[19] Подводя предварительные итоги исследованию сосудов из Ненецкого округа и из Тарту, сопоставив их с широко распространенной византийской поливной керамикой, с мотивами, встречающимися в миниатюрах и т. п., можно выдвинуть гипотезу о возможности изготовления интересующих нас предметов в провинциальных центрах Византии. На такое предположение наводит характерное сочетание восточных элементов с чертами привычными для Византии. Применительно к Византии существует ряд установившихся воззрений: бесспорно религиозное христианское лицо ее искусства, несомненно также наличие античной традиции; наряду с ними, однако же, должно было существовать и другое течение, с сильными восточными воздействиями. Оно давно установлено в области архитектуры и ее декора, его очевидно можно найти и в области прикладного искусства. Ощутимее эта струя была в Византийской провинции, где возможно и следует искать родину сосуда, найденного в Тарту.

---

[19] А. Банк, Византия и Восток по некоторым данным прикладного искусства XI—XII вв. XXV Международный конгресс Востоковедов. Доклады делегации СССР. Москва 1960. A. Banck, Byzance et l'Orient d'après quelques données de l'art appliqué du XIe et du XIIe siècles. XXVe Congrès International des Orientalistes. Conférences présentées par la délégation de l'URSS. Moscou 1960.

HÕBENÕU NÕNDANIMETATUD TARTU AARDEST

A. BANCK

Kokkuvõte

Riiklik Ermitaaž omandas 1915. aastal hõbeesemeist koosneva aarde, mis selle müüja andmeil olevat leitud keldri kaevamisel kuskil Tartu linna ääres. Eelnevas E. Tõnissoni artiklis on see aare loendatud nr. 79 all. Leiu muud esemed avaldas ja analüüsis 1929. aastal M. Schmiedehelm.[1]* Tähele panemata jäi aga aardesse kuuluv silmapaistvat kunstipärast tööd esindav hõbenõu (kuna seda säilitatakse ühes teises Ermitaaži osakonnas, inv. nr. Y3—878).

Kõnesoleval hõbenõul on alumise osaga kujult ja ornamendilt sarnanev kaas (tahv. XXIX). Mõlemad, nii nõu kui kaas, on tublisti vigastatud. Nõu suurim läbimõõt on 12,2 cm, kaanel — 11,8 cm. Jootmise jäljed põhjal ja kaanel näitavad, et nõul on algselt olnud jalg ja kaanel kas nupp või sang.

Nõu ja kaane kaunistus koosneb eelkõige paelmustrist, mis on kujundatud pinda süvendatud rööbikjoontest. Paela äärjooned ja muude ornamendimotiivide kontuurid on omal ajal olnud täidetud musta massi — nielloga, millest kohati on jälgi säilinud. Paelmotiivide vahele jäävad nõul kui ka kaanel viis nelikõõriku- ehk nelikлehekujulist pinda, millest igaühel näeme sõjamehe figuuri (tahv. XXX). Sõjamehed on põlvili ja omalaadselt liikumises: ühes (enamasti paremas) käes on neil kilp, kuna teine käsi on tõstetud lühikese mõõgaga löögiks. Iga kahe neliklehe vahel moodustub üksteisest läbipõimuvaist paeltest umbes neljaharulist tähte meenutav muster (selgesti nähtav tahv. XXX, sõduriga neliklehest paremal). Selle mustri igas nurgas on väike rosett, keskel aga ristitaoline kujund, mille iga neli haru lõpevad palmetitaoliselt. Paelmustri muid vahesid täidavad graveeritud taimemotiivid, millest ühed meenutavad bütsantsi kunstis (eriti miniatuurides, kuid 11. sajandil ka hõbeesemeis) levinud viisiklehte, teised poolpalmetti või arabeski, mõned aga midagi stiliseeritud akantuselehe taolist. Samalaadne ornament, kuid pideva väädina käib mööda nõu ja kaane võrikut (ääreosa). Võrikul, aga kohati mujalgi on säilinud kuldamise jälgi. Kullatud on ka nõu põhja siseküljel olevad kujud: kaks täkkelise joonega tähistatud, seljaga ja nokaga teineteise vastu pööratud lindu, kelle vahel näeme jällegi poolpalmetti (joon. 30).

Kirjeldatavale nõule on kujult kõige lähemaks vasteks Neenetsi ringkonnast leitud 11.—12. sajandist pärinev nõu kaas.[2] Autori arvates võiks viimane olla valmistatud kusagil Ida-Euroopas, kuid täpsemalt ta päritolu määrata pole võimalik. Neenetsi ringkonnast leitud kaas erineb käsitletavast nõust siiski oma valmistamistehnika ja lihtsamalt teostatud kaunistuste poolest.

Kui arvestada, et Tartu nõul on olnud jalg, mis allapoole ilmselt tugevasti avardus, siis võiks sellele leida vasteid ka Lääne-Euroopas, eriti

* Viited vt. venekeelses tekstis.

kultuslike esemete seas.[6] Kuna vaadeldava nõu ornamendis on suur osa paelmustril, siis võiks selle poolest talle paralleele otsida Iirimaalt ja Inglismaalt,[7] samuti Skandinaaviast.[8]

Autor on püüdnud leida kokkupuuteid kõnesoleva nõu ja teatavate Rootsist leitud kanneleeritud nõude vahel, millede ülemine osa on ilustatud analoogilise graveeritud akantuse väädiga, kuigi see seal esineb punkteeritud taustal, mis on iseloomulik mõnevõrra hilisemale ajale. T. J. Arne dateerib need nõud 12.—13. sajandisse ja oletab nende päritolu Idamaadelt, eriti Lääne-Turkestanist.[9] J. I. Smirnovi poolt avaldatud leidude (eriti nr. 146) sarnasuse järgi otsustades võiksid need nõud tõesti olla idapoolse päritoluga.[11] Tartu nõud seob Lähis-Idaga ka ilustuste üldine kujundus (kogu pinna katmine graveeritud ornamendiga, muudele motiividele allutatud inimfiguurid jm.).[12] Tartu nõu erineb aga neist nägude tüübi, ornamendimotiivide käsitluse ja valmistamistehnika poolest.

Akad. I. A. Orbeli suuliselt avaldatud arvamuse kohaselt võiks Tartu nõu olla kõrvutatav ühe kiliikia päritoluga 12. sajandi lõppu kuuluva nõuga, mis leiti 1925. a. Vilgorti küla lähedal Uraali piirkonnas.[13] Vaatamata mõnedele ühistele joontele erineb Tartu nõu sellest siiski õige tunduvalt. Viimane on märgatavalt massiivsem, ühtlasi on ta ilustustes suurem osatähtsus kuldamisel. Samal ajal on Vilgorti nõu graveerimise ja nielloga teostatud ornamendimustrid märksa algelisemad. Mõnede aastate eest leiti muide Tšernigovi juurest nõu, mis väga meenutab Vilgorti leidu. Selle nõu avaldaja on arvamisel, et see on valmistatud kuskil Venes 12. sajandil.[14]

Mis puutub Tartu nõu põhjas olevaisse lindude kujutustesse, siis on taoline motiiv levinud väga laialdasel territooriumil (Lähis-Idas, Bütsantsis, Balkani poolsaarel, Venes).[16] On alles ebaselge, kas see motiiv pärineb Vana-Ida kunstist või on see bütsantsi või vene päritoluga. Autor kaldub siiski arvama, et Tartu nõul olev linnumotiiv viitab Ida-Euroopasse.

Käsitletava nõu sõjameeste kujutustele leiab autor teatavaid vasteid bütsantsi elevandiluust ehiskarpidel.[17] Vaatamata stiililistele erinevustele on nende üldine sarnasus küllaltki oluline. Pealegi, nagu eespool märgitud, oli ka Tartu nõu taimornamendil rida ühiseid jooni bütsantsi kunstiga.

Kõik Tartu nõuga lähemalt võrreldavad mälestusmärgid kuuluvad 11.—12. sajandisse. Arvestades ühtlasi M. Schmiedehelmi poolt aardesse kuuluvate teiste esemete dateerimise kohta esitatud põhjendusi, arvab autor, et vaadeldav nõu pärineb tõenäoliselt 12. sajandi algusest. Vaatamata teatud ühistele joontele, mida kõnesoleva nõu kaunistustes võib leida nii Bütsantsi, Lähis-Ida kui ka vähemal määral Lääne- ning Põhja-Euroopa või muistse Vene kunstkäsitöö toodetega, peab selle valmistamiskoha küsimus esialgu siiski lahtiseks jääma.

*

Pärast käesoleva artikli trükkiandmist esines autor ettekandega XXV rahvusvahelisel orientalistide kongressil.[19] Seal ta püstitas hüpoteesi, et eespool nimetatud Neenetsi piirkonnast ja Tartust leitud hõbenõud võiksid olla valmistatud mõnes Bütsantsi provintsikeskuses. Sellele viitab idapoolsete elementide põimumine nõude ornamentikas Bütsantsile omaste joontega. Idapoolseid elemente esineb näiteks Bütsantsi arhitektuuris, kusjuures need on eriti märgatavad just Bütsantsi provintsides. Autor arvab, et nende elementide seostumist võib leida ka sealses rakenduskunstis, mistõttu ta peab võimalikuks, et Tartust leitud hõbenõu valmistamiskohta tuleks otsida Bütsantsi provintsidest.

DAS SILBERGEFÄSS AUS DEM SOG. TARTUER SCHATZFUND

A. BANCK

Zusammenfassung

Die Staatl. Ermitage in Leningrad erwarb im J. 1915 einen Silberschatz, der nach Angabe des Verkäufers beim Ausheben einer Kellergrube irgendwo am Rande der Stadt Tartu gefunden sein soll. Im vorangehenden Artikel von E. Tõnisson ist dieser Schatz unter Nr. 79 verzeichnet. Die übrigen Gegenstände des Fundes wurden im J. 1929 von M. Schmiedehelm veröffentlicht und besprochen,[1]* während das dazugehörige Silbergefäss, das von hervorragend kunstfertiger Arbeit ist, unbeachtet blieb (weil es in einer anderen Abteilung der Ermitage aufbewahrt wird, Inv. Nr. Y3—878).

Das Silbergefäss (Taf. XXIX) hat einen Deckel, der seiner Form wie Verzierung nach dem Unterteil des Gefässes fast gleich kommt. Sowohl das Gefäss wie sein Deckel sind beschädigt. Der grösste Durchmesser des Gefässes beträgt 12,2 cm, der des Deckels 11,8 cm. Lötspuren an der Unterseite des Gefässes und auf dem Deckel zeigen, dass das Gefäss ursprünglich mit einem Fuss, der Deckel aber mit einem Knopf oder Henkel versehen war.

Die Verzierung des Gefässes und des Deckels besteht vor allem aus einem Bandornament; die Bänder werden durch eingetiefte (und nachher gerauhte) parallel verlaufende Doppellinien gebildet. Die Konturlinien sowohl der Bänder als auch der übrigen Zeichnung waren mit Niello ausgefüllt, von dem sich stellenweise Reste erhalten haben. Auf dem Gefäss und dem Deckel sieht man je fünf durch das Bandmuster eingerahmte Felder in Vierpassform, in die je eine Kriegerfigur eingefügt ist (Taf. XXX). Die Krieger sind kniend, zugleich in eigenartiger Bewegung dargestellt: in der einen (meistens rechten) Hand halten sie einen Schild vor sich hin, während die andere Hand mit einem kurzen Schwert zum Schlage ausholt. Zwischen je zwei Vierpässen bilden die miteinander verflochtenen Bänder etwa einen vierstrahligen Stern. Auf jedem Strahl befindet sich eine kleine Rosette, während in der Sternmitte ein rhombartiges Kreuz zu sehen ist, dessen alle vier Balken in eine einfache Palmette auslaufen (vgl. Taf. XXX, rechts vom Vierpass mit der Kriegerfigur). Die verschiedenen übrigen zwischen dem Bandmuster verbleibenden Felder sind von gravierten Pflanzenmotiven ausgefüllt, von denen manche dem in der byzantinischen Kunst (besonders bei den Miniaturen, aber auch bei Silbergegenständen des 11. Jh.) verbreiteten Fünfblattmuster, andere Halb-

---

* Die Fussnoten s. im russischen Text.

palmetten oder Arabesken, einige aber stilisierten Akanthusblättern ähneln. Ein gleichartiges Ornament, aber in Gestalt einer ununterbrochenen Ranke umgibt die zylindrischen Randteile des Gefässes und des Deckels. Auf diesen Randteilen, aber auch an einigen anderen Stellen haben sich Spuren von Vergoldung erhalten. Vergoldet sind ebenfalls die Figuren, die durch gepunzte, feingezahnte Konturlinien an der Innenseite des Gefässbodens gebildet sind und zwei mit dem Rücken und dem Kopf gegeneinander gekehrte Vögel darstellen, zwischen denen wiederum die Halbpalmette auftritt (Abb. 30).

Am nächsten stimmt mit unserem Gefäss in seiner Formgebung ein im Nenzen-Bezirk, im äussersten Nordosten des Archangelsker Gebietes gefundener, aus dem 11.—12. Jh. stammender Gefässdeckel überein.[2] Wie die Verfasserin vermutet, dürfte dieser Gegenstand irgendwo in Osteuropa angefertigt worden sein. Näher lässt sich aber seine Herkunft nicht bestimmen. Trotz allgemeiner Ähnlichkeit unterscheidet sich indessen jener Deckel vom Tartuer Gefäss durch seine Technik und die einfachere Ausführung der Verzierungen.

Wie man sich das Tartuer Gefäss mit einem sich nach unten stark erweiternden Fuss vorstellt, wie es ursprünglich wohl ausgesehen hat, so liessen sich ihm auch in Westeuropa, besonders unter gewissen kultischen Gefässen Gegenstücke finden.[6] Zieht man in Betracht, dass das Bandornament in der Verzierung unseres Gefässes einen wichtigen Platz einnimmt, so könnte man dafür in Irland und England,[7] aber auch in Skandinavien [8] Vergleiche finden.

Die Verfasserin führt ferner gewisse Berührungspunkte an, die das betreffende Gefäss mit einigen in Schweden gefundenen kannelierten Gefässen aufweist, welche in ihrem oberen Teil mit einer ähnlichen gravierten Akanthusranke verziert sind, wie wir solche auf den Randpartien unseres Exemplars finden. Allerdings hat die Ranke dort einen punktierten Hintergrund, was auf eine etwas spätere Zeit hinweist. T. J. Arne hat diese Gefässe ins 11.—13. Jh. gesetzt und die Vermutung geäussert, dass sie aus dem Osten, vielleicht aus Westturkestan herstammen.[9] Sie weisen tatsächlich in manchen Einzelheiten Übereinstimmungen mit einigen von J. I. Smirnov veröffentlichten östlichen Gegenständen (vor allem mit der Schale Nr. 146) auf.[11] Eine Verbindung des Tartuer Gefässes mit dem nahen Osten könnte man in der allgemeinen Gestaltung seines Dekors (die Ausfüllung der gesamten Fläche mit gravierten Ornamenten, die Unterordnung der Menschenfiguren den übrigen Motiven u. a.) erblicken. Das Tartuer Gefäss ist aber im Vergleich zu den östlichen durch andersartige Gesichtstypen gekennzeichnet, auch weicht es von diesen in der Technik und der Behandlung der Verzierungsmotive ab.

I. A. Orbeli hat mündlich auf die Möglichkeit eines Vergleichs unseres Gefässes mit einem kilikischen Gegenstück hingewiesen, das aus dem Ende des 12. Jh. stammt und im J. 1925 beim Dorfe Wilgort am Ural gefunden worden ist.[13] Abgesehen von vereinzelten gemeinsamen Zügen weicht aber unser Gefäss von jenem ganz wesentlich ab. Das letztere ist bedeutend massiver, auch hat in seiner Verzierung die Vergoldung einere grössere Rolle als bei dem unsrigen gespielt. Zugleich sind seine gravierten und mit Niello ausgefüllten Muster bedeutend schlichter als hier. Übrigens wurde vor einiger Zeit bei Tschernigow ein Gefäss gefunden, das dem Wilgorter verblüffend ähnlich ist. In seiner Veröffentlichung des Fundes hat N. Cholostenko die Meinung geäussert, dass es sich um eine russische Arbeit des 12. Jh. handle.[14]

Vogelfiguren wie diejenigen, die auf dem Boden des Tartuer Gefässes eingepunzt sind, bilden ein Verzierungsmotiv, das über ein sehr weites Gebiet (naher Osten, Byzanz, Balkanhalbinsel, Alt-Russland) verbreitet war.[16] Es lässt sich noch nicht entscheiden, ob dieses Motiv aus dem alten Orient, aus Byzanz oder aus der altrussischen Kunst herstammt. Die Verfasserin neigt jedoch zur Annahme, dass das Vogelmotiv, wie es auf dem Tartuer Gefäss vorliegt, osteuropäischer Herkunft sein könnte.

Die Kriegerfiguren möchte die Verfasserin mit ähnlichen Darstellungen vergleichen, die auf byzantinischen Kästchen von Elfenbein im 10.—11. Jh. des öfteren vorkommen.[17] Obgleich diese in stilistischer Hinsicht von den unsrigen abweichen, ist die allgemeine Ähnlichkeit beider doch recht gross. Zudem wies, wie bereits oben gesagt, das Pflanzenornament unseres Gefässes eine Reihe gemeinsamer Züge mit der byzantinischen Kunst auf.

Alle Gegenstände, die mit dem Tartuer Gefäss näher verglichen werden können, stammen aus dem 11.—12. Jh. Zieht man dazu auch die von M. Schmiedehelm zur Datierung des übrigen Inhalts des Tartuer Schatzfundes vorgebrachten Begründungen in Betracht, so möchte die Verfasserin das fragliche Gefäss ungefähr dem Anfang des 12. Jh. zuweisen. Wenngleich man in den Verzierungen gewisse gemeinsame Züge einerseits mit der byzantinischen und orientalischen Kunst, andererseits — in geringerem Masse — auch mit der west- und nordeuropäischen und dem altrussischen Kunsthandwerk finden kann, muss die Lösung der Frage von seiner Herkunft vorläufig noch dahingestellt bleiben.

*

Nachdem die vorliegende Arbeit bereits dem Druck übergeben worden war, hat die Verfasserin auf dem XXV. Internationalen Orientalisten-Kongress einen Vortrag gehalten,[19] in welchem sie die Hypothese aufstellte, dass die obengenannten Gefässe aus dem Nenzen-Bezirk sowie das Gefäss aus Tartu in einem Zentrum der byzantinischen Provinzen angefertigt worden sein könnten. Hierauf weist die Verflechtung byzantinischer und orientalischer Elemente hin, die wir in der Ornamentik dieser Gefässe beobachten können. Orientalische Elemente lassen sich z. B. in der byzantinischen Architektur verfolgen, was besonders in den byzantinischen Provinzen hervortritt. Die Verfasserin nimmt an, dass sich ein gleiches Verschmelzen solcher Elemente auch im Kunsthandwerk nachweisen lässt und dass daher der Entstehungsort des Tartuer Gefässes am ehesten in den byzantinischen Provinzen zu suchen ist.

LÜHENDID — СОКРАЩЕНИЯ — ABKÜRZUNGEN

Kirjandus — Печатные издания — Literatur

Aspelin = Aspelin, J. R., Muinaisjäännöksiä suomen suvun asumusaloilta — Antiäquités du Nord Finno-Ougrien. Helsinki 1877—1884.

Balt. Studien = Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte. Arbeiten des Baltischen Vorbereitenden Komitees für den XVI. Archäologischen Kongress in Pleskau 1914 — Балтийский Сборник исследований по археологии и истории. Труды Балтийского Предварительного Комитета по устройству XVI Археологического Съезда во Пскове в 1914 г. Riga — Рига 1914.

Beitr. Estl. = Beiträge zur Kunde Estlands, Bd. IX—XXI. Tallinn (Reval) 1923—1938.

ERM Ar. = Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, I—XV. Tartu 1925—1947.

ESA = Eurasia Septentrionalis Antiqua, I—XII. Helsinki 1926—1938.

Fornvännen = Fornvännen. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning (1906—1955: Meddelanden från K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien och Svenska Fornminnesföreningen). Stockholm 1906—.

Kivikoski, EZF I, II = Kivikoski, E., Die Eisenzeit Finnlands. Bilderatlas und Text, I, II. Porvoo—Helsinki 1947, 1951.

КСИИМК = Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. АН СССР М.—Л. 1939—1959.

MAL = Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik I. Tallinn 1955.

МАР = Материалы по археологии России, т. 3—37. С.-Петербург 1888—1918.

MEL = Muistse Eesti linnused. Tartu 1939.

МИА = Материалы и исследования по археологии СССР. М.—Л. 1940—.

Moora, EZL I, II = Moora, H., Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. I—II. ÕES Toim. XXV, XXIX, Tartu 1929, 1938.

Nerman, Verbindungen = Nerman, B., Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 40:1. Stockholm 1929.

RK = Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga 1896.

RK 1930 = Katalog der Ausstellung zur Konferenz Baltischer Archäologen in Riga 1930. Riga 1930.

СА = Советская археология. М.—Л. 1936—.

Sb. Rig. = Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde (der Ostseeprovinzen Russlands) zu Riga 1873—1934. Riga 1874—1936.

SM = Suomen Museo. Helsinki 1894 —.

SMYA = Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. Helsinki 1874 —.

Tallgren, ZAE I, II = Tallgren, A. M., Zur Archäologie Eestis. I. — Vom Anfang der Besiedelung bis etwa 500 n. Chr. II. — Von 500 bis etwa 1250 n. Chr. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B III : 6, VIII : 1, Dorpat 1922, 1925.

TA Toim. = Eesti NSV Teaduse Akadeemia Toimetised — Известия Академии наук Эстонской ССР. Ühiskonnateaduste seeria — Серия общественных наук. Tallinn — Таллин 1956—.

Verh. GEG = ÕES Toim.

ÕES Ar. = Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1861—1938. Tartu (Dorpat) 1863—1940.

ÕES Toim. = Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft I—XXXIV. Tartu (Dorpat) 1840—1943.

Muuseumid — Музеи — Museen

AI = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi Arheoloogiamuuseum Tallinnas.
AM = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseum Tallinnas.
ГИМ = Государственный Исторический Музей — Riiklik Ajaloomuuseum Moskvas.
Ermitaaž = Государственный Эрмитаж — Riiklik Ermitaaž Leningradis.
Kauno M. = Kauno Valstybinis M. K. Čiurlionio vardo Dailes Muziejus — Kaunase Riiklik M. K. Čiurlionise nimeline Kunstimuuseum.
Latv. V. M. = Latvijas PSP Vēstures Mūzejs — Läti NSV Ajaloomuuseum Riias.
P = Pärnu Rajoonidevaheline Koduloomuuseum.
Pd. = Paide Rajoonidevaheline Koduloomuuseum.
Sa. = Saaremaa Koduloomuuseum Kingissepas.
Vilj. = Viljandi Rajoonidevaheline Koduloomuuseum.

Trükivigu

Lk.	Rida	On trükitud	Peab olema
187	21 ülalt	Rõuge	Nogu
190	5 ülalt	13. Pandiküla	13. Padiküla
193	2 alt	*ante guem*	*ante quem*
202	3 alt	*1—2* käevõrul.	*1—2* käevõrud.
205	21 ülalt	129. Kumaru saar	129. Kumari saar
287	4 ülalt	Antiäquités	Antiquités

Tell. nr. 8038.

2.
B
1735
5222411

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00522241 1